

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

JÓKAI ÉS

A RETORIKA

TREZOR KIADÓ
BUDAPEST, 2016

A. Jászó Anna

JÓKAI ÉS A RETORIKA

A. Jászó Anna

Jókai és a retorika

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2016

Lektorálta:

Adamik Tamásprofessor emeritus,
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyilasy Balázs, egyetemi tanár,
Károli Gáspár Református Egyetem

**A kötet megjelenését anyagilag támogatta
a Magyar Nyelvstratégiai Intézet**

ISBN 978-963-8144-45-4

A borítón Horowitz Lipót Jókai-portréja, a hátsó borítón Stróbl Alajos Olvasó lányok című szobra látható.

Kiadja a Trezor Könyv- és Lapkiadó, Terjesztő Bt.
1149 Budapest, Egressy köz 6.
Telefon/fax: 363-0276, e-mail: trezorkiado@t-online.hu
Internet: <http://www.trezorkiado.fw.hu>
Felelős kiadó: Benczik Mónika

Tartalom

Prológus	9
I. Jókai regénypoétikája	13
1. „A Jókai-probléma”	13
1.1. A sztereotípiák és a lefokozás	14
1.2. Realizmus és romantika	16
1.3. Az új regénytípus: a románc	19
2. „A magyar nemzet története”	24
2.1. A Jókai-regények sorrendje cselekményük ideje szerint	26
2.2. Az árulás motívuma Jókai regényeiben	28
2.2.1. A varchoniták	30
2.2.2. Fráter György	31
2.2.3. Erdély aranykora, Török világ Magyarországon.....	33
2.2.4. A kuruc-labanc világ	36
2.2.5. A jövő század regénye	40
3. Kielégítette a nemzet hiúságát, takargatta önismeretének hiányát? ...	42
3.1. Főnemesek helyett köznemesek?	42
3.2. Szemet hunyt hibáink felett?	43
3.3. Azonosult osztályával?	43
3.4. Szemléletváltozás életművében?.....	45
3.5. Ábrándos illúziókba ringatta az embereket?	47
4. Összegezés.....	47
II. Jókai és a retorikai érvelés (inventio).....	49
1. Jókai mint szónok	51
1.1. Jókai, a rokonszenves szónok	52
1.2. Beszéde 1848. március 15-én	56
1.3. Szónoklatok műveiben.....	58
2. Retorikai terminusok műveiben.....	60
2.1. Célzások retorikai tanulmányokra	62
2.2. Retorikai terminusok	64
3. Valószínűségi (retorikai) érvelés: argumentatio	67

3.1. Példa (<i>paradeigma</i>)	68
3.2. Enthüméma	71
3.3. Értékhierarchiák	75
3.4. Toposz, toposzok (<i>toposz, topoi</i>)	76
3.5. Az érvelési hiba, illetőleg a manipuláció mint a humor forrása	89
3.6. Külső érvek	91
4. „Retorikai művek”	93
4.1. A kalandor törvényszéki tárgyalása	93
4.2. A Cicero-paródia	96
4.3. A középkori legenda	98
5. Összegezés	99
III. Jókai és a regényszerkezetek (<i>dispositio</i>)	103
1. A lineáris szerkezet mint alap	106
1.1. A lineáris szerkezet épül be a retorikai szerkezetbe	108
1.2. Sajátos lineáris szerkezet: az író más szerepébe bújik	111
1.3. Dokumentumregény: az író egy régi per eseményeit követi	112
1.4. Különleges lineáris szerkesztés: fraktálszerkezet	112
2. Párhuzamos szerkezet	119
2.1. Valódi párhuzamos szerkezet	119
2.2. A párhuzamos szerkezet változatai	121
3. Keretes szerkezet	123
3.1. Tipikus keretes szerkezet	123
3.2. Sajátos keretes szerkezet: az író más szerepébe bújik	125
4. A szélső szerkezeti részek	127
4.1. Bevezetések	127
4.2. Befejezések	135
4.3. A narráció különlegességei	141
5. Jókai és a zárójelek	151
5.1. Parentheszisz	151
5.2. Aposztrophé	154
5.3. Narratív metalépszisz	156
6. Jókai és a reflexiók	159
6.1. Jókai és az intertextualitás	159
6.2. Jókai és az intratextualitás	161
7. Összegezés	162

IV. Jókai stílusáról (elocutio).....	163
1. A világosság stílusereje	166
2. A nyelvhelyesség stílusereje.....	167
3. Az illőség stílusereje.....	170
3.1. Szóbősége	170
3.1.1. Egyéni szótalálmányai.....	171
3.1.2. „Nyelvészkedése”	174
3.1.3. Idegen szavak	177
3.1.4. Szlenges szavak, kifejezések	180
3.1.5. Frazémák	181
3.1.6. Névadása	184
3.1.7. Tréfás etimologizálás	188
3.2. Metakommunikáció	189
3.3. A köznyelvtől eltérő beszéd.....	190
3.4. Mondatszerkesztése	194
3.4.1. Az elsődleges szóbeliség felidézése	196
3.4.2. Ritmikus mondatok	197
3.4.3. Az előbeszéd sajátosságai műveiben.....	206
4. Az ékesség stílusereje	210
4.1. Alakzatok (<i>figurae</i>).....	211
4.1.1. Gondolatalakzatok.....	211
4.1.2. Szóalakzatok.....	225
4.2. Szóképek (<i>tropoi</i>)	238
4.3. Összetett példa	247
4.4. Összefoglaló elemzés.....	248
5. Összegezés.....	249
Epilógus	253
Felhasznált irodalom.....	257

Prológus

Miért kellene külön sors a poétáknak? Van nekik valami kiváltságuk a halál után?

Igenis van!

„Mi”, akik egész életünket arra áldoztuk, hogy a hazai nyelv, közművelődés, a nemzetiség diadalra juttatásához fejünknek minden gondolatjával hűségesen szolgáljunk: követelhetjük azt, hogy ezekkel a mi kifáradt koponyáinkkal holtunk után ne gurigázzanak.

(Pulvis et umbra sumus)

„Pur es chomuv vogmuc”; por és hamu vagyunk – mondja Jókai cikkének a címe. Az idézetnek konkrét értelme van: lejárt néhány írónk sírjának határideje a Kerepesi temetőben, Jókai a nemzet lelkiismeretének felébresztése végett emelte fel szavát. Jelképes értelme is van ennek a néhány sornak: igenis tartozik emléküknak a nemzet, hiszen egész életüket a nemzet felemeléséért áldozták. Vajon a nemzet most, jó másfélszáz évvel később tisztában van-e ezzel a tartozással?

Elszomorít Jókai lefokozása a NAT-ban (Nemzeti alaptanterv 1912). Sért, mint egyént, mert kizárják egyik kedves szerzőmet, sért, mint közösségi embert, mert megfosztják a fiatalságot nemzeti múltunk nagy krónikásától. Előítéletek alapján. Az előítéletek pedig több helyről is származnak. Elsősorban a régebbi irodalomkritikából, azután lassan-lassan leszivárogtak a tanártársadalomba: „az oktatás, a középfokú éppúgy, mint az egyetemi, szinte töretlenül örökíti át az elsődleges kanonizáció Gyulai, de még inkább Péterfy Jenő által ránk hagyományozott értékítéletét” (Hansági–Hermann 2005: 8). Ezekkel az előítéletekkel szeretnék most leszámolni, abban a reményben, hogy talán meg lehet fordítani a közvélekedést. Fried István azt írja *Öreg Jókai nem vén Jókai* című könyvében, hogy a Jókai-ról szóló kritikák vagy elítélők, előítéletesek, vagy túlzottan lelkendezők, s ez nem válik dicséretére a magyar irodalomtörténetnek (Fried 2003: 167, részletesen Szilasi 2000, 7–63). Úgy tűnik fel, hogy a közoktatásban az előítéletes kritikák kerültek előtérbe, annak ellenére, hogy a legújabb Jókai-szakirodalom új eredményeket produkált. Akármilyen is a helyzet, a könyvtárnyi szakirodalom ellenére van még mit mondani legnagyobb prózaírónkra.

Tanulmányom középpontjában Jókai műveinek retorikai szempontú elemzése áll, a retorika rendszere szerint haladva: inventio, dispositio, elocutio; azaz érvelés, szerkezet, stílus. Felhívom arra a figyelmet, hogy az inventióban nemcsak a téma

feltalálásáról és az anyaggyűjtésről van szó, hanem az érvelés feltalálásáról is. Ezért rendszerint ez a retorikák leghosszabb fejezete. Előljáróban azonban szólni kell a Jókai-problémáról, valamint Jókai műveiről tartalmi és regénypoétikai szempontból.

A poétikai szempont szorosan kapcsolódik a retorikaihoz, a retorika ugyanis története folyamán szorosan összefonódott a poétikával. Ezt az összefonódást maguk a retorikák és a retorikáról szóló tanulmányok is igazolják. Edward Corbett a *Rhetorical Analyses of Literary Works* című elemzésgyűjtemény előszavában értekezik arról, hogy a reneszánsztól kezdve számos szerző összevonta a retorikát és a poétikát (Corbett 1969). A régebbi retorikák közül elegendő Hugh Blair nagyhatású művére utalni: *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres*, 1783, ez esztétika és poétika is egyben. (1838-ban Kis János *Blair Hugo retorikai és aestheticai leckéi* címen magyarra fordította, Jókai egészen bizonyosan ismerte, vö. 60). Northrop Frye is összekapcsolja a retorikát és a poétikát; *A kritika anatómiája* című 1957-ben publikált híres könyve negyedik esszéjének címe: *Retorikai kritika: a műfajok elmélete*. A következő megállapításokat teszi: „Elfogadhatjuk tehát a következő megközelítő posztulátumot: ha a grammatika és a logika közvetlen egyesülése jellemzi a nem irodalmi verbális struktúrákat, az irodalom leírható úgy, mint a grammatika és a logika retorikai szervezése. Az irodalmi formát jellemző legtöbb összetevő, az olyanok, mint a rím, az alliteráció, a metrum, a gondolatritmus, a példák használata egyszersmind retorikai eszköz is.” „Mindenesetre a műfaji kritika alapja retorikai abban az értelemben, hogy a műfajt a költő és publikuma között létesített feltételek határozzák meg” (Frye 1998: 207, 208). A mű, a szerző és a közönség egységét hangsúlyozza Wayne C. Booth *The Rhetoric of Fiction* című 1961-ben publikált nagyhatású könyvében. Érdemes könyvének lezárását idézni: „The author makes his readers. If he makes them badly – that is, if he simply waits, in all purity, for the occasional reader whose perceptions and norms happen to match his own, then his conception must be lofty indeed if we are to forgive him for his bad craftsmanship. But if he makes them well – that is, makes them see what they have never seen before, moves them into a new order of perception and experience altogether – he finds his reward in the peers he has created.” – (A szerző teremti olvasóit. Ha rosszul teremti őket – azaz ha egyszerűen csak vár az alkalmi olvasóra, akinek észlelései és normái éppencsak illeszkednek a sajátjához, akkor eszmeiségének valóban fennköltnek kell lennie, hogy megbocsássuk neki rossz mesterségét. De ha jól teremti meg olvasóit – azaz láttatja velük azt, amit előzőleg sosem láttak, egyúttal az észlelés és a tapasztalás új rendjébe vezeti őket – megtalálja jutalmát az általa teremtetett társakban.)

Az író hozza létre olvasóit, a jó író társat teremt, és jutalma a jó társ – Jókai mindig társként kezeli olvasóit, ez a retorikai magatartás végig jellemzi műveit (l.

156): megszólítja olvasóit, bevonja őket a cselekménybe, ez a retorikus magatartás műveinek sajátossága, művei és a retorika kapcsolatának leglényege.

A retorikai elemzésen kívül elképzelhetők más elemzési lehetőségek is, ahogy az Edward Corbett által szerkesztett *Rhetorical Analyses of Literary Works* című kötet bevezető tanulmányában olvashatjuk (Corbett 1969). Corbett ebben fontos megállapításokat tesz a retorika történeti és tartalmi változásairól. Abramsnak a *The Mirror and the Lamp* c. könyvében lefektetett osztályozásból indul ki (Abrams 1953: 6–29). A mű három külső elem viszonylatában helyezkedik el, ezek: az univerzum, a szerző és a hallgatóság. A kritika vonatkozhat a műre magára, ez az objektív kritika (ilyen az amerikai New Criticism); a mű és az univerzum viszonyát tanulmányozza a mimetikus kritika; a mű és a szerző viszonyát pedig az expresszív kritika. A negyedik lehetőséget, a mű és a hallgatóság viszonyát tanulmányozó kritikát Abrams pragmatikus kritikának nevezi, s ezt nevezi Corbett retorikai kritikának. A retorikai elemzésnek tehát mindenképpen kell vizsgálnia a mű és hallgatóságának viszonyát, a mű hatását, s ez a jelenben kérdőíves módszerrel a legcélravezetőbb, a múltban bajosabb (Jókai esetében könnyű dolgunk van: tudjuk, hogy fénykorában, kb. 1855 és 1875 között hihetetlenül népszerű volt, hatalmas olvasóközönséget teremtett). A retorikai kritika is a szövegre összpontosít, de túlmegy a szövegen. Corbett tanulmánya a pragmatika felfutása előtt született, mindenesetre lényeges a pragmatikus és a retorikai kritika összekapcsolása. (A pragmatika alapító atyái a retorika ismerete nélkül olyan „felfedezéseket” tettek, amelyeket a retorika jó kétezer éve ismert – ilyen például az arisztotelészi enthüméma, amely erősen hasonlít az implikaturára, vagy a cicerói tanítás a közönség jóindulatának, figyelmességének, tanulékonyságának a megnyeréséről, amely ugyanaz, mint az együttműködési elv. Így azután, akik a retorika és a pragmatika kapcsolatával foglalkoznak, meglehetősen meglepődve szemlélik az átfedéseket.)

A retorika évszázadokon át általános műveltséget adó komplex stúdium volt, tanításával képezték az államférfiakat, az államot irányító tisztviselőket, majd az egyházi embereket is. Művelése a reneszánsz idején hihetetlen mértékben fellendült; a reformáció korában csak német nyelvterületen kb. nyolcszáz retorikát publikáltak. Azután a 19. században némiképp háttérbe szorult, de a 20. század második felében külföldön hihetetlen módon fellendült, mind kutatása, mind oktatása. Nálunk 1868 után, az eötvösi korszakban középiskolai tantárgy lett, majd lassan el-sorvasztották, a 20. század harmincas éveiben megszüntették, végül 2000-ben viszszerült a középiskolai tantervbe, az egyetemeken is tanítják, többnyire a kommunikációtannal kombinálva.

Jókai és nemzedéke erős retorikai képzést kapott az akkori iskolában (egymásra épült a poétikai, a retorikai és a dialektikai osztály), s retorikai képzettsége kimutatható műveiben. Tulajdonképpen nem is lehet teljes mélységükben megérteni

a retorikai iskolázottságú szerzőket a retorika ismerete nélkül. Zsigmond Ferenc egyébként kitűnő Jókai-monográfiájában olvasható egy elfogadhatatlan, mert cáfolható állítás: „a műgond hiányán kívül még egy másik nemleges okra is rá kell mutatnunk: Jókai elméleti esztétikai képzettségének hiányos voltára” (Zsigmond 1924: 282). Ha csak arra hivatkozom, hogy ismerte Hugh Blair retorikai és esztétikai leckéit (l. 60), máris igazoltam retorikai iskolázottságát; a retorikák pedig tartalmazták a stilisztikát és a poétikát is, Blair műve az esztétikai alapokat is. Az a tény, hogy gyorsan dolgozott, árasztotta műveit, nem jelenti a műgond hiányát: kisujjában volt minden. Az a tény pedig, hogy más elképzelése volt a regényről, mint kritikus kortársainak, nem jelenti azt, hogy nem volt regénypoétikai elképzelése. Pontosan a legújabb regénypoétikai kutatások igazolták eredetiségét és sajátosságát (l. 19).

Hatalmas a Jókairól szóló irodalom, de retorikai szempontból még nem vizsgálták műveit. Egy életmű retorikai szempontú vizsgálata számomra eredeti ötletnek tűnt, sajnos a németek már ezt is feltalálták, a *Rhetorik-Forschungen* című sorozat 18. köteteként ugyanis megjelent egy vaskos monográfia Goethe és a retorika kapcsolatáról (Kramer, Olaf: *Goethe und die Rhetorik*, 2010). Tanulmányom ettől függetlenül született. Temészetesen egyes művek retorikai elemzéseire bőven idézhetünk példát, a fentebb említett Corbett-kötet is kitűnő elemzéseket tartalmaz. Az ötletet az a tény is adta, hogy az ELTE alkalmazott nyelvészeti doktori iskolájában rendszeresen végzünk retorikai elemzéseket.

Hatalmas Jókai életműve is. Tanulmányom anyagát az Unikornis Kiadó életműsorozata képezte (célomnak ez is megfelelt), mind a 116 kötetnek regényei és elbeszélései, valamint néhány beszéde. Nem kerítettem sort újságcikkeire, drámáira, költeményeire, beszédeire.

Óhatatlanul a hajdani gimnáziumi magyartanár szempontjából is vizsgálom Jókai iskolai tanítását, illetőleg nem tanítását, mert elgondolkodtató jelenségek észlelhetők ezen a területen is. Remélem, hogy könyvem megállapításai megváltoztatják Jókai megítélését, legalábbis javítanak majd a jelenlegi helyzeten. Azt is remélem, hogy retorikai vizsgálataim szempontokat adnak a szövegértő olvasás, valamint az irodalomértés tanításához.

Ezúton mondok köszönetet lektoraimnak, Adamik Tamásnak és Nyilasy Baláznak, valamint kiadómnak, Benczik Vilmosnak észrevételeikért és hasznos tanácsaikért.

Jókai regénypoétikája

„...munkáim összes tömege egy egész nemzet népeletét igyekszik híven, a valótól ellesetten visszaadni. Én egész hajlamom szerint realista író vagyok, s azt mondom, hogy ilyen a valódi élet.”

(Utazás egy sírdomb körül)

Csáth Géza szerint a világ öt legnagyobb írója: Homérosz, Szophoklész, Shakespeare, Goethe és – Jókai (idézi Szajbély 2010: 11). Teljes mértékben osztom Csáth Géza véleményét, sőt Shakespeare-hez mérném Jókait leginkább, és ez nem túlzás. Mindent tudott, mint a nagy angol: a világról, az emberről, a nyelvről. Egy érdekes párhuzamra hívnám fel a figyelmet: Shakespeare korában az első iskolai tantárgy a retorika volt (Connors–Corbett 1999: 502), s alapos volt a retorika tanítása Jókai korában is. Minden bizonnyal ez a retorikai háttér is hozzájárul mindentudásukhoz, mindent kifejezni tudásukhoz.

1. „A Jókai-probléma”

Mennyi gondnak, mennyi aggodalomnak, mennyi keserűségnek volt eloszlatója rám nézve az íróasztal! Az íróasztal még a börtönt is otthonná tudta változtatni rám nézve, s bástyám volt, ahol ellenségeim el nem értek, búvköröm volt, mely előtt balsorsom rám nem talált.

Azért írok olyan sokat. Volt idő, azt mondják, amikor szükség volt rá, hogy a nemzeti önérzet ébren tartásáért írjak – most már nincs rá szükség: most már csak magamnak írok. *(Életemből I, 15)*

Ezzel a fejezetcímmel kezdődik Sötér István monográfiája (Sötér 1941), amely első fejezetében összefoglalja a Jókait ért támadásokat, a körülötte kibontakozó vitákat. Érvelése azért fontos számunkra ma is, mert egyrészt megfogalmazza a ma is élő, fanyalgó sztereotípiákat, másrészt ráérez a Jókai-regényeknek arra a sajátosságára, melyet a legújabb tanulmányok fogalmaznak meg, vagyis a románc-problematikára. A fanyalgó sztereotípiákat ekképp foglalja össze Sötér: „A türelmetlen vagy

csak kissé is rosszakaratú szemlélő legott kész az ítélettel: Jókai nem több amolyan könnyű szórakoztatónál, kedélyes terjengős mesélgetőnél, kiből hiányzik a vérbeli művészt oly csalhatatlanul jellemző tudatosság és hitelesség, ki mindenütt a legkényelmesebb utat keresi, valósággal iparszerűen gyártja műveit, melyek egy anekdota-gyűjtemény s egy Dumas-féle kalandregény fonák kereszteződése. Történetei legfeljebb a serdülőkor éveiben nyújthatnak szórakozást – azon túl csak bosszankodással, minduntalan elégedetlenséggel olvashatjuk őket” (i. m. 10). Ezzel szemben ezt állapítja meg: „Mégis: lehetetlen fel nem figyelni arra a rejtett, utánózhatatlan hangra, mely ezekből a regényekből szól hozzánk, a varázslatra...” (10); a kaland, az álom bűvésze (18), „Jókai nemcsak olvasóközönséget teremtett, hanem meg is nyitotta előttünk a magyar regény egyik lehetőségét s utat mutatott az álom és képzelet irracionálisába, melyhez időnként visszatér egy-egy nemzedék” (21). A sztereotípiák ma is makacsul élnek, de jelentkezett egy új nemzedék, amely ráébredt a Jókai-regények sajátosságára, arra, amelyet a fiatal Sötér megértett, csak éppen nem használta a románc terminust. Nézzük meg először a sztereotípiákat, majd a románc jellegzetességeit.

1.1. A sztereotípiák és a lefokozás. Jókai regényírói módszeréről hosszasan ír Nagy Miklós a „spenót”-ban (*A magyar irodalom története. IV. Szerk. Sötér István, Akadémiai, 1965, 314. kk.*), címszavakban a következőket idézzük: művészete a romantika és a realizmus sajátos ötvözete; fogalommá vált hőrszai kivételes testi-lelki tulajdonságokkal vannak felruházva, egyszerű, néhány vonásra redukált lelki életet élnek; arcképcsarnokából nem hiányoznak a realizisztikus figurák sem; anekdotizmusát már-már a tervszerű kuriózumkeresés jellemzi; írói világának mindvégig középpontjában áll a mese; jelentős szerepet kap műveiben a bűnügy, mint általában a romantikában; párhuzamos meseszálakat sző; a meseszálakat nagy tömegjelenetekkel fogja egybe; regényei általában néhány esztendő töltenek fel; terjedelmük fokozatosan növekedett. Ezekben a megállapításokban van igazság, az általánosítás azonban hibás, ferdítő, mert részigazságokon, főleg nem a teljes életművön alapul. (Szilasi László teljesebb listát ad a Jókait (le)minősítő közhelyekről – Szilasi 2000, 91. kk.)

Jókai lefokozása látványosan tükröződik a legújabb irodalomtörténeti összefoglalásban, melyet a változatosság kedvéért „paradicsomnak” kereszteltek el (*A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály és Veres András. Gondolat, 2007*), s mely nem összefüggő irodalomtörténet, hanem tanulmánygyűjtemény. Jókairól két fejezet szól, az egyik elbeszéléseiről a „szabadságharc és az összeomlás hónapjairól”, a másik akadémiai székfoglalójáról. Ezek alapos tanulmányok, de mégiscsak Jókai életművének egy-egy kis szeletét mutatják be, talán két-három százalékát. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Jókai-val foglalkozó újabb kutatások eredményei nem kerültek be ebbe az összefoglalásba. Igaz, hogy „nagy munkát vállal az magára”, aki Jókai-val foglalkozik, egy

akadémiai összefoglalásban, mégis vállalnia kellett volna valakinek ezt a munkát. Ebben a helyzetben maradtak a „spenót” megállapításai.

A „spenót” megállapításai pedig átmentek a tankönyvekbe. A Jókai-életművet meglehetősen sablonosan tanítottuk annak idején az 1970-es években, és valószínűleg sablonosan tanítják ma is, némi elnéző szelídséggel: jó-jó, ő volt a nagy mese-mondó, de nem igazi nagyság, mert akkor írt romantikus műveket, amikor Balzacék megteremtették a realizmust, a nagy oroszok a lélektani regényt, és a dezillúzió volt divatban. Jókai életművét mindig valamilyen más platformról kritizálták, bizony preconcepciósan, és soha nem tekintették őt annak, ami: sajátos világot és stílust teremtő, utánozhatatlan zseninek. Utolsó korszakát például hanyatlásnak, kifáradásnak ítéli szinte minden kézikönyv, pedig ez volt a kísérletezés kora: öreg fejjel is képes volt megújulni (vö. Bori Imre: Jókai és a századvég. In: *Az élő Jókai*, szerk. Kerényi Ferenc és Nagy Miklós, 1981, 88–111; Fried István: *Öreg Jókai nem vén Jókai*, 2003).

Olyannyira lefokozták mára Jókait, hogy a legújabb NAT-ban (Nemzeti alaptantervben, 2012) már nem is kell egész életművét tanítani annak az írónak, akinek regényeit, elbeszéléseit egy évszázadon át élvezték az olvasók, itthon és külföldön egyaránt. „Széles olvasóközönséget nevelt” – írja az *Új magyar irodalmi lexikon II.* (1994: 911), és ez hihetetlenül nagy érdem, főleg mai, nem olvasó világunkból szemlélve. (Hadd jegyezzem meg, hogy két teljes évig tanítottam Amerikában amerikai, nem magyar származású diákokat magyar kultúrára, s Jókai volt a kedvencük, elolvasták összes, angol fordításban elérhető regényét! Miért? Mert nem kaptak előtte tanárunktól fanyalgó, előítéletes kritikát.)

Jókai nemcsak a NAT-ban van háttérbe szorítva, hanem még az érettségi tételekből is kimaradhat, mivel a harmadik kategóriában szerepel a pályaművek és a portrék mögött, kihagyható szerzőként – tegyük hozzá – Zrínyivel együtt. Ezt a diákok úgy véleményezik, hogy harmadrangú szerző (nekem is így magyarázta el egy érettségiző). A legújabb, 2017-ben bevezetendő szabályzatban összevonták a második és a harmadik kategóriát, ez azt jelenti, hogy azok a szerzők is választhatók lettek, akiktől eddig egy-két mű mégiscsak elő volt írva. A hat kiemelt költőn kívül tehát mindenki választható! Vörösmarty, Mikszáth, Móricz is kimaradhat meg az összes többielsőrangú szerző, nemcsak Jókai.

Az egyik – tudomásom szerint széles körben használt – tankönyvben a következő összefoglalás olvasható: „Jókai korabeli hatásának titka abban is keresendő, hogy teljes mértékben azonosulni tudott saját osztályával és olvasóközönségével. Nem annyira formálni, mint inkább csak kifejezni, szolgálni kívánta nemzetét és osztályát. Ábrándos illúziókba ringatta az embereket. Eltúlozta nemzeti erényeinket, hibáink fölött szemet hunyt. Kielégítette a nemzet hiúságát, takargatta önismertetének hiányát. Életművében mégis megfigyelhető bizonyos szemléletváltozás: a korai regények főnemesi hőseinek helyére köznemesi alakok lépnek, s a költő, a

tudós, a vállalkozó, a mérnök válik ideállá” (Mohácsy Károly: *(színes) Irodalom a középiskolák 10. évfolyama számára*, Krónika Nova, 280). Ez a summázat tömény kivonata a sztereotípiáknak, annyira felháborító, igazságtalan, hamis, hogy nem lehet szó nélkül hagyni, már csak azért sem, mert mint összegezést ezt magolhatják be a gyerekek. Éppen ezért később vissza-visszatérek cáfolatára.

1.2. Realizmus és romantika. Vizsgáljuk meg először a romantika-realizmus problematikáját. Nagy Miklós azt állapítja meg az akadémiai irodalomtörténetben, hogy Jókai művészete a romantika és a realizmus sajátos ötvözete. Általában inkább romantikus szerzőnek tartják, Rónay László szerint a „romantikus regényírás valóságos divatját teremtette meg” (*Erkölc és irodalom*, Vigilia, 1994, 161). Érdekes lehet számunkra, hogy maga Jókai hogyan nyilatkozott erről a besorolásról, és általában saját művészetéről. Jókai nagyon is tudatos szerző volt, ez megnyilvánul mind a regényről, mind a nyelvről alkotott ítéleteiben: nagyon sok elszórt megjegyzés, elmélkedés olvasható műveiben (Jókainak kommentárokat tartalmazó elő- és utószavait vizsgálta Szilasi, 2000, 134. kk.).

Az *Utazás egy sírdomb körül* (1889) önéletrajzi írása, felesége elsiratása, ahogy mai pszichológiai kifejezéssel mondanánk: a gyász, a megrázkódtatás „feldolgozása”. (Laborfalvi Róza 1886-ban hunyt el.) Ekképp ír feleségéről: „Rám nézve nemcsak szerető hitves volt az, akit elvesztettem, hanem egész valóm kiegészítő része, ami az én jellememben hiányzott, megvolt az övében, s azt kölcsönadta; ő volt jellememben az acél. Őtöle jött költői munkálkodásomhoz a világosság és a melegség.” (Az *Utazásról* és erről a visszaemlékezésről nem ír a *Jókai szerelmeiről* szóló könyv, *Rózától Belláig*, szerk. Kelecsényi László, Holnap Kiadó, 2002.) Jókai a vigasztalódásra az utazás gyógyító hatását használta, talán azért, hogy az élmények elnyomják szomorúságát. Ezért a könyv második fele útleírás. Leányával először Bécsbe utazott, szálláshelyükön pedig a következő történt:

„Azután elköltjük az egyszerű vacsorát, s hogy jobb legyen az álmom, lefekvés előtt a magammal hozott olvasmányt előveszem, gondolva, hogy ezen csak elálmosodom. Szépműtani értekezés: Haraszi műve a »realisztikus regényirodalom«-ról, azt hiszem, ez majd elálmosít: de az ellenkezőt tette velem. Figyelmemet egészen lekötötte. Kényszerített a vitatkozásra. Képes lettem volna reggelig fennmaradni fölötte. A kályhában újra felszítottam a tüzet; s ismét nekiültem a végtől végig érdekes olvasmánynak, mely hatalmasan kidomborítja a realisztikus regényirodalom műalkotását, úgyhogy annak minden hibái kifelé fordulnak, majd meg széjjelszedi darabokra, belepillantatva annak legbelsőbb zsigereibe. Az ember a boncoló teremben hiszi magát.

Végül aztán, midőn a mű szerzője engem is fölemlít, mint »nagy idealistánkat«, ez végképp elvette a szememről az álmot; úgyhogy amint a gyertyát eloltottam, s a szemem lehunytam, akkor is kénytelen voltam az olvasott tárggyal foglalkozni.”

S ezután egyetlen hatalmas bekezdésben, nem minden indulat nélkül, ömlik a szó:

„Hát miért volnék én idealista? S miért volnának realisták csak azok, akik Balzac és Zola iskolájához tartoznak? Hiszen igaz, hogy furcsa dolgokat is írtam össze, amelyeket csapongó képzelet hozott előm; de a munkáim összes tömege egy egész nemzet népeletét igyekszik híven, a valótól ellesetten visszaadni. Én egész hajlamom szerint realista író vagyok, s azt mondom, hogy ilyen a valódi élet. Csak egy különbség van közöttünk. Megmondom, hogy mi? Én ezer ember közül, akinek az élettörténetét ismerem (pedig annyiét ismerem), találtam ötven olyan alakot, aki képviselője volt a rossz szenvedélyeknek; de találtam ötszázat olyant, akinek jelleme a mindennapin felül emelkedett. Hátha az ötvennek történetét írtam volna meg csupán, most magasztalnának, hogy milyen derék realista író vagyok; de mert azok mellett a többséget alkotó magasabb jellemeket választottam vezéralakokul, azoknak a történetét vettem tanúsággul: azzal szidnak, hogy idealista vagyok. Én nem tagadom el a regényírónak azt a jogát, hogy az élet árnyoldalait élethűen részletezve csoportosan adja az olvasó elé; de követelem, hogy az élet fényoldalai is el legyenek fogadva realizmusnak. Hát csak a korcsmai dulakodás képe jogosult faj; a csatatér leírása már nem az? A részeg, a kéjenc csak a valódi emberalak? A hős, a mártír már csak képzelet? A városok szennye, a kloakák förtelme, a lebuajok maszatja csak a realizmus? A virágos mező, a háborgó tenger, a falusi magány már csak idealizmus? A kéjvágy, az állati ösztön a valódi emberi attribútum; az erény, a hűség csak tettetett külmáz? Minden asszony, leány, ifja, véne, szépe, rútja veszendő és esendő, csak a kísértés, a csáb alkalma jöjjön elébe? Ez az igaz? Nincsen erény? Ha van, bolond, aki tartja? De hát aki ezt állítja, az nem ismert-e soha anyát, feleséget, leányt? El tudja-e ítélni saját szülőit is? Akik par excellence realistáknak szeretik magukat hívni, erőszakosan kiválogatják a társadalomból a romlott kivételeket, alakokban úgy, mint helyzetekben: s azokat csoportosítják mesterségesen; hanem azért, mert híven van leírva, a kórház, a fegyenctelep, a tébolyda nem képviseli az igazi világot. Nekem a világ szebb fele jobban tetszik, de azért nem vagyok idealista.”

Elgondolkodtató Jókai önjellemzése, kulcs életszemléletéhez, regényeihez. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Nagy Miklós idéz ebből az indulatkitörésből egy részletet, példaként arra, hogy az idős Jókai nem szerette se Zolát, se Balzacot [Akik par excellence ... nem vagyok idealista]. Ennek az önjellemzésnek egészében más a mondanivalója. Vö. Nagy Miklós: *Jókai Mór. Arcok és vallomások*. Szépirodalmi, 1975: 223.)

Ehhez a gondolatmenethez kívánczik a hős-sz-problematika. Kik Jókai hőrszai? A Baradlay fiúk, maga Baradlayné, azután Garanvölgyi Aladár, Berend Iván, Tatrangi Dávid. Mindenekfelett Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, maga Wesselényi Miklós és Széchenyi István. Hősrszait reformkori vezéregyéniségekről mintázta, Szentirmayt Széchenyiről, Baradlay Ödön emlékeztet Kossuthra (gondoljunk a megyegyűlésen való megjelenésére és hallgatóságára tett hatására); Kárpáthy Zoltán is úgy hat az emberek érzelmeire szónoklataival, mint Kossuth. Az irodalom világából Jenőy Kálmán is hős-sz, a meg nem értett Katona József, a debreceni

kollégiumból kicsapott Csokonai és az irodalomszervező költő és drámaíró Kisfaludy Károly alakjából van összeötvözve. (Kisfaludy Károly nem szerepel a NAT-ban! Egyáltalán nem! Katona József pedig kontextusából kiszakítva a dráma témakörbe van beszuvasztva.) Ma, „völgyben ülő” korunkban nem tudjuk elképzelni, hogy ezek az emberek olyanok voltak, ahogyan Jókai jellemezte őket? „Egyszerű, néhány vonásra redukált lelki életet élnek” – írja a „spenót”, s azután ez a megállapítás visszaköszön a pedagógusi közvélekedésben. Az tehát, aki hűséges a feleségéhez és a családjához, aki egy célra, a haza felemelésére teszi fel az életét, redukált lelki életet él?

Egy régebbi író-olvasó találkozón Jókai Annát kérdezte a publikum olvasmányairól. A névrokont, Jókait említette első helyen, s hozzátette: Nem lehet elhinni, hogy Wesselényi egy kis csónakban egymaga mentette az embereket a pesti árvíz idején? Nem lehet elképzelni, hogy voltak ilyen kiemelkedő egyéniségek a magyar történelemben? Nem lehet elképzelni, hogy az volt akkor a való, a realitás, amit Jókai leírt? Érdekes, hogy maga Jókai is érzékelte a kételkedést. Ezt írja egy szabadságharcos tábornok öngyilkosságáról: „Egy ideális emberrel kevesebb a világon. | Egy olyan ember szűnt meg élni, akinek a létezését már mai nap nem is hiszi el senki, aki minden pszichológia, metafizika, etika és logika ellenére olyan utakon járta végig az életet, aminőket a mai szürke világban meg nem tapos utána senki. | S ugyan jól tette, hogy meghalt; így legalább nem tud róla semmit, hogy halott; mert ha élve maradt volna, mai napon sokan szemébe mondanák azt neki” (*Akik kétszer halnak meg II*, 155).

Szerb Antal ezt írja: „Ma Jókai elsősorban ifjúsági olvasmány, és ebben a minőségben tölt be nemzetnevelő feladatot. [...] Itt érünk a magyar-örökhöz Jókai életművében: ez a legendaképzés. Díszítő fantáziájával, irreális optimizmusával, gyermeki tisztaságával ő teremtette meg a múlt század nagyjainak a legendáját. Széchenyi István, Wesselényi Miklós és a reformkor hősei (Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán), a romantikus írónemzedék nagy sorsa (És mégis mozog a föld), a szabadságharc mártírjai és az elnyomás korának néma szenvedői (Új földesúr) úgy maradnak meg a magyar ifjúság tudatában, abban a ragyogó, de mégis emberi glóriában, ahogy Jókai legendává nemesítette őket. Ez a kép nem egyezik a történelem objektív víziójával, de erre a legendára éppoly szükség van, mint az igazságra. Ha egy író ezt tudja adni, betöltötte legmagasabb hivatását” (*Magyar irodalomtörténet*, Révai, 1943, 339–340).

Nem mindenben értek egyet Szerb Antallal, elsősorban azzal nem, hogy Jókai elsősorban ifjúsági olvasmány, meg hogy optimizmusa irreális, és csak a gyermek lehet tiszta és optimista. De azzal maximálisan egyetértek, hogy életműve nemzetnevelő olvasmány. Csak tantervkészítőink nem értik ezt?

Mikszáth írja: „A vaskalaposok, az akadémikus körök és a tanügyi bácsik ugyan még mindig báró Eötvös József és báró Kemény Zsigmond elsősege felett

vitatkoztak, az „új csillag”-ot nem engedve velök egy sorba állítani, de hogy népszerűbb ezeknél, azt el kellett ismerniök. E népszerűség annyira nőtt-nőtt, kivált a „Kárpáthy Zoltán” után, mely a következő évben követte az „Egy magyar nábob”-ot a Pesti Napló tárcájában. Új ezer forintot hozva a szerzőnek, hogy a magasztalásoktól áradó kritikák ellensúlyozására volt immár szükség. Különösen Gyulai Pál és Salamon Ferenc buzgólkodtak ebben, kik Jókai lélektani botlásait, történelmi, helyrajzi és természetrajzi megbízhatatlanságát, léhán fölépített meséit, jellemfestési fogyatékoságát állították élénk világításba a közönség tapsaival szemben. Hiszen e kritikákban volt némi igazság, Jókai kétségtelenül lényeges hibákban szenvedett. De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs. Csak nem lett volna szabad feledni, hogy Jókainak e hibáival szemben olyan kiváló tulajdonai vannak, amelyekből egy is elég, hogy egy lángelmét ékesítsen, oly tulajdonai, melyek a világliteratúrát véve is ritkaságok egy írónál. E kritikusok igazat írtak, látták az erényeket és hibákat, de összeadni és kivonni nem tudtak vagy nem akartak. [...] Főleg azt nem lett volna szabad feledniök a kritikusoknak, hogy egy dolgot kifogástalanul elmondani nem annyi, mint egy dologgal valakit elragadni, ha az nem kifogástalan is” (*Jókai Mór élete és kora I, 199–200*). Jegyezzük meg óvatosan: Shakespeare is írt a cseh tengerről, az angolok mégsem vonják kétségbe zsenialitását.

Egy amerikai retorikus a közszférát és a privátszférát elemezve azt írja az 1980-as években, hogy az emberek inkább egyéni érdekeikkel törődnek, és nem a közösség érdekeivel (Martha Cooper: *Analyzing public discourse*, 1989: 1). Lehetséges, hogy ez a viselkedés jellemzi mai világunkat is, az elmúlt négy-öt évtized örökségeként. Minden bizonnyal ezért lett a gimnáziumi kötelező olvasmány *Az arany ember*, a magánélet boldogságát kereső férfi története. Gyönyörű szép könyv, de nem kellene elhanyagolni Jókai hőrozsait sem.

1.3. Az új regénytípus: a román. „Léhán fölépített meséit” valóban sokat kritizálták, de nem vették észre különleges szerkesztési módjának az okát – erre érdemes néhány szót szentelni, mert szerkesztésmódja kihat lélekábrázolására és stílusára. „Ő „csak” költő volt, világgraszoló mesemondó talentum, akiből ki nem fogy a mese ezeregy éjszakán. A XIX. században mivé kellett szükségképpen válni az ilyen tehetségnek? Hát – tárcaregény-íróvá” – írja Zsigmond Ferenc, s hosszasan fejtegeti Jókai lapszerkesztői tevékenységét és a tárcaregény jellegzetességeit, szokatlan szerkezetét, sőt szerinte kivételes a meglepő kedvelése, „*par excellence* újságírói világfelfogás” (Zsigmond 1924: 390–396). Hasonló magyarázatot ad a Jókai-regények szokatlan szerkezetére Szajbély Mihály. Jókai újságokban publikáló író volt, regényeit folytatásokban közölte (egyetlen kivétel van: a *Szegény gazdagok*). A folytatásos regényeknek – mint a mai tévésorozatoknak – van egy sajátos szerkesztési módjuk: lekerekített részekből állnak, azzal a céllal is, hogy az olvasó bármikor csatlakozhasson a történethez. Innen adódik az epizódokból, a láncsze-

mekből álló, valójában mesterien egybefogott mesefüzér (Szajbély 2010: 148. kk.). Meggyőzően fejt ki, hogy Jókait kritikusai a realista regény szempontjából bírálták, nem ismerték fel, hogy Jókai egy egészen új, egy egészen más regénytípust teremtett (i. m. 246. kk.).

Természetesen a folytatásos közlés csak külső ok, a Jókai-regények felépítésének vannak egyéb, belső okai is. A lényeg az, hogy új regénytípust teremtett. Ez az új regénytípus a románc, ismérveit Jókai több helyen is leírja (*Utazás egy sírdomb körül*, *Az elátkozott család* utószava stb.), csak nem nevezi így, nem ismeri ezt a terminust, de jellemzőit felsorolja, például ekképp: „Itt kezdődik aztán az, amit az életben regénynek neveznek; mely azonban nem egyéb, mint a való eseményeknek a rendkívülivel és a csodással összefűzött következetes láncolata” (*Afanázia* 57).

Az újabb hazai regénypoétikai szakirodalom – Szegedy-Maszácz Mihály, Szilasi László, Nyilasy Balázs, Szajbély Mihály – a kanadai Northrop Frye elméletére hivatkozik, melyet *A kritika anatómiája* c. esszégyűjteményében fejtett ki (1998, eredetileg 1957); eszerint különbség van a *novel* és a *romance* között, s Jókai regényei a *romance* (románc) típusba tartoznak. Northrop Frye az ábrázolásnak három alaptípusát különbözteti meg: a mítoszt, a románcot és a regényt; különbséget tesz a románc és a regény között, s hosszasan definiálja a románcot, ismérvei részletes felsorolásával. Eszmefuttatásának lényege a következő. A románcot *vágyteljesítő álom* jellemzi „valamiféle képzeletbeli aranykor után”; a bonyodalom lényege a kaland, mégpedig a sikeres keresés; konfliktusa a protagonista és az antagonista (a jó és ellenfele) között zajlik; hőse emberi (ezzel szemben a mítosz hőse isteni); a jellemek nem összetettek, „vagy segítik, vagy akadályozzák a keresést, ha segítik, idealizálják őket, egyszerűen bátrak és tiszták”; a románc főhősét gyakran jellemzi egy mindennapi lényhez fűződő kapcsolat: „Az ilyen alakok többé-kevésbé a természet gyermekei, akik a hőst szolgálják, mint Crusoe Péntekje [...] A románc főhősét igen gyakran jellemzi az ilyen rejtélyes kapcsolat.” [...] „Az ilyen alak az élet realisztikus vonásaira irányítaná a figyelmet...” „A prózarománc tehát a fikció önálló formája, amelyet meg kell különböztetni a regénytől...” „A lényegi különbség regény és románc között a jellemzés felfogásában nyilvánul meg. A románcíró nem próbál „valóságos embereket” alkotni, hanem csak stilizált figurákat, amelyek pszichológiai archetipusokká növekszenek.” „A románc, amely hőskről szól, az emberekkel foglalkozó regény és az isteneket szerepeltető mítosz között helyezkedik el.” „A románc ősbibb, mint a regény, és ennek a ténynek köszönhető, hogy ki kell nőni, mint valami fiataalkori, fejletlen formát.” Csak néhány gondolatot emeltem ki, Frye jellemzése összetett, sok példával (Frye 1998: 158–175, 263–265). Tehát: mítosz, románc, regény. Frye többek között Walter Scott, Herman Melville, Nathaniel Hawthorne, Tolkien regényeit, valamint Shakespeare drámái közül a *Szentivánéji álmot*, a *Vízkeresztet*, *A vihart* stb. említi (vö. Nyilasy 2005: 18). Nyilasy Balázs ide sorolja például Vörösmartyt és a modern fantasy-

irodalmat; érdekes, hogy Jókai maga is rokon léleknek tartja Vörösmartyt, leginkább őt a kortársak közül, s erről többször is nyilatkozik műveiben. (Zárójelben jegyzem meg, hogy napjaink filmrendezői előszeretettel viszik vászonra a románcokat, mostanában szinte egy időben játszották a tévében a *Moby Dicket* [Melville], *A skarlát betűt* [Hawthorne], a *Gyűrűk urát* [Tolkien], a *Narnia-krónikát* [Charles Staple Lewis]. Jókai románcos regényeiből kitűnő filmes adaptációkat készítettek, de kitűnő adaptációkat lehetne készíteni „képzletes” műveiből is – erre Nyilasy Balázs, Szilasi László is felhívja a figyelmet –, olyanokra gondolok, mint az *Egy hirhedett kalandor a XVII. századból*, *Egész az északi pólusig*, *A jövő század regénye*.)

Nyilasy Balázs *A románc és Jókai* c. monográfiájában elméleti fejtegetéséhez kitűnő elemzéseket is csatol (*A kőszívű ember fiai*, *Az arany ember*, *Egy magyar nábob*). Most csak annyira villantom fel gondolatmenetének lényegét, amennyire témám szempontjából szükséges. A következőképpen írja körül a modern románc fogalmát: a románcot cselekményesség jellemzi, hősét valamilyen vágy hajtja, próbatétel előtt áll, magasabb értékek vezérlik, modellszerű. A körülötte lévő világnak megvan a maga rendje a benne lévő kisemberekkel. A hősökhöz hozzátartoznak a mindennapi emberek, egyenrangúak (nem jellemzi ezt a viszonyt sem a szembenállás, sem az alárendeltség), egy egészet alkotnak, tulajdonképpen az epicsi totalitást. „A kisvilág igazsága *nem valamivel szemben, valamit tagadva, valamit ellentétezve, hanem valami mellett, valaminek az egyenjogú társaként* jelenik meg *A kőszívű ember fiai*ban” (Nyilasy 2005: 90). Jókai regényeinek zsánerfigurái nem mellékszereplők, hanem a nagy egész részei, egyenjogú társak! Nagyon lényeges ez a regénypoétika, és teljesen megváltoztatja a hagyományos Jókai-kritikát a léha szerkezetéről, a fekete-fehér hősökről, a lélektan hiányáról, a mellékes népi figurákról stb., melyek a szakirodalomban, a tankönyvekben és az interneten is olvashatók. Megmagyarázza Jókai népszerűségét egy új szempontból: mindenkiben él valamiféle vágy, mindenki küzd vágyai teljesüléséért, mindenkit körülvesz a mindennapi világ, mely hol segíti, hol akadályozza: egyszerűen a románcok az élet nagyon is lényeges jellemzőjét ragadják meg. (Azt a tényt azonban meg kell állapítanunk, hogy nem minden Jókai-regény románc típusú. Vannak románc típusú regényei és elbeszélései, talán túlsúlyban vannak, jellemzők művészetére, de vannak más jellegű alkotásai, sőt még *novel* típusúnak mondható művei is.)

Egy érdekes párhuzamra hívnám fel a figyelmet. Shakespeare drámáiban is mindig jelen vannak a főhősök mellett a mindennapi élet figurái: a dada, a szerzetes, a fecsegő udvaronc, a sírásó és a többiek. Kitűnően adja vissza ezt a kettősséget a *Shakespeare in love* című film. Rómeó és Júlia, illetőleg az író és szerelme mellett ott látjuk az egyetlen mondatot magoló dilettáns színészt, a színházban lebzselő szadista kölyköt, az úrnőjének falazó dadust, a titokban írogató révést és a többieket. Így egész az élet.

A Jókai-próza totalitásához társul a nyelvezet totalitása! (De erről később lesz szó.)

A romance-problematika a fenti áttekintésnél sokkal bonyolultabb. A terminus történetét, szakirodalmát, valamint magának a románcnak a történetét, különféle megvalósulásait alaposan ismerteti új könyvében Nyilasy Balázs (*A 19. századi modern magyar románc*, 2011), tárgyalja a humoros románc fogalmát is. Végezetül a 18–19. században kialakuló modern románc meghatározásával foglalkozik. Fejtegetésének lezárását idézem: „A modern románc, úgy látom, mélyen beágyazódik ama kor problémavilágába, amelyben az ember végletes környezeti meghatározottságának és szabadságakarátának, a szimbolikus rendek szétesésének és a szilárd szimbolikus rend igényének, az identitásvesztésnek és identitáskeresésnek, az elidegenedett, lenyomat-létnek és az énazonosságot adó próbatétel-vágnak, a rosszul végződő történeteknek és a jól végződő emberi történet akarásának a dilemmája minden addigi korhoz képest nyíltabban, kiterjedtebben, egyetemesebben tárul fel. Ahhoz a kultúrtörténeti szituációhoz tapad tehát, abban a korban emelkedik ki kontúrosan, amelyben a pozitív, rendező világvízió nem *adottságként*, *természetes lehetőségként*, hanem az *akadályok sokaságával szembekerülő vágyként* írható le, s a kor gondolkozási, művészi lehetőségrendszerében már hangsúlyosan fölbukkan az emberrel szemben közömbös, idegen világ, a determináló környezetiség, a rendezetlen, kaotikus lét, az értékcentrumoktól elvágott pszichikum, a „rosszul végződő történet” alternatívája. A negatív valóságérő és az affirmatív vágy feszültségében kiformálódó újkori, *modern romance* e szempontból is méltán tűnhet az évezredes előélettel rendelkező remance-mód, nagyműfaj, elbeszélésmodell, műfajcsoport talán legérdekesebb alfajának, karakteres, szuverén műfaji változatának” (Nyilasy 2011: 82).

Hogyan nyilatkozott minderről Jókai maga? Az *És mégis mozog a föld* elejéhez csatolt, Toldy Ferenchez írt levélben ezt olvashatjuk:

„Legtöbb regényem ellen azt vetik, hogy igaz történetnek meglehet hogy hű, de regénynek nem valószínű. Jelen művem tárgyánál küzdöttem legtöbbet e nehéz váddal, és érzem, hogy nem háríthatom el azt. Lehet, hogy regényem meséje igaz, hogy alakjai valóban éltek: de indokolni, elhíhetővé tenni éppen olyan nehéz, mint volt ez az élet.

A mártírokról írhatunk legendát, a hősökrol eposzt, a tündérekről mítoszt: de mártír, hős, varázsló regénytárgy nem lehet.

És mégis az volt.

Senki sem hiszi el már, hogy egy eszményi célnak, melynek mi mostaniak már csak jól jutalmazott epigonjai vagyunk, egykor földre tiport óriásai voltak.”

Véleményem szerint Jókai ebben a levélben a sajátos regénytípus jellemzőit adja meg, azt, amit romance-nak nevezünk. A lényegét ragadja meg. Lehet regénytárgy a mártír, a hős, a varázsló – és az eszményi cél, s az ilyen regény nem *novel*, hanem *romance*.

Ezen a ponton egy kitérőt kell tennünk. A *románc* terminusnak van egy másik jelentése: ballada jellegű költemény, sosem tragikus, inkább elégikus, olykor vidám, humoros; ilyen például Arany költeménye, *A méh románc*a. Más jellegű a spanyol *romance* és adaptációi (*Világirodalmi lexikon* 12. kötet). Sötér István egyik tanulmányában is felbukkan a *románc* terminus, de az eredeti, nálunk szokásos jelentésében: „Jókai mégsem tartozik a XIX. század prófétikus írói közé. Valójában a bensőség költője, és legszebb lapjain mindig el is fordul a romantika operai látványosságától, hogy valamely rejtett, sejtető költőiséget szólaltasson meg. Némelyik regényében a románc lágyságával, dallamosságával hangzik föl ez a költőiség. Például az *Egy magyar nábob* Fannyjának és Szentirmayjának szerelmében, vagy *Az új földesúrnak* – Jókai leginkább kerekded, hatásaiban leginkább kiegyensúlyozott regényének – szerelmi történetében, mely ugyancsak románcra emlékeztető leleménnyel, természeti erőket hívva segítségül, a tiszai árvíz boldog kényszerével egyesíti a szerelmeseket. Jókai ilyen románcos, meghitt költőisége egyetlen előzményre hivatkozik a magyar irodalomban: Vörösmartyra, akinek *Szép Ilonkáját* az intim és elégikus romantika teljességében csak Jókai legjobb lapjai közelítik meg” (Sötér, 1981: 11). A realista regénnyel (*novel*) szembenálló románc (*romance*) – mint láttuk – egészen más poétikai, sőt regénypoétikai fogalom, ismeretében egészen másképpen olvashatjuk Jókai műveit, s – ami fontosabb – másképpen vélekedhetünk róluk. Ennek szellemében az egész iskolai regénytanítást újra kellene gondolniuk az illetékeseknek.

Érdekes, hogy Jókai mindig költőnek nevezi magát, sőt egész művészetét költészetnek tartja, nemcsak a Sötér által románcosnak nevezett lapokat: „Azonban én nem vagyok próféta, aki új szektát szándékozik alapítani; hanem csak költő, aki sokat átélt, sokat látott, és sokat átértzett (*Életemből* I, 5; *A látható Isten*). *Budapesti élet* című írásában olvashatjuk: „A Svábhegy manapság elsőrendű mulatóhelye a főváros közönségének, piaccal, boltokkal ellátva, telefonhálózattal a fővároshoz kötve. S a múltat, amikor még a tulipánok helyén vadvirágok nyíltak, amikor az őserdők fain még sasok tanyáztak, a harasztban futó kígyó zörgött, az udvaron végigsétált a tüskés borz, amikor a róka kedélyesen pislogott ki az odúja nyílásán, a kövek közt sütkérezett az aranyzöld gyík, az egész boldog ősvadon képét, melyben éjjel a fénybogarak világítottak – csak a vén poéta álmodja még vissza, aki azokat mind szemeivel látta” (*Útirajzok* 211). „A történet feljegyezte lapjaira e hősök, e bátrak neveit, s nem méltók-e e nevek, hogy irántok a későbbkori költő lelkesülni tudjon” – írja a pesti árvíz hőseiről (*Kárpáthy Zoltán* I, 207). „Költőnek az életet kell tanulmányozni, mert az élet a poézis; nem az ideállét (*Végző Az elátkozott családhoz*). Sőt: Verne Gyuláról is azt írja egy helyütt, hogy költő (*Az élet komédiásai* II, 208).

Ebben a regénypoétikai vitában nem árt magát „a vádlottat” megidézni. Jókai nagyon tudatos alkotó volt, tisztában volt azzal, hogy az általa művelt regénytípus sajátos, s ezen véleményét több helyen is megfogalmazta műveiben.

A tengerszemű hölgy című önéletrajzi regényében van egy érdekes epizód: a szabadságharc bukása után, tardonai rejtőzésekor felkeresi őt Erzsike. Azt javasolja neki, hogy hagyja el az országot, menjen Párizsba, ott is lehet regényíró. A csábítás erős volt: „Ha csak egy hajszálnyit megingok, le kell szédülnöm ebbe az örvénybe. | Ah! Mennyire más ember lett volna belőlem! Ha én akkor övele elfutok, most én volnék a realista írók céhmestere: mert erotikus láng, szatír véna és luxuriosus fantázia bennem is volt annyi, mint azokban; de nem használtam – azért, mert magyar közönségnek írtam. Ma milliók olvasnák a munkáimat, s átkoznának az apák és anyák, akiknek a gyermekeit megrontám lészen. Én meg nevetnék rajtuk, a pot-rohomat ütve, amit mint idealista író nem bírtam megszerezni” (180).

Lényegesebb, amit a *Török világ Magyarországon Előszavában* ír: „Lehet, hogy ezen tárgyak nem érdekesek, de tanulságosak; lehet, hogy ezen kor nem gazdag dicsőségben, de gazdag erényekben és bölcsességben. Tán választhattam volna fényesebb időszakot Magyarország történetéből, hol rajzolásaim gyöngességét a színek ragyogása pótolta volna; ámde egy nemzetet nem a szerencse, hanem a balsors jellemez; s az alakok, melyek itt felmerülnek, bár nem félistenek, de egész emberek.” Nem félistenek – tehát nem mítoszt ír; egész emberek – tehát románcos regényt ír.

A továbbiakban – történelmi regényei több vonulatának felidézésével – meggyőződhetünk arról, hogy Jókai történelemszemlélete sokkal összetettebb annál, mint ahogyan vélekedik róla az irodalomkritika.

2. „A magyar nemzet története”

Pusztán fantáziával lehet írni szép meséket; fantázia nélkül lehet írni remek korrajzokat; de a regényírásnál egyesülni kell mind a kettőnek. A regényírónak érezni is kell, tudni is kell, ébren is kell látni, álmodni is kell tudni. Ez az én elméletem.

(A „*Magyar nábob*” megköltése, 1893. aug. 6.)

...a költészet istennője oly kegyes, hogy akik temploma építésével foglalkoznak, azokat mulattatja. Édes munka, mely magával hordozza gyönyörét, mely ahelyett, hogy fárasztana, új erőt ad!

(Kárpáthy Zoltán II, 94)

A magyar nemzet története regényes rajzokban (1887) a legérdekesebb történelem-könyv: nincsen benne egyetlen dátum sem. Az egyes korszakok levegőjét, hangulatát, szereplőit örököltette meg benne. „Oral history” a javából, s mivel manapság kül- és belföldön egyaránt népszerű a szóbeli, személyes történelem, Jókai történelmi művei ismét korszerűek. Ő maga így nyilatkozik történelemszemléletéről a *Szép Mihálynak* írt jegyzeteiben: „Szándékom volt a kétszáz év előtti kort mutatni be, saját hazánkban, az akkori erkölcsi fogalmakkal, társadalmi állapotokkal, községi

és családi élettel, ami a nemzeti művelődés s a nemzeti létért való küzdelem saját-szerű ellentmondásaiból fejlődött ki.” Bizton állíthatom, hogy ez a szándék vezérli mindegyik regényében, a nem kifejezetten történelmi regényekben is, olyanokban például, mint a *Szép Mikhál* (vö. a *Politikai divatok* előszavával).

Regényei és elbeszélései hosszú sorában végigköveti a magyar történelmet, erre utal Klebelsberg is 1925-ben mondott emlékbeszédében: „Ha pedig Jókai regényeit és novelláit a történelmi korok sorrendjében állítanánk össze, kijönne belőle egy úgyszólván összefüggő magyar történelem, megaranyozva, körülvéve a lángelme sugározta dicsfénnyel. [...] Az igaz, hogy Jókai a korhűséget nem dohos sírokból kiásott ruhafoszlányok és fegyverek pontos leírásában kereste, ezt bizvást hagyhatta a szakszerű művészettörténészekre. De bámulatatos intuícióval megérezte a korok zamatát és történelmi levegőt tudott elővarázsolni” (Klebelsberg 1927: 282). Olykor kirándul a világtörténelem helyszíneire is, különösen kedvelte a török és az orosz világot.

Sötér István írja: „az emberi lelket, valamint a természet lelkét mindig ugyan-egynek érezte, s ebben az egyetemességben a fákat és a virágokat, a köveket és az állatokat is érző, szerető, érzést és szeretetet szomjazó lényekként fogadta el. Ebből a világot átélő egyetemességből következett Jókai végső reménye és nosztalgiaja is: ami jót és szépet a jövőtől, a történelemtől várt, azt nem egyetlen nemzetnek és nem egyes kiválasztott osztályoknak, hanem a nemzetek összességének és a nyomortól, a büntől felszabadítandó embertársainak egyetemes sorsául óhajtotta” (1941: 12). Ehhez az egyetemességhez tartozik történelemszemlélete: átérezni, átélni messzi és közeli időket, itthon és a nagyvilágban is.

Szilasi László Jókai nagyon fontos jellemzőjére hívja fel figyelmünket: „Sötér az egyetlen szerző, aki a hatásnak egy olyan elemét nevezi meg, amely mellett, hogy valóban sejtésszámba vehető, talán tényleg rávilágít egy konstans tényezőre Jókai misztikus (és kevésbé kutatott) szeretet-tanában.” [Majd Sötért idézi.] „»Szerelmes földrajznak« nevezte tájképei sorát egyik írónk: szerelmes az ő történelme, társadalomrajza – szerelmes egész életműve is. A szerelmes boldog révületét, elfogódottságát érezzük rajta, az áhítatot, mely felolvad az ember, a természet, s a természetfeletti birtoklásában, hogy rajongásával az egész világot betöltse, fák, virágok, szellők, vizek és tájak lelkével váltson csókot s magával a teremtmény igével üljön magasztos nászát” (Szilasi 2000: 102). Persze legcélszerűbb magát Jókait idézni: „Nem a csillagos ég, az ember az istenség tanúja. | A nap csak eszköz, a föld a cél, bárha ez forog is amaz körül; s a mindenség közepe nem a Szíriusz, hanem az emberi szív, mely megtelt Istennel!” (*Életemből I, 15*) Hasonló gondolatokat Zsigmond Ferenc is megfogalmazott: „Jókai világnézetének alapja: a lélek szuverénitása az anyag felett; [...] A léleknek az a kormányzói fölénye apró dolgokban és egyszerű embereknél is megnyilatkozhatnak [...] (Zsigmond 1924: 295, sok érdekes példával). Mintha önmagáról írná Jókai: „Ismerői, jó barátai gyakran intik, hogy

kímélje erejét, amire ő csak mosolyogni szokott. A lélek nem erőlteti meg magát soha. Mentül többet kérnek tőle, annál többet ad; mentül többet merítnek belőle, annál gazdagabb forrást nyit” (*Kárpáthy Zoltán II, 94*).

Oral history és szeretet-tan – ha ezt tudjuk, másképpen olvassuk románcos történelmi regényeit, s nem nevezzük őket áltörténelminek (Nagy Miklós 1999: 96).

Az alábbiakban egy táblázatban foglalom össze regényeit, cselekményük ideje, nem megírásuk sorrendje szerint. Néhány színművét és elbeszélését is felvettem a listára. Hangsúlyozom: van közöttük nem történelmi regény, van közöttük kifejezetten „képzletes” regény, de mindegyik történelmi regénynek nevezhető az „oral history” szellemében.

2.1. A Jókai-regények sorrendje cselekményük ideje szerint

<i>Idő</i>	<i>Magyar történelem</i>	<i>Világtörténelem</i>
	A magyar nemzet története, 1887	
Ősidők	A varchoniták, 1852 (Dalma, színmű, 1852)	A leaotungi emberkék (elbeszélés)
A honalapítás táján	Bálványosvár, 1883 Levente (színmű), 1898	
Magyar középkor	Minden poklokon keresztül, 1883	A három márványfej, 1887
A mohácsi vész táján	Fráter György, 1892 A zsidó fiú (színmű), 1843 Fortunátus Imre (elbeszélés), 1851 Páter Péter, 1881	
A 17. sz.-i Erdély	Erdély aranykora, 1851 Török világ Magyarországon, 1852–1853 A Damokosok, 1883 A kétszarvú ember, 1851 Egy az Isten, 1876–1877	Egy hírhedett kalandor a XVII. századból, 1879
A 17. sz.-i Felvidék	Szép Mikhál, 1877	
Rákóczi-szabadságharc	Szeretve mind a vérpadig, 1882 A lőcsei fehér asszony, 1885 Rákóczy fia, 1891	
18. sz.	Egetvívó asszonyszív, 1902 Gróf Benyovszky Móric életrajza, 1888–1891 Afanázia, hátrahagyott regény A két Trenk, 1892	A fehér rózsa, 1854 (Halil Patrona)

	Trenk Frigyes, 1893	
A XVIII. sz. vége	Rab Ráby, 1879 Az elátkozott család, 1858 A barátfalvi lévita, 1898 Névtelen vár, 1877	
A reformkor	Az arany ember*, 1872 Egy magyar nábob, 1853–1854 Kárpáthy Zoltán, 1854 Szomorú napok, 1856 (1848) És mégis mozog a föld, 1872 A kiskirályok, 1885 A régi jó táblabírák, 1856 Szegény gazdagok, 1860 Mire megvénülünk, 1865 Hétköznapiak, 1846 A béka (elbeszélés) A háromszínű kandúr (elbeszélés)	Szabadság a hó alatt, 1879 A janicsárok végnapjai, 1854 Görögtűz, 1877
A szabadságharc	A köszívű ember fiai, 1869 Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből, 1850 Emlékek a szabadságharcról, 1899 Az én életem regénye, 1899 Forradalom alatt írt művei 1848–1849, 1899 Emléksorok 1848–49-ből, 1880 (1850-ben írta) Egy az Isten, 1877 Szomorú napok, 1846–1856 Felfordult világ, 1863	
A szabadságharc után	Egy bujdosó naplója, 1851 Politikai divatok, 1862–1863 A mi lengyelünk, 1903	
A Bach-korszak	Az új földesúr, 1862	
A Schmerling-provizórium	Szerelem bolondjai, 1869	
A szabadságharc és utána	Enyim, tied, övé, 1875	

* „[...] annyit sejtethetünk, hogy 1820 tájára tehető a cselekmény” (Nagy Miklós 1999: 86).

A szabadságharc és utána	Tengerszemű hölgy, 1890 Akik kétszer halnak meg, 1881–1882 Az élet komédiásai, 1876 Börtön virága, 1903 Egy játékos, aki nyer, 1882 Nincsen ördög, 1891 A fekete vér, 1892	
A 19. sz. utolsó harmada	Fekete gyémántok, 1870 A lélekidomár, 1888–1889 De kár megvénülni! 1896 A gazdag szegények, 1890 Öreg ember nem vén ember, 1900 Sárga rózsá, 1893	
A jövő	A jövő század regénye, 1872–1874	Egész az északi pólusig, 1876 Ahol a pénz nem Isten, 1904

Láthatjuk, hogy Jókai fő témája a reformkor, a szabadságharc és a szabadságharc utáni időszak, de foglalkoztatta egész történelmünk: az őstörténeti kérdések, a zivataros évszázadok. Én is a legfontosabbaknak és a legjobbakkak tartom a reformkorral és a szabadságharcra foglalkozó nagyregényeit, de az életmű egésze összetett, Jókait a valóság számos problémája foglalkoztatta: „Költőnek az életet kell tanulmányozni, mert az élet a poézis; nem az ideállét. | Az ideállét meghatározta a szépség kigyóvonalát; az élet ugyanazt ezerfelé hajtogatja, idomítja, és az mindig szépségvonal lesz. | Az eszményvilágnak van két alakja: egy jó, egy rossz, egy szép, egy rút, egy ártatlan, egy bűnös; az életnek van millió. | Az idealizmus megtanítja a költőt az alvó ember munkájára, aki álmokat teremt; az élet megtanítja őt az Isten művére, aki élőket alkot. | Azért legélvezetesebbek mindig azok a művek, mik az írónak saját élményeivel vannak kapcsolatban” (*Végszó Az elátkozott családdhoz*). A valóság pedig nemcsak jót és rosszat produkál, hanem összetett jellegűket, az érzelmek és a tettek kavalkádját. Erről lesz szó a továbbiakban.

2.2. Az árulás motívuma Jókai regényeiben

„Lélekfájás ezekre az időkre visszagondolni.”

(*Szeretve mind a vérpadig*)

„Mert a hűség a legszebb virág, amit Isten teremtett. A hűség zöld gyémánt-tűz szigora. A feledhetetlen és létünkben kihagyhatatlan szentség” – írja Juhász Ferenc beszédében, mely Eszter lánya esküvőjén hangozott el. Ha a hűség szentség, akkor az árulás a legaljasabb tett, amit csak ember művelhet. Emlékezzünk arra, hogy

Dante pokla legmélyén a jégben álló Dis, azaz Lucifer három árulót morzsol három pofájában: Júdást, Brutust és Cassiust. Így vélekedhetett az árulásról Jókai is, mert regényei hosszú sorában ez a fő téma, s ezek a regények nem szívderítők. Az árulás édestestvére pedig a széthúzás, a veszekedés, a civakodás, az aljas intrika, háttérben a sárga irigységgel, göggel, döllyffel. Történelmünknek jelenünkig húzódo vonulata. „Örök tanulságul” ezt sem árt észben tartanunk.

Természetesen az árulás motívuma csak egy részprobléma a Jókai-életműben, de létező probléma. Ezért az ebben a fejezetben lefestett kép egyoldalú, ahogyan egyoldalú az kép is, amelyet Bori Imre festett az öregkori regényekről, a „pénz- és érzelembörzéről” (Bori 1981; 111). A Jókai-regényekben a fiatal lányok szüziések, az esküvő előtt még arcukat sem szabad megcsókolni, legfeljebb kezüket; Zsigmond Ferenc kiemeli ezt a jellegzetességet; ám a Jókai-regényekben van egy erős erotikus vonulat is, mégpedig a kezdetektől, de különösen az öregkori művekben, mint az *Öreg ember nem vén ember*, *De kár megvénülni!* Ezek a részproblémák viszont kiegészítik egymást, és jelentősen módosítják a Jókairól kialakított egyoldalú képet. Természetesen fő érdeme, regényeinek legfőbb jellemzője, hogy a levert és terrorizált nemzetet vigasztalta, lelkesítette, különösen alkotói fénykorában, 1855 és 1875 között írt műveiben (Zsigmond Ferenc, 1924, szép elemzését adja ennek a korszaknak és a nagy regényeknek). De a Jókai-életmű összetett, nem árt erre a tényre is rávilágítani, talán még felkeltjük a mai kritikus generációk érdeklődését művei iránt.

Mikszáth írja, hogy Jókai sosem beszélt személyes problémáiról, sérelmeiről, megaláztatásairól. Zárkózott volt. Nem írt az árulásról olyan hevesen, mint nagy példaképe, Vörösmarty (*Az áruló* c. versére gondolok), de áttételesen foglalkoztatta a téma. Egy megrázó szépségű, költői novellája, *A fehér angyal* „a magyar vezérről” szól. Sebesülten fekszik, s egy asszony egy helyi legendát mesél neki: hajdan a pogány vezér nem látja értelmét a vérontásnak, s megadja magát. Őt magát megkímélik, de katonáit kivégzik, közöttük lányának mátkáját is. A vezér beleőrül a tragédiába, s öngyilkos lesz; leánya kísértete a vissza-visszajáró fehér angyal: a lelkiismeret? Az összeomlás után, „távol honától” a vezér egy levelet kapott: „Azt olvasá benne, hogy tizenhárom tábornokát halálra ítélték és kivégzék, egyedül ő kapott kegyelmet... Fehér angyal, fehér angyal...” Egy megjegyzését is érdemes idézni: [Kossuthal volt egy vitája, s Kossuth árulónak nevezte Görgeyt.] „Szavai lesújtólag hatottak rám. Mindig megvolt az a gyöngeségem, hogy amikor hazám nagy emberei egymást sújtották, az nekem jobban fájt, mint nekik” (*Petőfi Sándor-ról – Levelezés (1847–1852)*, 187).

Az alábbiakban néhány olvasmányos Jókai-regényről lesz szó, nem kívánom ismertetni szövevényes, fordulatos és izgalmas cselekményüket, mindössze néhány vonásukat idézem fel, s természetesen mindegyiknek középpontjában az árulás van.

2.2.1. A varchoniták

A történelem előtti népek számára ismeretlen volt az árulás fogalma, szavuk sem volt rá.

Jókait foglalkoztatták az 1850-es években fellendült őstörténeti kutatások (Tolnai 1925: 240–243), több művét is ennek a témának szentelte, ilyenek a *Bálványosvár* és a *Levente*. Izgatta a magyarság őstörténete és az Ázsiában maradt törzs sorsa. „Krisztus születése után ötszáznegyvenötödik évben egy addig ismeretlen része a világnak kezdé a historikusok figyelmét magára vonni. | Egy mesés világrész Ázsia belsejében, körös-körül kétezer mérföldnyi távolban minden tengerparttól, melynek magas hegyeiről a világ mind a négy részeiben lakók azt tarták, hogy ott a világ vége.” *A varchoniták* népe lakik a mesés „aranyhegyek” vidékén. (A *varchoniták* népnév érdekes, minden bizonnyal Edward Gibbonnak a római birodalom hanyatlásáról és bukásáról írott művéből származik, itt olvashatott ugyanis Jókai egy ilyen nevű ázsiai népről; Gibbon nevét említi a *De kár megvénülni!* 199. oldalán.) Később, *A jövő század regényében* is szerepel egy ázsiai, magas hegyek között elszigetelten élő nép, országának neve Kincső (kínaiasan írva: Kin-Tseu), s ezek az igaz testvérek segítségünkre sietnek a mindent eldöntő, végső harcban.

A varchoniták kisregény 1852-ben született, ennek alapján írta Jókai *Dalma* című drámáját, melyet nagy sikerrel játszottak ugyanabban az évben. A kisregény párbeszédes jellegű, közelít a drámához. Főhősnője Dalma, az uralkodónak nevelt leány. A Dalma nevet Vörösmarty alkotta meg, de férfinévként; Jókai tette asszonynévvé, ám ennek az asszonynak férfiként kellett élnie és uralkodnia.

Jókai a szabadságharc bukása után vigasznak szánta a *Dalmát* és *A varchonitákat*. A kisregény utóhangjában ezt írja: „Amiket most Te, boldog idők szülte olvasóm, furcsa bombasztoknak fogadsz, abban az időben egy refractárius [ellenzéki, lázadó] magyar írónak jajkiáltásai voltak az alvó nemzethez...”

Nem írt a szabadságharc bukásának okairól – *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művében sem –, nem átkozta a fegyvert letevő fővezért, hanem vigasztalni próbált. A hősi múlttal. Ábrándvilágában az ázsiai ősök romlatlanok, ideális emberek ideális körülmények között, mert valahol valamikor mi is jók voltunk. A varchoniták nem ismerik az árulás szót, „mert eset nem volt rá soha”:

„A rhabonbán egy másik férfit hozott elő.

– Uram! E férfi az ellenséggel cimborált, honárulással vádoltatik!

– Hazudsz! – kiálta Dalma, hevesen fölpattanva trónjáról. – E bűn nem létezik. Átok a hangra, mely annak nevet adott. Ember! Mondd, hogy nem vagy az, mivel vádoltatál. Nevezd inkább apagyilkosságnak, gyermekek megrontójának magadat, de ne adj példát e bűnre, mely Bertezena ivadéka előtt ismeretlen.

A férfi nyugodtan felelt:

– Nem ismerem e bűnt, mellyel vádoltatom.

– Szeretem, hogy nevét sem mondd ki. Szólj, rhabonbán, ugye e bűnre nincsen törvény közöttünk? Mert eset nem volt rá soha.

– Uram. Első honalkotóink, kik törvényeinket megírták, hosszú cédrusfa oszlopokra egy cikket írtak abba, mely szól a „névtelen” bűnről – „Ha támad köztetek oly vétek, melynek most nincs neve, bízzátok annak ítéletét az Istenre. Állítsatok a síkra egy törpét egy óriás ellenében. A törpe a vádlott bajnoka, a vádlóé az óriás. Ha a vádlotté bukik, a bűnöst égessétek porrá, s nevét adjátok egy utálatos bogárnak, hogy amíg ember él, undorral mondja ki annak nevét.” A vád, íme, feltámadt, a bajnokok a sorompóban állnak.” (*A varchoniták* 55)

Azután bőven volt alkalmunk megismerkedni az árulás, a hazaárulás fogalmával. De előbb engedtessek meg két megjegyzés: 1. Olvasóim talán most találkoznak először a *rabonbán* szóval. A rabonbán a székely mitológiában a nép vezére, a rabonbánok különböző rangú vezérek. Sokan hittek (hisznek) létezésükben, a rabonbánok korában. A 20. század elején azonban Szádeczky Lajos bebizonyította, hogy irodalmi lelemény, a *Csíki székely krónikában* szerepelnek, melyet Sándor Zsigmond székely nemes kompilált 1796-ban (*A Csíki székely krónika*, Bp., MTA, 1905); az *Új magyar irodalmi lexikon* megjegyzi, hogy a krónika hatott Jókai *Bálványosvár* c. regényére, de a fentiek szerint *A varchonitákra* is. Ebben a regényében Jókai a székely rabonbánt még ősbibb időkbe helyezi, a Kr. u. 6. századba. 2. Jókai olvastatását a *Bálványosvárral* kezdeném, ötödikben, a mondavilág folytatásaként. Egészen biztosan könnyebb olvasmány, mint *A gyűrűk ura*.

Mint említettem, történelmünk folyamán megszületett a szörnyű fogalom és szava: árulás, legaljasabb változatában: hazaárulás. A szomorú történelmi regények a *Fráter György*, *Erdély aranykora*, *Törökvilág Magyarországon*, *Szeretve mind a vérpadig*, *A lőcsei fehér asszony*. (Ez a történelmi események sorrendje, nem a regények megírásai sorrendje.)

2.2.2. Fráter György

A *Fráter György* Jókai öregkori regénye, 1892-ben közölte folytatásokban, 1893-ban jelent meg könyv alakban. Azt olvashatjuk róla a szakmunkákban, hogy a hanyatlás könyve, nincs egységes vonalvezetése, töredezett epizódokból áll. Ezzel szemben azt állítjuk, hogy munkássága utolsó éveiben Jókai kísérletezett, ebben a történelmi regényben a krónikás attitűdjével viszonyul az eseményekhez: valóban listáz, mégis van a regénynek – mint egy ellipszisnek – két csomópontja: a mohácsi csata, az első kötet vége felé, valamint Budavár alattomos elfoglalása, a második kötet vége felé (l. 110).

A kiválasztott korszak pedig eseményekben gazdag: Mátyás birodalmának széttűllesztése, hadseregének szélnék eresztése, Dobzse László erélytelensége, a Dózsa-parasztháború, Mohács, Budavár elfoglalása, nemzeti létünk széttűzése, önállóságunk elvesztése: mind-mind ez alatt a bő emberöltő alatt történt. Nem véletlen, hogy ezzel a korszakkal több írónk is foglalkozott: Kazinczy (*Fráter*

György életrajza), Arany (*Török Bálint*, ballada), Kemény Zsigmond (*Izabella királyné és a remete, Zord idő*), még az *Egri csillagok* is ide sorolható. Martinuzzi György végigélte ezeket az időket, sőt megkísérelte menteni, ami menthető.

A tragikus eseményeket végigkíséri a nemtörődomség, a széthúzás, az ország érdekeinek semmibe vétele. Ez vezetett a mohácsi végzetes csatavesztéshez, a csata előzményeinek és magának a csatának a leírása több mint szomorú. (Jókait folyamatosan foglalkoztatták ezek az események, erről szól *Fortunatus Imre* c. elbeszélése is. Fortunatus a tárnokmester, azaz a „pénzügyminiszter” volt, üresen hagyta az államkasszát, nem volt pénz a hadsereg felállítására. A selmeci rézbányákat idegen tulajdonba adták, a német Fuggereknek, nem volt lehetőség ágyúöntésre. A törököknek pedig erős tűzérésük volt.)

Fráter György egymaga megpróbálta helyes irányba terelni az eseményeket, minden eszközzel: „Egyedül Fráter György volt János királynak igazi híve. A fehér ruhás barátnak nem volt semmi indulatja, egyedül a hazája sorsa fölötti aggodalma. Ő nem szomjazott se világi vagyon, se dicsőség után. Ő nem szövetkezett az áruló országnagyokkal; hanem felhasználta egyiknek haragját a másik ellen, hogy egyiket a másik által irtsa ki az útjából. | Maga a nép jó volt: az, aki báránybőr süvegben járt; de akinek már nyusztkalpag, tarajos sisak, tiara vagy barétum volt a fején, az mind olyan szent volt, akinek maga felé hajlik a keze.” (II, 15)

Egyetlen kiragadott példát idézek Fráter György „mesterkedéseiből”: „Verespatakon mindjárt olyan gazdag telérre találtak, hogy tíz-, tizenkét fontos termés-arany nem volt ritkaság. Az ekként nyert aranyat azután Fráter György pénzül kiverette a saját titkos pénzverő gépein, melyeket nagyenyedi házában egy mély pincében tartott elrejtve. Azt a ravaszságot is követte, hogy nem magyar, hanem lengyel aranyakat veretett. Nagy gondjának kellett rá lenni, hogy semmit az urak ebből meg ne tudjanak; mert különben a vajdák azt a bányát is lefoglalták volna: s abból sem látott volna a király egy aranyat sem. A becsületes embernek úgy kellett lopni a pénzt a király számára – a tolvajok háta mögött.” (II, 37)

Nyugodtabb évek lehettek Budavár elfoglalása előtt: „Nem lévén többé a magyaroknak semmi bajuk külső ellenséggel, sőt a két király közt létrejött békekötésnél fogva még a magyar váruraknak is megtiltatván nagyobb szabású rablókalandokat rendezni, ennél fogva semmi sürgetőbb feladatuk nem lehetett, mint az egyetlen embert megbuktatni, aki az országukat rendben tartja. Megindult a hajsza minden oldalról Fráter György ellen. | Irigyei voltak kicsinyek és nagyok. Azok haragudtak rá legjobban, akik halálával tartoztak neki. A hála férges gyümölcse.” (II, 169) (Ez a részlet jó példa az enthümézával való érvelésre is, vö. 71.)

Fráter Györgyöt orgyilkosok ölték meg alvinci kastélyában, télidőn, teste hetven napig temetetlen feküdt a tornác márványán. Ki is volt ő tulajdonképpen?

Fráter György szédületes karriert futott be: a Zápolyák kályhafűtő legényéből lett katona, pálos szerzetes, az ország első ura. Zseniális elme volt: ismerte a diplomácia összes fortélyát, de mindig nemes cél vezérelte. Úgy tűnik azonban, hogy az emberek nem tűrik a különbet, személyes érdekek vezérlik őket, fel sem fogják ésszel helyzetüket, azt meg végképp nem, hogy mi volna helyes cselekedetük.

Ide kívánczik egy 20. századi párhuzam, a második nagy nemzeti tragédia előtti helyzet. Gróf Bánffy Miklós *Erdélyi története (Megszámláltattál..., És hijjával találtattál..., Darabokra szaggattatol...)* szemléletes és szomorú képet ad az első világháború előtti mentalitásról: az ország vezető rétege teljesen tájékozatlan a külpolitikai eseményekben, nem is érdekli őket; a parlamenti munka kimerül az állandó obstrukcióban, melynek egyetlen eredménye az, hogy az emberek közömbössé váltak.

2.2.3. Erdély aranykora, Török világ Magyarországon

Ha már Erdély sorsára terelődött a figyelem, említsünk meg egy másik szomorú Jókai-regényt, az *Erdély aranykorá-t*, Jókai első nagyobb lélegzetű alkotását (1851) és folytatását, a *Török világ Magyarországon-t* (1853). Ehhez a korhoz és helyszínhez kapcsolódik még a *Kétszarvú ember* furcsa története (1852), valamint *A Damokoszok* (1883) és az *Egy az Isten* (1877).

A két regényt a tragikus események rokonítják, mindkettőben fontos tényező Teleki Mihály erőszakos és önző politikája. A *Török világ Magyarországon* végén Feriz bég, a rokonszenves fiatal török hős öli meg a tanácsurat, maga is halálosan megsebesülve, utolsó erejét összeszedve:

Itt utolérte Feriz bég a tanácsurat, s kardját megsuhintva kiálta rá:

– E csapást neked Bánfi Dénesért!

Teleki védelmére emelé kardját, de e névnél megrendült az kezében, s a vágás arcát érte; az első vérre kihullt a főúr kezében a kard, csak kezét tartá még elboruló szemei elé, s csak e szavakat hallá:

– E csapás neked Béldi Pálért! Ez Béldi gyermekeiért! E csapás Erdélyorszá-
gért!...

Ez volt a legsúlyosabb.

Teleki holtan terült el a síkon. (II, 185)

Feriz bég utolsó szavai összefoglalják a két regény lényegét: az *Erdély aranykora* Bánfi Dénes elítéléséről és lefejezéséről szól, a *Török világ* tragikus végkifejlete Béldi Pálnak és családjának pusztulása. És velük együtt Erdély viszonylagos önállóságának elvesztése. A tragédiák okozói pedig Teleki Mihálynak, a nagy terveket szövögető tanácsúrnak intrikái. Persze Teleki jelleme összetett: nem az a démoni gonosz személyiség, amely jellemzője a romantikus regényeknek. Némiképpen rokonítja Fráter Györggyel diplomáciai érzékenysége: hintapolitikája sokszor jogos. Helyzetét a sok főúri viszály is megnehezítette. Nyughatatlan kortársai hol

Sztambulba szaladgáltak kézcsókra a nagyvezírhez vagy magához a szultánhoz, hol Bécsben hajlongtak a császár előtt (úgy tűnik, ezt a rutint máig megőrizték).

Az *Erdély aranykora* Zrínyi, a költő halálának elbeszélésével kezdődik, majd a történet visszaugrik – 1662-t írunk –, és a helyszín áttevődik Erdélybe (szerkezeti elemzését l. 108). A narráció és a fő cselekmény között kapcsolat van: Zrínyi értelmetlen halála (1664) előkészíti a másik értelmetlen halált: Bánfi Dénes kivégzését (1630–1674). Mindkettő végzetes veszteség: az első Magyarország, a második Erdély sorsát pecsételi meg: „A palloscsapás, mely Bánfit megölte, egy korszakot vágott ketté, melynek folytatása nem jő.” (273) (Zrínyi 1664-ben halt meg. Jókai a téves, 1666-os dátumot Cserei Mihály *Históriájából* vette, vö. kritikai kiadás, 1962, 314. old.)

A nagypolitika intrikáiba beleszólt egy személyes sértődés, Béli Pál sértődése, melynek oka „a Bánfi Dénes csókja”. Bánfi egy tánc hevében arcon csókolja Béli szép feleségét, ezt a férj meglátja, s eszébe jut, amikor Teleki aláírta vele a Bánfi-ellenes liga tervét. Béli Pál később – a másik regényben – megkísérli helyrehozni személyi sértettségéből fakadó igazságtalanságát, következetessége miatt hal meg, elveiért családját is feláldozza.

A *Török világ Magyarországon* kiadói utószavában azt olvashatjuk, hogy ennek a regénynek az a hibája, hogy „egy cím alatt két regényt tartalmaz; az egyik az erdélyi előzményekkel együtt a havasalföldi fejedelemsné története, a másik a Béli Pálé.” Ennek a kettősségnek az volna az oka, hogy Jókai két forrást használt: Bethlen János és Cserei Mihály történetírásait.

Ez az irodalomkritikusi okoskodás sem igaz: mind Sturdza Mária, mind Béli Pál sorsa alá van rendelve a nagypolitikának, s ezt a két szálát összefogja Teleki és a fejedelemsné, Bornemissza Anna beszélgetése, ez a regény egyik lényeges pontja:

– Nem Isten keze jár-e itt? – kérde a tanácsúr.

– Nem uram – válaszolt Apafiné, fájdalmas arccal kelve fel helyéről, s odalépve a tanácsúr elé, hogy szemébe mondhassa e szavakat: – Mindenütt a kegyelmed kezei járnak. Elveszett Bánfi Dénes: kegyelmed fejezteté le; meghalt Béli: kegyelmed üldöze a kétségbeesésbe; családját kegyelmed vetteté börtönre, s csak akkor bocsátá ki, midőn a búzhödött lég halálos betegséget oltá vérükbe; s Feriz bég megőrült, mert szerette Béli leányát, és az meghalt.” (II, 139)

Erdély csak névleg független, a török parancsol, Apafi Mihály is a török akaratából lett fejedelem. Az első kötet legfontosabb eseménye a szentgotthárdi csata, melyet a törökök elvesztettek, s a veszteségért a moldovai herceget okolják. Ezért el akarják fogni, s követelik felesége, az áldott állapotban lévő Mária kiadatását. A herceg Lengyelországba menekül, Mária viszont Erdélybe. Az erdélyi urak hallgatva Teleki pragmatikus tanácsára, gyáva módon teljesítik a török parancsát: „itt minden szánalom, minden emberiségi tekintet elenyészik, csak egy kötelesség marad fenn: az önfenntartásé, s ez azt parancsolja, hogy amit megváltoztatnunk nem

lehet, azt tegyük meg önkényt...” (I, 183). Ez a tanácskozás az első kötet csúcspontja. (Jókai regényeiben sok a drámai dilemma-helyzet, vö. 83; maga Jókai mindig az emberiséget helyezte mindenek fölé, a regény szereplői sajnos nem. Az érvelés mindig az értékek körül forog, jelentős szerepük van az értékhierarchiáknak, vö. 75.)

Teleki azonban sok igazságot is elmond beszédében: „Európának legkisebb gondja a világon az, hogy mi élünk; nekünk csak akkor vannak szövetségeseink, midőn áldozatunkra van szükség; ha mi kérünk, akkor nem ismer bennünket senki. [...] Ha háborúra kellünk, óh, akkor nagy és dicső nemzet vagyunk, a békekötéskor nem is tudják, ha vagyunk-e. A harcban mehetünk legelől, a jutalomosztásból akár el is maradjunk.” (I, 182)

Béldi Pált a szultán fejedelemmé akarja tenni, de ezt nem fogadja el: „Pénzt nemzetem rovására nem ígérek, hadat saját hazámra nem viszek, és adott eskümet meg nem szegem. Ezek voltak és lesznek szavaim, amiktől semmi el nem tántorít.” (II, 118) A szultán börtönében pusztult el.

Teleki, Apafi, Bánfi, Béldi összetett jellemét szépen elemzi Szajbély Mihály, azt igazolva, hogy Jókai értett az árnyalt jellemábrázoláshoz, nem igaz tehát az egysíkú jellemek máig sulykolt babonája: „A fejedelem alapvetően becsületes ember, de befolyásolható, hiú és iszákos. Bánfi tisztán látó politikus, de nem tud ellenállni ösztöneinek, és házasságtörést követ el. Béldi ugyancsak nagy formátumú államférfi, de nem képes legyőzni önmagában a sértett férjet, akinek orvul csókot loptak a feleségétől. [...] Különösen bonyolult eset Telekié. Nem vitás, hogy jót akar, de nem riad vissza attól, hogy akarátát akár nemtelen módon (mások gyengéit kihasználó cselszövés) juttassa érvényre. Mindig szem előtt tartja saját érvénysülését, mégsem célja, hanem célja elérésére választott eszközei helyezik a rossz oldalra” (Szajbély 2010: 132).

Nagy sikerük volt annak idején az *Erdély aranykorának* és a *Török világnak*, az olvasók nyilvánvalóan értették a párhuzamokat a 17. és a 19. század eseményei között. Tanulságul szolgáltak? Egészen biztosan. Meggyőződésem, hogy tanulságul szolgálhatnak ma is.

Mindkét regény cselekményszövése bonyolult és izgalmas. Az eseményeket nemcsak Teleki személye fogja össze, hanem szerepel mindkettőben egy furcsa háremhölgy, egy odaliszk, Azraële. Az első regényben meglehetősen negatív, számító, szívtelen teremtés. A másodikban jelleme megváltozik: a szerelem megnevesíti, halálosan beleszeret ugyanis a szép török harcosba, Feriz bégbe. Jellemének megváltozásához hozzájárul a fogoly Sturdza Mária jósága és hite is, ezért segít megszöktesében. A szöktetés kiderül, Feriz bég mást szeret, nincs kiút: öngyilkosságba menekül (vö. 136).

2.2.4. A kuruc-labanc világ

Kifejezetten az árulásról szól Ocskay László története, a *Szeretve mind a vérpadig*. 1882-ben jelent meg. A témát Thaly Kálmán szolgáltatta, a következő műve többek között: *Ocskay László II. Rákóczi Ferenc fejedelmi dandárnoka és a Felső Magyarországi hadjáratok 1703–1710* (Bp., 1880). Az irodalomtörténészek összevették Jókai regényét Thaly Kálmán műveivel, valamint egyéb forrásaival, felsorolásuk most nem feladatunk. Ocskay László hőstetteiről és árulásáról sokat ír Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művében is. Az a szomorú valóság, hogy a kuruc-labanc-harcok történetét át- meg átszövik az árulások, az ideoda csatlakozások, az értelmetlen csatározások, gyilkolások, s lezárja a végső nagy árulás, a fegyverletétel a majtényi síkon.

Ocskay László története nemcsak fordulatos kalandregény, hanem meggyőző lélekrajz is. A kuruc brigadéros jelleme összetett: kitartását, megrendülését, magánéletének és katonai karrierjének buktatóit, összefüggéseit, fokozatos lecsúszását, fizikai és erkölcsi züllését ábrázolja Jókai. (Sok szempontból hasonló Áldorfa Ince lecsúszása az *Enyim, tied ővé*-ben.) Most csak a főbb mozzanatokot idézzük fel.

Érdeemes egy kis kitérőt tennünk. Logikai szempontból az ellentmondások feloldásának egyik lehetőségéről van szó (vö. 86). Lehetséges, hogy az emberi élet során elkülönülnek egymástól az egymásnak ellentmondó szakaszok, s homlokegyenest megváltozik egy ember jelleme: Saulusból Paulus lesz. Természetesen a jellemet nem lehet úgy váltogatni, mint a köpönyeget. Vannak olyan korszakok, amikor nagy a forgalom a damaszkuszi úton (ez közismert mondás volt a rendszer-váltás utáni években, az 1990-es évek elején).

Ocskay életében szabadságharcos karrierje előtt is volt egy száznyolcvan fokos fordulat: otthagyt a papi hivatását, ezután lett katona; harcolt a törököknél, a franciáknál, a németeknél, majd csapatával átállt Rákóczihoz, híressé vált hőstetteiről, bátorságáról, így lett a nép ajkán „Rákóczi mennyköve”, azaz „Rákóczi villáma”. Mondhatni, hogy végre megtalálta önmagát, hivatását. Egy magánéleti tragédiát azonban rejteget, csak hárman tudnak róla: párbajban megölte későbbi feleségének testvérét, Tisza Gábort, mégpedig „egy átkozott szép szempár”, egy kémnő, Szunyogh Ozmonda miatt, aki a végzete lett, de aki szerette mind a vérpadig, még azon is túl. Jól tudja mindezt öreg barátja, a Rákóczihoz mindvégig hű Csajághy Márton, mikor figyelmezteti: „Egy indulat, egy szenvedély, egy harag, egy sértés, egy tüzes pillantás megfordít, s önmagad ellenkezőjévé tesz.” (I, 68)

Eleinte minden csodálatos: a fejedelem katonája, egy jószívű nőnek, Tisza Iloának szerelmes férje.

A fejedelem egy levelében megdorgálja a felvidéki generálisokat, s ezt írja: „Egyedül Ocskay László volt az, aki megnyerte a becsületet.” Jókai így jellemzi:

„Jaj, de szép a férfiarc olyankor, amikor ez a dicsfény ragyogja körül: „becsület”.” (I, 49) Így ismerjük meg Ocskay Lászlót a regény elején. Azért ebben a harmóniába belevegyül egy kis hamis hang: Ocskay gyönyörű szép férfi, délceg, hosszú szőke haja van, jellegzetes módon elől két fonatba fonva – hogy a hajfonat takarja az emlékezetes párbajban levágott fülét.

Annyira elnyeri a fejedelem bizalmát, hogy ő hozhatja el Pozsonyból a fejedelem feleségét pompás díszkísérettel. Jókai a cselekmény ezen pontján kiemel két mondatot:

„Ocskay hiúsága meg volt dicsőülve!
A nagy férfiaknak nagy hiúságai vannak.” (I, 215)

Ezzel az enthümézával (vö. 71) Jókai elkezd a negatívumok lassú adagolását, hiszen a vérpadig sok fokozatot kell a hősnek megjárnia, míg antihőssé nem válik. A hiúságot pedig meg lehet környékezni.

Egyelőre még minden csodálatos. „Minden szem őt nézi: a „Rákóczi villámát”, aki most csak ragyog, de nem üt; azok között sok szép szem is van. De Ocskay senkinek a bámulatára nem tart olyan nagyot, mint a feleségére.” Kétségkívül élvezi a helyzetet. „Minden nyelven tud beszélni, amelyen megszólítják, s mindenki iránt tud udvarias lenni, ahogy fejedelmi személyesítőhöz illik. A vele jött társak méltán irigykedhetnek rá. – Nyomába se érnek.” (I, 216)

Ocskay – akit a golyó nem fog – megsebesül, s amúgy is rossz kedélyállapotában egy levélből tudomására jut, hogy „veszett nevét költik”, maga Bercsényi azt írta a fejedelemnek, hogy „Ocskay László uram felől rossz szél fú!” Soha nem léptetik elő, már régen tábornokká kellett volna lennie: tulajdonképpen áldozatul esik a szokásos civódásoknak, vetélkedéseknek. „A lélek sebe nem gyógyul be soha” – írja Jókai. Ocskaynak eszébe jut Csajághy figyelmeztetése. Nagy hadi sikerek következtek, de fülébe jutnak a fejedelem külföldi alkudozásai. „Hű volt még, de már nem szeretett.” „Hű volt még; de már nem hitt.” (I, 307) Borba fojtja kétségeit, esztelen mulatozásba fog, melyben csábítója, társa Ozmonda, a cigánylánynak öltözött szerető. „Egy titka van az erény megőrzésének. Nem tenni meg az első ballépést.” Ocskay pedig megtette.

Vereségek következnek, Bezerédi árulása lesújtja. „Összeomlik, porrá lesz az az egész dicső jellem, ami ércből volt alkotva. Meghal a hős, a hazafi, a derék ember, a hű férj! – Föltámad helyette a „kalandor”. Az ősz természete szívének visszafoglalja egész valóját.” (II, 21) Jókai ezen a ponton is megismétli az öreg barát végzetes figyelmeztetését.

„A rémület elszállt a lelkéből, együtt a száműzött nemes indulattal. Elfoglalta helyét a dölyf: a bosszúálló kevélység.” Egyelőre derűt mutat, szép leveleket ír Rákóczinak, Bercsényinek, merész haditervet készít. De már szervezik az árulást: Ozmonda a közvetítő, végül Ocskay egész csapatával átáll a császári sereghez.

Az áruló sorsa a megvetés: Ocskay Bécsbe megy, de a bürokrácia packázik vele, egyelőre nem fogadják az udvarban. A mélypont, a tökéletes megalázás egy kocsmái jelenet: szállásán a népi énekes gúnydalt énekel a kuruc árulókról. Ez a regényben a híres „O, du lieber Augustin”-jelenet. Ocskay dühében szétveri a kocsmát, s az író szomorúan jegyzi meg: „Ez volt az utolsó hőstette Ocskay Lászlónak Bécs városában.” (II, 117) Végül fogadják az udvarnál, kinevezik generálisnak, felesküszik a császárnak, ígéri, hogy visszatéríti trónjához a magyarokat. De egyre lejjebb csúszik, nem nyer már csatákat, a császáriak sem veszik már komolyan. Erkölcsi züllésének mélypontja, amikor lelövi a megkötözött fogoly kuruc katonát, aki nem más, mint Tisza Gábor hajdani inasa, egyike a régi párbaj tanúinak. „Ő pedig legkisebb lelkiismeret-furdalást sem érzett ez emberölés miatt. Olybá vette azt, mintha egy dühödtt farkast lőtt volna agyon.” (II, 150)

Végül a kurucok elfogják és lefejezik. Furcsa a regény befejezése: a kémnő, az árulásra csábító Ozmonda Ocskay sírján öngyilkos lesz, groteszk módon mégis csak létezik hűség az életben? (Rokon a két jellem: Ozmonda és Azraële. Ide vonhatjuk az orosz témájú regény, a *Szabadság a hó alatt* énekesnőjének, Zeneidának alakját. A dekabrista felkelés leverése után követi a herceget a száműzetésbe, ezt mondja (238): „Én nem voltam neki felesége, hogy nyomorúságában elválhassak tőle; én csak szeretője voltam, én nem hagyhatom el.”)

A regény epilógusa szomorú:

„Heister szavának állt. Amivel fenyegetőzött, betölté. A kivégzett Ocskay Lászlóért lefejeztetett három kuruc vezért.

Erre aztán megint a kuruc vezér ítélte halálra a hét fogoly osztrák vezértisztet, köztük Ritschánt.

Lélekfájás ezekre az időkre visszagondolni! (II, 226)

Hasonló lélekfájás a másik kuruc kori regény, *A lőcsei fehér asszony*, Korponayné Géczy Juliánna története, az egyik legolvasottabb, legnépszerűbb Jókai-regény (1884–85-ben jelent meg könyv alakban). Erre a történetre is Thaly Kálmán hívta fel Jókai figyelmét, állítólag a regény címe is tőle származik. Jókai maga is bejárta a felvidéket, anyagot gyűjtött Lőcse városában is, látta a Korponayné ábrázoló falképet, elment a dobsinai jégbarlangba, Krasznahorka várába. Tapasztalatait nagyszerű leírásokká formálta a regényben.

A „fehér asszony” Garamszeghi Géczy Zsigmond kuruc ezredes lánya, Korponay János kapitány felesége, és valószínűleg Andrássy Istvánnak, Lőcse kuruc városparancsnokának kedvese volt. Lőcse városát 1710. február 13-án játszották a labancok kezére, a regény szerint szövevényes árulás következtében. Korponayné Győrött kivégezték, ez történelmi tény.

Nagy kérdés, mi motiválja Korponayné, mi az oka annak, hogy hol a kurucoknak, hol a labancoknak szolgált ki adatokat. Az ok meglehetősen romantikus-

nak tűnik: Lőcse elárulásáért egyetlen fiának akar bárói rangot és birtokadományt kivívni. A tragédia az, hogy a gyermeket nagyapja neveli, alig látja az anyja, furcsa, dekadens teremtés: szüntelenül temetést játszik. Kivégzése előtt elhitetik Korponaynéval, hogy fia meghalt, ezért nyugodtan várja a halált: odaát találkozni fog fiával.

Azt írják az irodalomkritikusok, hogy Jókai nem írt lélektani regényt. Erre a felületes állításra rácsfol a fehér asszony története is. (Nagy Miklós ezt írja: „kiábrándító, hogy meséje minden lényeges ponton a véletlenre épül” 1975: 218). Korponayné tulajdonképpen értelme és érzelmei irányítják, hol a számítás, hol a szeretet és a szerelem kerekedik felül; hol az érdek, hol a hangulat diktál. Izgalmas elemzési feladat lenne ezeket a váltásokat nyomon követni, okait és motívumait feltárni. Végül érzelmei sodorják végveszélybe. Felkeresi apját és az apai házban nevelt gyermekét. Az apa öreg kuruc, nem nyugszik bele a majtényi fegyverletételbe és békekötésbe, irányítja a titkos szervezkedést. Ehhez a titkos mozgalomhoz csatlakozik Juliánna, járja az országot, leveleket hoz-visz az összeesküvőktől az összeesküvőkhöz, s ezeket a leveleket nem hajlandó kiadni a császárhű Pálffy Jánosnak. Nem árulja el a neveket, ez kivégzésének közvetlen oka: felségárulás. (Pérenek dokumentumai fennmaradtak. Egyébként az utólagos szervezkedéseket említi Jókai a *Rákóczy fiá*-ban is.)

„Lélekfájás” valóban történelmünknek erre az évtizedére visszagondolni, a rengeteg vérvettségre, pusztításra, árulásra. Különösen tragikus, mert reménytelen a bukás utáni szervezkedés, a gyülekezés a dobsinai jégbarlangban, végül a menekülés Lengyelországba – no meg a hazatérés, olykor a kegyelemért és a birtokokért való könyörgés. A mai olvasó elképed: nem hasonló légkör uralkodott 1956 után? Árulások, idegen uralom kezdete. A titkos szervezkedések híre: márciusban újra kezdjük, Maléter sereget gyűjt a Bakonyban – pedig akkor már régen kivégezték. (A mai fiatalok azt sem tudják, ki volt Maléter Pál – ez derült ki egy televíziós vetélkedőn.) Vajon van a szabadságharcoknak egy általános lélektanuk? 1849-ben is megismétlődtek az események: „versengő vezérek” civakodása (Arany kifejezése), muszkavezetők alattomos tevékenysége, kivégzések, utólagos szervezkedések, például az *Akik kétszer halnak meg*-ben. Jókai erről nyíltan nem ír, áttételesen igen. Szomorú történelmi regényekben, talán okulásul a jövő nemzedékeknek.

„A kuruc korban játszódo regényeiben az árulás lélektanát igyekszik megérteni és ábrázolni. Nem is sikertelenül” – írja Szajbély Mihály (2010: 301). A litotész helyett ezt írnám: sikeresen. Érdekes gondolatot vet fel Bori Imre: Jókait az érték-váltás kérdése foglalkoztathatta két kuruc kori regényében (1981: 89 – érdekes tanulmány Jókai nőszemélyeiről, kapitalizmusképéről stb). Én az árulást nem hasonlítanám a századvégi értékvesztéshez, hanem tapasztalatból származó keserű élménynek gondolom; az eddig felsoroltakon kívül sokkal több példát említhet-

nénk, Rideghváry Bencétől Severusig. A kuruc kori regények eszmeiségükben közelebb vannak a szabadságharc tragikumához, mint a századvéghez.

2.2.5. A jövő század regénye

A múlt szomorú, mégis ad Jókai némi reményt tudományos-fantasztikus művében, *A jövő század regényében*, amely – Szörényi László szavaival – „vegyíti a politikai-társadalmi utópia és a technikai anticipáció elemeit” (1989: 157). Érdemes – és talán szórakoztató – volna a diákokkal együtt kigyűjteni a történetből mindazokat a találmányokat és eseményeket, amelyek megvalósultak, – és természetesen azokat is, amelyek félig azonos módon, félig másképp történtek. A repülőgép megvalósult, igaz úgy, hogy hatalmas szárnyai csapkodtak, mint a madarakéi. Anyaga különleges: ichor nevű anyag ugyan nincsen, viszont Jókainak abban igaza volt, hogy előtérbe fog kerülni az anyagkutatás. Az orosz uralkodónő, Sasza asszony felforgatja a világot, az orosz demokrácia „sajátos”, sok ábrázolásában a fantázia, de abban nem, hogy az oroszoknak, elsősorban az orosz „nihilizmusnak”, különleges a szerepe a 20. századi világtörténelemben. Azt viszont nem láthatta előre Jókai, hogy 1952-ben Rákosi Mátyás uralkodott kis hazánkban, és nem az öszvérnevű Habsburg Árpád.

„Hajlottabb korában egyre jobban tartott egy elkövetkező nagy háborútól, amely Magyarországot is elsodorhatja, és megcsúfolhatja mindazon eszményeket, melyekben egész életében hitt” – írja Szörényi László (i. m. 139). *A jövő század regénye* második része ez a nagy háború, melyet az oroszok ellen vívnak, s melyben az oroszok képviselik a gonoszt. A kommunizmusban ez a regény tiltott olvasmány volt, 1948 után nem jelent meg, a kritikai kiadásban csak kis példányszámmal engedélyeztek (vö. Török Lajos: *A jövő emlékezete*. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán: „Mester Jókai” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Ráció Kiadó, 2005, 117).

A magyaroknak pedig van a jövőben egy különleges államuk, neve *Otthon*. Tatrangei Dávid bölcsessége irányítja, ám az árulás itt sem hiányzik: fő bizalmasa, Severus átpártol az oroszokhoz (!). A végső harcban azonban győzünk, győz az összetartás – nincsen már árulás – és a technika, valamint az Ázsiában hagyott és fellelt rokonaink segítsége.

Érdekes feladat volna összegyűjteni Otthon állam jellemzőit is, Jókai mindazt leírta, amit saját korában hiányolt, vagy amit jó tendenciának tartott. Csak néhány adatot említek: az Otthon „résztvényekre alakult állam”; megszűnt a társadalmi különbség férfi és nő között, a nő éppúgy választhat magának életpályát és hivatást, mint a férfi; a gyermeknevelést a nagyvárosokban gyermekkertek [Kindergarten, óvoda] vállalják el; a legdíszesebb paloták a főtanodák, könyvtárak, akadémiák, tanítóképezdék, egyetemek, politechnikumok, múzeumok, orvosi kollégiumok, ke-

reskedelmi tanodák, ipariskolák, művészeti akadémiák; felnőtt férfiak járnak tanulni, mert mindenki érzi, hogy „az életfogytig tartó tanulás” szükséges; stb., stb.

Az arany ember után (1872) írta meg Jókai *A jövő század regényét* (1872–1874), a magánéleti utópia után a társadalmi utópiát. Nem is olyan meglepő az összefüggés, hiszen a szomorú, árulásokkal teli történelmi regényekben a politikai árulás mellett mindig ott lappang a magánéleti árulás, minden mindennel összefügg.

Az ősidőkben nem ismerték az árulás fogalmát az emberek, szavuk sem volt rá. A jövő harcainak lezárulása az árulás megszűnését is jelenti: nem fog létezni többé, mint a történelem hajnalán. Úgy látszik ez Jókai keserű tapasztalata: az emberi jellemhez és a történelemhez hozzátartozik az árulás. Az árulás a Jókai-regényeken végigvonuló motívum (hasonlóan a megbékélést kereső sziget-motívumhoz, melyet irodalomtörténészeink olyan szépen és olyan gyakran elemeznek).

„Örök tanulságul” miért ne lehetne a fiatalokkal elolvasztatni ezeket a regényeket? Még olvasmányosak is, pergő párbeszédekkel, izgalmas fordulatokkal, tragikus sorsokkal, lélekrajzokkal. Jókai ismereteinek gazdagságán mindig elcsodálkozik az ember: ismerte a növény- és állatvilágot, az ásványokat, a tájakat, a modern nagyvárost, a bankügyleteket, a sokféle népet: szokásaikat, lelkületüket, beszédüket; miért ne ismerte volna a történelmet, miért ne ismerte volna az emberi lelket? Még egy tévhitet kell eloszlatnunk: az irodalomkritikusok és nyomukban a tankönyvek azt sulykolják, hogy Jókai lélekábrázolása egysíkú: fekete-fehér, démoni-angyali jellemei vannak, jellemei nem fejlődnek, nem változnak. Ez az állítás egyszerűen nem igaz, meggyőzően cáfolják a török világ és a kuruc-labanc harcok szereplői. Sok szomorúság van ezekben a regényekben, de mégiscsak élünk.

Nagy Gáspár sorai kíváncsoznak ide, a *Symphonia Ungarorum* 8., középponti versszaka:

*Helytállt és megmaradt
két iszonyú kő
örlető malomkő
két ágyúgolyó közt
két fene pogány közt
száz hűtlenség közt
ezer árulás után
megállt és megmaradt.*

Az árulás motívumának végigpásztázása, valamint az összetett jellemekre való rámutatás erősen megcáfolja a szakirodalomban állított jó-rossz dichotómiát. Van azonban még néhány hamis, a közvélekedésben rögzült állítás, amelyeket meg kell

cáfolni. Az alábbi fejezetek ezt a cáfolást tartalmazzák. A legegyszerűbb módot választottam: tények szembeállítását. A hamis állítások ugyanis elhamarkodott, felületes általánosításokból származnak, ilyenkor az ismeretek hiányára vagy elhallgatására kell rámutatni,

3. Kielégítette a nemzet hiúságát, takargatta önismeretének hiányát?

Kénytelen vagyok visszatérni a fentebb idézett tankönyvi summázatra: „Jókai korabeli hatásának titka abban is keresendő, hogy teljes mértékben azonosulni tudott saját osztályával és olvasóközönségével. Nem annyira formálni, mint inkább csak kifejezni, szolgálni kívánta nemzetét és osztályát. Ábrándos illúziókba ringatta az embereket. Eltúlozta nemzeti erényeinket, hibáink fölött szemet hunyt. Kielégítette a nemzet hiúságát, takargatta önismeretének hiányát. Életművében mégis megfigyelhető bizonyos szemléletváltozás: a korai regények főnemesi hőseinek helyére köznemesi alakok lépnek, s a költő, a tudós, a vállalkozó, a mérnök válik ideállá” (Mohácsy Károly: *(színes) Irodalom a középiskolák 10. évfolyama számára*, Krónika Nova, 280). Ez a summázat a hamis általánosítás prototípusa. Logikai szempontból azért hamis általánosítás, mert nyilvánvalóan nem az egész életmű figyelembe vételével készült, valószínűleg néhány tanulmány alapján összeállított kivonat. Vizsgáljuk meg néhány állítását. Meg kell tennünk, mert ezek a felületes állítások élnek a mai közvélekedésben.

3.1. Főnemesek helyett köznemesek?

Jókai regényeiben minden alkotói korszakában szerepelnek főnemesek és köznemesek egyaránt. Egyáltalán melyek a korai regények, mire gondol a szerző?

Van a szövegben egy rejtett gondolat (pragmatikai szempontból: implikátúra): megfigyelhető regényeiben bizonyos szemléletváltozás, vagyis a főnemesi alakok helyébe köznemesi alakok kerülnek. Tehát az ábrándok kergetése, a nemzeti erények eltúlzása, a hibák takargatása stb. a főnemesi alakok ábrázolásának köszönhető. A főnemes csak rossz lehet, a köznemes a jó, a radikalizálódás a jó. (Tehát a Széchenyiről mintázott Szentirmay erényei el vannak túlozva?)

Mindez felidézi a „régis szép, osztályharcos időket”. Az ezerkilencszázhatvanas években járunk. Eszembe jut egy irodalmi szemináriumunk, ahol is az egyik csoporttársunk erős hittel kifejtette, hogy Tolsztoj rossz író, mert gróf. Egyetemista volt az illető, apja a korszak „vonalas” professzora.

Mit jelent az, hogy „Nem annyira formálni ... kívánta nemzetét”? Csak nem a szocialista realizmus alapján áll a tankönyvszerző: az író nemcsak bírál, hanem utat is mutat (mint szegény Gorkij a bolsevik párt parancsára írt művében, *Az anyában*). Nekünk még azt tanították, hogy van kritikai realizmus, és van szocialista realizmus. A kritikai realista bírál, a szocialista realista nemcsak bírál, hanem megmutatja a kivezető utat.

3.2. Szemet hunyt hibáink felett?

Kérdezem, milyen hibáink felett hunyt szemet Jókai, amikor kései műveiben a „pénz- és érzelembörze” volt fő témája, amikor regények során át fő témája az árulás volt? Kezdve *A varchonitákkal*, akik nem ismerték még az árulás fogalmát sem, szavuk sem volt rá; rettenetes az a pártharc és felelőtlenység, amely az *Erdély aranykorában* tárul eléink (korai regénye!). A *Fráter György* arról a közömbösségről szól, amely nem ismeri fel a vészhelyzetet, s azt az egyetlen embert, aki meg akarja menteni az országot, meggyilkoltatják. Két mozgalmas regénynek, a *Szeretve mind a vérpadig*-nak és *A lőcsei fehér asszonynak* pedig fő témája az árulás, nem is beszélve arról, hogy könyörtelenül megmutatja a kuruc-labanc ellentétnek a zűrzavaros körülményeit. Nem tudom, miféle illúziókba ringatózik az, aki elolvasa egy viszonylag kései regényében, a *Fekete gyémántokban* a körmönfont tőzsdei manipulációkat, az olyan aljasságokat, amelyek a nőt is a manőverek eszközévé akarják tenni (Evila „felhasználásáról” van szó, vö. 85). Pontosan az önismeretet akarta felébreszteni múltunkkal és saját korával foglalkozó regényeivel. Elgondolkozhatunk azon, hogy mi vezetett Mohácshoz, a Rákóczi-szabadságharc és az 1848–49-es szabadságharc elvesztéséhez, az új iparosodás ellentmondásaihoz. Az Ocskay-történet végén azt írja Jókai, hogy ezek „lélekfájdító idők” voltak, írta mindezt az igazi lélekfájdító időkben, az osztrák elnyomás idején. Ez volna a hibák takargatása? Ezek volnának az ábrándos illúziók?

3.3. Azonosult osztályával?

Mit értett azon a tankönyvszerző, hogy Jókai azonosult osztályával, és kiszolgálta osztályát? A köznemességet? Nézzük meg alaposabban ezt a kiszolgálást.

A kiskirályok című satirikus regényében kiábrándító képet fest a reformkori nemesség „másik” részéről. Két lényeges tevékenységük van: a lakomák, ivászáttal és kártyapartikkal, valamint a vadászat, ezenkívül verekedések, vég nélküli pereskedések, elfogult őskutatás: a főszereplő, Tanussy Decebál Thonuzoba leszármazottjának tartja magát. Igaz, hogy latin mondatokat kevernek beszédükbe, tudnak annyit a világnyelveken, amennyi szükséges, de mégiscsak félműveltek. (Jókai nyelvi humora frenetikus, ahogy kifigurázza a népetimológias szóhasználatot, a nyelvi bakikat, a szereplők beszélő neve is szellemes.)

A főszereplő tizenkét éves fia következőképpen foglalja össze ismereteit az akkori világról: „Én úgy tudom, hogy az egész föld a mienk, a parasztok csak dolgoznak rajta; mikor aratás van, nekünk behordják a kész gabonát; mikor szüret van, behozzák a bort; a kendert szépen meggerbenyezik s még azután télen fel is fonják a béresházban; mink csak nyálazót adunk neki hozzá. Hogy egy esztendőben elveri a jég a szőlőt, a másik esztendőben tartozik a paraszt dupla dézsmát adni. A parasztnak kötelessége ötvenkét napig ingyen dolgozni, marhájával együtt; mikor

vadászni akarunk, kötelessége a parasztnak hajtani. Kötelessége a parasztnak az erdőn fát vágni, hazahordani; kötelessége nádat vágni, utat csinálni. Oh, tudok én mindent. A parasztnak csak kötelessége van, mi vagyunk az ő urai. [...] A nemesembert nem szabad se elfogni, se megveretni, akármit vétett; a parasztot mi ítéljük el, mi csapatjuk meg. [...] Nekünk pallosjogunk van. Az akasztófa is a mienk a határban, s arra csak parasztot szokás felakasztani, ha lovat lop. [...] Nem félünk ám senkitől. Aztán a császárnak sem adunk katonát; oda is a parasztot viszik el.” Most már nem tudjuk megkérdezni az akkori köznemeseket, hogy hízelgett-e nekik a Jókai által lefestett kép, mennyire legyezgette hiúságukat, mennyire takargatta önismeretüket. Erősen kétlem. Azért az igazsághoz tartozik az, hogy Jókai kedves humorba burkolja a kiábrándító közállapotok rajzát, de a kritika azért kemény marad.

A köznemesség és a hivatali apparátus bírálata a legkeményebb a *Rab Ráby*-ban. Ezt a regényét az 1945 előtti irodalomkritika a legjobb magyar történelmi regénynek tartotta, többek között Sőtér István is (ma meg sem említik az iskolában). Ráby Mátyás történelmi személy volt, II. József bizalmas embere és reformjainak lelkes híve. A nemeseknek kiszolgáltatott szentendrei parasztoknak akar igazságot szolgáltatni, eltulajdonított pénzüket felkutatni és visszaszolgáltatni. A vármegyei urak összezárnak, orcátlanul hamis vádak alapján börtönbe vetik Rábyt, s hiába értesíti többször is a császárt, a császár sem tudja kiszabadítani (befalazzák Ráby börtönajtáját, úgyhogy nem is találja, pedig többször is elmegy mellette). Jókai azonban soha nem fest egyoldalú képet: kiderül, hogy a nemesség ősi jogait védi a császárral szemben, fontosabbnak tartják a haza önállóságának védelmét, mint a császár népboldogító eszméit. Ezért szövetkeznek a felvilágosult és a maradi nemesek a közös ellenséggel szemben. Persze a nép kimarad ebből a szövetségből. Rettenetesen ellentmondásos a helyzet, s ezek az ellentmondások és viselkedések a mai olvasó számára is hallatlanul érdekesek és tanulságosak (a regény alapját tulajdonképpen egy értékhierarchia adja, értékek közötti választás, vö. 76).

A szegénység útja c. satirikus kisregénye arról szól, hogyan tékozzalja el a gazdag Darkaváry Lőrinc tehetségét, vagyonát 1844 táján, amikor a pozsonyi reformországgyűlésen szolgálhatná hazáját. Még képviselősege előtt alispán akar lenni, a választás leírása egyszerűen visszataszító. Csak egy rövid részletet idézek, amelyben az előkészületekről van szó (ismerős motívumokkal, hasonló választás olvasható *Az élet komédiásai*-ban, sokkal bővebben, sokkal vitriolosabban):

„A Darkaváron tartott előértekezletben a vörös toll pártja elkészíti az új tisztviselői kar lajstromát; mely azon esetben, ha a vörös toll győz, a mostaninak helyébe fog lépni. Az alispántól elkezdve, le az utolsó esküdtig, mindenki kilöketik, aki nem a vörös tollhoz tartozik. Régi érdem, szorgalom, gyakorlottság nem véd meg senkit. Van fiatal erő elég s aztán „akinek az Isten hivatalt ad, ész is ad hozzá”. Kivételt képeznek az öregek közül csak azok, kik föltétlenül csatlakoznak a vörös tollas

párthoz. Mikor aztán az új tisztviselői kar meg van állapítva, következik a párt diadalra jutására szükséges költségvetés. [...] És kezdődik a dolgozás. Legelőször is a hivatalában senki sem dolgozik semmit. Minden ember megy faluzni, kapacitálni, s dolgozza a közvéleményt. [...] Végre el kell híresztelni, hogy ha a fehér toll győz, minden nemes kétszer annyi adót fog fizetni, mint a paraszt. Ezt megértik. Azután következik a saját magunk megerősítése.” (12)

A főispán sem örülhetett a róla festett képnek. Bécsben és Párizsban lakik, „vármegyéjét csak minden három évben egyszer látja, amikor tisztújításra lejön. Olyankor aztán elolvassa az eléje tett papírról a titkárja által készített beszédet s kimondja a megyegyűlés határozatait, miket a főjegyző ír le számára – latinul. | Hanem most ez a terhes hivatal még egy új feladattal lett megnehezítve. Az ország rendei Pozsonyban azt a törvényt hozták, hogy ezentúl Magyarországon ne a latin, hanem a magyar nyelv legyen a hivatalos. Már most a főispán úrnak is magyar beszédet kell felolvasni és magyar határozatokat kimondani. Hiszen érti ő a nyelvet egy kicsit, de furcsául ejti ki nagyon.” (27)

Tehát 1844-ben járunk. Böven benne vagyunk a reformkori küzdelmekben, Szentirmay Rudolf és Kárpáthy Zoltán korában. Ezer szerencsénk, hogy voltak Szentirmayhoz hasonló főnemeseink, ismervén a közállapotokat, érdemeik ezerszeresen nagyobbak, mint ahogyan vélekedtünk eddig róluk.

Természetesen jelen van regényeiben a példát mutató, művelt, erkölcsös köznemes, a reformmozgalmak motorja, az *És mégis mozog a föld* hősei, a földmérő mérnök, Mántay Móric *A kiskirályokban* és még sokan mások.

3.4. Szemléletváltozás életművében?

„Életművében mégis megfigyelhető bizonyos szemléletváltozás: a korai regények főnemesi hőseinek helyére köznemesi alakok lépnek, s a költő, a tudós, a vállalkozó, a mérnök válik ideállá.”

Nézzük a vállalkozót és a mérnököt.

Berend Iván valóban ideális ember, nagy tudású, józan gondolkodású, minden nehézséget legyőz, sikeres vállalkozó. De ott nyüzsög mellette a volt osztálytárs, Kaulmann Félix, „azonos alomból”, lelkiismeretlen szélhámos, pedig ő is vállalkozó. Főnemesi szereplők ebben a regényben is vannak. És milyen ember Tímár Mihály? A teljességgel lelkiismeretlen Kaulmann Félixszel szemben vannak lelki vívódásai, összetett jellem:

„Tímárnak sikerült már meglopni az egész világot.

Ellopta Timéától apja millióját, azután ellopta tőle szíve férfiideálját, végre ellopta tőle hitvesi hűségét.

Ellopta Noémitől szíve szerelmét, női gyöngédségét, ellopta őt magát egészen.

Ellopta Teréza bizalmát, az embergyűlölő utolsó hitét az egyetlen igaz emberben, *ellopta* tőle a senki szigetét, hogy azt megint visszaadja neki, s azzal ellopja háladatosságát.

Ellopta Krisztyán Tódortól az egész óvilágot, számúzve őt ravaszul a másik hemisphaeriumra.

Ellopta Athalie-tól apját, anyját, házát, vőlegényét, égi, földi üdvösségét.

Ellopta Kacsukától a boldoggá létel reményét.

Lopta a tiszteletet, mellyel az egész ismerős világ környezé; a szegény könnyeit, az árva gyermekek kézcsokjait, a királytól az érdemrendet, ez mind lopott jószág volt.

Lopta a csempészekről a titoktartó hűségét, a tolvajokat meglopta!

Meglopta az Istent magát, lelopott tőle az égből egy kis angyalt.

A lelke sem volt már az övé: azt is elzálogosította már a holdnak, ezt is megcsalta vele: nem adta át, amit ígért. *Meglopta* a holdat!" (*Az arany ember* II, 114–115)

Jókai jellemei nem függenek társadalmi, nemzeti hovatartozásuktól: vannak közöttük tiszteletreméltó és megvetendő főurak, tiszteletreméltó és megvetendő köznemese, közemberek; még rokonszenves török harcos is (Feriz bég, *Török világ Magyarországon*), és nemes lelkű osztrák (Palwitz Ottó).

Összetett és bonyolult jellemeket fest: ilyen Teleki az *Erdély aranykorá*-ban és a *Török világ*-ban; Korponayné, a löcsei fehér asszony; Ocskay László, Rákóczi villama; Fráter György, a jellemében megváltozó Kárpáthy János és Szentirmay Rudolf.

A főnemesei közül példamutató alakok Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, de vannak közöttük nemzetgyűlölő szörnyetegek és léha manipulátorok, mint Kárpáthy Abellinó, sőt kettős életet folytató rablók és pénzhamisítók, mint Hátszeghy báró, a Fatia Negra (tulajdonképpen kiismerhetetlen alak, csak sejtjük, hogy ki lehetett, érdekes elemzését adja Szilasi 2000: 116. kk.).

Ígaza van Szajbély Mihálynak: „A jó és rossz dualizmusa ugyan ismét előtérbe került, de nem szakított azzal a szabadságharc utáni novelláiban kialakított szemléletmóddal, mely a rosszat nem azonosította az ellenséggel, a jót a magyarokkal, sőt észrevette most már, hogy esetenként ugyanaz a személy sem áll egyértelműen a jó vagy a rossz oldalán. S ami talán még fontosabb, a jó sohasem kerül ki győztesként a küzdelmekből, s végső soron nem marad számára más vigasz, mint a világtól való elvonulás, a sziget-lét utópiája; ez a motívum most már végigkíséri Jókai egész írói pályáját” (Szajbély 2010: 126). Szemére szokták vetni Jókainak a lélekrajz hiányát. Ez a vád sem igaz. Írt ő lélekrajzot, amikor szükség volt rá. Szajbély kitűnően elemzi *A kőszívű ember fiai* elején megalkotott lélekrajzot. Megírta több regényben is az árulás lélekrajzát. Nagyszerű lélekrajzot olvashatunk *A mi lengyelünk*-ben. A történet szomorú: Komárom feladásának részleteit, Klapka és a várban tartózkodók nehéz helyzetét írja le benne Jókai. Az egyik huszárezred tiltakozik a feladás ellen, megtagadja a parancsot. Ilyen esetben a hadbírósnak halálos ítéletet kell hoznia. Klapka ezt tizedelésre változtatja. Tizenöt ártatlant végeznek ki, mindegyik más jellem, másként viselkedik az utolsó pillanatban. Rettenetes olvasni – de lélekrajz (egyébként nem tudom, milyen ábrándokba ringatta ezzel olvasóit Jókai, milyen hibákat leplezett).

3.5. Ábrándos illúziókba ringatta az embereket?

Ne felejtjük el, hogy Jókai lapszerkesztő és újságíró is volt, politikus, parlamenti szónok. Jól ismerte a társadalmi viszonyokat. Tanulságos mindaz, amit a cenzúráról ír. (*A történelmi tarokkparti* címet viselő kötetben adták ki a cenzúráról szóló visszaemlékezéseit.) Folyamatosan kellett harcolnia a cenzúrával, a hatvanas évek elején még börtönben is ült egy szókimondó tanulmány publikálása miatt. Nagyon benne élt a valóságban, sokat tudott a választásokról, a tőzsdei és banki ügyletekről, a politikáról. Átélté nemzeti múltunk minden eseményét, ne felejtjük el, hogy könyvet írt *A magyar nemzet története* címen (rokonszenves, dátumok nélküli történelem, emberi cselekedetek és jellemek rajzával, miért nem adjuk tanítványaink kezébe?). Ne próbáljuk őt úgy beállítani, mint egy álomvilágban élő hazudozót.

Mit jelent az, hogy azonosulni kívánt olvasóközönségével? Kérdezem: az író nem azért ír, hogy elolvassák? Nem akar kommunikálni? Az írás és az olvasás nem kommunikáció? Nem úgy kell írnia, hogy el is olvassák? Hogy érdeklődést keltsen fel, hogy fenntartsa az érdeklődést? A retorika azt tanítja, hogy a szónoknak tisztelnie kell hallgatóságát, aki nem veszi tekintetbe hallgatósága értékeit, jellemét, hangulatát, lenézi partnereit, bukásra van ítélve (vö. 66). Mindez vonatkozik az íróra is (sőt a tanárra is). Manapság sok író egyáltalán nem érdekli, hogy olvasák-e egyáltalán: írnak, hogy „kifejezzék magukat”, s ebből az attitűdből még esztétikai törvényt is alkotnak. Sőt: amit olvasnak az emberek, ami olvasmányos, az gyanús, az nem művészi. Akár tudatosan, akár nem, ez az esztétikai alapállás megbújik a tankönyvi summázatban. Pontosan abban van Jókai jelentősége, hogy olvasóközönséget teremtett, s nemcsak itthon, hanem külföldön is. S olyan totalitás van életművében, ami csak az eposzokban. Méltán említi ezt Szörényi László.

Ne felejtjük el, hogy Jókai az angol Viktória királynő kedvenc írója volt, fogadta őt Bismarck, a vaskancellár, s hosszasan elbeszélgetett vele, a párizsi világkiállításon külön termet rendeztek be neki, s Zola is felkereste. Magyar író még soha nem örvendett ekkora népszerűségnek és ismertségnek. Talán Mikszáth: Theodore Roosevelttel amerikai elnök európai körútja során azért jött Magyarországra, hogy találkozzon Mikszáthtal. Ilyen részleteket nem mesélnek el a tanárok, s elhallgatnak a tankönyvírók (talán nem is ismerik őket, hiszen csak egyetlen Jókai-regényt olvastatnak, ha olvastatnak, s félek, hogy a tanárok is ezt az egyet ismerik – ez sajnos kiderült egy esti egyetemi kurzuson). Örülhetünk, hogy van egy ilyen zseniális, világhírű írónk, kultuszát ápolni kellene, nem „fikázni” – hogy ezzel a divatos, de találó diákkifejezéssel éljek.

5. Összegezés

Jókai romantikus íróként való címkézése, egyoldalú megítélése megglehetősen vitatható – önjellemzése szerint is. Összetettebb annál, hogy bármelyik irányzatba

beszuszakoljuk. Elfogadhatjuk, hogy sajátos regénytípust teremtett: ez a románc (*romance*).

Jókai a társadalom minden rétegéről leírta, amit érdemes volt leírni, akár jót, akár rosszat. Hasonlóképpen írt a nemzetiségekről, vallásokról, közeli és távoli népekről, jelenről, múltból, jövőről. Világa sokkal összetettebb, mint ahogy az irodalomkritika jellemzi. Bori Imre rámutatott a „pénz és érzelembörze” motívumára, jómagam az árulás motívumára hívtam fel a figyelmet: foglalkoztatta az 1849 utáni „lélekfájdító” időkben, s később is.

Jellemei összetettek, nem igaz, hogy csak feketék vagy csak fehérek volnának. Alaposan ismerte a körülményeket, tudása politikusi és hírlapírói tevékenységéből is adódott, sokat forgott különféle emberek között, helyszíni tanulmányokat folytatott. Mély lélekábrázolásra is hajlandó, ha a történet úgy kívánja.

Jókai 1900-ban *Vörösmarty apánk* címen gyönyörűszip visszaemlékezést írt a *Szózat* költőjéről. Most csak azt a bekezdést idézem, amely rávilágít Jókai eszmevilágára: „Mint a pünkösdnapi égből szálló tüzes nyelvek lángja, úgy hatott az én lelkemre a költők apjának minden versszaka. Hasztalan igyekezett a hatást gyöngíteni az én keresztapám, öreg Varjú János azzal a gúnyos kérdésével: „Ugyan, édes öcsém, mutass nekem egy embert, akinek a keble keserűségében megszakadt a honért.” Nekem e naptól kezdve ez lett az evangéliumom, s később Vörösmarty világa az egész szellemvilágom” (*A történelmi tarokkparti* 102).

1901-ben egy visszaemlékezésében ezt írja: „Harmincöt esztendő múlva! Hisz ez még embernyi embernek is nagy idő. Szürkül a szakállunk! De hát még egy hírlapnak? Hogy akar egy magyar újságlap még harmincöt esztendő múlva is élni? | És íme, a harmincöt év letelt, és én még mindig főszerkesztője vagyok annak a lapnak, mely ma is, mint akkor, segít építeni a hangyamunkát a nemzeti lét és szabadelvűség nagy gúlájának emeléséhez” (*A történelmi tarokkparti* 129). Némi magyarázat szükségeltetik: harmincöt esztendővel azelőtt „Az országgyűlés egy hatvanhét tagból álló bizottságot választott meg, melynek feladata volt az alkotmány alapszervezése. Engem is beválasztottak e bizottságba” – írja Jókai. Azt a határozatot hozták, hogy a tárgyalások anyagát harmincöt év múlva lehet közölni, ez az idő letelt, így Jókai közölhette akkori jegyzeteit, melyek fontos kordokumentumok a kiegészést előkészítő tárgyalásokról. Ezt a részt csak azért idéztem, hogy rámutassak arra, hogy Jókai politikai szempontból is fontos tényező volt az ország életében. Nemcsak 1848. március 15-én, a szabadságharc idején, de az évszázad második felében is. 1848-as elveit sosem tagadta meg.

Jókai és a retorikai érvelés (inventio)

Óh, te édes szép magyar nyelvem! Te hangzatos, erőteljes dallama az érzéseknek! – De sok kárt tettél te már ennek a mi nemzetünknek azzal, hogy olyan szép vagy! – Szeretünk hangoztatni; gyönyörködünk benned, *beszélünk* hosszan és szépen – s aztán azt hisszük, hogy *tettünk* valamit. Sehol annyi kész szónok nem támad, mint a magyarok között.

(Fráter György I, 174)

Azt mondják, hogy Jókait a kamaszok és az öregek szeretik olvasni. Arról nem szól a népi bölcsesség, hogy mi ennek a szélsőségnek az oka. Úgy vélem, hogy a fiatalok a kalandok, a pergő cselekmény miatt kedvelik (kedvelték). Az öregek mögött már ott van az egész élet rengeteg tapasztalatával, ők a mindentudó, a sokoldalú, a minden történelmi korban jártas, minden népet, vallást és népszokást, állatokat, növényeket, ásványokat, csillagokat, tőzsdei manővereket, hatalmi intrikákat, színházi életet, anyanyelvünk minden árnyalatát, egyszóval az egész életet ismerő és elfogadó, bölcs humorú Jókait szeretik.

Olyan totalitás jellemzi tehát a Jókai-regényeket, amely a mítoszok és az eposzok jellemzője, és tegyük hozzá: mindehhez hozzájárulhatott Jókai retorikai műveltsége.

A retorika – eredeti és klasszikus értelmében – totalitárius, nagy egészet átfogó művészet (ars), melynek célja a meggyőzés, és öt nagy területe van: az inventio (feltalálás), a dispositio (szerkesztés), az elocutio (kidolgozás, stílus), a pronuntiatio (előadásmód) és a memoria (emlékezetbe vésés). Gondolat és szó egysége, ahogyan Babits is hangsúlyozza *Irodalmi nevelés* című bölcs esszéjében, melyet fogarasi diákjainak írt még 1909-ben. Mind a klasszikus, mind a 20. század második felében megújult modern retorika tárgyalja az érvelési lehetőségeket, tulajdonképpen a retorikának két pillére van: az érvelés és a stílus; a retorikák az érvelést az inventióban tárgyalták, a stílust az elocutióban. (A memoria szoros kapcsolatban van a dispositióval, a pronuntiatio pedig az elocutióval.)

A retorika történetéről, 20. századi irányzatairól, rendszeréről alapos tájékoztatást adnak az utóbbi években megjelent művek (Adamik–Jászó–Aczél 2004, Adamik 2010, Adamikné 2013, valamint a *Régi-új retorika* sorozat 16 kötete). A retorikaelmélet egyik alaptételéről, a retorikai szituációról szükséges néhány szót ejteni, a retorikai szituációtól függ ugyanis a létrejövő mű (legyen az elhangzó beszéd vagy leírt műalkotás). Három összetevője van: a megoldandó probléma

(vagy a megszüntetendő szükség), a probléma megoldásában érdekelt és a probléma megoldására képes hallgatóság, valamint a mű létrehozását korlátozó, befolyásoló körülmények, ún. kényszerek: ezek határozzák meg az ügyet, a beszédfajtát, az érvelést és a stílust. A szónoknak/szerzőnek meg kell ismernie a problémát, fel kell tárnia minden részletében; ismernie kell hallgatóságát, hiszen azt kell meggyőznie; s az alkotási folyamatban alkalmazkodnia kell a körülményekhez: az ügyhöz és hallgatóságához. Egy mű létrejöttét a feltárás, a megismerés folyamata előzi meg; azért hangsúlyozza a megismerést a 20. század nagy retorikusa, Chaïm Perelman; az általa képviselt irányzat, munkásságának ismertetése „A retorika mint az érvelés és megismerés tudománya” címet viseli a *Retorikában* (Adamik–Jászó–Aczél 2004: 145). Kognitív tudomány? A legteljesebb mértékig, és olyan tudomány, amely nemcsak elmélet, hanem gyakorlat is. (Nem véletlen, hogy Jókai oly nagy hangsúlyt fektetett mind a valóság, mind a hallgatóság megismerésére: alapállása nagyon is retorikai.)

A retorikának van egy szűkebb és egy tágabb meghatározása. Szűkebb meghatározása szerint szónoklattan, tágabb meghatározása szerint a prózai műfajok elmélete. A 19. századi magyar retorikák tárgyalják a prózai műfajokat: a történetírást, a regényt és a többit. Acsay Ferenc retorikájának a címe: *A prózai műfajok elmélete* (1889). Tulajdonképpen egy műfajelmélet és egy irodalomtörténet csírái benne vannak már Quintilianus *Szónoklattanában* is, de a retorika és a poétika összefonódása hosszú folyamat volt, részletesen tárgyalja Edward Corbett (Corbett 1969). Ezen összefonódás miatt is szükséges egy regénypoétika tárgyalásába bevonni a retorikát. (Megjegyzem: Northrop Frye negyedik esszéjének címe *Retorikai kritika: A műfajok elmélete*, tehát a kanadai szerző kapcsolatot lát a retorika és a műfajok között. Ezt írja: „...az irodalom leírható úgy, mint a grammatika és a logika retorikai szervezése. Az irodalmi formát jellemző legtöbb összetevő, az olyanok, mint a rím, az alliteráció, a metrum, a gondolatritmus, a példák használata egyszerűsmind retorikai eszköz is”; Frye 1998: 207.)

Ezen a ponton tisztáznunk kell a retorika körüli félreértéseket. Ezek a félreértések három csoportba sorolhatók: némelyek a retorikát a félrevezetés, a becsapás, a manipuláció tudományának tartják; mások úgy vélik, hogy a retorika egyenlő a díszes stílussal, a patetikus hangnemmel; végül vannak olyanok is szép számmal, akik úgy gondolják, hogy a retorika csak beszédművelés. A második csoport hívei vannak talán többségben, ez a felfogás kiolvasható Sötér Jókai-monográfiájából is, de szinte kivétel nélkül megtalálható mindenütt. A *retorika*, *retorikus*, *retorizált nyelv*, *retorizáltság* kifejezéseket a díszes, patetikus stílus szinonimájaként szokták használni. Ez a szóhasználat azon a téves értelmezésen alapul, hogy a retorika csak stílus, csak díszes nyelvezet, szélsőséges formájában üres szóvirág. (Ennek a félreértésnek a kialakulásáról hosszasan írnak a retorikatörténeti munkák, pl. Golden–Berquist–Coleman 1983: 3; Perelman 1982: 3; Corbett 1969: XXVI.)

A klasszikus, Arisztotelészen alapuló retorika a stílus alapkövetelményeként az illőséget határozta meg: illő legyen a stílus az alkalomhoz, a témához, a hallgatósághoz, az előadó személyéhez; tehát a sokszínűséget vallja. Erről szól a három stílusnem elmélete (egyszerű, középső, fennkölt stílus), Cornificius dolgozta ki a *Rhetorica ad Herennium*-ban (Adamik 1998). Egy kitűnő beszéd lehet nagyon egyszerű stílusú, és lehet fennkölt, patetikus, a témától, az alkalomtól, a hallgatóságtól, a szónok egyéniségétől, tehát az illőség elvétől függően.

Szörényi László a Jókai által megteremtett regénytípust ekképp jellemzi: „amelyben a tiszta, elemi epikusformák erősen dramatikus szerkezetbe építve és a prózaritmus szabályainak alávetett, magasan retorizált nyelven előadva jelennek meg, és végső felépítésükben az eposszal mutatnak rokonságot” (1989: 140). Ez mind igaz, csak a retorizált nyelv fogalmával vitatkoznék. Ha a stíluseszközök, az alakzatok és a szóképek mesteri használatát jelenti, akkor egyetérthetünk vele; ha Jókai regényeinek nyelvezetét általában, akkor nem, hiszen Jókai minden regiszterben mesterien ír.

Véleményem szerint regényeinek eposzi totalitásához hozzájárult Jókai retorikai iskolázottsága és retorikai ismerete, melyről – tudomásom szerint – eddig nemigen írtak az irodalomtörténészek. (Nehéz felelősséggel ilyesmit kijelenteni, mert a Jókai-szakirodalom áttekinthetetlenül nagy, de nagy valószínűséggel igazam lehet.)

Az alábbiakban a következő témákról lesz szó: 1. Jókai mint szónok; 2. retorikai terminusok műveiben, 3. valószínűségi (retorikai) érvelés; 4. „retorikai művek”. Azt kívánom tehát bebizonyítani, hogy Jókainak alapos retorikai műveltsége volt: maga is jó szónok volt, sok beszéd olvasható műveiben, ismerte a retorikai terminológiát, alkalmazta a retorikai argumentációt, írt retorikai ihletésű műveket.

1. Jókai mint szónok

A retorika elmélet és gyakorlat egysége, a retorikaelméleti írók jó szónokok is voltak, elegendő a nagy Ciceróra vagy a kiváló homiletikát és retorikaelméleti műveket író Ravasz Lászlóra gondolni, akár Acsay Ferencet is említhetjük: mint a győri bencés gimnázium igazgatója sok beszédet mondott diákjai erkölcsi épülésére.

Jókai jól ismerte a retorikai szakirodalmat, egyúttal jó szónok is volt, s regényeibe is sok kiváló beszédet épített be. „Az előszó terén is kitűnő előadó volt már ifjúkorában s az maradt mindvégig. Éppen az a körülmény teszi páratlanná Jókai írásművészetét, hogy nála az „írás” voltaképpen semmiben sem különbözik az ő rendes, mindennapi, valóságos társalgásmódjától, amaz ép oly élő, ép oly természetes, mint emez” (Zsigmond 1924: 376).

Nem szoktuk az iskolában tanítani Jókai hatásos szónoklatait. Nemcsak az 1848. március 15-ei forradalom kirobantásához hozzájáruló rövid szónoklata jelentős, hanem harmincévnyi parlamenti szereplése, valamint egy-egy fontos ese-

mény vagy meghívás alkalmából elmondott beszédei is. Politikai beszédeit két kötetben kiadta a Franklin Társulat 1930-ban, a szerkesztő, Takáts Sándor hosszú bevezető tanulmányt írt Jókai újságírói és parlamenti tevékenységéről. (A kritikai kiadás hat kötetben közli cikkeit és beszédeit. Olvasható néhány beszéde a következő kötetben: *Jókai Mór*. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Fábri Anna. Új Mandátum Kiadó, 1998.)

A szónok Jókairól színesen és híven számol be a kortárs és szemtanú Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* c. könyvében (1907-ben jelent meg, Jókai halála után három évvel).

1.1. Jókai, a rokonszenves szónok

„Rokonszenves szónoki alaknak bizonyult, kinek szépen csengő hangja és férfias gesztusai kellemetes hatást gyakorolnak, ami nem kis szó annyi nagy szónok között, mint amennyi most a Házban van. Meglehetősen az általánosságok közt mozgott, amit különben a szituáció is magyaráz. Új dolgot nem mond, se új érvelést nem használ, de a már ismert argumentumokat egyszerű, ízléses formában és félre nem magyarázható világossággal tálalja fel, menten azonban a retorika szemfényvesztő eszközeitől.” (*Mikszáth: Jókai Mór élete és kora II, 31*)

Hosszú szünet után, 1861. április 2-án gyűlt össze az országgyűlés. „Már május 22-én megtartja szűzbeszédét a *határozat* mellett, mélységes csöndben, nagy figyelem mellett.” A zsúfolt karzat meg volt elégedve, a képviselők ünnepelték, a sajtó is dicsérte. „Pedig e beszédnek egy nagy szépségét még nem tudhatták, hogy az, aki mondta, egész élete folyamán aszerint viselkedik majd.” Mikszáth a szónok hitelességét, éthoszát hangsúlyozza, s valóban az erkölcsiség a szónok legfontosabb tulajdonsága. (Mikszáth hosszan idéz ebből a beszédből.)

„...hatalmas jelszavakat tudott beadni a közönségnek az ő plasztikus nyelvén, mely mindenek fölötté áll, s ha nem mondhat is érdemileg új és meglepő dolgokat, olyan ruhába öltözteti a közelfekvő, sőt már esetleg használt argumentumokat, hogy roppant hatást idéznek elő; szóval Deák szerint Jókai olyan puskaporral is tud lőni, amellyel már lőttek egyszer. Ötletessége és humora pedig olyan nektár, mely még az ellenfélnek is élvezetet okoz.” (*II, 66*) S itt sorakoznak Mikszáth könyvében a szellemes példák.

„Elfogultság nélkül beszélt, a lámpalázat nem ösmerte, közbeszólások nem zavarták, s egy-egy jóízű élcet oly komoly arccal tudott elmondani, mint senki más a Házban...” (*II, 104–105*). Mikszáth ezen az oldalon nagyon fontos jellemzést ad Jókairól: „Különben zárkózott és tartózkodó volt, soha senkinek sem beszélt a benső dolgairól, holott a külső élményeit szerette apró anekdotákká kihegyezni. Valódi érzéseit, bánatát, keserűségét, megalázódásait nem közölte senkivel. Magába zárta, mint a dió a gerezdjeit. Csakhogy az ő páncélja nem olyan csontszerű héjből késződött, hanem napsugaras mókázásból.” (*II, 105*) Észre kell vennünk, hogy érzel-

meit nem közölte Jókai, de beleírta regényeibe. Mikszáth megjegyzi, hogy soha nem kritizált, nem bántott meg senkit. Pedig mindent nagyon is élesen és jól látott az emberi viszonylatokban és cselekedetekben. Hasonlóan ír Jókai szónoklatairól Névy László Jókairól szóló kismonográfiájában (1894). Névy alapítója volt a Petőfi-társaságnak, elnökségére Jókait kérték fel, ezáltal is kapcsolatban voltak, hiteles tanú, mint Mikszáth. (Egyébként Jókai beszédei retorikai szempontból nincsenek feldolgozva, ezt Fried István is megemlíti [Fried 2005: 168]. Kitűnő disszertáció-téma!)

A mai világban szokatlan a mindennapi politikában részt vevő író, de ez nem volt szokatlan a 19. században.

Jókai egész életében szoros kapcsolatban volt a politikával: egyik vezéralakja volt a forradalomnak, lapszerkesztőként és újságíróként sokat küszködött a cenzúrával, országgyűlési képviselőként tevékenykedett hosszú éveken át. Egyik kedves regényalakjáról írja az alábbiakat, de ez a jellemzés rá is érvényes, sőt: saját véleményét is beleszővi a regény menetébe:

„Ez ismeretlen új tünemény volt Kárpáthy Zoltán.

Költői vagy politikai volt-e a tér, melynek tehetségeit szentelje? – fogja kérdezni a közvélemény ítése, mert a közvélemény előtt a politikus nevezetesebb ember, mint a költő.

Erre én felelni nem tudok, mert a határvonalat a kettő között nem ismerem. Csak annyit tudok, hogy sohasem olvastam jellemzőbb, élethűbb, tanulságosabb regényeket, mint Széchenyi politikai iratai, és soha meggyőzőbb, áthatóbb politikai műveket, mint Eötvös regényei. A kettő csak együtt valami; kivált nálunk, magyaroknál, hol az egyik élete a másikat szüli.” (*Kárpáthy Zoltán II, 94*)

Jókai sok helyütt nyilatkozott a magyar költészet és a politika összefonódásáról, például a *Politikai divatok* előszavában. Ezt a természetes összefonódást megerősíti Takáts Sándor is: „Jókai mint író s mint politikus 1861-ig kivette mindenből a maga részét. Működésével megmutatta, hogy a politika és a költészet szépen megfér egymás mellett, különösen nálunk, ahol a nemzeti lelkület irányítói mindig a költők és az írók voltak. Eddigi szereplése szinte természetessé tette azt a lépést, hogy a jobb idők hajnalán folytassa szerepét a politika terén is. Vannak, akik azt állítják, hogy Jókait a hiúság és a dicsőség után való szertelen vágy terelte a politika veszedelmes mezejére. De akik ezt állítják, tévednek. Jókai nem volt hiú. Akik személyesen ismerték őt, igénytelen, szerény, igazságos, őszinte és előzékeny embernek ismerhették őt. Lelkének e nemes erényei mutattak neki utat és irányt a politikában is” (Takáts 1930: CV).

Utoljára Kossuth temetésén beszélt a Nemzeti Múzeumnál. Mikszáth írja: „Fölséges beszédet mondott most, méltót hozzá és magához. Hallottuk szelíd, csengő

hangját, a szívek megmártódtak a hazafiúi érzések szent balzsamában, s a szónok, másoknak adandó helyet, egy-két vonallal hátrább lépett a tömeg közé – hogy soha többé ne kerüljön már szembeszökő előtérbe, csak még egyetlenegyszer e helyen – abban a helyzetben, amiben a másik van.” (*Jókai Mór élete és kora II, 169*)

A fenséges gyászbeszéd kapcsán felmerül a kérdés: milyen volt Jókai viszonya Kossuthhoz? Takáts Sándor írja: „Jellachich betörésekor Jókai Kossuth Lajossal, Egressy Gáborral, Csernátonyval, Rákócziival a népfölkelés szervezése céljából bejárta az Alföldet. Ekkor ismerte meg közelebbről Kossuthot, kiről aztán élete végéig mindig a legnagyobb magasztalással szólt. E toborzóútjuk leírásában például így emlékezett meg Kossuthról: »Sok nagy időt megérttem azóta, de ehhez hasonló napokat nem ismételt meg a történelem soha. Láttam azt a szellemóriást, aki a népet felköltötte halálos álmából, hallottam a szavait, amik hősokeket teremtetek a békés polgárokból; hadsorok nőttek a földből elő; napok alatt százezer férfi állt fegyverben, zászló alatt, a haza védelmére, halálra elszánva. Ezek voltak az én mézesheteimnek legédesebb napjai«” (Takáts 1930: XXVIII). Tudjuk, hogy a szabadságharc bukása után Kossuth nevét említeni sem volt szabad, az akkori retorikák nem idézhették Kossuth beszédeit, csak később, a kiegyezés és a tantervi reformok után. Tudjuk, hogy a kiegyezés és az azt követő politika ellentétes volt Kossuth elveivel, azt is tudjuk, hogy Jókai ellenzéki politikusból Tisza Kálmán és a kiegyezés híve lett, nyilván pragmatikus okokból. (Talán rá is vonatkozik a *Török világ Magyarországon* előszavában idézett mondás: „Mi is tudtuk volna, mit *kellene* tennünk; de cselekedtük azt, ami *lehetséges* volt.”) De – ahogy Mikszáth is írja – negyvennyolcas eszméit, az ideált sosem tagadta meg. Erre tanúbizonyság utolsó beszéde, a Kossuth ravatalánál elmondott nekrológ (*A történelmi tarokkparti* című kötetből idézem).

Kossuth ravatalánál (1894)

Kossuth Lajos ravatala előtt állunk.

Láztól izzó agyam előtt az emlékezet ködfátyolán keresztül végigvonul egész titáni alakja, amilyennek őt ifjú szívvel, férfikora delén, sikerei dicsfényében láttam.

Azon magasztos nagy eszméknek, melyek kortársaimmal együtt engem is örök híveikké avattak fel, ő volt a vezére az ígért földének, az állami utópiának Mózes: a szabadság hitvallásának prófétája. Azon közharcosok sorába tartozom, kik nem vakbuzgó, de látnoki odaadással követték vezérüket abba a harcba, mely egy új, egy szent, egy dicső Magyarország kivívásáért küzdött – elébb a szó hatalmával.

És annak a hatalmas szónak is ő volt a fölmentje. Soha olyan szónokot nem fog a föld többé teremni: ki meg tudja gyújtani a jéghegyet, s el tudja oltani a Phlegetont szónoklata bűverejével.

S amit a teremő erejű szó, amit a világgyújtó ember létrehozott; az egységes Magyarország, a szabad nép, a jogegyenlőség, a felszabadult gondolat, az örökké

megmarad, s mindezek a kincsei egy újjászületett nemzetnek Kossuth alakjától elválaszthatatlanok.

De a sors magasabb árt követelt tőlünk, mint szavakat és eszméket. Tetteket és áldozatokat. S amilyen nagy volt a sors követelése: olyan nagy volt a nemzet áldozatkészsége.

A történelem ingyen nem adja a diadalokat. A magyar nemzetnek keresztül kellett menni a vér- és tűzkeresztségen, hogy létjogát bebizonyítsa. Azokat a lapjait a történelemnek, amikre a nagy dicsőséges küzdelem van felírva, mindig lelket emelő érzéssel fogja olvashatni az utókor, s megtalálja bennük a vezéralakot.

A harc bizonyított, de nem nyert. Egyet kifeledtünk ideális számításunkból: azt, hogy Európa közepében lakunk; ránk mindenki nehezedik, mi senkire sem támaszkodunk.

Újból kellett kezdeni a munkát; más alapon építeni fel a rombadőlt ideált. Az egész nemzet hozzájárult e munkához.

Csak ő maga maradt meg a régi alapkövő örékek.

És látta hazáját mindig távolabb-távolabb haladni az ő sziklájától, mint egy úszó szigetet. Látta az új pámaerdőket felvirulni rajta, látta a jóllét palotáit emelkedni rajta, s mentül szebbnek látta a hazát, annál messzebb tűnt az előle.

És maga a haza is csak úgy látta őt már, mint egy Memnon-szobornak köd-alakját a láthatáron, ki néha megszólal.

És látni fogja még ezután is. – Kossuth hamvát akármely kő alá temessék, az a monumentális ködálak ott marad a láthatáron.

A nemzet nem adhatott neki életében semmit. Egy elmúlt álmot visszaálmogni lehetetlen. S őneki kevesebb nem kellett. Egy más csillag lakója volt már, aki nem a mi érzékeinkkel érez. Most már nincs előtte se múlt, se jövő, tud mindent; látja tükörből a mi világunkat.

Appellálhatunk az elhunyt nagy szelleméhez.

Kérhetjük, hogy szállja meg az engesztelődés ihletével, fájdalmasan szeretett hazája fiainak lelkületét. Mi emberek vagyunk mind, kicsinyek és nagyok: földi indulatokkal háborgó a vérünk, szenvedélyeink ösztöne téveszti meg akaratunkat; de ő már a menny lakója, ki nem vitt el innen magával egyebet, mint azt a végtelen hon-szerelmet, mely az idvezülteket visszaköti a földhöz. Emeljen fel bennünket magához ennél az erőnél fogva.

A magyar nemzet okos és nagy. Mutassa meg a magyar nemzet ez alkalommal, mily nagy tud lenni, ha senki nem emeli; milyen okos tud lenni, ha senki nem tanácsolja; milyen helyes úton tud járni, ha senki nem vezeti; saját érző szívéen, saját helyes eszén kívüli.

Gondolja meg a magyar nemzet, hogy a kerek világon csak egy bizonyos jó barátja van: saját maga; s csak egy félelmes ellensége: saját maga; válasszon benne!

Valamennyi gyászlobogón elől, melyet a nagy halott ravatala előtt fog vinni a gyászolók tábora, egy fehér zászlót lobogtasson a nemzet; az engesztelődés fehér zászlóját; az alkotmány oszlopai iránti hódolat szeplőtlen fehér zászlóját. In hoc signo vinces.

Áldott legyen a föld, mely e nagy szellem hamvait betakarja, s áldottak lesznek e hamvak!

(1894. március 21-ikén)

Jókai személyes kapcsolatban volt Kossuthal a szabadságharc kezdetétől, az alföldi toborzóúttól egészen a végzetes bukásig. Ez a kapcsolat jogosítja fel a személyes hangvételre, az emlékezésre. A beszéd bevezetése több mint emlékezés: hitvallás, Jókai és kortársai „örök hívei” Kossuth magasztos eszméinek.

A nekrológ a bemutató beszéd kategóriájába tartozik: a bemutatás pedig dicséret, mégpedig jellemzés, elsősorban az eszmék és a tettek felidézésével. A magasztos eszmék bibliai párhuzamot idéznek fel – Kossuth „az állami utópianak Mózes” (antonomaszia) –, ezáltal a beszéd fennkölt, ünnepélyes stílusúvá lesz. Fennköltté teszi Kossuth szónoklatainak és eszméinek felidézése is: „az egységes Magyarországnak, a szabad nép, a jogegyenlőség, a felszabadult gondolat, az örökké megmarad”. Az eszmék tetteket követeltek, „a harc, bizonyított, de nem nyert” – jelzésszerűen, elvontan utal a szabadságharcra, és egy máig érvényes indokolást fogalmaz meg: „Egyet kifejeztünk ideális számításunkból: azt, hogy Európa közepén lakunk; ránk mindenki nehezedik, mi senkire sem támaszkodunk.” (Itt Kossuth nagy, haderőmegajánlási beszédének főérvét idézi, s később is visszatér ehhez a gondolathoz.) Hasonlóképpen jellemzi az új időköt, Kossuth elszigetelődését: háromszoros anaphora (az és ismétlésével, polüszünettonnal) érzékelteti a vezér eltávolodását, a haza hozzá való viszonyulását jelenben és jövőben. Ez a három mondat felidézi Jókai egyik gyakori stílusbravúráját: a háromszoros (tag)mondat-egyenlőséget (trikólon). Az első egység a látta anaphorikus ismétlésével ismét stílusbravúr: „És látta hazáját mindig távolabb-távolabb haladni az ő sziklájától, mint egy úszó szigetet. Látta az új palmaerdőket felvirulni rajta, látta a jóllét palotáit emelkedni rajta, s mentül szebbnek látta a hazát, annál messzebb tűnt az előle.”

A beszéd csúcspontja Kossuth szellemiségének felidézése: „Appellálhatunk az elhunyt nagy szelleméhez.” A középponti gondolat felidézi Kossuth nagy beszédét, melyet a haderő megajánlása ügyében mondott, s melyben azzal indokolta meg a nemzeti hadsereg felállításának szükségességét, hogy egyedül vagyunk, senkire sem támaszkodhatunk; a sorsunk a mi kezünkben van. Jókai ezt mondja: „Gondolja meg a magyar nemzet, hogy a kerek világon csak egy bizonyos jó barátja van: saját maga; s csak egy félelmes ellensége: saját maga; válasszon benne!”

A befejezés az engesztelődésre hívja fel a figyelmet, hiszen csak így élhetünk tovább. Ismét egy vallásos mozzanatot idéz, Nagy Konstantin jelmondatát: „In hoc signo vinces” – „E jelben győzol”, azaz Krisztus követésében. Az utolsó mondat az imádság emelkedettségét sugallja: „Áldott legyen a föld, mely e nagy szellem hamvait betakarja, s áldottak lesznek e hamvak!”

1.2. Beszéde március 15-én

Most nincs arra lehetőség, hogy bemutassuk és elemezzük Jókai nevezetes politikai beszédeit. Egyet mégis bemutatunk és elemzünk. Ez talán a legrövidebb magyar szónoklat, egyúttal talán az egyik leghatásosabb: hozzájárult a március 15-ei forra-

dalom sikeréhez. Azt a változatot veszem alapul, amelyet Mikszáth közölt Jókai-könyvében; Jókai maga egy visszaemlékezésében a 12 pont bevezetéseként közli (*Cikkek a forradalom évéből*, 6). (Elemzem a *Klasszikus magyar retorika* c. könyvemben is.)

„*Testvéreim, a pillanat, melyet élünk, komolyabb teendőkre szólít fel bennünket. Európa minden népe halad és boldogul, haladnunk és boldogulni kell nekünk is. Legyen béke, szabadság és egyetértés! Követeljük jogainkat, melyeket tőlünk eddig elvontak, s kívánjuk, hogy legyenek azok közösek, mindenkivel.*”

A retorikai szituáció ismeretes, mindhárom összetevője megvalósult: a szükséghelyzet létrejött; az ügyben érdekelt és döntésre kész hallgatóság, azaz a nép gyülekezik; a vezetőket a körülmények megszólalásra késztették. A konkrét helyzetet el kell képzelnünk: „Az orvosifjúság dacára, hogy leckeóra volt, otthagytván professzorait, az udvarra tódult, hol Jókai ismételte rövid beszédjét” – írja Mikszáth, s lábjegyzetben kiegészíti a tényeket: „Egressy Gábor úgy írja le mint szemtanú a jelenetet: Jókai szavai rémítő lelkesedést idéznek elő a népben” (*Jókai Mór élete és kora*, 122). A kis rögtönzés miniatűr remekmű, tetterre buzdító tanácsadó beszéd. A *testvéreim* megszólítás a lehető legközvetlenebb: egységet teremt a szónok és hallgatósága között. Az első mondatban enthümémát alkalmaz a szónok: az előadások hallgatásánál komolyabb teendőkre *szólít a pillanat* (megszemélyesítés és metonímia egyben, mely a jelenlevőséget teremt meg). A második mondat okkal való magyarázata az elsőnek – kitehetnénk a *hiszen* kötőszót, de a kötőszóhiánnyal (*aszünetomnal*) tömörebb, izgalmasabb a kapcsolat. A második mondatban egésről részre érvelés van, az implikált premissza: mi is Európa népei közé tartozunk. Ez is enthüméma: a hiányt a hallgatóság valószínűleg gondolatban kiegészíti. A tagmondatok határán lévő kettőzés (*anadiplószisz*) funkciója az összetartozás hangsúlyozása. A felszólító mondat a célok megfogalmazása. A befejezés a cselekvésre való felszólítás, a jogok követelése pedig mindenkire vonatkozik. Az utolsó szó az egységet hangsúlyozza – *mindenkivel* –, Jókai biztosan szünetet tartott előtte, s nyomatékka, erősen mondhatta. A rögtönzésnek megvan a klasszikus szerkezete: megszólítás, tétel, bizonyítás, befejezés a cselekvésre való felszólítással. A szónok és a hallgatóság egységét a beszédet keretező szavak és az enthümémák biztosítják. A beszéd hatását a korabeli feljegyzések és maguk a márciusi események tanúsítják. „Jókai sohasem tudta feledni márciusi szónoklatának emlékét” – írja Sőtér (1941: 50), de nemcsak a szónoklat emlékét, hanem a forradalom eszmeiségét sem. Erről ő maga is sokat ír, regényeiben, visszaemlékezéseiben.

(Zárójelben jegyzem meg, hogy Mikszáth szemére hányják, hogy Jókai-könyve nem tartalmaz regényelemzéseket, vö. az utószóval, 209. o. De miért legyenek benne elemzések, amikor az írónak más célja volt: *Jókai Mór élete és kora*, erről szól a könyv.)

1.3. Szónoklatok műveiben

Jókai műveiben számos szónoklatot olvashatunk, komolyat és tréfásat (paródiát) egyaránt. A *Kárpáthy Zoltán* megyei követválasztási jelenetében tökéletes leírást kapunk az érvelési lehetőségekről (*logosz, éthosz, pathosz*), az etikusan meggyőző és a manipulatív szónoklatokról. Egyszerű stílusban beszél Szentirmay Rudolf: „Beszéde halk, csendes menetű, semmi színpadi fogások, semmi mesterséges ömlengés, egy tökéletes logikai egész az elejétől végig, mely éppen egyszerűségénél fogva hat; egy kristályprizma, mely minden oldalról átlátszó, s minden oldalra szízárványt vet. Velős mondatai meggyőzők, határozottak, állításai hozzáférhetlenek. Nem mond többet, mint amennyit éppen kellett, nem sérti, nem vágja elleneit, de meggyőzi” (*Kárpáthy Zoltán II, 103*). Kárpáthy Zoltán is ragyogó szónok, de más: „Ah, mint tud ez bánni a szívekkel! S valóban érzi, amit mondott”, s hatására „megrendül a terem” (*uo. 105*); „beszédében sokkal több a költészet, mint a logika, éppen azért sokkal veszedelmesebb az, hangja a leglágyabb kérelemtől, mely a honfiszíveket megszelidíti, egész a viharos zengésig hajlékony, mely a tömegeken uralkodik (*uo. 101*). Szentirmay a logosszal hat, Kárpáthy Zoltán a pathosszal, s nagy igazság, hogy az érzelmi hatás mindig erősebb, mint az észérvek, legalábbis tömegek előtt. Manipulatív, megtévesztő Kócserepy beszéde: állandóan mosolyog, „gyönyörű színjatszó” (*Kárpáthy Zoltán II, 104*).

Jókai hősei minden stílusnemben tudnak beszélni: egyszerű és fennkölt stílusban egyaránt. Hatásos, rövid, egyszerű stílusú az a szónoklat, amelyet Baradlay Richárd mondott katonáinak hazaindulásuk előtt (l. 196). Az *Enyim, tied, övé* főhőse, Áldorfai Ince nagyszerű, fennkölt szónoklatban biztatja szerzetestársait a szabadságharcban való részvételre. Hasonló lendületes, fennkölt stílusú szónoklatok olvashatók a *Székel asszony* c. szabadságharcos elbeszélésben (*Elbeszélések I, 102, 105*). Hatásos az a szónoklat is, amelyet az élelmet hozó delnő mond a vizsgálatot lefolytató három megyei tisztviselőnek, de ez a szónoklat annyira fennkölt stílusú, hogy majdnem komikussá válik, mert megsérti az illőség elvét, nem illik sem a szenvedő emberekhez, sem az egyszerű táblabírákhoz (*Régi jó táblabírák I, 51–55*).

A csata előtti buzdítást a régi retorikák *harangue*-nak nevezik [francia, kiejtése: arang, 'szónoklat']. A Batu kán elleni összecsapás előtt Bojóti Simon „mellén pánccal, kezében pallossal” beszél a nép előtt (*Elbeszélések I, 213, Százszorszépek*). Ilyen szózat olvasható pl. a *Tsong-nu* és a *Kelet királynéja* c. elbeszélésekben (*Elbeszélések I, 169, 241*), az utóbbiból Zenóbia beszédét idézem:

„– Vitézek! szabad rónák, hódíthatlan bércek szülöttei! A harc napja megvirradt, az ellenség előttünk áll! Ő lánccal kínál bennünket, mi kínáljuk vissza karddal. Nem első ellenség ez, aki ellenünk jó, rohanjunk rá, hogy legyen utolsó. – Előttünk a dicsőség, hátunk mögött a gyalázat. – Előre!”

A csata előtti szózat paródiája az a beszéd, amelyet Balahó Mátyás mond a harcosok előtt, mintegy ellentétezve Ocskay igényes beszédét. Végig hazudik, túloz, uszít, de feltüzeli az embereket. „Így kell a sokaságnak beszélni, vitéz ezredeskapitány uram, nem úgy, ahogy kegyelmed cselekedte. Ha az ember a hazáról beszél a hadinépnek, elbúsulja magát, elszomorodik rajta. A búsulástól pedig az embernek csak az ivókedve jön meg. [...] Így kell azokat felpaprikázni” (*Szeretve mind a vérpadig I, 135*).

Tréfás szónoklat olvasható *A kőszívű ember fiai* elején vagy a *Politikai divatok* első kötetében (95). Meglehetősen parodisztikus az a szónoklat, amelyet János úr mond az agáregyesület alapító ülésén (*Egy magyar nábob II, 128–131*). A *Mire megvénülünk II. kötetében* (66. kk.) szerepel egy „férfitüvornya” leírása: „Az első felvonást megkezdik a tósztok.” [...] „Később tüzezebb szónoklatok jönnek: hazafikeservek általános kifakadásai.” [...] „Azután a paroxizmus egyre fokozatosan halad fölfelé. Aki eleinte szónokolt, most már dadog, belesül, s káromkodással vágja ki a kudarcot; amott ül egy, ki már harmadszor kezdett valami beszédhez, de a múltakért gyászoló keserv annyira elfojtotta érzelemtől túláradó keblét, hogy mindannyiszor könnyekben tört ki az általános hahota közepett.” A tudálékos, teljesen érthetetlen szónoklat paródiája hallható a hírhedt piaci szónok, Mátyás mester szájából (*Szomorú napok 170*).

A tanácsadó beszédek sajátos fajtáját képviselik a kampánybeszédek. *Az élet komédiásai* első kötetének végét egy korteshadjárat leírása tölti ki: Alienor Nornenstein herceget, a magyarul nem tudó, effeminált fiatalembert akarják képviselőnek megválasztatni egy hazai körzetben, a kampányban a regény főszereplője, a diplomatai képességekkel megáldott (vagy megvert) Zárkány Napoleon segíti, olyan hatékonyan, hogy végül őt választják meg. A felkészüléskor ekképp válaszol Alienor kérdésére:

„– De már hogy tanuljak én be egy választ egy olyan megszólításra, aminek a tartalmát senki nem ismeri.

– Én ismerem. A szónok Dumka úr lesz, a pártvezér. Ő köszöntötte fel már két választás alkalmával a párt jelöltjét, mindkétszer ugyanazzal a beszéddel, a te kedvedért sem fog újat betanulni; beszéde így fog kezdődni: „Te, ki kora zsenge ifjúságotól fogva folyton a haza ügyeinek szentelted napjaidat”, s végződni fog ekként: „melyet is (tudniillik sorsodnak az élet dagadó hullámainól hányt-vetett gályáját), hogy kedvező szellők biztos kikötőbe repítsenek, az mindnyájunknak a legforróbb óhajta.” (*I, 172*)

Az egész korteshadjárat – mai szemmel is nézve – kacagtató, ahogy mondani szoktuk: kész kabaré. Elmennek az ellenfél táborába is, itt Leon egy cáfoló beszédet kanyarít, melynek nagy a sikere. A csúcsponton Alienornak is beszélnie kell, s elmondja angolul a Hamlet nagymonológiát, melyet Leon „szabadon” lefordít (a Jókai által bemutatott választásokról is lehetne külön tanulmányt írni).

Jókai nagyon is ismerte a jó szónok hatékonyságát, egyik regényében ezt írja: „Mondtam, hogy ne engedjük őt szólani, mert ha beszélni kezd, mind ellenünk fordítja a kivont kardokat, s varázsló nyelvével kibeszéli az emberek szívéből a haragot” (*A fehér rózsá, 133*).

Arisztotelész írja *Rétorikája* elején: „A rétorika a dialektika párja: mindkettő olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyeket valamiképpen minden ember egyaránt megismerhet, és nem tartoznak semmiféle külön tudományhoz. Ezért többé-kevésbé mindenkinek köze van mindkettőhöz, hiszen bizonyos fokig mindenki megpróbál kijelentéseket bírálni és indokolni, védekezni és vádolni. A hétköznapi emberek közül egyesek ezt ösztönösen teszik, mások gyakorlással szerzett jártasságból” (1354a). A sok komédiázással ellentétben az egyszerű iparos, Nagy János szép, egyszerű beszédet mond (*Az élet komédiásai II, 12*). „Betanulatlan” beszédet mond Dudásné asszonyom (*Elbeszélések III, 139, A debreceni lunátikus*). Ösztönösen, kitűnően és galád módon próbálja meg rábeszélni Fannyt az Abellinóval kötendő „házasságra” Mayerné, retorikai remekművet produkálva: dicséri a lány szépségét, leszólja testvéreit, másokkal példálózik, sőt tréfálgozik: „Kellett közbe-közbe valami tréfás, közönyös anekdota is, hogy az előadás célja annál rejtettebb legyen” (*Egy magyar nábob II, 43*).

Vitákra, logikai érvekre is idézhetünk példákat: éles vita zajlik le az összeesküvők között a *Szabadság a hó alatt* c. regényben; az *Enyim, tied, övé* c. regényben Áldorfay Ince és felesége között; hitéleti, vallási vita *Az arany emberben* Teréza asszony és Sándorovics esperes között; az angyal és az ördög között *A három márványfejben*; az *Ahol a pénz nem isten* végén a Capitano és az elbeszélő tengerésztiszt között; és még sok példát idézhetnénk.

2. Retorikai terminusok műveiben

Jókai nemzedéke tanult retorikát az iskolában, mégpedig eredeti, elsősorban római források alapján. Olvasták *A C. Herenniusnak ajánlott retorikát*, Cicero retorika-elméleti műveit és beszédeit, Quintilianus *Szónoklattanát*. A 19. század első felében Grigely József latin nyelvű retorikáját használták, feltehetően Jókai ebből is tanult. Ez a retorika a II. Ratio Educationis (1806) utasításait követte: *Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et annexarum provinciarum*, Buda 1808 (Szónoklattan a Magyar Királyság és csatolt tartományai gimnáziumainak használatára, 12. kiadása: 1847); mintegy négyszáz oldalas, részletes, sok példát tartalmazó retorika.

Jókai alaposan ismerte Cicero műveit, erről tanúskodik a *Félistenek bolondságai* lentebb bemutatott részlete és a hozzá fűzött Cicero-jellemzés. Ismerhette a korabeli retorikai szakirodalmat is, erre bizonyíték a *Kárpáthy Zoltán* következő részlete: „Eveline jár alá s fel a kastélyban, kezében egy szépen bekötött könyvet hord. – Ez Blair Hugó esztétikai munkája, ezt kell olvasni Vilmának, ez éppen neki

való mű” (II, 196). Hugh Blair, skót lelkész és egyetemi tanár, az egyik legnagyobb hatású retorikus, 1783-ban jelent meg óriási sikerű műve: *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres* (Retorikai és szépirodalmi előadások), melyet 1838-ban Kis János magyarra fordított *Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi* címen. Jókai egészen biztosan ismerte. (Blair műve is a retorika tágabb értelmezésén alapul.)

Hugh Blair *Az új földesúrbán* is említetik (16): „Itt töltöm én a napot csendes stúdiumokkal. – S hogy bebizonyítsa szavai valóságát, előszedte a méhkasok mellé lerakott könyveket: régi római auktorok voltak azok; Blair esztétikája; néhány gazdasági mű s egyéb afféle.” Garanvölgyi Ádám olvasmányairól van szó, ő a szabadságharc után passzív rezisztenciába vonult nemes doktor Grisáknak, a ravasz ügyvédnek beszél olvasmányairól.

A „nagy tekintélyű” Pitt és Fox angol szónokokat említi nagyképzű beszédében báró Berzy (*Kárpáthy Zoltán II, 105*), nyilvánvalóan ismerte beszédeiket Jókai. Az ifjabb William Pitt (1759–1806) angol miniszterelnöknek a rabszolgaság ellen mondott híres beszéde sokáig szerepelt a 19. századi retorikákban (vö. a *Retorikai lexikon* szócikkeivel), parlamenti ellenfele, Charles James Fox (1749–1806) is híres szónok volt. (Az ifjabb Pitt huszonnégy évesen lett Anglia miniszterelnöke. Ezt azért említem meg, mert Jókai kritikussai hihetetlennek tartják – az utószó írója is –, hogy Kárpáthy Zoltán túlságosan fiatalon lesz nagykorú, és huszonnégy évesen bekapcsolódik a politikai életbe. Akkoriban komolyan tanították a fiatalokat, nem kompetenciafejlesztés folyt, hanem normális tanítás; sokkal korábban lettek a közélet felelősségteljes résztvevői. A márciusi ifjak sem voltak idősebbek: Jókai maga huszonhárom évesen vezényelt le egy forradalmat.)

„A tisztelt delnő annyira el hagyta magát ragadtatni ékesszólása által, hogy szemei megteltek könnyekkel, ami azt bizonyítja, hogy nála, mint a *palóc dalok* költőjénél, a legtarkább rétori flosculusok mind valódi érzés szüleményei” (*Egy az Isten I, 54*). A *rétori flosculusok* – rétori szóvirágok; a delnő erősen fennkölt stílusban beszél, s ez komikusan hat a szegény, éhező faluban. (A *palóc dalok* költője Lisznyay Kálmán.)

Az alábbi elbeszélésrészletben egy olyan hamis (tréfás) *soritest* (poliszillogizmust) idéz Jókai, amely minden régebbi és újabb, kül- és belföldi retorikában szerepelt, tehát ismerhette: „Hiszen minden este vizitálják [a jurátusokat]; akkor ott van valamennyi, s úgy tesz, mintha alváshoz készülne, s nevének felolvasásakor siet kiáltani a „hic sum”-ot, nehogy úgy járjon, mint a minap humanissime Naszályi, aki aludt már, mikor a vizitátor jött, ki is ezért távollevőnek jegyzé őt fel, mondván: aki aluszik az nem él; – aki nem él, az nincsen; – aki nincsen, az jelen sincsen.” (*Elbeszélések III., 142, A debreceni lunátikus*)

Egy másik elbeszélésben indirekt módon írja le Jókai, hogyan tanították az egyházi beszéd felépítését:

„A felvett szent szavak Mózes első könyve XII. részének 11. verseiből vették.
„Övezzétek fel derekaitokat.”

Az ifjú hitszónok igen szép dialektikával tartá beszédét, melynek folytán, beszédét szokásosan három részre osztva, az első részben bebizonyította, hogy az úr népének igaza volt, midőn az egyiptombeli nyomorgatók ellen felzúdult a szolgaság jármát lerázta; a második részben előadta rendén, hogy mivel igaza volt Izraelnek a zúgolódásra, menekülésében meg is segítették a seregek ura által; a harmadik részben végre reasszumálta, hogy akik tehát méltatlan sanyargatások alatt szenvednek, várhatják az ő törekvéseikben az urak urának segedelmét.” (*Elbeszélések III, 89, A debreceni kastély*. „A gyülekezet el volt érzékenyülve a szónoklaton”, csak azt nem vették észre, hogy a textus – „Övezzétek fel derekaitokat” – felszólítás volt a lázadásra.)

A gimnazista Jókai retorikai és poétikai gyakorlatait későbbi sógora, Vályi Ferenc vezette – írja Névy László, aki maga is írt egy kitűnő retorikát. (Névy 1894: 6)

Tudomásom szerint nem írtak az irodalomtörténészek Jókai retorikai műveltségéről. Weber Antal említi „stiliztikájának, retorikájának uralmát”, de megállapítását nem fejtette ki. (Weber 2001: 8) Tanulságos viszont, amit Szilasi László arról ír, „hogy Jókai talán épp azért dolgozhatott olyan gyorsan, mert kidolgozott szabályrendszer (talán a retorikáé is) segítette ebben. Már csak azért is gondolom ezt, mert Mikszáth (valljuk meg azért mégiscsak meglepő módon) Jókai egyik fő erényének a retorikai rövidség, a *brevitas*, vagyis a tömörség erényét tartja.” (Szilasi 2000: 84) Az biztos, mint látni fogjuk, hogy a retorikai érvelés – nem éppen a szabályrendszer, a retorika lényege nem a szabályrendszer – kimutatható Jókai műveiben. A *brevitas* pedig gondolatalakzat, és igenis gyakran él vele Jókai (ilyenek a bevezetések, pl. az *És mégis mozog a föld* bevezetése, vagy ahogyan Baradlayné összefoglalja Edit kalandos útját Richárdnak, vagy ahogyan a *Szerelem bolondjai* vége felé Föhnwald százados összefoglalja az eseményeket egy kocsmai beszélgetésben, l. 212–213).

János úr az agarászat felvirágoztatására társaságot szervez, „mert az agár, mint már említők, „non nascitur, sed fit” (nem születés által lesz agárrá, hanem a kellő kiképzetés által)” (*Egy magyar nábob II, 86*). A római mondás szerint a költő születik (poeta nascitur), a szónok nem születik, hanem lesz (non nascitur, sed fit), vagyis tanulnia kell – a retorikák mindig idézik ezt a mondást, ezt alkalmazza tréfián Jókai az agarakra.

2.1. Célzások retorikai tanulmányokra

Jókai regényeiben számos, a retorikai tanulmányokra célzó utalás található. A *chria* többször is előfordul, pl. „A nagy Deák mint kisdeák” c. anekdotában. (*Lenci fráter* 140) Ebből megtudjuk, hogy Deák jeleskedett a poétikai, a retorikai és a dialektikai osztályban. A poétikai osztályban megtanulták a stílusesszközöket és a verstant, a retorikai osztályban a beszédírást, a dialektikaiban a logikát és a vitatkozást. A *chria* olyan mondás, amelynek ismerjük a szerzőjét, a szállóige is ilyen. A *chria*-

gyakorlatokon a diákok kaptak egy bölcs mondást, azt kellett kifejtteniük. (Bolon­yai Gábor *Antik szónoki gyakorlatok* című könyve részletesen bemutatja ezt a módszert – Bolonyai 2001.) Az alábbi elbeszélésrészlet jó példa a korabeli gyakor­latra:

„A fiatal diákság szertesztét csatangolt a zajos csoportok között s tartotta azo­kat biztató beszéddel.

Kellő közepében az érdeemes csizmadia-tanyának látjuk humanissime Ormán­dyt perorálni. Nagy csoport tolakodott körülötte. A két vezér úr is odanyomult meg­hallgatni, miről van szó.

A humanissime igen praktikus oldalon fogta hallgatói kedélyhangulatát. Nem sokat fárasztá quinquennis fantáziáját a „dulce pro patria mori” versbe szedésében, sőt chriának sem igen járta volna meg super eo „si fractus illabatur orbis”, amit a háború céljáról s a bennlevők magatartásáról beszélt, hanem „ad hominem” egé­szén praestanter és eminenter volt applikálva az egész disszertáció.

– No lássák, atyámfiak! Csak alig érkeztünk meg, már sáncolják magukat, mint az ürgék. Nem tetszik nekik a „gyepre legény!” Legalább megkönnyítik nekünk a munkát, ők már megásták maguknak a hosszú sírt, nekünk csak bele kell őket te­metni. Énekeljük el szegény halottaknak azt a kegyes éneket: „Már leteszem fáradt testem”.”

(*Elbeszélések III, 56–57, A debreceni kastély*)

Az alábbi idézetek azt bizonyítják, hogy az emberek tanultak retorikát a kora­beli iskolában, sőt még emlékeztek is retorikai tanulmányaikra.

„Én is írtam diákkoromban chriát, engem is megdicsértek érte” – mondja Kondor uram, a debreceni hentesmester (*Mégsem lesz belőle tekintetes asszony, 12*). Jókai nem ír mindig hízelgően ezekről a chria-gyakorlatokról, a diákok több­nyire unták őket, viszont megtanultak fogalmazni.

„Margari előbb végignézte az írást, hogy sok-e, nem kellene-e érte külön diurnumot kérni. Azonban csak egy oldal volt. Elmondá a tartalmát híven. Valami ártatlan chria volt arról a témáról, hogy „beatus ille, qui procul negotiis” stb.” (*Sze­gény gazdagok I, 27*)

„De mekkora lőn bosszúsága, midőn kívánt titkok helyett nem talált bennük egyebet, mint csupa merő diák penzumokat, iszonyú locus communisok felől írt szónoklati gyakorlatokat, aminőket retorikát tanulók szoktak izzadni keserves köte­lességből, tél, tavasz és nyár kellemeiről, a földművelés gyönyörűségéről; a tudo­mányok hasznairól, az indulatok káraitól, s más efféle mulatságos feladatokról...” (*Szegény gazdagok I, 48*)

„Ti mindennap leveleztetek egymással. Iskola előtt a lányka diktált öccsének penzumokat, félig közönyös retorikai virágokkal kezdve, és folytatva a szerető szenvedély hangján, iskola után hozzád jött a fiú, akkor te diktáltál neki másik penzumot, aminek eleje, vége, szinte együgyű chria volt, közepe pedig édes nyilat­kozatokkal tele.” (*Szegény gazdagok I, 64*)

„Az ékesen szóló népvezér, Pilinkó, elkanyarítá ünnepélyesen mondókáját (rhetorikát végzett); a sok szóvirág és trópus közül végtére is az lógott ki, hogy egészen helyes és igazságos a törvénynek az az intézkedése, amely szerint a birtok arányosíttatik, a legelő elkülöníttetik, s a jobbágyságok illetménye abból a szántóföldeikhez hozzászabatik.” (*A kiskirályok I, 144*)

„– Amit én izennék, azt ön úgysem mondaná el, s amit ön elmond otthon, azt én úgysem izenném.

– Nagyon szép trópus. Látszik, hogy retorikát tanult. No, majd a legjobbat fogom hát mondani.” (*A kiskirályok II, 62*, Tanussy Manó és Horkázi Kajafás párbeszéde.)

„Tisztelendő Nyeles úr, a mai nap szónoki hőse, sorba élvezé a gratuláló kézszorításokat, amelyekkel homiletikai remeklését a szakferfiak jutalmazták; mindezek közt legbecsesebb lehetett rá nézve az a magasztalás, mellyel a kegyúr, a kúrátor elhalmozá.” (*A kiskirályok II, 130*)

2.2. Retorikai terminusok

Regényeiben gyakran használ Jókai **retorikai terminusokat**, korabeli olvasói – akik még tanultak alapos retorikát – nyilván értették őket, s jókat somolyoghattak humoros alkalmazásukon.

„...és így ami rablásban, gyűjtogatásban, öldöklésben ez idő alatt részt vevék, azoknak elősorolása által inkább *captatio benevolentiae* színét vonnám magamra, hogysem mint kötelességszerű bűnbevallást.” (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból, 148*) A jóindulat megnyeréséről, megragadásáról van szó, ez a fogás a bevezetés fontos kelléke.

„Két hegyes bajsza, mint a vasvilla, mint a *syllogismus cornutus* szorítja sarokba az embert...” (*A löcsei fehér asszony I, 15*; ez a szarvasokoskodás népszerű terminusa, tkp. a dilemma.)

„Óh, ebből olyan szép *láncos szillogizmusokat* tudnának szőni, fonni.” (*Politikai divatok II, 130*) A láncokoskodásról van szó, latinul: *sorites*, a magyar retorikák használták a *soros* terminust is, de leginkább *poliszillogizmus* néven ismeretes. Idéz is egyet az *És mégis mozog a föld* előszavában: „Életföltétele volt a vis inertiae; a tétlenség ereje: »Aki jól alszik, annak jó lelkiismerete van, akinek jó lelkiismerete van, az jó ember: tehát aki jól alszik, az jó ember.«” (Egyébként ez az előszó ragyogó példa a *rövidség – brevitás* – gondolatalakzatára.)

„Azon a napon előszoba és várakozási terem tömve, dugva van emberekkel, akik a maguk panaszát előszóval is el akarják mondani. (Különös, hogy minden ember úgy bízik a *declamatorius* tehetségében.)” (*Egy az Isten II, 211*) A deklamáció a beszéd előadása, tkp. előadói tehetségükben bíznak az emberek.

„Danton felállt a kapukőre, s onnan kezdte el *haranguirozni* a katonákat: Árulás van! ...” (*Enyim, tied, övé I, 148*) Az *harangue* francia terminus, Szeberényi retorikájában találkoztam vele: „Az alkalmi beszédekhez számítandók még az úgynevezett harangue-ok, melyeket talán szózatosoknak lehetne magyarul nevezni. Ezek a többi beszédektől leginkább abban különböznek, hogy valamely rendkívüli eseménynél célszerű rövidséggel, tüzes, élénk, a kedélyekhez intézett

nyelven szólnak a hallgatókhoz, valamely cél elérése végett. Illyenek például: a forradalmaknál a néphez intézett szónoklatok, a hadvezérei katonáihoz a csata kezdetén, előjáróé alárendelt tisztviselőihez stb.” (*Politikai szónoklat-tan*, 1849, 70) A következő példa jobban eltér az eredeti helyesírástól: „Körülnéztem, megláttam Egressyt, mondám neki, hogy húzassa fel a függönyt, a színpadról akarom *harangírozni* a közönséget.” (*A tengerszemű hölgy*, 95)

A *Névtelen várbán* olvasható: Nem volt hazugság, amit mondott, csak retorikai szabadság. „Hysteron proteron.” (*I*, 201; a *hüszeron proteron* idősíkváltás: a későbbit mondjuk előbb; itt Jókai tágabb értelemben használja.)

„Iván úgy lett bemutatva, mint egy Antiprométeusz, egy Mózes, egy Szent Flórián. Mindezek a hiperbolák és auxézisek az al pari-árfolyamnak igen nagy barátságot tevő retorikai képletek voltak.” (*A fekete gyémántok II*, 204; a *hüperbolé* túlzás, az *auxészisz* nagyítás, stílusesszközök, sokféle megoldásuk lehetséges.)

„Élni kell! Ez volt az első tézis. Ez volt a feladat. A „quis? – „quid?” – „ubi?” meg volt állapítva. De „quibus auxiliis?” Ez várt még megoldásra. Micsoda segítséggel?” (*A Damokoszok*, 90, Czirjék Boldizsár bajban van: beleesett az ojtózi tóba, s nem jöhet fel a felszínre, mert a parton lesik az üldöző rablók.)

„Eveline magánkívül volt, pörölt, jajveszékelt minden szisztéma nélkül; ha most megkaphatja Maszlaczky urat, kiássa a szemeit, minden *argumentum a priori* mellőzésével.” (*Kárpáthy Zoltán II*, 77, azaz minden előzetes érvelés, indoklás mellőzésével.)

„Kevés gondja volt a trópusokra, periódusokra, stílusa nem volt igen virágos, hanem hangzott ilyenformán: Uram!” (*Kárpáthy Zoltán II*, 86, Eveline ír egy felháborodott levelet Maszlaczkynak.)

„Azután jönnek az ifjú gentlemanek, s bemutatgatják egymást a házigazdának, ki mindezt természetű prozopopeával fogadja. Ezúttal nem paradoxon azt mondani: természetű prozopopea.” (*Egy magyar nábob II*, 58)

A legerdekesebb retorikai terminológia *A három márványfejben* olvasható (83). A waráng (varég) országgyűlés résztvevői hallgatnak, mert nem értenek egyet királyuk javaslatával.

„Az ellenkező nézet nyilvánítására pedig nem csekélyebb személy állt elő, mint Teuta királyné.

A nőknek mindenha kiváló osztályrészük volt az ékesszólásban. Megfoghatóan, hogy az újabb kori parlamentek nélkülözhetik e kitűnő képességű alkatrészt.

Teuta királyné apróra szétszedte Dávid király enunciációit. Kitűnő dialektikával fordította visszafelé annak a hipotéziseit. Ad absurdum dedukálta a következtetéseit, kimutatva a hysteron-proteron téves alkalmazását. Kellő helyen alkalmazott pátozzsal, emelkedő klimaxszal fokozta fel a hallgatóság susceptibilitását az egész nemzetre kiterjedő megszegényítés iránt; a szárazabb kedélyek számára konkrét számítással tüntette ki a nemzetgazdasági nagy hátrányokat, melyek az annektált nyájak visszatartásából erednek [...]”

Az *argumentum*nak megfelelő *érv* terminus viszonylag kései (nagyon valószínű, hogy Névy László használta először). Szeberényi Lajos *Politikai szónoklat-tanában* a *bizony*, *bizonyok* terminust használta *érv*, *érvek* jelentésben. Ebből lett Jókainál a *bizonyoz*, azaz érvel: „Tanúskodnak róla iskolai bizonyítványaim, amik-

ben a matematika, geometria, hidraulika tantárgyakból „eminens” kalkulus van följegyezve; de még jobban *bizonyoznak* mellette a nagy göngyölegre menő rajza-im [...]” (*Öreg ember nem vén ember* 51)

Végezetül a legfontosabb tudnivaló: a retorikai érvelés mindig *ad hominem*, az emberhez szól, a hallgatósághoz. „ezzel minden ember előtt *ad hominem* be lesz bizonyítva, hogy mindaz igaz, amit elbeszélék, hogy te valóságos özönvíz előtti ember vagy, mert hisz a lábad most is benne van az özönvíz előtti kristályban.” (*Egész az északi pólusig* 139) A feltehetőleg retorikai iskolázottságú őrnagy ekképp oktatja a katonaiskolás növendéket: „...hogyan *ad hominem* szóljak, a memória és a fantázia olyan két egymást abszorbeáló fogalom, mint a tankönyv meg a hangjegy.” (*De kár megvénülni!* 82) „...s nincs bíró, aki a perükben ítéletet tudjon hozni, mert mind a kettőnek igaza van – *ad hominem*.” (*Névtelen vár I*, 125) A szép Mihál tiltakozik: „– De én nem mehetek ahhoz, aki megkért tőled. Mert nem szeretem. S nem szeretem azért, mert más szeretek. | E szóra kihullott a hosszúszerű „phayca” a tudós szájából. | Ez „*argumentum ad hominem*”. Emberre szóló indok.” (*Szép Mihál* 17)

„Én aztán körüljártattam tekintetemet a megyeház termének falain, s amint ott megláttam a sorban felaggatott hírhedt hősök régiségtől fakó arcképeit, egyszerre fölébredt bennem az ősi virtus: a szónoki tehetség. S tartottam egy olyan *barbológiai* szónoklatot *ex tripode*, hogy bámult és lelkesült bele az egész gyülekezet; *ad hominem* *bebizonyítva*, hogy legdicsőbb főpapjaink Pázmány Péter, Eszterházy primás, Bakács Tamás bajuszt, szakállt viselének: ellenben sima arcot hordott Corvin Mátyás király; Illésházy nádor borotvált ajkkal hirdeté a haza szabadságát, s Nádasdy Tamás bajusztalan arccal hordá a magyar zászlókat diadalról diadalra.” (*Nincsen örödög* 75)

Az *ad hominem* érvelést össze szokták keverni az *ad personam* érveléssel, ez utóbbi a személyeskedés, kerülendő; az *ad hominem* érvelés szükséges: a szónoklat nem lehet pusztába kiáltó szó. (Teljesen természetes, hogy Jókai „hallgatóságának”, olvasóinak ír, gyakran meg is szólítja az olvasót.) Például a Zentay–Tóth-féle *A meggyőzés csapdái* című könyvben (Typotex 2002) a 223. oldalon lévő „Kislexikon”-ban ez olvasható: „*argumentum ad hominem*: az érvelő személyének megtámadása”. Ez természetesen nem igaz, *argumentum ad personam* tétel viszont nem szerepel a kislexikonban. A tévesztés oka valószínűleg az, hogy a szerzők az informális logikai szakirodalomra támaszkodnak, többek között Douglas Walton művére – könyvük alcíme: Informális hibák és visszaélések a mindennapi meggyőzésben –, s nem ismerik a retorikai szakirodalmat. De Walton sem ismeri: „Some major informal fallacies” cím alatt ezt írja: „Personal attack in argumentation is always dangerous and often leads to heightened emotions and bitter quarrels instead of reasoned discussion of an issue. The fallacy of *argumentum ad hominem* is said to be committed when one criticizes an argument by attacking the arguer

personally instead of considering his argument on its real merits” – (A személyes támadás mindig veszélyes az érvelésben, és gyakran felkorbácsolt érzelmekhez és keserű veszekedésekhez vezet a téma értelmes megvitatása helyett. Az *argumentum ad hominem* hibáját akkor követik el, amikor valaki úgy bírál egy érvet, hogy személyében támadja az érvelőt, ahelyett, hogy érvét valódi érdeme szerint ítélné meg.) (Walton 1989: 20). A *Retorikai lexikon* a retorikai szakirodalom alapján tárgyalja az „ad” érveket, eligazít ebben a kérdésben.

A felsorolt példák ragyogóan bizonyítják, hogy Jókai otthonosan mozgott a retorikaelméletben is, ismerte a klasszikus és a korabeli szakirodalmat, valamint a retorikai terminológiát.

3. Valószínűségi (retorikai) érvelés: argumentatio

A retorikai terminusok használatánál azonban sokkal lényegesebb, hogy Jókai érvelése is retorikai, azaz valószínűségi vagy gyakorlati, mindennapi, az emberek általános okoskodását követi (vö. Perelman 1982: 1. és 14. fejezet). A gyakorlati érvelés eszköze pedig elsősorban a példa és az enthüméma, valamint a toposzok (helyek, azaz érvelési lehetőségek, érvforrások, ahonnan érveket meríthetünk) alkalmazásában nyilvánul meg. (Arisztotelész *Topikája* nincs magyarra fordítva, Cicero *Topicája* viszont igen, vö. Cicero 2012.)

Ezen a ponton röviden foglalkoznunk kell a retorikai érveléssel, benne a példával és az enthümémával (a külföldi szakirodalom óriási, de most már hazai művekben is lehet tájékozódni: a *Retorikai lexikon* közöl szakirodalmat is, valamint Adamik–Jászó–Aczél 2004, Adamikné 2013).

Arisztotelész *Rétorikájának* első mondata a lényeget ragadja meg: „A rétorika a dialektika párja” (1354a). Vannak közös tulajdonságaik, de különböznek is egymástól. Mindkettő a valószínűségi érveléssel operál (ezt hangsúlyozza Chaïm Perelman *Nouvelle rhétorique* c. művében, 1958), amelyet gyakorlati érvelésnek is hívnak (Stephen Toulmin angol filozófus *The Uses of Argument* c. művére hivatkozhatunk, 1958). Abban különböznek, hogy a dialektika páros vitatkozás, míg a retorikai érvelésben a szónok áll szemben a hallgatóságával, és összefüggően érvel. Arisztotelész *Rétorikájának* fontos mondata a következő: „Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b). Első hallásra rejtélyes mondat, különösen utolsó tagmondata. Tudnunk kell, hogy a példa retorikai indukció, az enthüméma retorikai szillogizmus (dedukció); az indukció és a dedukció pedig a két következtetési mód, retorikai formái is kimerítik a lehetőségeket: nincs más. Nézzük meg, miről van szó, Jókai műveiből vett idézetek segítségével.

3.1. Példa (*paradeigma*)

A **példa** (görög: *paradeigma*, latin: *exemplum*) tehát retorikai indukció, azt is mondhatjuk, hogy lerövidített indukció. Az induktív következtetés során lépegetünk, esetről esetre, míg végül általánosítunk. Egy tömegekhez szóló beszédben nemigen lehet tényeket megfigyeltetni, hosszadalmas volna, képtelenek volnának az emberek kitartó figyelemmel kísérni. Ezért pótolhatja a beszéd elején az adatokat a példa, akár több is. (A beszéd végén viszont elegendő egyet alkalmazni, mert ott tanúvallomásként működik, s elegendő egyetlen szavahihető tanú.) Elegendő tehát egyetlen ugrást végezni, elegendő egy hasonló esetet mondani, ez a példa. Arisztotelész történeti és kitalált példát különböztet meg, a kitalált példa is kétféle: parabola és mese (*Rétorika* 1393b, 1394a).

Hosszabb példázatok, mesék is olvashatók Jókai műveiben. *A kőszívű ember fiai*-ban egy mesebeli lény, a *krák* (egy hatalmas tengeri lény, a *kraken* óriáspolip) lázadásával, történetével magyarázza az 1848-as forradalmak kitörésének okait. *Az új földesúr* végén olvasható retorikai példa – *Mikor a medve kijön a barlangjából* – az öreg Garanvölgyi feléledését érzékelteti (296).

Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* c. regénye a szabadságharcról és a Baradlay fiúk sorsáról szól (több fordításban a könyv *A Baradlayak* címet kapta). A március 13-ai bécsi forradalom leírását Jókai egy fiktív példával vezeti be. Írhatott volna történelmi fejtegetést, de unalmas lett volna, meg elterelte volna a figyelmet a regény fő vonalától; inkább egy érzékletes példát alkalmaz (*I*, 149). Kitalált történet, mese, de élénken fogalmazza meg az igazságot, azt, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben már nem lehet tovább túrni a kiszolgáltatottságot és a kizsákmányolást:

A krák

„A régi kor természettudósai beszélnek egy csodaállatról, amelynek neve „krák”.

Pontoppiddan norvég tudós le is írta e szörnyeteget.

A krák egy töméntelen nagy tengeri állat, mely lenn a tengerfenéken lakik, s melynek néha-néha eszébe jut a vizek színére felemelkedni.

Mikor aztán rengeteg nagy háta felemelkedik a hullámok közül, befedve tengeriszappal, telenőve tengeri fűgével, tengeri tulipánnal, korallerdővel, akkor a penguinok, kormoránok azt gondolják, hogy ez valami új sziget, odatelepednek, ott fészkelnek, rondítanak a hátán; a krák engedi azt békével.

Idő jártával aztán belepi a fű a hátát; a hajósok meglátják: „ni, milyen szép zöld sziget!” kikötnek rajta, birtokukba veszik, házat építenek rá; a krák mindazt tűri szépen.

Azután elkezdik a hátát fölszántani, bevetik árpával; a krák engedi a hátát szántatni, boronáltatni, legfeljebb akkor, mikor tüzet raknak rája, gondolhat annyit magában, hogy milyen nagy baj az, mikor egy ilyen nagy állat nem tudja a hátát megvakarni.

A hajósok mindig jobban találják magukat rajta, már kutat is ásnak a hátán, s ugyan örülnek rajta, mikor víz helyett zsírt meregetnek fel a kútból. A krák engedi szivattyúztatni a zsírt, hiszen van neki elég.

A hajósok a gazdag szigetre raktárakat építenek, vámot, rendőrséget importálnak rá, talán még részvénytársulatokat is alapítanak föléje. Egyszer aztán, mikor már az eleven húsáig lefűrtak, a krák azt gondolja, hogy de már ennek fele sem tréfa, s visszaszáll a tenger fenekére. Vele együtt madár, ember, hajó, raktár és részvénytársulat.

Ilyen napjai voltak a kráknak 1848-iki március közepén.”

Az emberek leginkább a kitalált példa parabola válfaját kedvelik, főleg ha humorosak is; Jókai gyakran alkalmazza, s olvasói bólogathatnak: milyen igaza van, így szokott lenni.

„Mikor aztán Richárd megint leszállt az udvarra, a világért sem veszekedett a bohó öreggel a megjáratásért. Minden tréfát fel szokott venni és mindenkitől. Az oroszán nem használja körmeit vakarózásra, mint a kutya.” (A kőszívű ember fiai II, 121)

„Trenk Frigyesnek már eddig is elég sok volt a rováson. De ő azt soha életében nem akarta észrevenni, hogy vétett valamit. Tökéletes macska volt, aki meg-eszi a kanárimadarat, s aztán bámul rajta, hogy már most miért üldözik őt? Hisz a kanárimadár jó volt.” (Trenk Frigyes, 179)

„Féltek a harctól, s elesetek a harc előtt. Aki az omló hófuvatag elé áll, hogy ezt feltartóztassa, elgázoltatik.” (Török világ Magyarországon II, 137, Teleki mondja Apafinénak.)

„Klatopil Vencel csupa szabadkozó nyájasság volt.

– Megint itt vagyunk, uram. Elfogtak, láncra vertek. Kénytelen voltam kapitulálni.

Gondoltam. Mikor már a kiéheztetett várórség a lóhúsra szorul.” (A tenger-szemű hölgy, 201)

„Rapsonné elérte a lefőzést. Ez kemény dió volt az ő fogatlan szájának.

– Hiszen tudod, édes mézem, hogy a kérő legény tuhudun hiten van.

– Ugyan tudom. Éppen ez a nagy baj. Hogy házasítsunk össze egy galambot meg egy kigyót, mikor az egyik csak repülni tud, a másik csak kúszni.” (Bálványosvár, 64)

„Ejnye bizony, ugyan jó szemed van, hogy holdvilágnál is meglátod. Én nem vettem eddig észre. Egész Torda meg Nagy-Enyed jön szemközt. Azok is megkezdtek az elmúlt estén a menekülést, hogy felhasználják az éjszakát. Ezen az úton ma keresztül nem törünk. – Hanem hát azért ne búsulj. Rossz róka az, amelyiknek csak egy lyuka van.” (Egy az Isten II, 40)

„Mikor a vízirózsa elvégzi virágzását, lehúzódik a víz alá, s aztán új bimbó jön fel helyette, mely kelyhét kitárja. Ilyen lesz a magyar nemzet? Amíg meleg víz van a forrásban, a nimfée ki nem vész soha a tóból: hát amíg meleg vér van a magyar szívben, kiveszhet-e a nagy emberek faja a nemzetből?” (Fráter György II, 81)

„Mint a szép gyümölcsben, melyet a féreg meglepett, látta erjedni a rohadást az egész nemzetben. Tán az almának a férgé is azt hiszi magáról, hogy ő annak az almának a fejedelme?” (Fráter György I, 226)

Ankerschmidt mondja doktor Grisáknak (Az új földesúr, 97):

„– Hallja, doktor úr. Láta ön már, mikor egy kutyának hat kölyke van, aztán csak egyet akarnak belőle megtartani, amelyik legkövérebb, a többit pedig elássák elevenen?

A doktor bámulva néze rá e kérdés után; mit akar vele?

– No hát azt mondom önnek, hogy olyan elevenen elásott fölösleges kiskutyának lenni sokkal kegyelmesebb fátum, mint lenni azon asszonyiség vőlegényének. Jóccakát, doktorkám.”

„Arra gondolt, hogy találhat valakit, aki hírt mond neki Serena felől. ... Tízezernyi ellenség közül megtalálni és elfogni azt, aki a szentmihályi borzalomról hírt mondhat. Hát aki sorsjegyet vesz? Az is azt hiszi, hogy hátha százezer közül az övét húzzák ki?” (*Enyim, tied, övé I, 81*)

„Amíg a dauiditák vezérei fennhéjázó merészséggel keresték a világ oroszánjait a leküzdésre, el is feledkeztek egy ős ellenségről, a mosszori knézről, akinek a haragját már-már semmibe sem vették.

Pedig nem feledi a kígyó farka levágását.” (*A három márványfej, 277*)

„Most már pataokban omlik a vér! [...] És ebben az ő komédiajátzásának is része van.

A gyermek játszik a tűzzel, tapsol a légből szálló csepülőbogványnak, s csak akkor ijed meg, mikor kígyú a ház, s a kígyúlt háztól leég a fél város.” (*Az élet komédiásai II, 198*, Zárkány Napóleonról van szó és a porosz–francia háborúról, a regény 1870-ben játszódik.)

„Ön nem ismeri Rafaela hercegnő bosszúálló természetét. A sértett büszkeség kegyetlenebb a vért szagolt oroszánál.” (*Az élet komédiásai II, 182*, madame Corysande mondja Napóleonnak.)

„Ekkor ijedt csak meg János úr, hogy mit cselekvék. Azon ijedt meg, hogy neki rendszeren minden pofon egypár száz forintjába szokott kerülni: ez igen költséges szenvedély. És pedig különösen Margarit nem volt neki szabad rossz kedélybe hozni; az ember utálhatja a viperát, de azért ne hágjon a farkára, ha már a fejére nem hághat.” (*Szegény gazdagok II, 126*)

„– Tudja, Athalie, én nem vagyok török szeraszkier, én tudom jól, hogy a dió zöld héját nem szükség késsel levágni, hogy édes beléhez jussunk, mert az megfogja kezünket; ha állni hagyjuk, magától is leválik. Én időt és nyugalmat adok önnek. Még csak látogatásaimmal sem fogok önnek terhére lenni.” (*Milyenek a nők? 142*)

„Hát ugyan ki írná a gúnyverseket a kegyelmes úrra más, mint a saját lájzbzurnalistája. A jó spion előre is, hátra is csúszik, mint a kurta kígyó, akiről azt hiszik emiatt, hogy két feje van.” (*A fekete vér 103*)

Folytathatnánk az idézeteket a végtelenségig. Érdekességképpen megjegyezzük, hogy Mikszáth is gyakran él ezzel az érvelési lehetőséggel. Jókai méltatása Mikszáth-módrá: „A nimbusznak ez az elhalványosodása csak fallácia. Mint mikor napfogyatkozáskor bekormosított üvegen néznek be a napba, nem a nap lett bágyadtabb, hanem csak az üveg kormos, amin nézik. A kormos üveg eltűnik a szemétre, ahova való, s a nap marad olyan fényesnek, aminő volt.” (*Jókai Mór élete és kora II, 182*) Tanulságos válasz arra a sok kritikára, amit Jókairól összeírtak.

3.2. Enthüméma

Az *enthüméma* retorikai dedukció, azaz retorikai szillogizmus. Két meghatározása van: 1. valószínűségeen alapuló szillogizmus, 2. csonka, hiányos szillogizmus. A csonka szillogizmus is valószínű, mert a hallgatóság sokféleképpen egészítheti ki. Az *en thümo* görög kifejezés, jelentése 'ami a gondolatban van', innen az enthüméma terminus. Nem szoktuk lefordítani, mindenütt ez használatos. Nézzük meg a retorikák alappéldáját:

Nagy premissza: Minden athéni szeret vitatkozni.

Kis premissza: Szókratész athéni.

Konklúzió: Szókratész szeret vitatkozni.

Érvelésünk rendszeres, meggyőző a konklúzió, ám a formális logika szabályai szerint a bizonyíték, vagyis a nagy premissza nem cáfolhatatlan igazság: nem cáfolhatatlanul igaz, csak valószínű (biztosan vannak olyan athéni polgárok, akik nem szeretnek vitatkozni). A formális logika szerint az efféle következtetés rossz, hibás szillogizmus, de hát az emberek nem beszélnek a formális logika szabályai szerint tökéletes szillogizmusláncokban. Perelman fejt ki hosszasan (Perelman 1982: 3), mondván, hogy furcsa volna, ha egy szónok a formális logika szerint érvelne, mint ahogy az is furcsa volna, ha egy matematikus mellőzné a szigorú logikát.

Enthüméma a csonka szillogizmus is, pl. ha ezt mondjuk: Szókratész halandó, mert ember. Hozzá gondolhatjuk a nagy premisszát: igen, hiszen minden ember halandó. Ez az együttgondolkodás az enthüméma lényege, ebben van hatása, Kosuth alkalmazta zseniálisan – és Jókai.

Az enthümematikus érvelésben a nagy premissza gyakran valamiféle általános igazság, közvélekedés, Arisztotelész a *gnóma* 'bölcshet mondás' terminust használja. Ha kimondjuk, akkor is csak valószínű, bár valószínűsége erős: mindenképpen igazolást látunk benne.

„Jaj, csak vendég ne jöjjön! – sóhajt föl a kis menyecske. Az új házasságok nem vendégszeretők.” (*Szabadság a hó alatt II, 150*)

Felírhatjuk szillogizmus formájában:

Az új házasságok nem vendégszeretők.

Puskinék új házasságok.

Puskinék ezért nem vendégszeretők.

„Blanka megszokta már az éjjeli utazást; azt hitte, mulatságból történik ez így. Ösztön, sejtelen vagy talán az „otthon” utáni vágy súgta neki is, hogy sietni kell. S nagy veszély érzetében az asszonyok kitartása óriási.” (*Egy az Isten II, 37*)

„Még egyre kérem. Hozzon egyúttal egy üveg bort is; az orvos azt tanácsolta, hogy bort igyam, akkor elmúlik az álmatlanságom.

„A cseléd mindent elhitt szépen. Vannak asszonyok, akik örömet isszák a bort.” (*Politikai divatok II*, 56)

„Hanem voltak – kevesen –, akik tudták, hogy mi az; akik pedig nagyon keresték, sohasem tudták meg, hogy hol van. Mindig a fiatalság kezén volt az. S a fiatalság rajongó, jó titoktartó és jó szövethető.” (*És mégis mozog a föld I*, 15, a csittvári krónikáról van szó.)

„Imola egy ilyen véletlen találkozástól csak minden jót remélt, s azért hitt is benne, hogy az megtörténik.

S amiben az ember erősen hisz, hát az be is szokott teljesülni.” (*Bálványosvár*, 142)

„– Bár te ne szeretnél olyan nagyon engem. – Ami annyit jelent, hogy ma is jól megkopasztották. A veszítő férfi szomorú hálótárs.” (*A mi lengyelünk I*, 187)

„Ha megtudja, még jobban fog rá haragudni. Az apró jótéteményeket elfelejtik az emberek; de a nagy jótéteményt nem bocsátják meg soha. Annak az elkövetőjét halálba gyűlölik. Add ide nekem azt a levelet.” (*Tégy jót* 113)

„Sohasem tanulta ezt a mesterséget. A szükség jó tanító. S a leleményes ész jó tanítvány.” (*Enyim, tied, övé I*, 96, Áldorjai Ince katonaságáról van szó.)

„Nem is álmodta [Damiani Júdas, Raguza rektoréja], hogy Pirro Bennessa legnagyobb hívéből hogy változott át elbuktató ellenségévé. [...] Az idegen zsarnok útése nem fáj úgy, mint a honfitársé.” (*A három márványfej* 284)

„Sára asszony az ujjain tudta volna elszámolni Decebálnak a gyöngeségeit. Ilyen dologban az asszonyok emlékezete bámulatos.” (*A kiskirályok II*, 207)

„Hajh, ha az ember szolgálattevő segédkezek nélkül ellehetne, milyen sokáig élne a világon!

Isteni eszme a demokrácia, hanem a hozzá való anyag szerfölött emberi.” (*Szerelem bolondjai I*, 82)

„Malvina hoggye engedett volna ezen óhajtnak? Ez olyan felhívás, amit teljesíteni szokás. Hölgyek különösen szeretnek költségvetéseket csinálni. Elfogadta az írónt és tárcát, s sajátkezőleg jegyzé a teendőket.” (*Szerelem bolondjai I*, 177)

„Hogyan? Gashko bej attól félt, hogy az öreg hetvenkilenc éves Ali még föltámadhat sírjából, s leemeli halott kezével magáról azt a nehéz márványlapot? Vannak emberek, akikről nem lehet elhinni, hogy meghaltak, és ha el vannak temetve, még akkor is félnek tőlük.” (*A janicsárok végnapjai* 63)

„Örült neki még a kuruc is. Bele voltak már fáradva a háborúba. Ki mit óhajt, hamar elhiszi.” (*Szeretve mind a vérpadig II*, 80)

„Szedjük össze a közénk szórt pénzt. S mert nincs gazdája, nem tudjuk, ki adta, fordítsuk igazi helyére: építsünk rajta tanyai iskolákat. | Lázadó tapsvihar követte ezt az indítványt. Nagy tömegben a lelkesedés ragadós. Az emberek csak egyenként önzők, együtt nagylelkű a nép.” (*Az élet komédiásai II*, 13)

„Gazdag embert, eszes embert, jó embert, még szeretetreméltó embert is eleget árulnak a világ piacán, de érdekes embert nagyon keveset. [...] Mikor egy nő egy ilyen férfival találkozik össze, a legelső indulat, amit érez vele szemben: a harag, a félelem. Haragszik rá, mert fél tőle. Mindenki gyűlöli az erőset. De a gyűlöletben ragaszkodás van.” (*Az élet komédiásai II*, 22, a hercegné mondja Líviának, Zárkány Napóleonról és Rafaeláról van szó.)

„Hanem ha pusztá utánzás lett volna a dolog, úgy az hamar paródiává silányult volna. Csupán oly nagy lángész, mint Petőfi, kísérthetné azt meg, hogy egy, a

magyarrá nézve oly idegen, természetétől távol álló modort, eszmejárást oly hamar meghonosítsa. A nyelv bűbája s az önteremtő költészet hatalma volt vele. Oly erőt tudott a magyar nyelvben fölfedezni, aminőről azelőtt senki sem álmodott. S az erő hódít." (*Írói arcképek* 95, *Az én kortársaim*)

„Annak az embernek, aki „mindent tud”, az a nagy veszedelme van, hogy sok ember van a világon, aki csak „egyet” tud, de azt az egyet jobban tudja, mint ő; ő mindent tud, de félig; ez pedig csak egyet tud, de egészen. – S azt nem jó felingerelni!

Mert a szaktudós kegyetlen és irgalmatlan fenevad!” (*Egy ember, aki mindent tud* 113)

„A jószágigazgatók, a gazdatisztek egészen földesuruk példáját követték a prédálásban, s legtisztességesebb ember volt közöttük az, aki azt, amit ellopott, legalább megtakarította; a legtöbb azt sem tette: a lopott pénznek gyors forgalma van.” (*A szegénység útja* 72)

„Ő már tudta azt, hogy az az utcai fizionómia milyen jó barometrum, s a járókelőtől elhullatott szóban mennyi prófécia van. Csak a meglepett ember s az elejtett szó mutat igazat.” (*Fekete gyémántok I*, 158)

„A felolvasás után, aki a neofitát legelőbb üdvözlé, kezét szorítva véle, és „nagy érdekű” értekezését megdicsérve, az Sámuel apát volt.

Szintén tudós. Hogyne lenne tudós!

Egyszerre világosság támadt Iván agyában.

Rájött, hogy mi érdeme van az akadémiai tagsághoz.

Itt van a titkos pártfogó és felfedező! Ezt Sámuel apát barátságának köszönheti. No, ez is jól van. Apró ajándékok erősítik meg a barátságot.” (*Fekete gyémántok I*, 167)

„Emánuel barátunk tökéletes gavallér. Még ugyan nem több tizenhárom évesnél, hanem azért dicsekedhetik vele, hogy kiképzett dandy. [...] Némely főrangú ifjú sohasem volt gyermek, mert kicsiny korától fogva gavallérnak nevelték.” (*Kárpáthy Zoltán I*, 30)

„A pillanat szorultságában még ő sürgeté azt, amit néhány nap előtt visszatartott. Óh, jól tudta ezt előre Maszlaczký úr, hogy így fog következni, ismerte ő már a maga emberét. Az ügyvédnek szükséges pszichológusnak lennie.” (*Kárpáthy Zoltán I*, 76)

„Határidő lőn kitűzve; az elmúlt, nem tartott meg. Lett hahota és gúnykiáltás! A lustaság, a részvétlenség szeret mindig pesszimista lenni, hogy ne legyen kénytelen valamiben segíteni, inkább előre kimondja rá, hogy nem lesz belőle semmi.” (*Kárpáthy Zoltán I*, 7, a pesti színház építéséről van szó, 1837 augusztusának vége.)

Nagyon sokszor indokol Jókai hasonló módon, s így találkozunk a közvélekedéssel, mondhatjuk: a közbölcseességgel. Ha erre ráérez az olvasó, örömmel tölti el, ha nem, akkor észre sem veszi ezeket a sok humort is tartalmazó enthümémákat.

Idézzünk itt is egy példát Mikszáthtól:

„Az Akadémiába nem juthatott be minden ember, de ebben még találhatott vigasztalást (hogy nem minden ember kálvinista és unalmas), ám a Kisfaludy Társa-

ság tagjainak száma is meg volt kötve. Pedig az író is szeretne valami címet nyomtatni a névjegyére – hiszen ő is magyar ember.” (*Jókai Mór élete és kora II, 112*)

Az enthüméma tökéletesen megfelel a józan ész (*common sense*) követelményének, a gyakorlati okoskodásnak, amelyet a szociolingvisztika így jellemez: „A gyakorlati okoskodás arra a módra utal, ahogyan az emberek felhasználják köznapi tudásukat, és ahogyan ezt a tudást mindennapi életvezetésükben alkalmazzák: mi az, amit feltételeznek, mi az, amit soha nem kérdőjeleznek meg, hogy választják ki azokat a dolgokat, amelyekkel foglalkoznak, s hogyan illesztik egymáshoz a társadalmi érintkezésben a köznapi tudás különböző darabkait, hogy fenntartsák a ’normális’ látszatokat. Ez egészen más, mint a logikus gondolkodás vagy a tudományos hipotézisek megfogalmazása és ellenőrzése – ezeket formális körülmények között sajátítjuk el, s nagyon speciális célok elérésére szolgálnak.” (Wardhaugh, 1995: 228)

Lehetséges, hogy Jókai népszerűségének az is az oka, hogy érvelése találkozott az emberek mindennapi, gyakorlati érvelésével, gondolkodásával? Együttgondolkodásra készítette olvasóit. Ez nem jelenti azt, hogy kereste a hatást – ezzel is szokták vádolni –, mindössze annyit, hogy úgy érvelt, ahogyan általában az emberek: példával, enthümémával, értékekkel. A gyakorlati érvelést pedig egyrészt megfigyelhette a mindennapi életben, másrészt elsajátíthatta a retorikai és a dialektikai tanulmányokban. (Előfordul, hogy enthümémát alkalmaz a regény lezárásában, I. 136, 138.)

A 20. század hatvanas éveiben kibontakozó pragmatika „felfedezése” többek között az implikáció (vagy implikatúra, mint a recept helyett a receptúra), vagyis a ki nem mondott állítás. Valószínűleg nem ismerték az enthüméma fogalmát. Vannak a szövegben ki nem mondott állítások, ezt jól tudta Jókai, sőt még egyik szereplője beszédét kiegészíti a ki nem mondott állításokkal, vagyis tudomásunkra hozza a Marion nevű gonosz vénkisasszony hátsó gondolatait, „implikatúráit” (a kétes hírű családból származó, polgári származású Mayer Fanny ellen van számos alattomos kifogása):

„– Megbocsát, kedves szomszédnő – kezdé a félbehagyott szót Marion kisasszony valami oly mesterséges hangon, melyet a szónoklattan még nem határozott meg, s mely örökké azt a gyanút gerjeszti az emberben, hogy a beszélő valamit forgat a szájában, amit restell lenyelni. – Megbocsát, kedves szomszédnő, chère voisine – mert mi itt lakunk a Kárpáthy család jószágá mellett (értsd: ez nem a te jószágod, nem férjedé, hanem a Kárpáthy családé), hogy oly bátrak valánk önt becses foglalkozásában háborítani (mivel tudnál te foglalkozni?); mert ámbár nekünk be kellett volna várnunk, hogy Kárpáthy János úr mutassa be nálunk előbb szeretetre méltó nejét, ez a rendes szokás (ezt te talán nem is tudod, hogyan tudnád?); minthogy utunk azonban éppen erre vezetett (tehát ne gondold, hogy ide indultunk), nekem különben is egy régi perem van Kárpáthy János úrral (tehát nekem köszönöd, hogy bennünket látsz és a pernek, nem Rudolfné jószágának, ahogy gondolod) – bizony régi per már, még én akkor fiatal voltam, alig gyermek, haha.

Tanácsolták, hogy úgy vessünk véget a pernek, hogy én menjek nőül Kárpáthyhoz, de még fiatal voltam, csaknem gyermek, haha, nem vehettem rá magamat, haha; hibáztam, milyen gazdag volnék most, jó parti! (értsd: János úr már akkor is vén ember volt, mikor én a te időben voltam, de én nem adtam el magam gazdagságért, mint te). No de ön is szerencsés kópé, Kárpáthy, valóban önnek semmi panasa sem lehet a sors ellen. Ily szeretetre méltó nő, mint az öné, oly kincs, aminőt ön sohasem érdemelt meg. (Bízd el magadat, ostoba! Ne gondold, hogy azért dicserjük szépségedet, mintha az érdem volna; szégyellj magadat, hogy szépséged tett úrnővé.)” (*Egy magyar nábob II, 102–103*)

Jókai humoráról sokat ír a szakirodalom, főleg anekdotáira hivatkoznak. Nem fedezték fel, hogy mennyi humor rejlik érvelésében: példáiban és enthümémaiban, sőt zárójeles implikaturáiban is.

3.3. Értékhierarchiák

A hallgatóság értékrendszere, értékrendszerének ismerete alapvető a szónok (az író) számára, például az, hogyan kezeli az **értékhierarchiákat**. Az argumentáció nem létezik értékek nélkül, akár absztrakt (szabadságvágy, igazságosság), akár konkrét (Magyarország szeretete) értékek azok (Perelman 1982: 28). Jókai regényeiben gyakran olvashatunk éles vitákat – a szakirodalom gyakran említi is regényei drámai jellegét –, s ezekben a vitákban értékek közül kell választaniuk a szereplőknek.

„Puskin érezte, hogy erre egész szíve szerint kell megfelelnie ennek a leánynak. – Ez úgy lehet, hogy az „emberiség érzete” erősebb, mint a „szabadságvágy”, s ez védelmére kel a rabszolgának, ha azt a cár üldözi, s a cárnak, ha azt a rabszolga üldözi!” (*Szabadság a hó alatt II, 42, 219*)

„Hanem hát a bagdadi basának sok katonája volt: s a hatalom megelőzi az igazságot ...” (*Aki a szívét a homlokán hordja, 198*)

„No, hát csak eredj vissza a barlangodba, ahonnan kibukkantál. A te vallásod kecskepásztoroknak való! Mert énnekem nem kell az olyan mennyország, amelyikért cserébe az én jó hazámat, az én Székelyországomat kellene ebadóba hagynom! Tuhudun maradok!” (*Bálványosvár 140*)

„Imola szótlanul és engedelmesen követte férjét e végső halálos tusába, kisgyermekével együtt.

Nagy erő az Isten szeretete, de még nagyobb a nők szerelme!” (*Bálványosvár 174*)

– Az ám, Rákóczi Ferenc is három részeg cseh trombitás miatt vesztette el a vadművész csatát, nagy szégyenére a kurucoknak.

– Azok lengyelek voltak – dörmögé Negrotin, ki szerette nemzetét, de az igazságot még jobban.” (*A mi lengyelünk I, 85*)

„A szerzetek tagjai mentek a fegyverviselés alól. Nincs törvény, mely őket arra kötelezze. S van-e a törvényen túl is kötelesség? Ez a kérdés.” (*Enyim, tied, övé I, 63*)

„De az ország törvénye parancsol még a hitnek is...” (*A jövő század regénye I, 67*)

„Hogy veszély idején elébbvalónak tartotta sebesülteit kiszabadítani, mint a pénztárt védelmezni, ezt minden jó katona helyeselni fogja ...” (*Enyim, tied, övé I, 99*)

„Szemközt jövő hadcsapatát félreállítja az útból. Első az alkotmány, azután a hadsereg.” (*Enyim, tied, övé I, 178*)

Sajátosan alakul az értékhierarchia a *Rab Ráby*-ban (*II, 92*), tulajdonképpen ez a regény alapkonfliktusa. A főjegyző, Tárhalmy hosszasan magyarázza a viszonyokat lányának, Mariskának; ekképp összegez: „Megértetted-e hát, hogy mi az az országos ügy, amiben nem azzal a mértékkel mérnek, aminek emberi igazság a neve?”

„Páratlan eset ez a történelemben, s dicsőségére válik annak a hatalmas szentegyháznak, mely választani tudott az *igazság* és a *felekezet* között. Az elsőbet koronázta meg. Gloria in excelsis!” (*Egetvívó asszony szív, 230*, arról van szó, hogy Ungvári Katalin a pápa elé viszi ügyét, és a pápa igazságot szolgáltat neki, annak ellenére, hogy az asszony protestáns. Jókait nézeteit minden téren a tolerancia jellemzi, vallási kérdésekben is; például kálvinista létére érzéketlenül és nagy átéléssel írja le a vatikáni nagypénteki szertartást az *Egy az Istenben*.)

„Az előkelő urakat, asszonyágokat lehetetlen volt marasztalni többé.

– Oda kell mennünk – mondák mindnyájan –, nemzeti vállalat, nem szabad pártfogásunkat megvonni tőle. Mit mondana a közönség, ha a páholyokat üresen látná? Itt eleget tettünk a barátságnak, s most a kötelesség hí.” (*Kárpáthy Zoltán I, 42*, a nemzeti színház megnyitására megy a társaság, otthagyják Kőcserepy estélyét.)

„Mikor a becsületes ősz emberek utólszor megszoríták kezeit, mikor eltávoztak előle, anélkül, hogy egy szót tudnának mondani, akkor eszébe jutott egyszer, hogy tán mégis többet áldozott fel, mint amennyit szabad volt áldoznia, hogy a fiúi érzet kötelessége tán nem nyomná le a mérleget, melynek túlsó felében a honpolgár kötelességei vannak letéve. Egy percig gondolkozott rajta, hogy nem méltó-e azon gondolat, melyben egy új nemzedék boldogítása foganszott, arra, hogy három ember élete holtig keserű legyen miatta; hogy nem könnyebben elhordják-e ők, Szentirmay és ő, az egymásért szenvedett gyalázatot, mint ez árva nép, mely ön-bűne nélkül szenvedni öröklött terheit.

Magasztos volt a gondolat, de Zoltán sokkal erősebb akaráttal bírt már ekkor, mint hogy egyszer megkezdett útjából visszatérhetett volna. Odaadta a „nagy hazafi” nevet a „becsületes ember” nevéért; az utókor magasztalását a szív nyugalmáért.” (*Kárpáthy Zoltán II, 61*)

Az irodalomtörténészek egytől-egyig kiemelik Jókai humanizmusát, szeretettanát (pl. Sőtér 1941: 169). Ezt a lényeges észrevételt lehet megerősíteni a regényekben és elbeszélésekben olvasható, az értékek közötti döntésekben.

3.4. Toposz, toposzok (*toposz, topoi*)

A retorikai vagy gyakorlati érvelésnek sok lehetősége van még, hiszen az enthüméma „logikája” áthatja az egész érvelést, még az érzelmi megindítást is (a pathoszt). Arisztotelész *Rétorikájának* második könyve az érzelmekkel foglalkozik, ám nem tudományos pszichológiát ad itt Arisztotelészt, hanem közvélekedést:

mindegyik érzélem bemutatását ekképp kezdi: *Tegyük fel; Fogadjuk el*, pl. „Fogadjuk el, hogy a félelem olyan fájdalom és aggodalom, amely abból az elképzelésből származik, hogy valami veszélyes és fájdalmas rossz fenyeget bennünket” (*Rétorika* 1382a). Erre a megoldásra mondja Roland Barthes, hogy Arisztotelész megoldotta a tömegkultúra szociológiáját (Barthes 1997: 146).

A topika, vagyis a toposzok tana (a toposzok helyek, tkp. érvelési helyek, érvforrások: olyan helyek, ahonnan érveket veszünk) óriási terület a retorikai érvelés-tanban. Walter Ong a retorikai érvelést toposz-logikának (*topical logic*) nevezi a formális logikával szemben (Ong 1958: 105).

Speciális érvforrásokat (ezek a beszédajták érvforrásai) és általános érvforrásokat (érvelési közhelyeket) különböztetünk meg, ez utóbbiak műfajtól függetlenül, mindenütt alkalmazhatók. A retorikák rendszerint felsorolják őket. Én a Corbett–Connors-féle retorika nyomán négy nagy csoportot különböztetek meg: definíció, összehasonlítás, viszonyok, körülmények; mindegyik nagy csoportnak számos alfaja van (Corbett–Connors 1969, Adamikné 2013: 165–237). Továbbá: a toposzok első három csoportját a retorikák úgy tárgyalják, hogy először bemutatják a formális logikai megoldást, majd a *szabadabb, teljesebb, ékeesebb* retorikai lehetőséget (Szvorényi 1958: 142). Például a definíciónak van egy logikai struktúrája (genus-species struktúrája), ezt a gyakorlati érvelésben fellazítjuk (körülrírást, metaforákat stb. alkalmazhatunk). (Perelmannál más csoportosítás olvasható: kvázi-logikai érveket, a valóság struktúráján alapuló érveket és a valóság struktúráját megalapozó érveket különböztet meg [Perelman 1982]). A negyedik csoportban lévő körülményekből vett érveknek nincsen formális logikai hátterük. Jókai ismerhette a toposzok tanát, a topikát, ha már bizonyíthatóan ismerte a retorikát. Csak néhány példát idézünk műveiből.

A toposzok első csoportjába tartozik a definíció, a felosztás és az osztályozás/kategorizálás, és ide szoktuk venni a részekre osztást. Jókai **retorikai definíciói** szellemesek, szemléletesek, lényegében körülíró definíciók (ezeket szónoki definíciónak is nevezik, és a gondolatalakzatok között is tárgyalják). Sok illusztrációt idézhetünk:

„Csuka Feri felleghajtójának hármass gallerja közül előkerült egy sajátságos instrumentum. Olyan, mint a klarinét, de rokon a trombitával: fa a fuvolája, a tölcse-re öblös; a fúvója hosszú és vékony, mint a tollszár.

Ez a „tárogató”.

Tiltott, üldözött hangszer. Kiáltó emlék azokból az időkől, amikor még rebellis kurucok hordták zászlóikat egész Német-Újvárig, s harsogtatták a szabadságdalokat.

Össze kellett törni minden tárogatót. ...” (*És mégis mozog a föld* I, 22)

„De hát arra emlékezünk-e, hogy mindezt a sok nehéz „nincs többé” gondját egyetlen „van még” képes volt megenyhíteni?

Van még egy nő, aki az „enyim”.

Enyim; szeret; velem van ...

Amíg ez az enyim, addig nem ejt el sem veszteség, sem csábítás. Addig, ha nincs vagyonunk, de van kincsünk; ha nincs hivatalunk, de van ösztönünk minden munkára; ha nincs jövődönk, de van reményünk mindent visszaszerezni egyszer; – még a hazát is, s addig otthonunk is van.

Ahol ketten együtt lehetünk, az az otthon.” (*Enyim, tied, övé I, 195*)

„A köszén mozgatja a világot. A gyors haladás lelke ötöle jön; vasút, gőzhajó töle kölcsönzi csodaerejét; minden gép, mely alkot, terem, a köszén által él; ez teszi lakhatóvá a mindinkább elhidegülő földet; ez ad éjjeli fényt a világvárosoknak; ez az országok kincse, a föld utolsó adománya a tékozló emberiségnek.

Azért a neve „fekete gyémánt”. (*Fekete gyémántok I, 37*)

Az első két definíció szintetizáló, a negyedik analízis, s metaforával zárul. Nagyszerű a *putri* egyoldalnyi körülírási definíciója *A mi lengyelünk*-ben, *I, 46*, azért is idézem, mert egyúttal nagyszerű példája a mozgalmas leírásnak is:

„Mi az a putri?

Ez az a bizonyos torony, amelyet felülről kezdenek építeni.

Először készül el a teteje, jó nádkévékből, piramisok alakjára. Azután következik maga az épület: nem emelkedik, hanem mélyed lefelé. A földbe vájják, jó mélyen, négyszegletűre, a falait kitapasztják agyaggal, s végül bemeszelik szép fehérre; a padozatát lesúlykolják keményre, az olyan lesz, mint a tégl. Az egész lakás nem került a gazdájának többre, mint a mész árba. Amint elkészült, rögtön beköltözhetik: nem kell a tervrajzot a mérnöki hivatalnak jóváhagyás végett benyújtani. Fahágcsón szállnak le bele. Kényelmes szállás: nyáron hűs, télen meleg. Azért is nincsen benne se tűzhely, se kűrtő. Aki sütni, főzni akar, annak szolgálatára áll egy másik épület, a vasaló, távol a lakhelytől. Ez nádból van egészen, felül nyitva, hogy a füst meg a szikra kimehessen. Középen a pestes a szolgafával, amin a bogrács lóg. A nádfalba vannak szűrva a kanalak. A kanál nyele fűzfavessző, merítője békateknő. Mindent megád a puszt a saját emberségéből. A putri tetejének még díszítése is van, azt körös-körül befutotta a vadszeder, a bejárat fölött pedig függőnyt képeznek a madzagra fűzött dohánylevelek.

A putri boldog lakója a gányó. Ez az általános ember: aminővé a természet megalkotta. Bérben bírja a földet, melyben dinnyét, dohányt termeszt. Amellett faragó, kosárfonó, gyékényszövő, taplókészítő, pipaszárfűró – ezermester. A felesége javasasszony. Patécsot, döbröcsöt, kelevényt gyógyít, törött csontokat összeforraszt, sorra járja csodaszereivel a tanyákat. Nem kell neki hozzá orvosi diploma.

A putri a rezidencia, a családi otthon. Földbe vájt része az asszonyi szalon: eresze, a bundával terített hársággal meg a kenyértartó polccal a gazda lakása, télen úgy, mint nyáron.”

A toposzok első csoportjába tartozik a **felosztás**, azaz a genus felosztása fajaikra. Szellemes felosztás olvasható *A köszívű ember fiai*-ban (*I, 160*):

„Jenőnek a hideg borzadály futott végig minden idegén ez éljenriadaltól – hanem a csók, az jólesett neki.

És azt mindenki olyan természetesnek találta, hogy az emberek ezen a napon egymással csókolódjanak. Hiszen olyan sokféle címe van a csóknak: az öröm

csókja, a szabadulás csókja, a hála csókja, a szerelem csókja, sok félretett, sok tartogatott csók lett kiosztva ezen a napon, sok régen ígért, sok hiába várt, sok eladósult csók jutott lejáratási napjához ez órában s lett megfizetve kamatostul; sok boldog élet első csókja, sok örök elválásnak búcsúcsókja lett elpazarolva ezen a népboldogság napján.

Hanem ha e sok édes, mámorító csók között egy Júdás-csók is ejtetett, úgy ez bizonyára az a csók volt, mely Baradlay Jenő ajkát érte, a világ szeme láttára, a hölgyek legszebbikének mézes, rózsás ajkairól."

Ide szoktuk venni a **részelést** is, azaz a **részekre osztást**. A szónokok gyakran alkalmazzák az érvelésben az egész-rész viszonyt is, vagyis a bennfoglalást. Az egészből részre érvelés mindig biztos: ami igaz az egészre, az igaz részeire is. Ezt alkalmazza a menekülő fiúkat rejtegető hajókormányos az egyik elbeszélésben:

"A kormányos nekibátorodott. Félig kapitányához, félig a vendégekhez fordulva, megemelté sikkáját, s a rágott dohányt kivéve szájából, elkezdte beszélni.

– Lássák, uraim és szép dámáim; ezek a nyomorultak itt szegény menekülők Törökországból, kiknek megengedtetett: hogy hazájukba visszatérjenek. Azt kérdem már most, hogyha az ország kormánya jónak látta hozzájuk kegyelmesnek lenni, ne legyen-e akkor egyes polgároknak is szabad, sőt illendő velők szívességet cselekedni?" (*Egy bujdosó naplója* 229)

Persze minden érvelési lehetőséggel vissza lehet élni, az alábbi érvelés manipulatív, hamis:

– "Az ország kincse? Meg vagy te bolondulva? Ami saját jogos tulajdonunk, amit ha itt hagyunk, az ellenségnek jut prédául! S ehhez szégyellsz hozzányúlni. Ez nem az országé többé: ez az ellenségé!

– Annyit tudok, hogy nem az enyim.

– No hát az enyim! Ha az országé, akkor az enyim; mert én is az ország vagyok; ha az ellenségé, akkor is az enyim, hogy az övé ne legyen." (*Enyim, tied, övé I, 188*, Gedeon vitázik Áldorfa Incével, el akarja tulajdonítani a pénzt és az olvasztott aranyat tartalmazó hordókat, Ince természetesen nem akarja engedni.)

"Olvastassa fel kegyelmed magának, rabonbán uram, Szent László királynak törvényét, abból megértheti, hogy ha egyike a székelő ágnak fiban kihal, annak minden birtoka és hatalma szálljon a leányágra, s akit fiúleánynak neveznek, csak olyan legyen mindenekben, mint a férfi.

– Köpök az ilyen törvényre!

– Akkor köp kend az egész székelő nemzetre, aki ezt a törvényt maga hozta a csíkrákosi mezőn, maga László jelenlétében, aki még akkor csak királyfi volt." (*Bálványosvár* 29)

A **transzitivitás** olyan viszony, amely szerint ha egy viszony létezik az első és a második terminus között, valamint a második és a harmadik között, akkor ugyanaz a viszony létezik az első és a harmadik terminus között. Ez a viszony elméletileg igaz, de a tapasztalat más lehet. Gyakran lehet hallani a következő állítást: a barátom barátai az én barátaim is. Ennek az állításnak nagy a valószínűsége, de nem

feltétlenül igaz (Perelman 1982: 70). A szépasszony, Corinna mondja, sőt idézi valahonnan:

„Uram, mielőtt önt ismertem volna, kész leendtem e lépést megtenni, de „most, aki önnek ellensége, az nekem is ellenségem”. (Az új földesúr, 96)

„Titokban keresik a szövetségeseiket.

Ígéreteket tesznek.

„Ha te ellensége leszel az én ellenségemnek, én prédául adom neked az én barátomat.”

Ami útban áll, azt el kell hártani. Ha megy: cselszövénnyel. Ha megy: pártalakítással – ha nem megy: erőhatalommal.

„Tegnap ellenségek voltunk ketten, holnap szövetkezzünk ketten, holnapután egy harmadikat megverjünk ketten. – S aztán megint lehetünk ellenségek ketten.” (Az élet komédiásai II, 67, ezt a képletet bárki kitöltheti a közelmúlt világtörténelmi eseményeivel.)

Az érvinforrások második csoportjában az **összehasonlítás**on alapuló érvek tartoznak: a hasonlóságok, a különbségek, a fokozatok; s ide tartozik a példa és az analógia is.

Andrássy István és Illésházy Miklós összehasonlítása Jókai *A lőcsei fehér asszony* c. regényéből való (II, 130). Az összehasonlítás szerkezete követi a retorika tanácsát: szempontok szerint halad, s úgy állapítja meg a különbségeket:

„Hanem ha a másik dalia, Andrássy István mellé állítjuk a képet, ott minden előnye kárba vész. Illésházy szépsége kihívó, mesterséggel ápoltt, cicomázott; Andrássy természetből eredt, egyszerű, keresetlen – azért legigézőbb, Andrássy arcát az ábrándos rajongás, Illésházyét a követelő önzés jellemzi. És aztán Andrássy a valódi magyar nemzeti típus képviselője, míg Illésházy idegen; amannak öltözete a kacagányos kuruc jelmez, ezé az udvaronc szabású divatviselő, amin csak a paszománt nemzeti. Andrássy Istvánban még a harci dulakodás után is, ha portól be van lépve, még a tivornya közepette is, ha bortól el van ázva, meg lehet találni az igazi nemest, akit a szíve jóságánál a gyermek is megfoghat, míg Illésházy Miklósban ott van az udvari ünnepélyek ragyogása közepette is az erőszakoskodó, dölőfős-kastélyos úr.”

Az összehasonlításra alapul a példa (*paradeigma*) és az **analógia**. A példát már tárgyaltam, most csak az analógiáról lesz szó, itt azonban szükséges a háttér ismertetése.

A modern retorikusok, így a belga Chaïm Perelman is jelentősnek tartja az analógiát a retorikai érvelésben. „Az analógiás érvelés egy A és B terminus közötti viszonyból indul ki, amelyet *témának* nevez Perelman, mert ez alkotja beszédünk sajátos témáját. Ennek értékét azzal tudjuk kimutatni, ha C és D viszonyához hasonlítjuk, amely az analógia *phoroszát*, megvilágító, magyarázó elemét alkotja. Azaz ahogyan A aránylik B-hez, úgy aránylik C a D-hez. Ez az érvelési analógia különbözik a matematikai analógiától, mert a matematikában az egyenlőség viszonya

szimmetrikus, itt viszont a phorosznak világosabbnak, érthetőbbnek kell lennie a témánál a hallgatóság számára, mert csak így tudja betölteni megvilágító szerepét. Amikor Hérakleitosz azt mondja, hogy az Isten szemében az ember olyan gyermekes, mint egy felnőtt szemében a gyermek, lehetetlen a phoroszt felcserélni a témával, mert az emberek általában jobban átlátják azt a viszonyt, amely egy felnőtt és egy gyermek között fennáll, mint azt a viszonyt, amely az ember és az Isten között létezik” (Adamik 2003: 39). Képletben kifejezve:

A	:	B	=	C	:	D
Isten	:	ember	=	felnőtt	:	gyermek
	<i>téma</i>				<i>phorosz</i>	

Az analógiák az előrejelzésekben is felhasználhatók. A tanácsadó beszéd a jövőre vonatkozik, ezért a benne használt példa vagy analógia is a jövőre vonatkozik, ezt Arisztotelész óta tudja a retorikai szakirodalom. A korabeli állapotok alapján jósol Jókai *A jövő század regényében* (1872-ben írta le az 1952. évi elképzelt helyzetet), Habsburg Árpád uralkodónak ezt mondja többek között a pénzügyminiszter:

„Rettenetes hidegvérrel adta elő, hogy őfelsége egyesült monarchiáinak pénzügyei a legszomorúbb látványt mutatják. Az adók rosszul folynak be; a vámjövedelem egyre csökken a sűrű csempészet miatt; az eladott államvasutak árát már a múlt években elnyelte a fegyverkezés; a hadügyminiszter akkor is azt mondta, hogy az csak extraordinarium; de azóta a beszerzett hadiszerek az újabb haditalmányok által hasznavehetetlenekké lettek, s megint újból kell készíttetni. Kölcsönt az állam semmi áron nem kap már, sem az angol, sem a német piacokon; a nemzeti bank sem előlegezhet. [...] Törülni kell a kiadásokból, mert az egész direkt adót elnyeli már az államadósságok kamatja. Ha egy krajcár rendkívülit kérnek is tőle, ő rögtön leteszi a tárcáját. Ellenben van szerencséje több új törvényjavaslatot beterjeszteni, amik pénzt hoznak be; már vannak is rá vállalkozó konzorciumok. 1. Az aggregényi adó: harminc éven túl levő nőtlen férfiakra kivetendő. 2. Születési adó: minden újszülöttől fizetendő, olyankor különben is nagy örömben vannak a szülők. 3. Iskolaadó: először azokra kivetendő, akik iskolába nem járnak, hogy miért nem járnak; másodszor azokra, akik járnak, mivelhogy tanulnak valamit. 4. Zeneadó. Fizetendő minden zongorától, kintornától, hegedűtől, ami a magánosok birtokában van. Azonkívül két nagyobbyszerű financiaiis projectummal szolgál. Az egyik éppen a hadseregére vonatkozik, s két részből áll; az egyik rész tervezete szerint mindenkinek, aki a katonaságból ki akar maradni, erre engedély adatik ezer forintért. Az egymillió reservista között bizonyosan akad ötvenezer családapa, jó állásban levő ember, aki inkább lefizeti az ezer forintot, mint hogy a glédába beálljon és masírozni menjen; a másik rész szerint pedig a tisztí rang adatnék pénzért, hadnagyi rang egyezer, kapitányi négyezer, őrmagyi tízezer, ezredesi húsezer, tábornoki ötvenezer forintért. Ez iszonyú pénzt fogna behozni. – Végül van a háta mögött egy konzorcium, mely vállalkozik a Dunát bérbe kivenni, azon engedély mellett, hogy minden a Dunán járó hajótól mérföldek szerint megszabandó vámot szedhessen.” (*A jövő század regénye I, 30–31*)

Az érvforrások harmadik csoportjába tartozik az ok-okozati érvelés, az előzmények és következmények, az ellentétek és az ellentmondások.

Az **ok-okozati** (latin: *causa et effectus*) érvelés bonyolult, sok lehetősége van. Lényeges az ok helyes megállapítása, s ha több ok is van, akkor a főokot kell megkeresni. Erre jó példa az alábbi részlet:

„Ez a külkereskedés már régi terve volt. Előre tökéletesítetté műalmait, s építettett Triesztben egy kereskedelmi hajót. De a gyors elhatározásnak mégiscsak Noémi volt az oka. Arra, hogy rögtön hozzákezdjen a tervéhez, Krisztyán Tóddal találkozása dönté el határozatát.

A liszt kivétel mellékes volt már; fő dolog volt az, hogy Timár az egész földtekét tegye maga és ez ember közé.” (Az arany ember II, 22)

Az ok-okozati lánc gyakori érvelési lehetőség, Jókai kedves humorral alkalmazza az alábbi példában:

„De nemzetgazdászati tekintetben is fontos és jelentékeny tényező az agár, mert nem is említve azt, hogy a legszebb kalapok a nyulak szőréből készülnek, ami tehát nevezetes kereskedelmi cikk, mellőzve azt is, miszerint hazánkban a gyümölcstenyésztésnek legátalkodottabb ellenségei a nyulak, melyek a fiatal ojtványok kérgeit lerágják, s ekként gyümölcstenyésztésről addig szó sem lehet, amíg az agarak rendes működése szervezve nincs; csupán arra kívánjuk figyelmünket vetni, vajon a hazánkban annyira pártolendő lótenyésztés és nemesítésnek mi a leg-erősebb rugója? Az agár! Ki a tatár fog szaladni az agár után? Ahhoz ló kell, mégpedig jó ló. Tehát az agarászat mozdítja előre a lótenyésztést.”

(Egy magyar nábob II, 84)

Külön kell szólnunk az **ellentét**ről (görög: *antithesis*) mint stilisztikai szóalakzatról is (l. 232), és mint érvelési toposzról is. Jókai regényeiben nagyon sokszor megfigyelhető az ellentétre épülő fogalmazás, erre minden Jókai-val foglalkozó tanulmány felhívja a figyelmet. A legvadabb ellentét a *Szép Mihál*ban olvasható: a lány férje lelkésznek készül, de azután hóhér lesz belőle; hasonló ellentét borzolja a kedélyeket a *Szomorú napokban*: ebben a hóhér vallásos lesz, és állandóan zsoltárokat énekel. Az ellentét gyakran a meglepetés, gyakran a humor eszköze, a romantika jellemzőjének tartják (Zsigmond 1924: 370).

„Bányaváry azt mondá: a színész akkor korhelyedik el, mikor vagy nagyon rosszul megy a dolga, vagy nagyon jól. És nem mondta hiába. Mert amint egyszer nagyon jól kezdett menni a dolga, akkor azon vette észre magát, hogy megint eljár kártyázni, kocsmázni. Ő ugyan azt a címet adta neki, hogy csak egy kicsit mulatni megy; s szilárdsága bebizonyításául éjjel tájon rendesen hazament, vagy inkább vezetette magát a szállására; de az is igaz, hogy rendesen oly felmagasztalt állapotban, aminőben az ember istennek képzeli magát, a környezete pedig négy lábú állatnak.” (Eppur si muove. És mégis mozog a föld II, 146, nemcsak az ellentét érdekes ebben a részletben, hanem Jókainak mindig jelenlévő utánozhatatlan humora is.)

„A szegény ember komisz ember; hanem azért a szegény ember lehet boldog; a gazdag ember dicső ember, hanem azért a gazdag ember boldogtalan. De hát miért kell neki boldogtalannak lenni?” (*Az arany ember I*, 229)

„A Visegrád alatt áttörő zaj érkezett meg ez órában, s néhány perc alatt két lábnival magasabbra növelte az áradatot, hogy az irtóztató nyomás miatt keresztülhatott a víz a föld alatt, s a kövezetlen téren önmagától kezdett felbugyogni.

Ekkor volt tizenegy óra éjféli előtt.

Ott benn durrogtak a pezsgőspalackok.” (*Kárpáthy Zoltán I*, 163, a pesti árvíz leírásában sok ellentétes mozzanat van, l. 145–149)

„Ezzel a kedélye is átváltozik; nem oly rideg, szenv nélküli lény többé! Ince rájön arra a tudatra, hogy az az elébbeni állapot boldogság volt ugyan, de szomorú boldogság; míg ez a mostani: szerencsétlenség ugyan, de vidám szerencsétlenség.” (*Enyim, tied, övé II*, 112)

Az ellentét gyakran választásra kényszeríti az embert.

„Választás csak két esély között lehetett. Dicsőséges elvérzés, mint Zrínyi Miklósé volt Szigetvárnál, örök emlékül az utókornak; vagy hasznos megalkuvás a hatalommal a mai nap javára s a holnapi nap reményére.” (*A mi lengyelünk I*, 185, Komárom helyzetéről van szó.) „Két út állt előtte. [mármint Klapka előtt] Az erős Komárom várát az utolsó emberig védelmezni, s ha ostrommal elfoglaltatik, a levegőbe röptíteni, romjai alá temetkezni: – vagy pedig a feladásért olyan árt követelni, mely az országot megnyugtatja.” (*uo.* 189)

„Ez a mi őseink országa, a mi hazánk, a mi egyetlen szülőföldünk. – Mármint, ha azt mondaná neked valaki, hogy egyet oda kell neked adnod áldozatul, vagy azt az embert, akit legjobban szeretsz ezen a világon, vagy azt az országot, vagy annak kell meghalnia, vagy ennek kell letörölni erről a lapról [ti. a térképről]: válassz? Mit mondanál?” (*Rab Ráby II*, 89)

„– A kérdés tehát csak az, amit a dodonai berek elénkbe dörg, hogy mire van nagyobb szüksége a jövődnek: arra-e, hogy legyen egy szép, nemes, dicsőséges magyar nemzet – vagy arra, hogy legyen – népszabadság?” (*Rab Ráby I*, 69, a regény alapját képezi ez a választás.)

„– Most már tudja ön, hogy miért kérttem, hogy jöjjön ide? Legyen bíró ebben az ügyben. Melyiknek van igaza: az észnek vagy a szívnek? Azt kell-e tennem, amit az ügyvéd tanácsolt, vagy azt, amit én magam gondoltam ki?” (*A tengerszemű hölgy* 245)

„De most hová?

Itt áll a megfélemlített kérdés Leon előtt.

Elérte azt a magasságot, ahova vágyott.

Mintha ő lett volna az, aki a bölcsek követ feltalálta, ölébe hullott a szerencse minden ajándéka, s az mégsem volt ajándék, mégsem volt szerencse, az egy férfiküzdelemnek fáradtsággal megérdemelt bére, kiküzdött díja volt. Rangját szerezte eszével, tanulmányával, munkaképességével, vagyonát tűzpróbás hűségével, a hölgy hajlamát férfijellemével.

Lehet-e azt, amit megnyert, s megérdemelt, elutasítania?

De lehet-e azt megtartania, amit megnyert?” (*Az élet komédiásai II*, 271, a fejezet címe *Töprengés*; Zárkány Napóleon dilemmájáról van szó: mást szeret, nem a hercegnőt, s szerelméhez fogadalma köti. A fejezet egy példával zárul: „Endor

varázslónője nem mutatott ennél kínzóbb tükörlátományt Saulnak: – Saulnak, aki megtalálta ugyan a koronát, de vele együtt azt a kardot is, amit saját szívéen kellett keresztülvennie!”)

A nagy választás a világi sikerek és az egyéni boldogság között van: ez dől el *Az arany emberben*, amikor is Tímár a Senki szigetét, az egyéni boldogságot választja. Ugyanez a problematika az *Ahol a pénz nem isten* című, még Jókai életében megjelent, utolsó regényében (1902 júliusa és decembere között írta, elemzését I. Szilágyi 2005). A történet végén a Capitano fogalmazza meg a világtól való elvonulást, indokait a narrátorral lefolytatott disputában, kezdetben csendesen, majd egyre indulatosabban. Eleinte a milliomosok szomorú sorsáról beszél: fiaik, leányaik elzülleenek, majd így folytatja:

„De hát eddig csak az emberről beszéltem, akit, a te tanácsodat követve, haza kellene vinnem a nagyvilágba e puszt szigetről. No hát, az ember meg a pereputtya majd csak találna magának valami helyet a valóságok földterületén. Nem lennének arra utalva, hogy egész életünket vasúton és jachton töltjük. De hová vigyem a *hazafit*? Van boldog ország Európában? Van ország, amelynek nevére az én szívem nagyot dobbanjon? Van egy eszme, amiért fel tudjak lelkesülni? Ki az a haza? A dobszóra felvonuló hadcsapatok? A huzakodó pártok? A munkaképtelen parlamentek? A gyűlöletszító nemzetiségek? Az elégedetlen munkástömegek? Vagy talán az agráriusok és merkantilisták? Vagy talán az egymást elátkozó vallásfelekezetek? Akik alatt mind mélyen és következetesen ássa aknamunkáját az anarchia, a nihilizmus, a hontagadás és égtagadás hatalmas szelleme? Ez a haza?

Mélyen meg voltam rendülve.

A Capitano odalépett hozzám, vállamra tette a kezét.

– Édes barátom, ha én azt mondanám, hogy „gyűlölöm a hazámat”, ebből a fájdalomból még kigyógyíthatna egy – nem mondom, apostol –, de egy egyszerű ember, aki igazán szereti a hazáját. De én kétségbe vagyok esve a hazáért. [...] Európa ott van már a tenger színe alatt. Hatalma, gazdagsága már csak mese-mondás. Alul kezdődik a süppedés, a néptömegeknél. Azok már szájjig vannak a vízben. Mindenki fáj valami, soknak fáj minden. Akik felül vannak, azok az egész nemzet fájdalmát viselik. Én a magamét már kiálltam: kigyógyultam belőle, nem kérem vissza. Isten is így akarta, mikor ide küldött.” (173–174, ez a kifakadás összhangban van az *otthon* fentebb idézett meghatározásával az *Enyim, tied, övéből*.)

Az ellentét a retorikai érvelés és a dialektika alapja: az egyik állít valamit, a másik az ellenkezőjét. „A rétorika a dialektika párja” – emlékezzünk Arisztotelész megállapítására (*Rétorika* 1354a). Ellentétes állításokhoz ellentétes jellemek kapcsolódnak: felmerül az a kérdés, hogy mivel Jókai ellentétes jellemei minden bizonynyal összefüggenek ellentétes gondolataikkal, ezért jellemzése inkább a retorikai érvelésből következik, s nem feltétlenül a romantika jó-rossz ellentétpárjából. (Más kérdés az, hogy ha komolyabban megvizsgáljuk Jókai jellemeit, nem is egysíkúak, egyáltalán nem egysíkú jellem Teleki Mihály, Fráter György, Ocskay László, Korponayné Géczy Juliánna – l. 31–40.)

A Jókai-regények sodrásához, lendületéhez nemcsak a kalandok, a fordulatos események járulnak hozzá, nemcsak a történelmi csaták, hanem a szellemi csaták is.

Az **ellentmondás** törvénye szerint nem lehetséges, hogy valami egy időben létezzen és ne létezzen, hogy valamiről egy időben, azonos kontextusban állítsunk is, tagadjunk is valamit. A mindennapi érvelésben *összeférhetetlenség*nek nevezzük ezt a viszonyt (Perelman 1982: 54). Jól példázza *Az új földesúr* bevezetése:

„*Cogito; ergo sum.*” (*Gondolkozom; tehát vagyok.*)

Tehát, ha „non cogito”, akkor „non sum”.

Én pedig mátl fogva nem gondolkozom semmit, híreszteljétek ki, hogy meghaltam. Meglehet ugyan, hogy élek, hála a komáromi kapitulációnál kezembe nyomott geleitscheinnek; s dacára annak a muszka lándzsának, amely Szebennél az oldalamba törött; hanem én egyáltalában nem tudom megmondani az okát, hogy miért, és különösen, hogy miért tovább, mikor a fű éppen olyan szépen kinő, ha én nem nézem is, s az idei termés tökéletesen úgy elfogy a maga útján, mintha én nem segíteném is fogyasztani. Hanem hát az Úr rendelte, hogy olyan állatok is legyenek a világon, amik félig növények; tehát – vegetáljunk!!!

Ilyenforma beszédek lehetett hallani az öreg Garanvölgyi szájából azokon a korán beállt téli ködös estéin egy nagyon szomorú esztendőnek, midőn egynéhány millió ember abban a kedélyállapotban volt, hogy nem szerette azt kérdezni, mi újság odakinn.” (Jókai nem mondja ki, hogy miről van szó, sejteti – de mindenki értette, érti, hogy a Bach-korszakról van szó. Gyakran él a *sejtetés* gondolatalakzatával: egyrészt az érdeklődés fenntartása végett, másrészt a cenzúra miatt. Az ellentmondás a regény végére feloldódik, Garanvölgyi feladja a „non sum” állapotát – ezt érzékelteti Jókai „a medve-példázattal” –, a hatvanas évek enyhüléséről és a közélet feléledéséről van szó.)

Sokféle ellentmondás van a mindennapi életben; sok ellentmondás feloldható, de sokféleképpen lehetséges az ellentmondás feloldása (Perelman ezzel kiemelten sokat foglalkozik, Perelman 1982: 54–60). Az egyik lehetőséget szemlélte az alábbi fűfang, Kaulman Félix tanácsot kér Sámuel apától:

„Elvenni akarom a leányt, s akarom, hogy törvényes hitvesem legyen, *hozzám kötve*, akinek én parancsolok. De amellet úgy akarnám a dolgomat intézni, hogy én ne lennék őhöz köté; ő ne parancsolna nekem. Egyszóval, hogy amíg én akarom, feleségem, mikor nem akarom, nem feleségem. Ebben adj nekem tanácsot.” „– Óh, igen, tudok egy ilyen módot, de csak egyetlen egyet – szolt Sámuel. – Megesküszöl, akivel akarsz, a vallás rendes megtartásai szerint itt Bécsben. Mikor aztán azt akarod, hogy ez a házasságod ne legyen házasság, a bécsi bankárházaddal felhagysz, a firmádat elveszed, s átköltözöl párizsi házádba. Firmád ott is fennáll, már apád francia polgár volt, s te is az vagy. Ha egyszer aztán ott célszerűnek látod megmenekülni a hitvestárostól, egyszerűen megismerteted azzal a körülménnyel, hogy a francia törvények előtt semmi házasság sem érvényes, mely nem polgári hatóság előtt kötöttet. ...” (*Fekete gyémántok I, 161–162*)

Élénk vita zajlik Harter Nándor és csélcscap fia, Elemér között. Az apa legfőbb érve: „Az én példámból megtanulhattad volna, hogy egy jó hazafinak mindenkor kötelességei vannak, s ha tér és idő változik is, ez őt nem oldja fel az alól, hogy más téren és más időben is ne teljesítse hazája iránti kötelességeit...” (A szerelem boldondjai I, 181, a tér és az idő változásai meg szokták változtatni az embereket, tulajdonképpen egy más életszakasz lehetőséget ad a változásra, s ez feloldja az ellentmondást, Saulusból Paulus lesz; ez ellen érvel Harter.)

„Ince csak mosolyogta társai viszontagságait. [...]

Politikáról beszélni pedig éppen nem volt szabad nála.

Kis szobájának ajtajára ez volt felírva krétával:

Esernyőt, sárcipőt és politikát kinn kell hagyni!

Pedig milyen nehéz ezt megállni az ő honfitársainak. Nehezebb, mint a dohányzásról leszokni. Meg is kerülték a tilalmat olyanformán, hogy mikor politizálni akartak, kinn maradtak a veranda alatt. Ott szabad volt.” (Enyim, tied, övé I, 223, a retorikák ismert példája illik ide: XIV. Lajos francia király fiának gondot okozott, hogy a külföldi méltóságok milyen sorrendben lépjenek be palotájába, ezért az udvaron fogadta őket. Emlékezzünk: a templomba lépés elsősége konfliktust gerjeszt a Nibelung énekben, a Buda halálában a hölgyek között.)

Feloldhatatlan az alábbi ellentmondás: Áldorfai Ince szerzetes volt, de hitet váltott, s a protestánsok nősülhetnek. Ezt második felesége, a bigott katolikus Hanna nem fogadja el, hiába érvel Ince. „Óh, nem. Ők idvezülnek az ő hitük szerint. Talán önt is magukkal viszik. Én, csak én kárhozom el: az én hitem szerint!” (Enyim, tied, övé II, 134) Hanna merev, sőt bigott magatartása tragédiához vezet.

Timár Mihály úgy oldja fel az ellentmondást, hogy végül az egyik lehetőség mellett dönt. Az ellentmondás többször is megfogalmazódik a regényben:

„Békítő nemtője megszólalt újra:

...Igaz, hogy most semmi örömed nincsen a földön. Rideg, sivár az életed. – Hanem nyugodt. – Mikor estenkint lehajtod a fejedet fekhelyedre, azt gondolod: „Íme, egy örömtelen nap múlt”, de utána gondolod: „csendes nap volt”. – „Nem vétettem senkinek”. Odaadod-e e nyugalmat cserébe álmatlan örömekért?

Az ellenmondás nemtője visszafelelt:

...De hát ki mondja azt, hogy szeretni vétek, s hogy szenvedni erény? Ki látta azt a két angyalt, akiknek egyike az Isten jobbán ül, s jegyzi azoknak a neveit, a másik pedig bal felől írja a fekete könyvbe azokat, kik szerettek, és el merték fogadni a boldogságot?” (Az arany ember II, 15)

„Hogy mondja meg Timéának, hogy ki az a Noémi? s hogy mondja meg Noéminak, hogy ki az a Timéa?

Ha minden kincsét feloszthatná a kettő között? Vagy ha az egyiknek odaadhatná minden kincseit, a másiknak a szívét?

De mikor mind a kettő lehetetlen!

Mért nem hűtelen, mért nem megvetésre méltó az egyik, hogy eltaszíthatná magától? Mért olyan nemes, olyan szép lélek mind a kettő?” (Az arany ember II, 101)

Meglehetősen cinikus az alábbi döntés:

„Ismét szépen összekötötte valamennyit. Gondolkodott rajta, hogy mitévő legyen mármost? Henriette kisasszonytól az van rábízva, hogy e titkokat megőrizze; Demeter úrtól pedig az, hogy ugyanazokat felfedezni segítsen. Kinek a parancsa előbbvaló a háznál?

Illik? Nem illik? Az megint más kérdés. Igaz ugyan, hogy titkot elárulni, úgy ataljában véve, nem illik, de az is igaz, hogy mikor valamit felfedezni szükséges, ez magába hordja a mentségét. [...] Aztán in fine finali – ez pénzt ér! Nehéz pénzt ér! Ha az öreg Lapussa meg nem adja az árát – busásan, ő lássa! Akkor nem kapja meg. Akkor látni fogja, hogy Margarinak van – karaktere. De utoljára is a szegény Margarinak élni kell!” (*Szegény gazdagok I*, 49)

A **körülményekből** származó érvek nagy csoportot alkotnak: ide tartoznak a személyekből és a dolgokból vett érvek, a múltbeli és jövőbeli cselekedetek és tények, valamint a lehetséges és a lehetetlen érvei (ezek tehát nem kvázi-logikai érvek, nincsen logikai alapjuk). A körülményekből vett érvek az emberekkel kapcsolatosak, Quintilianus ezért első helyen tárgyalja őket (*Szónoklattan* 5, 8, 4). Igaz, hogy ezek gyenge érvek, könnyen cáfolhatók (akár tanúkkal), de több belőlük – főleg egyéb érvekkel kombinálva – hatásos lehet. Megjegyzem, a nyomozók is a körülményekből indulnak ki, ezt teszi Poirot is. Hogyne tenné ezt Jókai vizsgálóbírója, a lélekidomár, Lándory Bertalan:

Személyből vett érv:

„– Hogyan? Ön megtiltja azt nekem, hogy én az ön arcát lerajzoljam?

– Nem tiltom meg, csak megjövendőlm.

– Ön megjövendőli? És az be szokott teljesülni, amit ön megjósol? Hát ehhez nem kell valami emberfölköti tehetség?

– Nem. Csak egyenlő erejű emlékezet, fantázia és ítélő tehetség. Amint egy embernek a kedélyét, jellemét megismertük, arról előre megmondhatjuk, hogy az előre látott körülmények között mit fog tenni.” (*A lélekidomár I*, 36)

„– Krisztyán Tódor! Te még fiatal vagy, s már gyilkos akartál lenni. Nem sikerült. Fordulj vissza. – Te nem születél rossz embernek: azzá mérgeztettek el. Én ismerem életed történetét, én mentelek. Neked szép tehetségeid vannak, amiket rosszul használsz. Csavargó, országcsaló vagy. Tetszik neked ez az élet? Az lehetetlen. Kezdj másikat! Akarod-e, hogy én számodra szerezzek valami olyan állomást, ahol tehetségeid által becsületesen megélhess? Nekem sok összeköttetésem van, tehetem azt. Kezet rá!” (*Az arany ember II*, 16–17)

„Hogy Teleki már képzeletében a nádori magas széken gondolja magát, azt fejtegetéséből is ki lehet venni.” (*Török világ Magyarországon II*, 152)

A **múlt és a jelen tényeinek összefüggése** általános, gyakran alkalmazott érv. Gyakran érvelnek azzal az emberek, hogy egy múltbeli cselekedet megismétlődhet a jövőben; amit valaki megtett a múltban, azt megteszi a jövőben is (tulajdonképpen erre épül a Toulmin-modell). A múltbeli tényekkel való érvelésre jó példa Áldorfai Ince beszéde: felsorolja azokat a történelmi csatákat, melyekben szerzete-

sek is részt vettek, sőt irányítottak. Beszéde hatására fiatal szerzetestársai mind elmennek harcolni a szabadságért (*Enyim, tied, övé I, 64–65*, ez is egyike a Jókai-regényekben olvasható fennkölt stílusú, hatásos beszédeknek).

„Elhittem egy ember szavára, hogy meghalt; egy *hamisító* szavára!

Most még Fertőy bűne is az ő lelkére nehezült.

Aki hamisított most, hamisíthatott akkor is, midőn Róbert halálhírét bizonyítja.”

(*Politikai divatok II, 191*)

„A lakmározás alatt elterjedt a híre, hogy Pálffy bán hozza magával a fejedelem feleségét, mégpedig a kis fejedelemfiúkkal együtt, s azoknak az átvételére van kiszemelve Ocskay ezrede. – Hát hiszen olyan elhihető volt. – A múltkor is Ocskayt küldték a fejedelemné elfogadására, mégpedig akkor egész dandárral. Ocskay be is ment akkor Pozsony városába, fel a hatalmas várba, az ellenség fő fészkébe, s ott fényesen fogadtatott a bán és a többi nagyhatalmas német urak által. Most megint úgy lesz.” (*Szeretve mind a vérpadig II, 81*)

A lehetséges és a lehetetlen érve

„És aminek lehet kezdete, annak vége is lehet. [...] És aminek vége lehetséges, annak a kezdete is lehetséges, mert minden valamilyen kezdetből jön létre” (*Rétorika* 1392a). Arisztotelész nem azt mondja, hogy ami elkezdődik, az be is fejeződik. Azt mondja, hogy minden kezdetben implikálva van a vég, és minden végben implikálva van a kezdet. Az a személy, aki az érvelésben ezt a toposzt használja, inkább a terv kivitelezhetősége mellett érvel, s nem a lehetősége mellett, ekképp: „a jó kezdet fél siker”, a jó tervezés, a sikerbe vetett hit, a szorgalmas munka meghozza gyümölcsét. Ez lehetséges.

„A következő évben irtóztató tábort gyűjte Bécs ellen a szultán; az erdélyi hadaknak is ki kelle menniök. Teleki el akart maradni a harcból, de kifogásai, ürügyei nem találtak hallgató fülekre; azt mondták neki, hogy ha eddig ő sürgette a hadakozást, most, midőn azt egész erővel megkezdtek, hogy akar éppen ő elmaradni belőle? *Ha tetszett a kezdete, tessék a vége is!*” (*Török világ Magyarországon II, 160*)

A *Kárpáthy Zoltán* elején (l. 109) Maszlaczký ismerteti a per tervét Abellinóval. A kiindulás a házasságtörés vádja: Szentirmay az apja Zoltánnak, őt kérte gyámnak a haldokló anyja, majd az apa ezt a kérést megerősítette; „azontúl a gróf gyöngéd, valóban atyai szeretetének nyilatkozványai mind megannyi tanúbizonyságok, melyek őt kompromittálják. Ha megvan a kezdet, önként jön a folytatás; egy pont, egy adat tízet húz maga után. A grófnak vannak ellenségei, pártviszályosai, elkergetett cselédei, sértett hivatalnokai, azok mind sietnek, ki bosszúból, ki jó remény fejében ellene adatokat szolgáltatni...” (*i.m. I, 59*).

3.5. Az érvelési hiba, illetőleg a manipuláció mint a humor forrása

A retorika tárgyalja az érvelési hibákat, valamint a „szándékos” hibákat, azaz a manipulációt. Az érvelési hibát stílusesszövekként is fel lehet használni, ilyen például Bulgakov *A Mester és Margarita* c. regényében Annuska esete az olajos üveggel, humorát a *hibás ok-okozati lánc* adja; azért hibás, mert kihagyásos. Humoros, hamis végső okon alapuló érvelés olvasható az *Öreg ember nem vén ember* kései Jókai-regény második történetében: a főhőssel sorozatos és igen nagy bajok történnek, végső következtetése mindig ez: „És mindez miért? Azért, hogy *egyszer egy világszép asszonynak a kezét megcsókoltam.*” Az alábbi részletekben is a hamis ok a humor forrása:

„Ennek a kezében van a hatalom, ráparancsolni bírák uraimékra, hány ezer kenyeret, hány száz mázsa szalonát, mennyi zsák zabot, hány hordó bort, hány lábon járó marhát, birkát szolgáltatassanak ki a közelben táborozó hadseregnek. S nemcsak megparancsolja, hanem meg is limitálja a kiszabott élelmiszereknek árát, s ennek ellentmondani nem szabad. A bírának, az előjáróknak azért van nagy szakálluk, hogy aki a komisszáriusnak ellentmond, azt a szakállánál fogva hurcoltatja a táborba a vezér elé; s az aztán tökéletes mindegy, hogy török basa, kuruc brigadéros vagy német generális-e a vezér? Erről sűrű följegyzések találhatók a város krónikáiban.” (*Egetvívó asszonyszív*, 48, Baranyi Miklós „fejedelmi komisszáriusról” van szó, vagyis élelmészeti biztosról, a cselekmény a Rákóczi-szabadságharc idején játszódik.)

„A Lacza Ferkó jobban tud magyarázni, mint a számadó.

– A délibáb az Isten csudája, ami azért van, hogy a szegény pásztorember meg ne unja magát a pusztán naphosszant.” (*Sárga rózsá, 134*)

Egy humoros *kontrafaktuális hipotézist* (a tényeknek ellentmondó feltételezést) idézünk:

„Ezen azután eltépelődött; ha ez nem történt volna, ha amaz nem történt volna, ha Bélát mérnöknek nevelte volna, ahogy először akarta és nem ügyvédnek; ha ő keresett volna számára feleséget; ha nem jöttek volna ebbe a városba lakni; ha falusi gazdák lettek volna, ha Béla nem ment volna a háborúba, ha abban a várban lett volna helyőrségnél; ha anyjához menekült volna; ha olyan felesége lett volna, aki tudott volna a kegyelem után járni; – akkor most ő nem állna ilyen egyedül, akkor most más élet volna itten.” (*Politikai divatok II, 81*)

Ehhez hasonlít az alábbi érvelés, lényege: nem kell búsulni, ha meghal egy fiatal, mert lehet, hogy a sors egy szomorú jövőtől kímélte meg: „Régi időkben egy istenfélő pár ikerfiainak istenhezi hűségeért a legnagyobb jutalmat kérte az égtől, s reggelre halva voltak mind a ketten. Ki tudja, minő sorstól őrizte őt meg az ég e csapással? Nem lett volna-e silány, elvetemült? Nem veszett volna-e nyomorban, elkárhozottan? Nem lett volna-e egykor öngyilkossá? Nem veszett volna-e ugyanazon vérpadon méltán, megérdemelve halálát? Erre csak az felelhet, ki a meg nem történt jövőndöket tudja. Mi pedig homály által látunk, és tükörből csupán, s még

csak azt sem tudjuk, mikor sírjunk, mikor ne vessünk.” (*Szomorú napok* 85, a lengyel asszony vigasztalja így a beteg öregurat.)

A *hamis analógia* is lehet humoros:

„– Ejh, mit. Mondjuk ki dogma szerint, tisztán és világosan, hogy a keresztény vallás szavai nem tiltják a kétnejűséget. [...] Mit hirdet a Credo? Testünk feltámadását és az örök életet. Eszerint akinek a földön két felesége volt, úgy, hogy az egyiket a másik halála után vette el, a végítélet napján mind a kettő feltámad, s ismét az övé lesz; és akkor örök időig együtt kell, hogy éljen mind a két hitvesével a paradicsomban. Ami nem lesz bűn a paradicsomban, a szentek egyetemében, hogy lehetne az bűn itt az árnyékvilágban, az indulatok uralkodása alatt? Állítsuk fel a *daviditák* gyülekezetét, a mienk lesz hét év alatt az egész világ!” (A *három márványfej* 247)

„Nagy hézag esett volna a világtörténetben, ha két ilyen egymásnak született lélek, mint Lenci fráter és Meerengel össze nem találkoztak volna; a kérdés csak az lehetett, hogy melyik teszi szerencsétlenebbé a másikat?

Mert az uzsorásnak is megvan a maga katekizmusa.

Miért szidalmazták az uzsorást? Azért, mert a maga marháját természetes úton szaporítja. Hát a paraszt nem azt teszi? Mikor megülteti a kotlóst: aláarak tizenkét tikmont, darabja két krajcár; mikor kikelnek, pakene hendli minőségig nőnek, eladja darabját harminc krajcárért. Hát ez nem uzsora? A tojásnak szabad kikelni, megtollasodni; hát a tallérnak nem?” (*Lenci fráter*, 37; a Meerengel név jelentése 'tengeri angyal', egyáltalán nem hízogó, mert eredetileg a cápát jelenti, antonomasztia; pakene hendli – Gebackene Händel, sült csirke.)

Az *argumentum ad personam* – személyeskedés – az egyik igen durva, gyakran használt érvelési manipuláció: ha már kifogy az illető az érvekből, belefog ellenfele gyalázásába. Jól illusztrálja a lentebb idézett Cicero-paródia a *Félistenek bolondságai*ból (l. 96–98); sok más példát idézhetünk, a legdurvább Ráby Mátyás igazságtalan gyalázása:

„Nótárius uram vette fel a szót, hogy az egész megtámadott magisztrátus nevében előadja a védelmet.

De nem volt abban szó a tanács védelmezéséről, a vádpontok megcáfolásáról; hanem az egész replika egy válogatott szidalmi litánia volt Ráby Mátyás ellen. Elmondta róla, hogy istenkáromló manicheus; ördögidéző és varázsló; – hétfelleges mohamedánus török basa, a népnek gonosz felbujtogatója, aki a nemesség és a földesuraság legyilkolására lázít; – alattomos útonálló rabló, aki az utasokat kifosztogatja álruhában; – hamis pénzverő, akinek idetelepülése óta a város el van árasztva hamis greslikkel; – erőszakos verekedő és országháborító; – az istentagadó ádámvallás-követőknek a fő-fő prófétája; – hazaáruló pribék, aki a törököknek a végvárat el akarja adni; – titkos zsidó, aki semmi templomba nem jár, hanem a zsidókkal egy kézre játszik, mikor azok keresztyén gyerekek vérével keresztesnek, – de mindenekfelett a népnek piócája, vérszipolya, aki a szegény nyomorult földművesnek az utolsó babkáját is kicsalja a tarsolyából, s a nép véres verítékén *hízik*. (Szegény Ráby éppen akkor volt olyan sovány, hogy majd keresztül lehetett rajta látni.)” (*Rab Ráby I*, 196)

A retorika paródiáját is olvashatjuk számtalan esetben a Jókai-regényekben. Diákos humor jellemzi az első regénynek, a *Hétköznapiaknak* A cantus praeses fejezetét, mely az énektanár kudarcba fulladt órájáról és szerepléséről szól (a diáktrefákról Sötér is ír, 1941: 60):

„A búcsúztató igen érzékeny volt; a gyönyörű retorikai frázisok megtették hatásukat, a népség kellőleg megrikattatott; de éppen midőn azt akará mondani az érdemes búcsúztató úr: „számtalan keserű könnyeknek sűrű záporait hullatják zokogva a mi bánatos szemeink borús fellegeinek sötét árnyékai, hogy a te, az anyaföld kebelébe tért hamvaid...” – szerencsétlenségére rá talált pillantani a szerencsenné vált prézensre, s e tekintet úgy kihatott sodrából, hogy a legóriásibb kacagásra fakadott, melyet később pukkasztó köhögésbe akart átvinni, s miután szája elé tartott írása mögül ki bírta fuldokolni az áment, félrerohant a néptömeg közül, s egy sír mellé hasra fekve, beteggé röhögte magát.” (*Hétköznapiak*, 127)

Az *ignoratio elenchi* a cáfolás mellőzése, tulajdonképpen mellékvágányra terelés, másról beszélés, az egyik gyakori manipuláció: „Átkozott flegmatikus ember volt. | Azzal vigasztalta magát, hogy megtörténik ez külföldön is. Az ilyen katasztrofákat már számításba sem veszik.” (*Fekete gyémántok II*, 113)

Csak vázolni tudtam az enthümémát, a példát, valamint a toposzok és a manipulációs lehetőségek egy részét. Jelenlétük azt bizonyítja, hogy Jókai élt a gyakorlati érvelés lehetőségeivel, s ez az érvelési mód találkozott/találkozik az emberek gondolkodásmódjával. Ez a tény is lehet népszerűségének egyik titka, a sokféle élénk érvelési lehetőség pedig hozzájárul regényeinek fordulatosságához, sőt humorához is.

3.6. Külső érvek

Eddig a belső érveket, azaz a művészetben belüli érveket vettük sorra. Arisztotelész felosztása szerint vannak még külső érvek, azaz művészetben kívüli érvek, ezeket nem a szónok találja ki, csak felhasználja őket (*Rétorika* 1355b). Ilyenek a **tekintélyérvek**: a szakértők véleménye, a tanúságtétel, a dokumentumok, a statisztikák, a maximák, a precedens. Tekintélyérvekre épül pl. az ördög és az angyal vitája *A három márványfej* című középkori történetben. Talán az *Egetvívó asszonyszív* c. regényében használja legerősebben a tekintélyérveket, ez a regény ugyanis egy hosszú pör története, s lábjegyzetekben Jókai hivatkozik az eredeti dokumentumokra: idéz az eredeti pör tanúvallomásaiból, s egy eredeti végrendeletet és halotti beszédet is csatol a 18. században lejátszódó történethez. *A janicsárok végnapjai*-ban is idéz korabeli újságcikkeket lábjegyzetekben.

Arisztotelész a külső érvek közé veszi a kínzásokat, s több retorika ide veszi az esküt, az átkot. Az eskünek és az átoknak vannak formulái, de lehetnek egyéni, „művészi” megoldásai is, s alkotásukban Jókai nagy mester volt (l. 183).

Eskü: „Én. Kuthen vezér, fia Thatha fejedelemnek, kunok főcsakánja, a hét nemzetség választotta, esküszöm a négy éltetőre, hogy ami szövetséget ma a székely nemzettel kötöttem, azt mindenben megtartom, amíg a Székelyföldön járok: ha e szövetséget megszegném, föld elnyeljen, hegy betemessen, víz elborítson, tűz megemésszen, ég rám szakadjon; magam és egész nemzetem fegyver miatt elpusztuljunk.” (*Bálványosvár* 20)

Átok: A legrettenetesebb átok *Az elátkozott családban* olvasható, tulajdonképpen az átok határozza meg a regény cselekményét. Malárdy alispán szétvereti az ácsokkal a fatemplomot, ezért a lelkipásztor, Gutai Thaddeus rettenetes „őszövet-ségi” átkot mond (Dely Zsuzsa foglalkozik Jókai mondatszerkesztésével, s felhívja a figyelmet a biblikus stílusú, archaizáló mondatok sokaságára, vö. Dely 1969: 66–67):

„Én uram, én erős hajlékom! Fordítsd ez órában a te arcodat hozzám, hogy meghalljad, amit az én szívem keserősége mond te előtted. – Íme romboló szerekkel jönnek a te sátorod ellen, akiknek mi nem vétettünk soha. Íme azt mondják, hogy hiába imádkozunk tehozzád, mert te meg nem hallgatsz bennünket, és meg nem őrized a mi házunknak elestét. De én zokogva kiáltok tehozzád, és azt mondom: légy jelen, és hallgass meg engemet! A mireánk kiméretett pohár keserűségét mi kiürítjük ma; de a te kezéd legyen azon, aki az ő kezét e mi hajlékunk ellen legelőször felemeli. Jegyet tégy annak homlokára, hogy megismerjék őt a te ártó anyalaid, s kikerülje őt az áldás, ami onnan felül jó az égből. Tedd hiábavalókká minden munkáit, veszteséggé minden akaratát, bánattá minden örömét, alázd meg őt az ő büszkeségében, tördeld meg őt az ő erejében, és terjeszd ki e keserű kiáltásnak szózatát az ő gyermekeire és egész családjára; ne legyen neki öröme magzatokban, ne legyen vigasztalása utódaiban, ne legyen neve unokáknak átaladva; hanem szórássanak széjjel magzatai a világ minden részeiben, s legyen példa az ő történetük mások előtt! ... Te pedig, siralmak városa, emlékezzél meg azon napra, melyben e nehéz szó kimondatott, és reszkessenek a te falaid, valahányszor egy új élő születik annak ivadékaiból, és meg ne nyugodjanak a te fundamentumaid mindaddig, amíg egy élő lesz annak családjából, aki a legelső csapást ezen ház ellen merészi tenni! ... Én uram, zárd be a te egednek felhői közé ezen szavaimat, és ne felejtkezzél róluk... Úgy legyen!” (*Az elátkozott család* 48)

Még ez a rettenetes átok is fokozható: a bezszovecsniek szektájáról a *Riumin*-ban olvashatunk; Izméne, Riumin kaukázusi vezetője – maga a moralcsik szekta hajdani tagja – ekképp jellemzi őket:

„– Rettenetes szekta! Borzalom rágondolni. Vallásuk még a moralcsikokénál is kegyetlenebb. Örök némaságot fogadnak, s azt még a végső halálfájdalmak közt sem szegik meg. Szomszédunkban is laktak egy aulban. Még mi is szánakozva szóltunk róluk. Aki belép közéjük, egy esküt tesz, melynek szavai iktózatok. Elátkozozza magát, minden csontját, minden csepp véré, körös-körül az éltető elemeket: ég leszakadjon, föld beomoljon, víz megáradjon, tűz fellobbanjon az ellen, aki még egy szót kiejt az ajkán; minden állat, fa és szikla megszólaljon előtte, és bűneiről beszéljen; kísértet üldözzze, álmai kínozzák lelke megháborodásáig; ugasson, mint az eb; kuruttyoljon, mint a varangy; nyelve megrohadjon, szíve elszáradjon, lehelete dögvésszé váljon; emberek elfussanak előle, Istent ne találja sehol. Sírjában ne legyen nyugalma, még onnan is felbeszéljen, még a lelke is jajgasson, aki egyetlen szóval is megtöri a némaság fogadalmát.” (*Görögtűz* 125, *Riumin*)

4. „Retorikai művek”

Három olyan műve van Jókainak, amelyek retorikai műnek, pontosabban retorikai paródiának tekinthetők. Az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* a státustan és a törvénytársi tárgyalás tréfás ábrázolása, a *Félistenek bolondságai* Cicero-paródia, pontosabban a személyeskedés és az előadásmód (*promuntiatio, actio*) kacagtató kicsúfolása. Retorikai paródiának tekinthetők *A három márványfej* „Disputa” című fejezetei, tanulságosak, mert rávilágítanak a Jókai alkotómódszerét bíráló támadásokra, de rávilágítanak Jókai regénypoétikai elveire is. Ebben a regényben olvasható egy nagyszerű disputa is, mégpedig az angyal és az ördög között.

4.1. A kalandor törvénytársi tárgyalása

Egy hírhedt kalandor a XVII. századból – így adja meg Mikszáth a címet, a mai kiadásokon „hírhedett” szerepel. Mikszáth így foglalja össze a regény tartalmát:

„A franciák által ostromolt Coblenzben elfogtak egy Hugo nevű tüzértisztet, az ehrenbreitsteini Montalambert-torony ütegeinek parancsnokát. E gazfickó (mint-hogy a Jókai kezéből fogták el) rendkívül módon elmés, szeretetre méltó és lebilincselő elbeszélő, azonfelül úgy tud hazudni, mint egy bakancsos; törvénytárs elé állítva hosszan diktálja be a protokollumba kalandjait s elkövetett gonosztetéit azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy kibeszélje az időt, míg esetleg a franciák beveszik a várost, s kiszabadítják. A bíróságban elnöklő kedélyes nagyherceg jól mulat a kalandokon, sőt a szigorú sőtész [falubíró] is napról napra kíváncsibb. Őt hónapig húzza így ki a tárgyalást a Seherezade sehol nem végződő meséire emlékeztető vallomásaival. A forma kényelmes keretében szabadjára eresztheti mese-szöveget tündéreit Jókai, és sok kedves költői epizód vegyül össze hihetetlen bohóságokkal. De a könyvet nem lehet letenni.” (*Jókai Mór élete és kora II, 117*)

A könyvet valóban nem lehet letenni, ma sem, sőt hasonlít a tévében manapság vetített fantasztikus kalandokhoz. Talán a diákok is végigolvassák egy ültőben, ki kellene próbálni.

Fried István „kitűnő pikareszkre rájátszó prózai epiká”-nak nevezi a regényt (Fried 2005: 17). Az Unicornis-kiadás utószava leírja, hogy Jókai egy német anekdotagyűjtemény nyomán dolgozott. Szokványos pikareszktörténetnek minősíti a regényt, idézi Nagy Miklóst, Jókai avatott kutatóját, aki szerint „eszmehirdetésről, erkölcsi példaképek állításáról lemondó pikarótörténeteinek” egyik darabja (249). A bíró és a nagyherceg a hallgatóságot és az erkölcsi tanulságot szolgáltatja, a keverttörténetnek regénypoétikai szerepe is van.

Nagy Miklós ezt írja: „E csoport (ti. a kalandorregények) legegészségesebb hajtása bizonyítva az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* (1879). Törés és kifáradás nélkül sikerül is végig megtartani a játékos fantasztikum kezdetben leütött hangnemet, amely sok helyen igen közel van a 18. század egyes remekeihez

(Le Sage: *A sánta ördög*, Voltaire: *Candide*). Az elbeszélés első személyes, azonban a kópé Hugó szavaiba gyakran belevág egy fontoskodó, pedáns erénycsősz: a városi bíró, a lélektani és fizikai lehetetlenségek szigorú számonkérője. Mily szellemes torzkép Jókai kritikusaíró!” (Nagy Miklós 1975: 219) Nekem ugyan nem jutottak eszembe a bíró szavaiból Jókai kritikusi, de lehetséges, hogy igaza van Nagy Miklósnak. Szerintem egész másról van szó.

A regény egy törvényszéki tárgyalás, mely az ügyállás előírt lépéseiben zajlik le. Az ügyállás vagy görög: *sztaszisz* (latin: *status*, magyar: *státus*) lépései a következők: 1. van-e ügy (*an sit*) – ez a következtetésen alapuló ügyállás, 2. mi az (*quod sit*) – ez a definíción alapuló ügyállás, 3. milyen az (*quale sit*) – ez a jogosságon alapuló ügyállás. Van egy 4. ügyállás, ez a kifogáson alapuló ügyállás, amikor is a megvádolt személy kérhet más bírakat, más helyszínt stb. A státustan foglalkozik még az ügyek képviselhetőségi fokával, eszerint van becsületes, becsstelen, kétes, homályos és jelentéktelen ügy; s Quintilianus megkülönbözteti még a nagyon ronda (*turpe*) ügyet; jelen ügy kétségkívül *turpe*. A vádlott Hugó, a konstábler. A bírák pedig a nagyherceg és a soltész (a bíró). Ők tehát nem regénypoétikai keretet képviselnek, nem belekotyogók, hanem a tárgyalás szereplői.

Az 1. ügyállás esetén azt kell megállapítani, hogy elkövetett-e az illető valamit. Ekkor hallgatják meg a vádlottat és a tanúkat, s a hallottakból következtetnek. Ilyenkor is szoktak hazugságok elhangzani, nem egyszerű mesterség a kihallgatás, éppen ezért a tanúk kihallgatásának fortélyairól hosszan ír Quintilianus is (*Szónoklattan* 5, 7, 1–37). Természetesen Hugó is hazudozik folyamatosan és szórakoztatón. A 2. ügyállás folyamán definiálni kell a bűnt. A meghatározás a bíróságon nagyon fontos érv. A definíciók a könyvben olykor meg vannak adva a fejezetek címeiben is (pl. *uxoricidium*, azaz feleséggyilkolás). A 3. ügyállás során vizsgálják az okokat és a motívumokat, tulajdonképpen itt magyarázza ki magát Hugó, úgy-hogy mindig találunk tetteire mentséget.

Abszolút szakszerűen folyik le a tárgyalás, a bírák fortélyosan, pró és kontra érvelnek, szakszavakkal indokolnak, de az egész tartalom abszurd. A tudóskodó indoklás és az abszurd kalandok közötti ellentét a nevetségesség egyik oka. A másik oka a bírák viselkedése: a tárgyalás folyamán a nagyherceg a felmentő, a bíró szigorúbb. A végén akkora hihetetlenséget ad elő Hugó, hogy a nagyherceg már nem mentené fel, de ekkor a bíró indokol: mégpedig külső érvek, „tudományos” művek alapján: hát ilyen tekintély és hatalom a tudomány, minden képtelenséget el lehet vele hitetni. Ezen megint csak nevetni lehet. (Különösen a mai olvasó nevet, aki annyi nagyképű értekezés elolvasására kényszerül.)

A procedura keretes szerkezetű: az első rész Hugó elfogását és kínzását tartalmazza, a 14. rész kivégzését; a közbeeső 12 rész tizenkét történet, egy nagy fokozás: a kalandok egyre képtelenebbek. Az első részben a nagyherceg salamoni döntése ekképp hangzik: „Állíttassék törvényszék elé a gonosztevő. – Mondja el kö-

rülményesen, hogyan követte el mindezen vétkeket sorban! S amelyik vétke aztán legnagyobbnak fog találtatni, annak a büntetése hajtassék rajta végre. | Ebbe a soltész is beleegyezett.” Úgy döntenek, hogy Hugó siralomházban töltsse el a kihallgatás időszakát, ott legalább jól tartják, ehetséges kedvére.

Az első kaland címe: „A rablók között”. Hugó a császári seregben szolgált, ott léptették elő konstáblerré. Krakkót ostromolták, az ostrom alatt egy lengyel nemesúr leánya beleszeretett. Különféle bonyodalmak után először magyar, majd tatár fogságba kerül, végül rablók (hajdemákok) fogják el. Kalandos úton eljutnak a rablók fantasztikus barlangjáig, ott egy még fantasztikusabb próbatétel után elnyeri a rablóvezér lányának, Madusnak a kezét; majd ostrom, kalandok következnek, végül a rablókat szétverik, az ellenfélnek Hugó is besegít, ő magának sikerül megmenekülnie. A nagyherceg felmenti azon az alapon, hogy „amennyit vétett, annyit helyrehozott.” A soltész nem ért ugyan egyet vele, de végül beleegyezik az ítéletbe, a herceg kimondja: „ez a főbenjáró bűne deleáltassék!” Deleáltassék, azaz töröltessék.

Következnek a képtelenebbnél képtelenebb történetek, mindegyiknek a végén van pozitívum is, a nagyherceg – a soltész morgolódása és hitetlenkedése ellenére – mindig fölmenti Hugót. A szerepek a tizedik, „Az ördög világában” című kaland után cserélődnek fel. A nagyherceg nem hiszi el az ördögöket, a levegőben röpködő varázslónőket, de a soltész külső érvre, „szakértői” bizonyítéokra hivatkozik:

„(– Bolond vagy bizony te, vagy álmodtad mindezt! – fejezé be a vallomást a nagyherceg. – Nem hiszek én ebből semmit, egy szót sem.)

(– No, márpedig ez az egy igaz – mondá a soltész –, a sok hazugság között, amikkel bennünket a gazfickó hetek óta traktál, ez az egy autentikus dolog. Mert hasonló esetekről értesítenek bennünket *Majolus és Ghirlandinus*, nemkülönben a világhírű *Boccaccio*, kiknek állításait kétségbe vonni nem lehet. Most az egyszer a bűnös szigorúan a való dolgok előadása mellett maradt vala.)

(– Minthogy azonban az ördöggel való szövetséget re ipsa és de acto alá nem írta, annál fogva a pactum implicitum diabolicum neki mégis be nem számíttathatik, és így ezen vádpont, ha csak következményei nem lesznek, önnönmagától elesik – mondá ki a nagyherceg.)” (227)

„A testcsere”, vagyis az utolsó kaland teljes képtelenség. Lényege az, hogy az ördög belebújt az ő testébe, ő meg az ördögébe, s az áruclást nem ő, hanem az ördög követte el. De ismét testcsere történt, Hugó bukott le. Az ítélet is agyafúrt: mivel szétvált a lelke és a teste, a lelkét nem büntetik, csak a testét – kivégzik.

A hírhedett kalandor története tehát egy tárgyalás, melynek során az okok és a motívumok alapján mindig felmentik a vádlottat, de végül mégis elítélik egy abszurd indokolással. Az indokolás egy abszurd eseményen alapul (a testcserén), de mivel a soltész „szakértői” vélemény alapján elfogadja, rá alapozzák az ítéletet.

Hugó történetét a képtelen kalandok alapján szokták besorolni a Jókai-regények rendszerébe, de legalább ennyire a törvényszéki eljárás paródiája. A kalandok pedig nemcsak képtelenek, hanem humorosak is: célba vesznek minden társadalmi csoportot, vallást; nyilvánvalóan apokrif forrásai is voltak Jókainak, nemcsak német anekdotagyűjtemények. A televíziós csatornák nyakra-főre közvetítenek efféle kalandos történeteket: batmant, spidermant, sárkányölőket, mitológiai meséket, miért ne lehetne Hugó hazugságaiból egy jó sorozatot készíteni? Szerintem kitűnő sorozatokat lehetne Jókai „képzletes” történeteiből készíteni nemcsak tartalmuk, hanem szekvenciás szerkezetük miatt is (vö. 104). Ez a megállapítás különösen érvényes a hírhedt kalandor történetére.

(Tárgyalás különben sok van Jókai regényeiben, pl. a diákok kicsapása előtti tárgyalás az *És mégis mozog a föld*-ben. Szabályos védőbeszéd hangzik el *A lőcsei fehér asszony* II. kötetében Pelargus szájából, a 180. oldalon. A szakirodalom is megemlíti, hogy nagyszerűen jellemzett ügyvéd szereplői vannak, Korcza úr, Maszlaczky, doktor Grisák, nem is beszélve a bonyolult perekről. Végül is Jókai vizsgálzott ügyvéd volt, még egy megnyert pert is lebonyolított pályája elején.)

4.2. A Cicero-paródia

A *Félistenek bolondságai* az alcíme szerint történelmi komédia, tulajdonképpen nevetető paródia, beleépítve egy regényféleségbe – mondja az utószó. Az író életében nem látott napvilágot, 1912-ben egyszer jelent meg, majd az Unikornis-kiadás 105. köteteként 2003-ban. Egy pikáns történet, arra is jó, hogy „életközbe” hozza a római aranykor hírességeit. (Tanítványaink mindig keverik az ókori neveket, ezt a művet olvasva talán megjegyzik őket.)

Most csak egyetlen szenzációsan mulatságos jelenetre hívom fel a figyelmet. A nagy szónok, Cicero papucsférj, otthon felesége, Terentia zsarnokoskodik, még szakmájába is beleszól. Fergeteges humorú jelenet, amelyben Cicero otthon elpróbálja egyik beszédét – amely az ellenfél folyamatos gyalázása, *argumentum ad personam* –, felesége hallgatja és javítja, osztogatja tanácsait. Cicero a tanácsok alapján ismételi, majd az egész beszédet is elmondja félbeszakítás nélkül.

Terentia: Mi van a kezében?

Cicero: Nehéz feladat. Beszéd a consul ellen, ki most hatalmon ül, és beszéd saját magamról.

Terentia: Valóban nehéz. Szeretném hallani.

Cicero (*középre áll*): Elmondom. Közbeszólhatsz.

Terentia: A tógát csavard bal karod körül: az ne mozduljon. Elég a jobb.

Cicero (*bal karját tógájába csavarva hozzáfog*): Látod-e már, te fenevad, hogy minő panasz vágódik homlokodhoz?

Terentia: Nem úgy kell ezt. Az a heves kézmozdulat közönséges szónokoké. Cicero e szót félvállról nézve ellenfelére mondja, leeresztett karral. Így.

Cicero: Azt kérdi mindenki, hogy lett consullá ez a szíriai, kinek fekete pófája rab-szolga eredetére vall. Bozontos szakállá, ráncos homloka, kancsal szeme, odvas fogai hogy csábítottak el valakit, aki meglátta?

Terentia: Ne mutogasd apróra a részleteket, amiket megneveztél. Te e szavaknál hátrahúzódol undorodva, s egy szónál a szád elé teszed a kezedet. Ek-ként.

Cicero: Vagy tán ékesszólásoddal ragadtad el a népet? Kérdem töletek, Quirites, ki hallotta őt másképp beszélni, mint dadogva?

Terentia: Ezt a mondást a szónok a néphez intézi hátrafelé fordulva. Jól van.

Cicero: Avagy tán vitézségedért szerettek meg? Ugyan látott-e tégedet valaki nagy veszély idején másként, mint futvást?

Terentia: Itt a szónok olyan mozdulatot tesz, mintha korbáccsal ütne a futó hátára.

Stb., stb.

Az *actio* vagy testbeszéd alaposan ki volt dolgozva a régi retorikák nagy részében. Quintilianus aprólékos utasításokat ad, még az ujjak mozgatására is (*Szónoklattan* 11, 3; Adamik–Gonda 2009). A 19. század elején Austin Gilbert angol szerző produkált egy akkoriban közismert könyvet (*Chironomia*, 1806), melyben még a lábfejek tartását is bemutatja, nemcsak a kezekét. Az illusztrációkat maga rajzolta. Minden mozdulatot kódolt, s a kódokkal oly módon dolgozott ki dráma-részleteket – pl. a Lear király egy jelenetét –, mintha kotta volna. Ezek nyilvánvalóan túlzások, nem is használták egészében Gilbert könyvét, de részleteit szorgalmasan alkalmazták a külföldi retorikusok. 19. századi hazai retorikáinkban nem láttam a nyomát, de lehet, hogy Jókai olvashatott effélét.

A beszéd tartalma is paródia: folyamatos személyeskedés, az ellenfél gyalázása, önmaga dicsérete. A színdarab maga házasságtörések, válások körüli hercehurca.

A színdarabhoz Jókai – mint egy rendező vagy mint egy jó tanár – magyarázatokat fűz: akik esetleg eljártsszák a komédiát, vagy akik esetleg elolvassák, tudják meg a szereplőkről az igazságot. Ciceróról ezt írja, többek között: „Maga Cicero az emberen túli lelkierő megvalósulása. [...] Mikor munkáinak óriási tömegét átolvassuk, teherré válik a lelkünkön a bámulat ennyi ismeretgazdagság, ily ítélő tehetség, ily utolérhetetlen szépségű stílus fölött; nem bírjuk ennyi talentumnak az egészét felfogni. Fönnmarad bennünk csupán annak a tudata, hogy mindez érezve is volt; igazságszerető lélektől sugallva, szabadságimádó szívtől átmelegítve, s mikor ezt a nagy alakot elbukni látjuk, érezzük, hogy vele együtt szabadság bukott el. Az egész földön elbukott.” (119)

Ezt olvassuk az utószóban: „tudománynpszerűsítő regénybe ékelt vígjáték”. (323) Én nem tudom a színdarabhoz fűzött prózai fejezeteket regényféleségnek felfogni, inkább – mint fentebb írtam – a diákos humorú színdarabhoz fűzött magyarázatokról lehet szó. A jó előadóművész is nyomoz a háttér után, legyen színész, zenész vagy énekes. Egyébként olyan az egész mű, mintha az öreg Jókai fel-

idézte volna diákéveit, jó humorú fiúk szoktak ilyen előadásokat produkálni (az én tanári pályámon is volt egy ilyen osztályom).

4.3. A középkori legenda

A három márványfej igazi vad középkori történet, egy raguzai legenda kibővítése, regénnyé formálása, tele csatajelenetekkel szárazon és vízen, természeti katasztrófákkal, erdőégéssel, gátszakadással, balkáni népek harcával, pusztulásával. De mindennekfelett szerelmi történet (vö. Szilasi 2000). 1887-ben jelent meg, amikor is Jókai már kapott a kritikusoktól hideget-meleget. Éppen ezért a cselekményt hűsz helyen megszakítja, s kb. tíz oldalanként beiktat hosszabb-rövidebb disputákat a kritikus és a szerző között, sőt egy-egy disputa szerepel a mű elején, a szerzői előszóban és az első fejezet legelején. A kritikus szavai tulajdonképpen paródiák, Jókai tökéletesen tudta, hogy mit fognak kifogásolni ellenfelei (ezzel persze tökéletesen jellemzi saját írói módszerét), a szerzői előszó retorikai gondolatalkat, *prolépszisz*, azaz *megelőzés*: „Ezáltal megkönnyítem a kritikának dolgát, és elveszem a kenyerét – ami kettős jó cselekedet.” Az első disputa *sejtetés* (Jókai tudta – mint a 20. századi olvasáspszichológusok –, hogy olvasás közben milyen fontos az *anticipáció*. Az *elővélemény* nagyszerű terminust használta, vö. *Az elátkozott család* 120):

„Kritikus. Micsoda inkorrekt cím? „Márványfej”? Fej alatt az organikus test részét értjük. Ha márványból van, akkor már szobor. Tehát helyesen: „Három márvány mellszobor”.

Szerző. Engedelmet kérek, ezek éppen csak „fejek”. Semmi sincs hozzá más. Hogy miért hiányzik náluk a test többi része? Ez az elbeszélés legutolsó lapján lesz olvasható, amit előre elárulni nem lehet – tehát hadd következze az első fejezet.”

Az első fejezet címe: *A három tüzes szentek klastroma*. A kritikus azonnal tiltakozik: „Miféle *tüzes szentek*? „Fagyosszenteket” ismerünk. Pongrác, Szervác, Bonifác. De tüzes szentek? Kik azok?” Később kiderülnek a kritikus elvei: „Előre kijelentjük, hogy holmi csodatételeket nem fogadunk el: vagy tessék azt írni az elbeszélés alá, hogy „legenda”: akkor más megítélés alá esik; de ha regény, akkor reális, circumstantialis, minuciózus magyarázatot követelünk.” (8) Említettem tanulmányom elején, hogy a Gyulai-féle kritikusok felismerték a Jókai-regény sajátosságait, de saját nézeteikbe ez nem volt beilleszthető, nem fogadták el. Jókai válaszként egy minden képzeletet felülmúló vad regényt produkált – nyilván szándékosan –, s ebben helyezi el a disputákat, melyekben játékosan-szellemesen védi a maga teremtette sajátos regénytípust, amely létezett a világirodalomban, csak kritikusainak esztétikai értékrendjében nem.

A „*daimonomache*” című XX. fejezet az angyal és az ördög ragyogó vitája; a regény harminchét fejezetből áll, ez a vita nagyjából a középpontban helyezkedik el. „Még most is dívik Dalmácia hegyvidéki kisebb városaiban az az öskeresztyén

világból fennmaradt szokás, hogy nagypénteken, amidőn a Krisztus koporsója egyházi pompával felállíttatik a templomban, az összegyűlt nép előtt az *angyal* és az *ördög* egymással szóharcot vívnak. Hét száz év előtt ez a játék valódi magasztos ünnepély volt” (186). A vita izgalmas olvasmány: hosszabb-rövidebb érvelések váltakoznak benne, a közepén pergő a dialógus, a közönség reakcióit mindig észlelhetjük. Az ördög szerepében Frater Aktaeon szerepel, aki a gazdag raguzai patricius család kitagadott fia, népszerű költő; az angyal szerepében Onufriosz archimandrita beszél; a gyülekezetet nők, javarészt apácák és az apácáknál nevelt, férjhezmenetel előtt álló leányok alkotják. Az ítélőbíró Mater Lubomira, az igazságosztó fejedelemsasszony. Az ördög a szerelem nemtője, aki nélkül nincsen élet, ezt ellenfele természetesen tagadja; mindketten tekintélyérveket sorakoztatnak fel, többek között bibliai idézeteket, egyházi és világi tudósok kijelentéseit; az ördög még egy középkori szerelmi történetet is felidéz a dialógus végén. Mondani sem kell, hogy a szerelem, az ördög győz a disputa végén.

5. Összegezés

Fontosnak tartom Jókai műveinek retorikai szempontú elemzését: egyrészt azért, mert a retorikát figyelembe kell venni azon szerzőknél, akik még alapos retorikát tanultak, másrészt azért, mert a retorika új elemzési szempontokat, s ezáltal megismerést (irodalomismeretet) kínál, már csak azért is, mert hosszú története alatt összefonódott a poétikával.

A retorika ismerete megmutatkozik Jókai regényeiben, mind a retorikai terminusok, mind a retorikai érvelés – példa, enthüméma, toposzok (érvforrások) – alkalmazásában, valamint a retorikai szituáció feltárásában: a valóság megismerésében és a „hallgatóság”, ez esetben az olvasó figyelembevételében.

Maga is kitűnő szónok volt, ezt egy tanácsadó beszéde (március 15-ei beszéde) és egy bemutató beszéde (Kossuth ravatalánál) elemzésével mutattam be, politikai beszédeinek retorikai elemzése még nincs elvégezve.

Sok beszéd olvasható regényeiben: az érvelés három lehetőségének (*logosz*, *éthosz*, *pathosz*) alkalmazásával, az illőség elvének megfelelően, mindhárom stílusnemben; sőt szép számmal írt beszédparódiákat is. Mestere volt a disputák szerkesztésének. A disputák, a szellemi csaták is hozzájárulnak regényei fordulatosságához; gyakran az értékekről szólnak.

Ennek a felismerésnek legalább két tanulsága van: másként lehet megítélni egyes műveit, mint ahogyan megítélte őket az irodalomtörténet (ilyen a hírhedt kalandor története); retorikai ismeretek birtokában közelebb kerülhetünk műveihez, jobban élvezhetjük őket, s feltárul humorának az érveléshez kapcsolódó forrása is. A példák, enthümémák, analógiák stb. találkoznak az olvasók gondolkodásával és értéktételeivel, de új szempontok egész sorát villantják fel. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az iskolai szövegértő olvasás tanításában nagy jelentősége volna a reto-

rikának, ezért iktattam be olvasással foglalkozó könyvembe retorikai fejezetet, vö. Adamikné 2006.)

Ebben a fejezetben csak az érveléssel, vagyis az inventióval foglalkoztam. Külön fejezetet szentelek a regényszerkezetek elemzésének, vagyis a dispositiónak, majd a stílus bemutatása, az elocutio következik.

Szilasi László érdekes könyvében elemzi a Jókai-művek kultikus és kritikus olvasatait az irodalomtörténeti monográfiák alapján. Összegezésében többek között ezt írja: „Feltárandók a Jókai-szövegek explicit poétikai kijelentései, és ennek kapcsán felteendő az a kérdés, hogy bizonyítható-e a műfaji, retorikai előírások és a mű közötti esetleges kapcsolat. [...] Végül pedig egész egyszerűen igazolandók azok a sejtések, amelyeknek rendszerbeli középpontjaként a retorikusan és hatás-központúan kezelt románcos történetet próbáltam megjelölni” (i. m. 252). Úgy vélem, igazoltam a Jókai-művek és a retorika kapcsolatát. Hangsúlyoznom kell azonban: a retorika nem előírás, és nem hatásvadászat, hanem filozófiai alapokon nyugvó művészet és technika – ahogy a klasszikusok meghatározták, nem véletlenül volt két évezreden át a felsőfokú oktatás alapja, és nem véletlenül éli reneszánszát külföldön. Továbbá: a románcos történethez hozzátartozik a kisemberek világa is, ahogyan Nyilasy Balázs megállapítja, így valósul meg az eposzi teljesség, amelyről Szörényi László ír.

„Jókai egész pályáján nélkülözi a tárgyilagos bírálatot” – írja Mikszáth (*Jókai Mór élete és kora II, 146*). Ha van nyelvművelő babona (már pedig van), akkor van irodalomkritikai babona is, de ez inkább a közvélekedésben él, a szakmára nem jellemző már. Létezik olyan tévtan, hogy ami olvasmányos, az nem igazi, mély irodalom, ezért Jókai kedvelői szégyellik szenvedélyüket. Léteznek olyan megállapítások, hogy Jókai lecsúszott ifjúsági irodalomba (de miért alsóbbrendű az ifjúsági irodalom?); ezért felnőtt olvasói nem merik bevallani, hogy szeretik regényeit. Létezik az egysíkú lélekrajz babonája: a főhősök sablonosak, csak a mellékalakok realisztikusak, csak a mellékalakok ábrázolásában nyilvánul meg humora. Természetesen a mellékalakok nem mellékalakok, s Jókai humora nemcsak az ő ábrázolásukban nyilvánul meg. Sok idegen szót használ (hát a mai médiumokban és tudományos prózában nincsenek idegen szavak?). Attól tartok, hogy ez a sok babona, ez a sok leegyszerűsített közhely él a mai pedagógus társadalomban, s ez alól a tanterv készítői sem kivételek.

Emlékezzünk arra, hogy a NAT-hoz csatlakozó érettségi követelményekben Jókai nem szerepelt az első, a pályarajzot tanító hatos körben, a második, a „portrék” címet viselő körben sem szerepelt, a harmadik körben, a választható szerzők között húzódott meg, ezért ki is hagyható az érettségien. A 2017-től életbe lépő érettségi követelményrendszer csak két kategóriát ismer: a pályarajzot tanító hatos kört és a választható listát. Eszerint a magyar irodalom nagy része „választható”,

vagyis kihagyható. (Vajon az angolok lefokozzák-e, kihagyják-e a vizsgaanyagból Shakespeare-t? Vagy az amerikaiak Melville-t?)

A Jókai-művek pedig összetettek, sokféle megközelítésben lehet őket olvasni, zseniálisak, mint Shakespeare drámái vagy mint Liszt Ferenc zenéje. Mindig tud újat mondani, mindig gyönyörködtet, soha nem unalmas (ezt még fanyalgó kritikusai is elismerik). Igaza van Sötér Istvánnak: „*Forma, mű és ember* csodálatos egységben állanak előttünk Jókainál. [...] Jókai műve a legmerészebb vállalkozás, a leghősibb kaland; irodalmunk valóság és költészet egymásba mosódó határait közelítette meg általa. De valamivel még ennél is több: népünknek legédesebb vigaszára és legkeserűbb lelkifurdalására szolgálhat az a kép, amit Jókai az örök Magyarországról megőrzött.” (Sötér 1941: 168–169)

Jókai és a regényszerkezetek (dispositio)

Mondtam neki, hogy regényíró vagyok.

– Mi az?

– Az egy olyan ember, aki egy történetnek a végéből ki tudja találni annak a történetnek az egész összességét.

(Az arany ember II, 260)

„Valami csodálatos, alig elemezhető szuggesztív ereje van Jókai megjelenítő művészetének abban a két irányban, mely Walter Scott szerint a regény lényegét öleli körül: a leírásban (*description*) és az elbeszélésben (*narration*)” (Zsigmond 1924: 364). Az igaz állítás, hogy alig elemezhető Jókai művészetének szuggesztív ereje, de azért egy próbát lehet tenni. Vizsgáljuk meg először az elbeszélés technikáját, mégpedig a szerkezetet, utána foglalkozzunk a leírásokkal.

A retorika részei – vagyis a szónok feladatai – az invenció (feltalálás), a diszpozíció (elrendezés, szerkezet), az élokúció (kifejezés, stílus), a memória és a pronuciáció (előadásmód). Az előző fejezetben az érvelést vizsgáltuk, ebben a fejezetben a szerkezetről lesz szó. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szerkezet is érvel (Perelman 1982: 146): irányítja és ébren tartja az olvasó figyelmét, az érvek elrendezésével erősíti meggyőzését, a fokozással lelkesíti, felkorbácsolja érzelmeit.

Jókai regényszerkezeit legalább három tényező befolyásolja: a folytatásos közlés, a románc regénytípus és a közönséggel való kapcsolattartás. „Léhán fölépített meséit” valóban sokat kritizálták, de nem vették észre különleges szerkesztési módjának az okát – erre érdemes néhány szót szentelni, mert szerkesztésmódja kihat lélekábrázolására és stílusára.

Érdekes és elfogadható magyarázatot ad a Jókai-regények szokatlan szerkezetére Szajbély Mihály. Jókai újságokban publikáló író volt, regényeit folytatásokban közölte (egyetlen kivétel van: a *Szegény gazdagok*). A folytatásos regényeknek (tárcaregényeknek) – mint a mai tévésorozatoknak – van egy sajátos szerkesztési módjuk: lekerekített részekből állnak, azzal a céllal is, hogy az olvasó bármikor csatlakozhasson a történethez. Innen adódik az epizódokból, a láncszemekből álló, valójában mesterien egybefogott mesefüzér (Szajbély 2010: 148. kk.). Azt is tegyük hozzá, hogy a lekerekített részek valamilyen izgalmas mozzanattal záródnak, amely fenntartja az érdeklődést, amelynek *cliffhanger* a neve az angolszász szakirodalomban. Jókai gyakran él ezzel a lehetőséggel, olykor a *sejtetés* gondolatalakzatával kombinálva. Minden bizonnyal a *brevitas* gondolatalakzata azért is szerepel

regényeiben oly gyakran, mert az olvasó számára néha össze kell foglalni a történeteket (az olvasó számára készített brevitás olvasható első regényében, a *Hétköznapokban*; az *is* kötőszót az indokolja, hogy olykor az egyik szereplőnek kell összefoglalni az eseményeket a másik számára, ilyen az a brevitás, melyben Baradlayné elmeséli Richárdnak Edit kalandos útját, l. 213).

A románc regénytípushoz illik a folytatásokban közölt regény szerkezete: „A románcot éppen szekvenciás volta teszi tárcaközlésre különösen alkalmas műfajjá. Innen nézve talán megkockáztatható az a következtetés, hogy a mítoszi regényszerkezet éppen azért hódíthatott tért a 19. század irodalmában, mert a folytatásos tárcaformával, az általa kialakított befogadói attitűddel nagyon jól harmonizáltak a fűzészerűen egymást követő kalandok, melyek követésébe bármikor be és ki, majd újra be és ki lehetett kapcsolódni, egészen az utolsó folytatás megjelenéséig” (Szajbély 2010: 250). Ez a szerkezet – keveredve a mese sajátosságaival – Jókai „regényírói művészetének meghatározó strukturális jellemzője maradt” (i. m. 251). Szajbély arra is rámutat, hogy a korabeli kritikai kifogások – Gyulai, Péterfy – tulajdonképpen a románc regénytípust írják körül (i. m. 281). Szilasi László is úgy véli, hogy „A művek cselekménye részeiben és egészében a kaland alapegységeiből épül fel. A már-már részeire hulló cselekményt a főhős küldetése, feladata tartja össze” (Szilasi 2000: 245). Azért azt nem állítanám, hogy a cselekmény „már-már részeire hulló”; s ezen állításomat bizonyítani fogom a következőkben. Sok szerkezeti variációt lehet felfedezni Jókai regényeiben: meggyőződésem, hogy tudatosan törekedett a változatosságra a komponálásban, s ezt a változatosságot lehetővé tette retorikai felkészültsége is.

Mind a küldetéses kalandokat követő románc, mind a folytatásos közlés lineáris szerkesztést igényel, azaz az események egymásutániságát követi. A lineáris menet azonban nem mechanikus, sok változatát figyelhetjük meg Jókai regényeiben. Előfordul, hogy a lineáris menet több részre tagolódik. Jellemző az a megoldás, amelyet fraktálszerkezetnek neveztem el. Egyéb megoldásokat is felfedezhetünk: a cselekmény lineáris menete vagy beépül a retorikai szerkezetbe; vagy párhuzamosan alakul; vagy keretes szerkezetbe illeszkedik. Az is előfordul, hogy a narrátor (a regényíró) más szerepébe bújik, s ezáltal megváltozik az elbeszélés stílusa, egyáltalán nem tirádás-romantikus, hanem inkább beszéltnyelvi. A nézőpontváltást a szereplők szintjén is megfigyelhetjük: a regény egyik szereplője veszi át az író szerepét. Egyszóval, a Jókai-regények szerkezeti elemzésével sok érdekeset tárhatunk fel, sőt huszadik századi technikákra jellemző megoldásokat.

Nagy Miklós írja a „spenótban”: „A múlt századi regény jellegzetes, a romantikára visszavezethető vonása: több párhuzamos meseszál szövése egymás mellett. E gyakorlat Eötvösnél s főként Keménynél félreérthetlenebb, mint Jókai esetében, ki többnyire csupán két cselekménylánccal próbálkozik, ám ezek között is határozottan érezteti a rangkülönbséget. Gyakorta nem is többágú meséről beszél-

hetünk nála, hanem arról, hogy az akcióba újonnan bekapcsolódó főszereplőnek múltjával is meg kell ismerkednünk, több fejezetet felölelő kitérő segítségével” (Sötér főszerk. 1965: 317). Azért a képlet nem ilyen egyszerű, egyrészt vannak különleges, bravúros technikai megoldásai, másrészt kései regényeit az újabb kutatások egyáltalán nem ítélik hanyatlásnak (vö. Nagy Miklós 1999: 96. kk.), hanem új narrációs technikákkal való kísérletezésnek.

Kései regényeinek sajátos, „egyenesen a 20. századot idéző narrációs technikája” van (Szajbély 2010: 280; vö. Fried 2003). Az *Óreg ember nem vén ember* kései regényét elemezve ezt írja Szajbély: „A négy részből álló regény történetei szokás szerint kisebb történetek sorából állnak. | Az epizódok láncolatán alapuló szerkezet egyrészt a tárcaolvasók elvárásaihoz igazodik – gondoskodni kell arról, hogy mint a mai teleregények esetében, az olvasó mindig be- és ki-, majd ismét visszazárhasson a történetbe –, másrészt újabb és újabb lehetőséget biztosít a megtörtént és a kitalált események felidézésére, a kettő határainak folyamatos jelzésére és/vagy elmosására. Ez utóbbi annak a nagyon modern gondolatnak az öntudatlan belátásáról tanúskodik, hogy a *valóságról* úgyis *csak történetek vannak*, de nincsenek *valós történetek*. Ugyanazt nézve két ember nem feltétlenül ugyanazt látja, s ha később felelevenítik a látványt, akkor a róla szóló leírások (történetek) különbözőek lesznek. A realitásnál tehát reálisabb a képzelt regények realitása. A szerző ilyen módon úgy beszélhet önmagáról, hogy valójában nem önmagáról beszél, beleszöheti a történetbe saját életének megtörtént és elképzelt epizódjait, története akár az ő története is lehetne, az is, de mégsem az” (i. m. 330–331).

Feltétlenül megfigyelhető a „technikai fejlődés” regényeiben. Az első regény, a *Hétköznapiak* szerkezete valóban kialakulatlan még, túlságosan szaggatott (inkább ez a jelző illik rá, nem a bonyolult), az események nehezen követhetők, hasonlóképpen a szereplők viszonyai is. Leírásai hosszadalmasak, sok benne a bonyolult körmondat, ugyanakkor megjelennek már későbbi utánozhatatlan stílusjegyei: ironiája, diákos humora, a szellemes alakzatok (például retorikai kérdések, elő- és utóisméltések). Jelentkeznek továbbá a szerkezeti szempontból érdekes, szűkítőes fejezetbevezetések: egy nagy képből indul ki, majd egyre közeledünk a konkrétumhoz, az aktuális szereplőhöz, pl. a 85. oldalon olvashatjuk az Alföld általános leírását, s lassan elérkezünk egy házhoz, s a benne lakó szereplőkhöz. Szerepel még később is alkalmazott gyakori retorikai „fogása”: az olvasó bevonása a történetbe, mégpedig az a fajtája is, amelyet Gérard Genette narratív metalépszisnek nevez (vö. 156): „Dömsödi úr belép [...] A kocsmai zsvaj és szalmahegedű az oka, hogy jöttét megelőző ostopattogást, kutyaugatást és hintódörgést nem hallhatánk, s ekképp őt minden bejelentés nélkül vagyunk kénytelenek fogadni” (167). A többes szám első személy (*hallhatánk, vagyunk*) arra utal, hogy én, az író

és te, kedves olvasó: mindketten részt veszünk a cselekményben, mindketten jelen vagyunk. Vagy: „Készítse tehát mindenki látműszereit, fojtsa vissza gyomrába a lélegzetet, szedje ünnepi ráncokra homlokát, midőn én, a vasajtót kinyitandó, annak kilincsére teszem alázatos öt ujjomat, hogy a prézens urat ekképp saját rezidenciájában bemutassam” (117, *A cantus praeses* c. fejezet, mely szerkezeti szempontból kitérés (*digressio*), humoros leírás egy kudarcba fulladt énekóráról, az efféle epizódok is jellemzők lesznek a későbbi regényekre).

Jókai a köztudatban úgy él, mint a nagy mesélő, ezt az állandó jelzőt tulajdonképpen Zsigmond Ferencnek a százéves jubileumra készült szép monográfiája általánosította (Zsigmond 1924). A mesék szerkezete pedig lineáris: az események úgy követik egymást, ahogyan megtörténtek, de a mesélő új szálát szöhet, sőt új történetbe kezdhet, mint Seherezádé. A mese és az alább ismertetett szerkezetípusok összhangban vannak.

1. A lineáris szerkezet mint alap

Lineáris szerkezetű, azon belül egyvonalú több rövid regénye: *A Damokosok*, *A fekete vér*, *Riumin*, a *Cigánybáró*, a *Sárga rózsza*. A kritika Jókai legjobb szerkezetű regényének tartotta *Az új földesúrt* (1862), s ez a megállapítás minden bizonnyal igaz. 1945 előtt ez volt a gimnáziumi kötelező olvasmány, nemcsak tartalma, hanem kvalitása miatt is.

„Egy regényemben sem igyekeztem a kort, melyben történetem meséje fejlődik, annyira híven ecsetelni, mint „Az új földesúr”-ban” – írja Jókai a regényhez 1895-ben csatolt utóhangban. A regény a hazai történelmünkről szóló regények sorába illeszkedik, a Bach-korszak hangulatát ábrázolja; a cselekmény tehát az osztrák elnyomás idején játszódik, 1853 telétől 1861 tavaszáig tart, az országgyűlés összehívásáig. A regény közvetlen időbeli folytatásának nevezhető a Schmerling-provizórium korában játszódó *Szerelem bolondjai* (1869).

Két család történetét követjük: az egyik a Garanvölgyi családé, a másik az Ankerschmidt családé, a két család története összefonódik az események következtében, végül a két fiatal házassága révén.

Az öreg Garanvölgyi Ádám passzív ellenállásba vonul, ősi kastélyát nem adja el az új földesúrnak. Ankerschmidt lovag ezért új kastélyt épít, de nehezen boldogul az itteni viszonyok közepette, több kellemetlenség is éri: repcekaszáló gépe felmondja a szolgálatot, disznóit ellopják. Garanvölgyi jószágigazgatója, Kampós uram rejtegeti az ál-Petőfit, aki leleplezése után Ankerschmidtékhez menekül Marcián Richárd néven, majd lengyel menekültnak adja ki magát, végül kiderül, hogy egy Straff nevű titkosügynök. Elszökteti Ankerschmidt nagyobbik lányát, Herminét, rosszul bánik vele, ezért Hermine hazamenekül. Közben a kisebbik lány, Eliz figyelmezteti levélben az öreg Garanvölgyit az ügynökre, később pedig egy kérelmet ír Garanvölgyi Aladár kiszabadítására, aki Kufsteinben raboskodik. Anker-

schmidt közbenjárására Aladár kiszabadul. Aladárt a regény közepén ismerjük meg, ekkor kerül a regény középpontjába. Ezután felgyorsulnak az események: Aladár udvariassági köszönő látogatást tesz Ankerschmidt-nél, felbontja szerződését menyasszonyával, Corinnával, Hermine meghal, Straff aljasul megzsarolja az apát. A Tisza kiönt, elárasztja az egész vidéket, Ankerschmidt mutatós, ám ócska anyagokból összetákoltt kastélya összeomlik az áradásban. A baj összehozza a két családot: Elíz, azaz Erzsike és Aladár összetalálkoznak, a két öreg összebarátkozik, az új földesúr magyarrá lesz, s mindketten részt vesznek az új politikai korszak szervezkedéseiben. Ez csak a cselekmény gerince, teljessé teszik a történetet olyan mellékszereplők, mint doktor Grisák, a ravasz ügyvéd; Pajtainé Corinna, a hoppon maradt hajdani menyasszony; Maxenpfutsch, az új földesúr ügyintézője és még sokan mások.

Hasonlóképpen lineáris szerkezete van *Az elátkozott családnak* (1858): az átoktól – az átok feloldásáig, a kibékülésig. A regény folytatása *A barátfalvi lévita* (1898), melyet negyven év elteltével írt meg Jókai. A barátfalvi lévita nem más, mint Gutai Lőrinc, *Az elátkozott család* nagy átokmondójának, Gutai Thaddeusnak a fia. Kadarkuthy Viktor le akar számolni vele, mivel Lőrinc (még az első regényben) az ő szerepében jelent meg, az ő neve alatt kötött házasságot. A regény Kadarkuthy útját írja le, a lévita csak a regény végén szerepel, viszont közvetetten jelen van: hosszasan jellemzik jótettein keresztül Viktornak.

Jókai szemére szokták azt is hányni, hogy a főszereplő nincs jelen: de igenis jelen van – közvetetten, minden körülötte forog. Garanvölgyi Aladárról is sok mindent megtudunk még „színre lépése” előtt, ahogy Gutai Lőrincről, a lévitáról is. Ilyen főhős Illavay Ferenc is (*Akik kétszer halnak meg, 1881–1882*, többet olvassunk az unokaöcs, Opatovszky Kornél lehetetlen viselt dolgairól), s ilyen *A gazdag szegények* (1890) grófkisasszonya is (a cselekmény középpontjában Kapor Ádámnak és élettársának megpróbáltatása áll).

Az *Egy magyar nábobról* azt írja Nagy Miklós (1999: 30), hogy laza szerkezetű, még a főszereplőt is nehéz meghatározni (Jancsi úr, Szentirmay, Fanny). Első kötetről azt mondja a kritika, hogy epizódok sorozata, második kötetének már egyenes vonalú szerkezete van. Ez igaz, de az epizódokat az író célja indokolja: jellemezni kívánta szereplőit, főleg tetteiken keresztül (ahogy a retorikák javasolják). A *Kárpáthy Zoltán* valóban egységesebb szerkezetű: a perről, Zoltán felnőtté válásáról, elhatározásáról, megpróbáltatásáról, végül sorsának szerencsés alakulásáról szól.

Lineáris szerkezetű a mai gimnazisták kötelező olvasmánya, *Az arany ember*, amely „ritka művészettel készült kompozíció” (Nagy Miklós 1999: 87).

A lineáris szerkezetnek vannak változatai.

Vannak olyan regényei, amelyekben két részre bomlik a lineáris szerkezet. Ilyen a *Rákóczy fia*: a cselekmény első része Bécsben játszódik, a második része több, távolabbi helyszínen: Szicília szigetén, Rodostóban, s Párizsban fejeződik be. Az *Akik kétszer halnak meg* (1881–82) is két részből áll: A „tegnap” és A „ma” – vagyis a szabadságharc ideje és a hatvanas évek (1863-ra utal Jókai a regényben). A két rész cselekményvezetésére a fraktálszerkezet jellemző (l. 112). Vannak olyan regényei, amelyeket naplórészletek tagolnak, ilyen a *Mire megvénülünk* és a *Szerelem bolondjai* (Áronffy Dezső, illetőleg Harter Nándor naplója).

1.1. A lineáris szerkezet retorikai szerkezetbe épül be

A lineáris szerkezet olykor a retorikai hatos felosztást követi (bevezetés, narráció, tétel, bizonyítás, az ellenvélemény cáfolata, befejezés, vö. Cornificius 1, 3, 4); ehhez a hat szerkezeti egységhez tette hozzá Quintilianus a hetediket, a kitérést (*Szónoklattan* 4, 3, 1). A bizonyítást és a cáfolást össze szokták vonni – a cáfolás végül is bizonyítás, romboló bizonyítás –, tulajdonképpen öt vagy a kitéréssel együtt hat mozzanat valósul meg, ilyen az *Erdély aranykora*.

Az *Erdély aranykora* Zrínyi, a költő halálának elbeszélésével kezdődik, majd a történet visszaugrik négy évet – 1662-t írunk –, és a helyszín áttevődik Erdélybe. Szerkezeti szempontból az irodalomkritikusok kifogásolják ezt az idő- és helyszínváltást, vagyis úgy gondolják – például az utószó írója is –, hogy a prolóógus nem illik a regényhez. Dehogynem! Jókai a retorikai felépítést követi: a bevezető mondatok, a prolóógus után narrációt alkalmaz, ez a végzetes vadászat elbeszélése, ezután következnek az erdélyi események (az évszámokról l. 34).

A prolóógus szubjektív hangvételű, mintha egy krónikás beszélne hallgatóságához (az egész narratív metalépszisznek tekinthető: együtt van olvasójával, bevonja a cselekménybe; utolsó mondata az apostrophé, az odafordulás alakzata):

„Mielőtt átlépnők a Királyhágót, búcsúzzunk el egy tekintettel Magyarországtól.

Egy jelenetet fogok előtökbe rajzolni, mely félig vaksors, félig misztérium – félig vigalom, félig gyász. Egy pillanatnyi véletlen, s mégis egy század fordulópontja.

Lelkemet nyomja a földégett események súlya, a megjelenő elmúlt idők alakjai elvakítják szemeimet. Vajha kezeim elég erősek legyenek visszaadni azt, amit a lélek bűvtükörben látott! Amit elmulasztok én, pótoljátok ti helyre érzélemmel – emlékezettel.”

A prolóógus utáni narráció és a fő cselekmény között kapcsolat van: Zrínyi értelmetlen halála (1664) előkészíti a másik értelmetlen halált: Bánfi Dénes kivégzését (1630–1674). Mindkettő végzetes veszteség: az első Magyarország, a második Erdély sorsát pecsételi meg: „A palloscsapás, mely Bánfit megölte, egy korszakot vágott ketté, melynek folytatása nem jő” (273).

Retorikai szerkezete van a *Fekete gyémántok*-nak: a prolóógus az elmélkedés a világ teremtéséről; a narráció az ősidők bemutatása (a köszén keletkezése); a tétel a

3. és a 4. fejezet: *A fekete gyémántok rabja, A másik fekete gyémántok* – vagyis a férfi és a nő, Iván és Evila bemutatása; ezután kezdődnek az események, megismerjük az „emberevőt”, Szaffrán Pétert; és megjelenik a „pénzcsináló”, Kaulman Félix. Az események egyre hevesebbek, a fokozás csúcsa a bányatűz. A lezárás többrétű: a sok összeomlás, a tűz eloltása, a szerelmesek egymásra találása. Maga a történet lineáris szerkezetű, de sokféle és bonyolult elágazással (l. lentebb).

Retorikai szerkezetű a *Kárpáthy Zoltán (1854)*. A regény prologusa az „Egy nemzeti ünnep” c. első fejezet a pesti színház megnyitásáról. A második fejezet, az „Úri multság” a narráció, Kőcserepy estélyén ismerjük meg a szereplőket, s az író megelőlegezi, sejteti a konfliktust: Szentirmay nagyon finoman a színházba csábítja a vendégeket. A harmadik fejezet, „A kedves barátom uram” a tétel: Maszlaczky ismerteti Abellinóval a pert, sőt aláírat vele egy életjáradékról szóló egyezséget, a birtokot ugyanis Kőcserepy kezére akarja átjásztani. A tétel lényege: „És ez szép per fog lenni” (I, 55). (Maszlaczky aljasságát jellemzi fő érve: „Az az előnyünk van, hogy a fővádottak meghaltak, és nem védhetik magukat többé.”)

Következnek az események Zoltán nagykorúságáig: Abellino aláírja a szerződést, megismerkedünk Eveline-nel, a Szentirmay családdal, Rudolf megkapja a periratot, megmutatja Zoltánnak anyja befalazott lakosztályát, majd eltávolítja a fiút. Zoltán nem érti gyámatyja viselkedését: Tarnaváryhoz küldi joggyakorlatra, az árvíz idején hősieken viselkedik, megmenti Vilmát Wesselényi segítségével. Ezután sokat utazik külföldön, majd nagykorúvá nyilvánítják. A regényben hosszú fejezet az árvíz leírása: nem kitérés, több annál: funkciója van a cselekményben: „E nagy, honérdekű esemény, ha nem képezi is alkatrészét regényhősöm élettörténetének, de egy nagyobb mérvű képet állít mellé, mely ahhoz sokban hasonlatos: *A mindent elvesztés és a mindent újra szerzés* eszméi itt és amott” – írja Jókai a *Vég-szóban* 1854. december 23-án.

Az árvízi jelenet után egy lírai kitérés olvasható „A cenki szenvedő” címen. Lényeges szerkezeti követelmény, hogy a kitérő kapcsolódjék a fővonalhoz: Széchenyinek nagy szerepe volt az újjáépítésben. Nem is nevezném ezt a fejezetet kitérésnek: tulajdonképpen ez zárja le a hosszú árvízi fejezetet.

Maszlaczky felkeresi Abellinót, s tudatja vele, hogy megkezdődhet a per. Zoltán megismerkedik a per anyagával, lemond vagyonáról: „A per megszűntnek nyilatkoztatott, a felperes visszavonta keresetét, s Kőcserepy befolyásának sikerült magát e pert a levéltárból kitöröltetni” – mondja Kovács, Zoltán ügyvédje, s elégetik a dokumentumokat (II, 64). Zoltán talpra áll: íróvá lesz, sokat dolgozik, Szentirmayval szerepel a megyei követválasztáson (ez ismét egy hosszú fejezet a regényben). Kőcserepyék bosszút forralnak: felbérelnek egy kalandor párbajhőst, hogy provokálja Zoltánt, Szentirmay és Wesselényi azonban megelőzik: Szentirmay meghal, Wesselényi megsebesíti, párbajképtelenné teszi Dabronit. Kőcserepyék terve visszájára fordul: Vilma lányuk kihallgatta a párbaj tervét, értesíti Szentir-

mayékat, végül szerelmi bánatába belehal. Kőcserepyéket lesújtja lányuk halála, az asszony megőrül, a férj lemond az igazságtalanul megszerzett vagyonról. Végül minden jóra fordul. A befejezés is a romance jellegzetességeihez igazodik: a gonosz megbűnhődik (Maszlaczký is tönkremegy), a jó elnyeri jutalmát (Zoltán megveszi Kőcserepy elárverezett budai villáját).

A regény végén is van egy kitérés: párja az első kötet végén olvasható „A cénkí szenvedő” című fejezetnek. Ez a második kitérés Széchenyi és Wesselényi elsi-ratása: „Legyenek e szerény sorok azon emlékkő morzsái, melyet számukra elfe-ledtek emelni.” Majd hozzáfűzi: „A nagy szellem nem azért nagy, hogy jutalmat várjon vagy az életben, vagy a halálban, vagy a túlvilágon, hanem azért nagy, mert nem tud kicsiny lenni.” Ilyenek voltak a reformkor nagy egyéniségei, ilyen a róluk mintázott Kárpáthy Zoltán.

Érdekes a következő, a fennkölt stílusú megemlékezést lezáró bekezdés: „Ti pedig, Kárpáthy Abellinók, Berzy Tivadarok és a többi és a többi – szeretetreméltó képmásai könnyűvérű barátainknak, haladjatok tovább is mulatságosabb pályáito-
kon, okulva mások szomorú végzetén, s ne hallgassatok a poéták unalmas prédiká-
cióira, akik úgyis csak azért korholják mások viseletét, mert ők nem tehetnek ha-
sonlóan.” A romance nélkülözhetetlen összetevője a mindennapok valósága (l. 21),
erre utal az ironikus lezárás, némi öniróniával fűszerezve.

Két megjegyzés ide kíváncozik. 1. A fanyalgó ítések – mint például az utószó írója – indokolatlannak tartják Kőcserepy megjavulását. Szerintem nagyon is indo-
kolt: lesújtotta lánya halála, sőt bűnösnek érezte magát miatta, ezért próbálta jóvá
tenni gonoszságát. 2. Nem hiszik el, ezért indokolatlannak tartják, hogy Zoltán
ilyen fiatalon ilyen érett tettekre képes. Mai szemszögből ítélkeznek a csaknem
kétszáz év előtti fiatalság fölött. Akkoriban az iskola nagyon komoly stúdiumokat
nyújtott, nem adagolta a pedagógia kávéskanállal a tudományt. William Pitt hu-
szonnégy éves korában volt Anglia miniszterelnöke (l. 61), de elég Petőfire és ma-
gára Jókaira utalni.

A regénynek tehát retorikai szerkezete van, cselekményében megfigyelhető
egy érdekesség: a prolóógus (P), a narráció (N), a tétel (T) után a bizonyításban (B)
párhuzamosan helyezkedik el egy-egy terjedelmes fejezet (az árvíz és a választás),
valamint egy-egy kitérés (Széchenyi; Széchenyi és Wesselényi), ezután következik
a lezárás (L):

P N T B -----■--- B -----■--- L

Különleges és mesteri szerkezet: szimmetrikus, két gyűjtőponttal. Hasonlóan
két gyűjtőpontja van a *Fráter Györgynek*: a mohácsi vész és Budavár bevétele.
Olyan, mint az ellipszis két gyűjtőpontja. Ha a regény egészét nézzük, el is neve-
zhetjük elliptikus szerkezetűnek. (További megfigyeléseket is tehetünk: sok elbeszé-
lésének, „lírai betétének” a közepén észlelhetünk egy nagy fokozást, ezt nevezem

piramidális szerkesztésnek, l. 149.; de a *Kárpáthy Zoltán*-ban ez a „fokozás, csúcspont” kissé eltolódik, mintha az író az aranymetszést követné – tegyük hozzá, hogy az aranymetszés nem szigorú matematikai arányosság, inkább tendencia.)

1.2. Sajátos lineáris szerkezet: az író más szerepébe bújik

Jókainak több olyan elbeszélése és regénye van, amelyekben más bőrébe bújik, s ez a szerepjátszás megváltoztatja stílusát, de az elbeszélés egyenes vonala nem változik meg.

Kései regénye a *De kár megvénülni!* (1896) Egy elképzelt szereplő, a „vén öcsémuram” visszatekint életére, elmeséli szerelmei történetét. Az események a 19. sz. utolsó harmadában játszódnak; az öreg gavallér a századvégi pesti zsargonban beszél (ebben a regényben nyomuk sincs a romantikus tirádáknak). Az eseményeket a kiadás utószavának írója a következőképpen foglalja össze:

Az első csók – Amarillisz

A testi vágy kibontakozása – Iringó

A szépasszony szerelme – Fritillária

Kaland a színésznővel – Passiflora

Plátói kapcsolat a betegápolóval – Mirrha

Egy ígéretesnek mutatkozó viszony – Hesperis

Házasság – Pálma

A fiatal lány támogatása – Viola, akiről kiderül, hogy saját lánya.

Végül mindenki összetalálkozik: „Nos, uram, hát most már van önnek nyolc hölgy a házánál; azok között egy felesége, egy leánya, hét szeretője és hat Schwiegermuttere” – állapítja meg rezignáltan az öreg gavallér.

Más szerepébe – egy alapvetőeknjószándékú, de link képviselőébe – bújik az *Asszonyt kísér – Istent kísért* szójátékos című, a külvárosban játszódó regényben (ebből a szempontból *A gazdag szegények* párja). A cselekmény lényege: egy kommunista-nihilista ráveszi a külvárosi Suttogó utcába tévedt képviselőt, hogy az általa szorgalmasan gyártott nitroglicerinnel robbantsa fel a parlamentet. Érdekessége, hogy a képviselő egy fiatal lányt megment az öngyilkosságtól a Lánchídon, találkoznak (a lánynak kellene szállítani kisebb adagokban a robbanószert), s a cselekmény nagyrészt beszélgetéseikből bontakozik ki: ez feltétlenül új narrációs technika. Végül a lány önmagát is felrobbantja a házban tárolt nitroglicerinnel együtt, ezzel megmenti a képviselőt mind a merénylettől, mind a nihilista esetleges bosszújától. Ez a lány lehetne a mai öngyilkos merényletűk öse, a képviselő pedig abból az alomból származik, mint Katángthy Menyhért. (Több olyan regénye van Jókainak, amelyekben más szerepébe bújik, de azok keretes szerkezetűek, l. alább.)

1.3. Dokumentumregény: az író egy régi per eseményeit követi

Az *Egetvívó asszony* is kései regény (1902). Ungvári Katalin perét követi: az asszony Baranyi Miklóstól származó gyermekének törvényességét és vagyonához való jogát akarja elismertetni, célja csak halála után harmincegy évvel teljesült. Ez a híres Baranyi-per, az események a Rákóczi-szabadságharc idején kezdődtek, majd utána évekig folytatódtak. Jókai híven követi az eseményeket, minden kitérő nélkül, szigorú linearitással szerkeszt, s lábjegyzetekben hivatkozik a per dokumentumaira (külső érvek). A szociográfia később, a 20. század harmincas éveiben jött divatba, Jókai ezt is megelőlegezi.

A *Gróf Benyovszky Móric* (1886) két kötete külön kategóriát képvisel: Benyovszky 1791-ben Londonban angol nyelven megjelent emlékiratainak és útirajzainak fordítása, a teljesség kedvéért emlitem meg. Viszont az *Afanázia* tekinthető dokumentumregénynek, azon az alapon, hogy bevezetését – Benyovszky fiatal éveinek harcait és útját a kamcsatkai száműzetésbe – dokumentumok, főleg Benyovszky emlékiratai és útirajzai alapján írta meg. Később is, folyamatosan hivatkozik az emlékiratokra, sőt más szerzők emlékirataira is.

1.4. Különleges lineáris szerkesztés: fraktálszerkezet

Olyan ez a szerkesztés, mint egy fa: van törzse, van egy főága, s vannak oldalágai, de ezek az oldalágak a főághoz csatlakoznak. Fraktálszerkezetnek nevezném, de ehhez szükséges némi magyarázat.

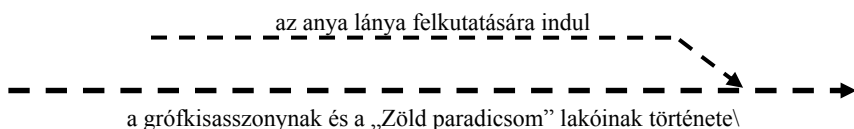
Közismert tény, hogy a retorikai érvelés nem azonos a formális logika érvelésével, gyakorlati érvelésnek, mindennapi érvelésnek, retorikai argumentációnak, egyszerűen argumentációnak szoktuk nevezni (Toulmin 1958, Perelman 1958, 1982). A formális logika érvelése szigorú szabályokat követő személytelen demonstráció; ezzel szemben a retorikai argumentáció nem követi a formális logika szigorú szabályait (enthüzmával és példával érvel), mindig személyes, sőt szabadabb, teljesebb, ékebb (Szvorényi 1858: 142), vagyis a formális logika szempontjából szabálytalan. A következő analógiát állíthatjuk fel: a demonstrációelmélet úgy aránylik az argumentációelmülethez, mint az euklidészi geometria a fraktálgeometriához (Benoit Mandelbrot elméletéhez). Az analógia értelmezéséhez egy interjúból idézek: „Miért ilyen elterjedtek a fraktálok világunkban? – A kérdést meg kell fordítanunk: valójában az a furcsa, hogy a letisztult, euklidészi geometria egyáltalán működik. Csak az ember által alkotott tárgyakat és az egyensúlyi kristályokat határolják egyenes vonalak, sík lapok vagy sima felületek. A fraktálok a természet alapvető megjelenési formái – mondja Kertész János. – Fraktálszerűen szerveződnek a fák ágai, a hópelyhek, a csipkézett hegycsúcsok, a vérerek szövedékei, a felhők. Ebben az a megdöbbentő, hogy a fraktálok kialakulásában gyökeresen eltérő folyamatok játszódnak le, mégis működnek olyan önszerveződő me-

chanizmusok, amelyek kialakítják e struktúrákat. A természetben ugyanis alig találunk egyensúlyi folyamatokat, a jelenségek zöme nem egyensúlyi történésekre vezethető vissza, ezek instabilitássorozatai alakítják ki a fraktálokat” (Magyar Nemzet 2010. nov. 13., 28). A fraktálok tehát természetes szerkezetek, szabálytalanoknak tűnnek, de mégis van sajátos szerveződésük. Az ember által alkotott, elvont formális logika szabályos, de az emberek mindennapi érvelése ehhez képest szabálytalan, mint a valóság, de mégis van benne rendszer (A. Jászó 2012: 214–220). Gondoljuk meg: a mindennapokban nem beszélünk logikai-matematikai képleteket követve, furcsa volna; de az is furcsa volna, ha egy matematikus a retorikai argumentáció logikáját követné, s nem a formális logika szabályait. Az interneten bőségesen lehet tájékozódni a fraktálgeometriáról, s azt is megtudhatjuk, hogy létezik fraktálzene és fraktálfestészet. S a kört bővíthetjük az irodalmi fraktálszerkezettel.

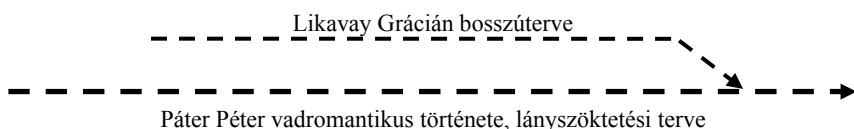
Ezeket a gondolatokat átvihetjük tehát a regény szerkezetére is. Elképzelhető egy abszolút szabályos, kimért szerkezet (például egy kötött formájú vers), de egy mese, egy elbeszélés, egy regény – főleg egy *romance* – nem ilyen szabályos: követi az események vagy az elbeszélő hangulatának sodrását. Van benne rendszer, de nem olyan, amelyet egy szigorú komponista – mint egy Jókait meg-nem-értő kritikus – elvárna. Az ilyent nevezem fraktálszerkezetnek. Egyébként az ilyen szerkesztés összhangban van a retorikai érveléssel: ezt úgy értem, hogy a retorikai érvelés nem formális logikai érvelés, ahhoz viszonyítva szabálytalan; hanem valószínűségi érvelés, az igazolható véleménnyel foglalkozik, a bizonyíték nem a szillogizmus cáfolhatatlan nagy premisszája, hanem a többé-kevésbé erős érvek elfogadhatósága.

Jókai stílusát a beszélt nyelviség jellemzi (erre minden monográfusa utal), látuk, hogy érvelése a mindennapi logikát követi (ezt bizonyítottam a példák, az enthümémák és a toposzok alkalmazásával), most pedig amellet érvelek, hogy regényeinek szerkezete is egy természetes struktúrát követ, ezt nevezem fraktálszerkezetnek. A legegyszerűbb fraktálszerkezet kétágú: egy ág csatlakozik a törzshöz vagy főághoz; a bonyolultabbak két vagy több ágot csatlakoztatnak a főágba.

Kétágú szerkezete van *A gazdag szegények*-nek (1890). A történet sokáig egyenes vonalú: lényegében a „Zöld paradicsom” nevű hajdani vendéglőből kialakított bérházban lakó szegények, főleg Kapor Ádám és élettársa összeházasodásának története. A grófkisasszony megérkezik a bérházba, de a háttérben húzódik meg (mint sok más regény főszereplője). A 29. fejezetben kanyarodunk vissza az előzményekhez: a grófkisasszony anyjának és a grófkisasszony hajdani udvarlójának tragikus házasságáról van szó, majd az anya lánya felkutatására indul. A két szál összekapcsolódik: találkoznak, de a lány marad a szegénységben, új életében.

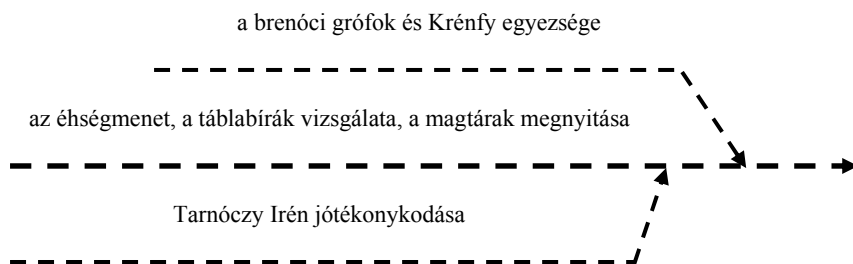

Hasonlóképpen kétágú szerkezete van a *Páter Péter* c. vadromantikus regénynek (kétszomszédvár-történetnek az 1500-as évekből). A fővonulat Páter Péter története. Megtudjuk róla, hogy eredeti neve Csorbai Tihamér, s azért akar jezsuita szerzetes lenni, hogy vezekeljen. Bűne az, hogy szerelmes a mítosini úr, Likavay Grácián lányába, Magdolnába, de megölte a lány bátyját egy párbajban. Felszentelése előtt egy próbát kell kiállnia; két lehetőség között választhat: vagy az inkvizíciós kínzásoknál kellene segédkeznie, vagy a madocsányi kastélyba kellene mennie, hogy az úrnő kisfiát tanítsa. Ez utóbbi lehetőséget választja. Itt azonban az inkvizíciónál is erősebb a kínzás: az úrnő, Idalia (özvegy Karponay Ferencné) ugyanis szenvedélyesen szerelmes belé. Páter Péter felfedez egy titkos alagutat, amely a szomszéd vár templomába visz, itt találkozik régi szerelmével, Magdolnával. Megbeszéli a szökést, de Idalia követi az alagútban, kilesi a titkot, és levelet ír a mítosini úrnak, Gráciánnak. A regény másik szála Grácián bosszútervének kivitelezése, s tervének ravasz végrehajtása. Összekapcsolódik a két szál, mindenki elpusztul. Nagy Miklós ponyvaregénynek minősíti a Páter Pétert, lehet, hogy ezért nem került be az Unikornis-sorozatba (1999: 97), én inkább szélsőségesen romantikus történetnek nevezném, stílusa igényesebb, mint egy ponyvaregényé.

Kétágú a *Szép Mikhál* szerkezete is. A szerencsétlen nő sorsát követhetjük végig, kivégzéséig; egyszer indul el egy másik eseménysor: Kalontai Bálint katonáskodása, rabsága, szabadulása. A két szál összekapcsolódik.

Háromágú a szerkezet a *A régi jó táblabírák* első kötetében. Főága az éhező parasztok szenvedéseit és az őket segítő táblabírák cselekedeteit mutatja be, másik ága a felelőtlen főnemeseket és az újjazdag Krénfy gonoszságát. A két szál a hetedik fejezetben találkozik, amikor is a táblabírák arra akarják rávenni Krénfyt, hogy nyissa meg magtárait. (Most értjük meg, miért hívta meg Krénfy a grófokat, miért változtatta a bérleti szerződést záloglevélre: tulajdonos lett, s nem vehették el tőle készleteit.) Végül Fenyéri erőszakkal megnyitattja a magtárakat, emiatt beperelik, elveszíti vagyonát, de ügyvédi állását visszakapja. A harmadik szál a hatodik fejezet, Tarnóczy Irén bemutatása.

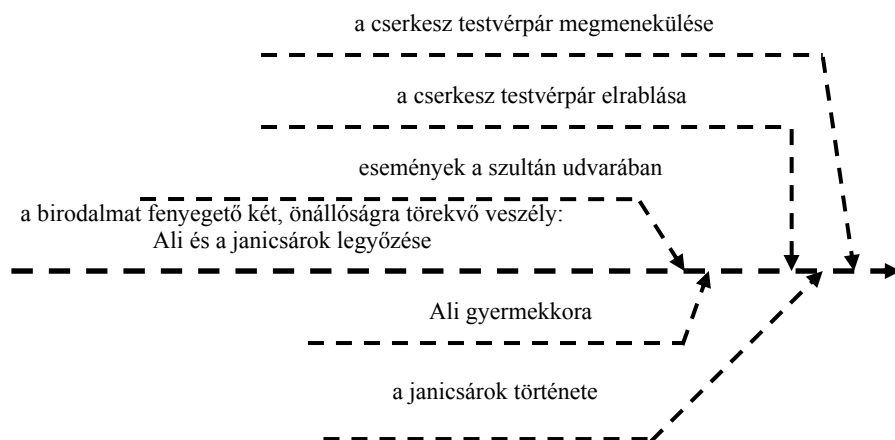
A második rész bonyolultabb, az első kötetben jelzett szereplők itt megjelennek, s a szálat a nyolcadik fejezetben futnak össze. Többen írják, hogy detektívregénnyé alakul; igaz, hogy fő témája István gróf meggyilkolásának kinyomozása, de inkább azt mondanám, hogy az első kötet a bűn, a második a bűnhődés. Kiderül, hogy mind a szegények, mind a gazdagok tragédiájának Krénfy az okozója, s ezért bűnhődni kell.

A bonyolultabb szerkezetet egyik korai, viszonylag rövid regényén lehet jól szemléltetni. *A janicsárok végnapjai* 1854-ben jelent meg könyv alakban, azonos évben a másik török témájú regénnyel, az előzménynek tekinthető *Fehér rózsával* (főszereplője a 18. századi népvész, Halil Patrona; Behram, Halil Patrona fia az összekötő kapocs a két regény között). *A janicsárok végnapjai* cselekménye a közelmúltban, az 1820-as években játszódik, amikor is a törökök országában háborús állapotok uralkodtak, az uralkodó pedig, II. Mahmud szultán (1808–1839) változásokat akart bevezetni, s ezen törekvését akadályozták a janicsárok. A regény főszereplője Tepelenti Ali, Albánia kegyetlen és ravasz uralkodója, ugyanolyan veszélyt jelent, mint a janicsárok. Úgy tűnik fel, hogy az elágazások a regény második felében megszorodnak. Jókaitak – mint hírlapírónak és szerkesztőnek – nagy gyakorlat volt a címadásban (Sötér 1941: 168), ezt ebben a regényben is szemléltethetem, s az eredeti fejezetcímek mellé odaírom a főbb eseményeket:

<i>A seleucia üregek</i>	A dzsin jóslata: „Ott állandasz eziüstállványon”. „Leend idő, amikor egyszerre két helyen léssz”, Janinában s Sztambulban egyszerre. Sejtjük, hogy a dzsin Behram, Halil Patrona fia.
<i>Eminah</i>	Eminah, Ali felesége megszökik a görög lánnyal (mert tanúja Ali kegyetlenségének, s nincs maradása).
<i>Török paradicsom</i>	Ali bérgyilkosokat küld Gashko bejre. A tóba fojtatja három fiának három háremét. A három fiú most már teljesíti Ali parancsát.

<i>Gashko bej</i>	A bérnyiikosokat elfogják, s vallanak. Eminah is bevádolja a szultánnál Alit.
<i>Férfit a veszélyek között</i>	Harcok, a három fiú elpártol Alitól.
<i>Az oroszán a rókabőrben</i>	Ali beszorul várába. Az ostromlókat egymás ellen uszítja (felhasználja a görög testvérpárt). Szétzúllik az ostromló sereg.
<i>Az albán család</i>	<i>Megismerjük Ali gyermekkorát, barátságát Behrammal, Halil Patrona fiával (kitérés, háttér).</i>
<i>Mahmud tolla</i>	<i>A szultánnak a rejtélyes toll (Halil Patrona) jósol: kedvenc hölgység meg kell ölnie. Tovább uralkodik.</i>
<i>A cserkesz és családja</i>	<i>A görög kereskedő elloppja a cserkesz testvérpárt: meg kell ismernünk a későbbi szereplőket: Milieva a szultán kedvence lesz később, Thomár pedig hadvezér (kitérés, háttér).</i>
<i>A bosszúálló</i>	Unokáját és két fiát csellel megöli Ali.
<i>„Begtas kertjének virágai”</i>	<i>A janicsárok története (kitérés, háttér).</i>
<i>A megáldott leány</i>	<i>A görög kereskedő és a cserkesz testvérpár megmenekül. A seleuciai barlangban segítik meg őket az ott élő szerzetesek.</i>
<i>Táncvigalom a szerájban</i>	A valideh születésnapját ünneplik. A janicsárok a fellázított csöcselékkel megtámadják a szerájt. A lázadás levezetésében szerepük van a cserkesz testvéreknek.
<i>Kursid basa</i>	Kursid basát küldik Ali ellen.
<i>Caretto</i>	Az olasz tűzér megszökik Ali várából.
<i>Eminah</i>	Eminah visszatér, rábeszéli Alit a megadásra.
<i>Az ezüstállvány a szeráj előtt</i>	Alit lefejezik. Teljesül a jóslat: egyszerre két helyen van: feje ezüsttálcán Sztambulban, teste Janinában.
<i>A kettétört kardok</i>	A janicsárok lázadását leverik.

Láthatjuk, hogy a lineáris szerkesztés következetes. A kitérőknek megvan a funkciójuk: vagy új szereplőket ismertetnek meg, vagy az események háttérét adják meg, végül összekapcsolódnak a fővonallal.

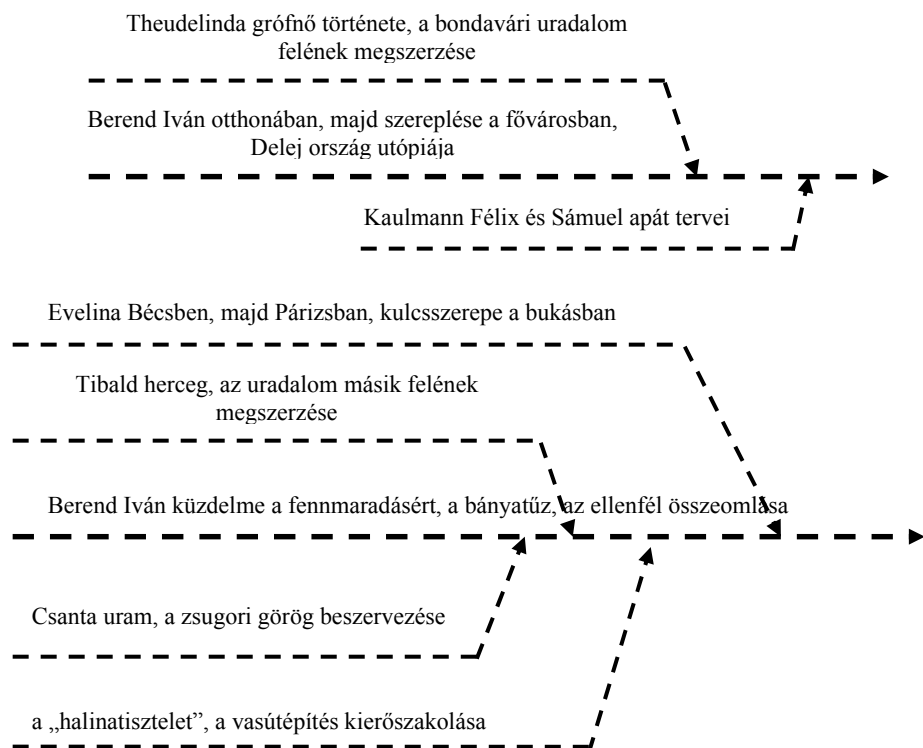

A *Fekete gyémántok* eseménysora több, bonyolult elágazásra épül. Fő vonala, törzse Berend Iván története; ehhez kapcsolódnak a mellékvonalak, amelyek egymással is kapcsolatban vannak, meg a fő történettel is. Az első kötet egyszerűbb szerkezetű, a második kötet bonyolultabb.

A bevezető elmélkedés és a földtörténeti narráció után megismerkedünk a főhőssel, Berend Ivánnal, Evilával és Szaffrán Petivel, Kaulmann Félix tervével: Kaulmann elszókteti ravasz módon Evilát. Berend Ivánnal Pesten találkozunk, az Akadémia levelező tagja lesz, társasági felolvasást tart, párbajozik. Közben két mellékszál csatlakozik a fővonálhoz: 1. Theudelinda grófnő története, Sámuel apát és Iván menekítik ki kastélyából, Iván házába viszik (Sámuel apát aláírattja vele vagyona átruházását); 2. Kaulmann Félix és Sámuel apát beszélgetése: megtudjuk terveiket.

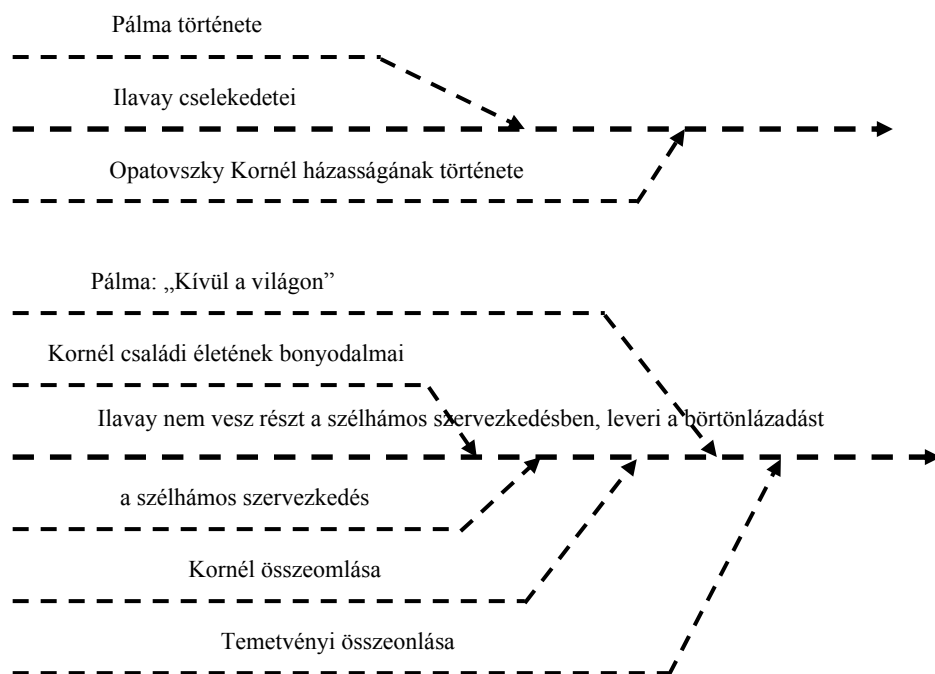
A fővonal folytatódik: Iván megismeri a háttér-manővereket Belényi Árpád leveléből, a kardpájban is győz, elhagyja a társaságot. Visszatér bányájába, elkezdődnek a bajok: elcsábítják munkásait, felrobban és ég a bondavári új tárna, majd Iván eloltja a tüzet egy hűséges munkásának a segítségével. Ebben a szakaszban a mellékszálak szövevényesebbek: 1. Tibald herceg házába fogadja Evelinát (aláíratják a herceggel a vagyon másik felének átruházását). 2. A gazdag görögtől, Csanta Ferencről kicsikarják a pénzét: bondavári részvényeket vesz. 3. Vasutat akarnak építeni, a szegény embereket ráveszik, hogy kérjék Bécsben a vasutat. Eleinte nem írják alá a vasútról szóló szerződést, de Csanta uram részvényvásárlása után aláírják. 4. Evelina Párizsba megy. 5. A tűz után bekövetkezik a csőd. Evelina nem

hagyja magát áruba bocsátani. 6. Lezárások, a mellékszálak elvarrása: Evelin eltűnik Párizsból, Sámuel apát elvonul, Kaulmann elszökik, de vonatbalesetben meghal, Csanta uram meghal, Belényiek visszaköltöznek házukba, Angela grófnő meghal egy balesetben.

Bonyolultabb a szerkezete a *Szomorú napok* (1856) horror- és bűnügyi regénynek, bár erős társadalomrajz is van benne, hiszen háttérét az 1831-es kolera-járvány és lázadás, valamint a bontakozó pánszlávizmus képezi. Az utószó írója, Gángó Gábor azt állapítja meg, hogy nem szabad ezt a regényt a dilógiához mérni, mert ez „más műfaj, és e más műfaj követelményeinek minden tekintetben magas színvonalon eleget tesz.” Azért bonyolult a szerkezet, mert minden fejezetben új szereplőt ismerünk meg, de valahogyan mindegyik szereplő kapcsolatban van a fő szállal, és kapcsolatban vannak egymással is. A fő vonal mindenképpen az alakuló lázadás, mely a Hétfalussy-kastély ostromában kulminál, de ebben az ostromban találkoznak a szereplők, s feloldódnak az ellentétek, a jószándékú emberek egymásra találhatnak. Ha ábrázolnánk a szerkezetet, annyi „faágat” vehetnénk fel, ahány fejezet van a regényben az ostromig (15 + 3 fejezet).

Az *Akik kétszer halnak meg* első része (A „tegnap”) a szabadságharc története, de a „hátszágból”, „alulnézetből”. A háromszög szereplői: Illavay Ferenc szolgabíró, a köznemes, igyekszik a rendet fenntartani, a szabadságharccal rokonszenvez, de a harcokban nem vesz részt. – Ellentettje: Temetvényi Ferdinánd, a földbirtokos, a főnemes, kivár (Bécsből menekül, meghúzódik a Felvidéken). – Köztük van (szintén Illavay ellentettje) a hebehurgya, zúrós fiatalember, Illavay unokaöccse, Opatovszky Kornél. A „tegnap” szerkezete fraktális: Illavay cselekedeteinek története – a 10. fejezet kitérés: Temetvényi Pálma története –; azután a 26., 27., 28., 29 fejezet Kornél házasságának története; az utolsó három fejezet visszatér Illavayhoz. A második kötet, a „ma” szerkezete bonyolultabb.

Egyáltalán nem egyszerű ezeknek a regényeknek a szerkezete. Feltűnő, hogy az elágazások a regények második felében szaporodnak. Ez azt jelzi, hogy az események bonyolódnak, ez is egyfajta fokozás: mindenképpen tudatos szerkesztés eredménye.

2. Párhuzamos szerkezet

2.1. Valódi párhuzamos szerkezet

A tengerszemű hölgy (1890) cselekménye két történet, s ez a két történet váltogatja egymást. Az egyik történet Jókai önéletrajza: a gyermekkor, Petőfi és a tízek társa-

sága, a forradalom, a bujkálás, végül a politikus évek. A másik Erzsike házasságainak története: Bagotay Muki, Gyuricza Péter, Bálványosi Bálint alias Rengetegi Tihamér, Klatopil Vendel, Medvési Ézsaiás – azaz: a dzsentrí, a paraszt, a színész, a katonatiszt, a tanító – végül Mária Nostra. Úgy változnak érzelmei, mint a tenger felülete, végül elkomorul.

A regény – az öt férj szerint – öt nagy egységből áll. A cselekmény érdekessége, hogy a két szál ellentétes irányú: az író élete a sok bonyodalom után sikeres lesz, ezzel szemben Erzsike egyre jobban lecsúszik, sorsa tragikus:

1. Az első hét fejezetben összefonódnak az események:
A gyermekkori emlékek, I–III.
A pesti évek, a „közvélemény asztala”, IV–V.
Otthoni tartózkodás, Erzsike Muki menyasszonya lesz, VI.
Közös szállás Petőfiékkel, Erzsike férjhez ment Mukihoz, VII.
2. Önálló szálláson, sejteti házasságát Laborfalvi Rózával, VIII.
Erzsike első megjelenése: Gyuricza Péter felesége, parasztmenyecske.
3. A középső rész a leghosszabb és a legbonyolultabb:
A forradalom március 15-én, IX., harcok, bujkálás Tardonán, X–XIV.
Erzsike második megjelenése: elmeséli válását, a komáromi tűzvészt, találkozását Rengetegi Tihamérral, kalandjait a harcok idején.
Jókai tőle tudja meg Petőfi halálát, Szendrey Júlia férjhezmenetelét. Úgy kesereg Júlia cselekedetén, mint Arany János; a hűtlenségről ír. Ellenpontozás: megjelenik a hűséges Róza a menlevéllel. Ezzel zárul le ez a hosszú, drámai rész.
4. Négy év telik el:
Jókai a *Nábobot* írja, XV–XVIII.
Erzsike negyedik kalandja: Klatopil Vencel, a Krakkóból származó katonatiszt.
A XVIII. fejezetben kiderül a bigámia: Klatopilnak már van felesége és egy kislánya.
Elesik egy csatában, ez megoldja a bonyodalmat.
Ez a rész inkább tragikomikus.
5. Erzsike negyedik megjelenése:
Medvési Ézsaiás, a fanatikus tanító a legújabb férj, XIX.
A politika kerül előtérbe Jókai életében, XX.
Erzsike gyónása: nem bírja elviselni az urát, meg akarja ölni.

Utóhang: az író egy Mária Nostra-i látogatás alkalmával látja utoljára Erzsikét, elfáslva, összetörve.

Jókai egyik legszebb, legérdekesebb, legeredetibb regényének tartom (természetesen Gyulai Pálnak nem tetszett). Elgondolkodtató Erzsike sorsa: azt hiszem, hogy a férfiban valami eszményt keresett, persze elképzelései mindig változtak, ahogy a férfiak is: az első könnyelmű, felszínes, de kellemes és szórakoztató dzsentrí; a második maga az anyaföld: erő, élet, egészség; a harmadik csupa fellengzős lelkesedés; a negyedik a katonai bátorság mintaképe volna, de maga a megtestesült sunyiság. A fanatikus tanító lett volna az eszmeiség, a tiszta gondola-

tiség csúcsa – de ez az életidegen fanatizmus taszító, ellenszenves, elviselhetetlen lett. Mindegyik férfi dilettáns volt a maga módján. Mindegyik férfitulajdonság alapvetően jó volna, de önmagában nem elég, egyoldalúak ezek a férfiak a gazdag lelki nővel szemben. A legborzasztóbb az egysíkú vallási fanatizmus, ezt már nem viseli el a nő, sőt agressziót vált ki belőle. (A vallási fanatizmus motívuma több Jókai regényben is felbukkan: rettenetesekek a *Ruiminban* ábrázolt szekták; tragikus végzetet okoz Áldorfai Ince feleségének, Hannának bigott vallásossága. Erről is lehetne tanulmányt írni, mint az árulás vagy a pénz- és érzelembörze motívumáról, l. 28–41; Bori Imre 1981)

2.2. A párhuzamos szerkezet változatai

A három márványfej (1887) története egy raguzai mondán alapul: egy férfi szakított az egyház erkölcsével, két feleséget tartott. Kivégezték őket, s fejük alapján három márványfejet faragtattak. A regény 35. fejezete a magyarázat, a mondaváltozatok közlése, ekképp kezdődik: „Raguza éjszakai kapuja fölött, a gravozai út felől, kisdéd alakban, egy négyszögletes márványlapon három dombormívű fej látszik. Közepén egy bozontos hajú, egyenes orrú, kemény arcvonású barátfej; jobbról-balról egy-egy szelíd kifejezésű apácafej. Kétféle hagyomány regél erről: írásbeli és szóbeli.” Jókai ezt a hagyományt dolgozza fel egy középkori, véres, bonyolult történetben: a 11. században játszódik Raguza környékén a hegyekben, ahol félvad népek, eretnek szekták tanyáznak és irtják egymást. Hatalmas tablók szakítják meg a történetet: várostrom, föld alatti menekülés, erdőégés, gátszakadás, szárazföldi és tengeri csata.

A regény szerkezete különleges. A középkori történetet kb. 10 oldalanként megszakítja a *Disputa*: a kritikus és a szerző vitája, tehát a cselekménnyel párhuzamosan folyik egy vita. A regény 328 oldalnyi, a disputa hússzor szakítja meg, mindig egy izgalmas ponton. A disputák általában egyoldalasak, de van egymondatos közbeszólás is. A disputa a képzeletbeli kritikus és a szerző között zajlik. Jókainak voltak lelkes hívei, de voltak vitriolos ellenfelei is. A regénybeli kritikus ellenfél, szerepeltetése meglehetősen ironikus: Jókai pontosan tudta, miket kifogásolnak regényeiben, s ezeket a kritikákat parodizálta, tehát a bonyodalmas történettel párhuzamosan folyik egy ironikus paródia, egy teljesen ellentétes hangulatú történet.

A kritikus először a regényt nyitó jókais tájleírást kifogásolja: „Csak megállhattam eddig beleszólás nélkül. Ez aztán a miroboláns tájleírás. Pictor legyen, aki lefesti! Mármost majd én írom le, hogy milyen ez a Branta völgye, meg a völgykatlanba zárt paradicsomdomb – a valóságban.” (13) Következik a kritikus tájleírása: a lapos, iskolás tájleírás paródiája, majd a szerző kifejti, hogy a kritikus a jelenlegi tájat írta le, a szerző az ezer év előtti.

A regény vége felé ezt mondja a kritikus (213): „...No már ... Nem szokásom a szerzők gyomrát dicséretnek szaloncukkedlőjeivel elrontani; de annyit el kell ismernem a jelen munkáról, hogy még Klimius Miklós óta így megutaztatva az olvasó nem volt, mint ebben. Ez egy valóságos humoristico-sentimentális válfaja a

romantico-realisticus irányműnek. Szisztematizált lehetetlenségek napirendje. Amik itt történnek, azokhoz képest Mózes sétája, a Veres-tengeren át száraz lábbal, tréfadolog. Ötezer embernek a megvendégelése hat árpakenyérrel még csak összehasonlításba se jöhet azzal a csodatettel, miszerint egy egész új nemzet, az uskókoké karácsonytól nagypéntekig, a föld alatt bujdokolva megélt.” Stb.

Az író és a kritikus disputája felfogható a Genette-féle narratív metalépszisz sajátos formájának, végül is a szerző bevonja egyik olvasóját – történetesen a kritikusát – a cselekménybe (l. 156), de nem kíván semmiféle megértést és együttérzést kicsiholni belőle, úgysis reménytelen volna.

A három márványfejet a fantáziaregények közé sorolják, olyanokkal állítják párhuzamba, mint a *Jövő század regénye* vagy az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*, ezek azonban igazi fantáziaregények (a kalandor története mégis különbözik Tatrangi Dávidétól, l. 93). Véleményem szerint *A három márványfej* inkább az ősidőket felidéző regényekkel rokonítható, a *Varchoniták*-kal és a *Bálványosvár*-ral. Ezek a regények mondai alapokon nyugszanak, de hatalmas néprajzi, őstörténeti, archeológiai, apokrif irodalmi ismeret (!) van bennük. Alternatív történetírás (Szilasi 2000: 208).

A kiadás utószavában Gángó Gábor *A három márványfej* szerkezetét rokonítja az *Egy hírhedett kalandor* szerkezetével. Van hasonlóság, hiszen a „kalandor”-ban a bíró és a nagyherceg disputája zárja le az egyes fejezeteket, a különbség azonban az, hogy a „kalandor” szabályos bírósági tárgyalás (ezért szerepeltetem a retorikai fejezetben, l. 93), ott a bírónak és a nagyhercegnek nyilatkozniuk, ítélezniük kell, ítéleteik szerves részei a tárgyalásnak, a szerkezet nem párhuzamos; a „márványfej” nem tárgyalás, a disputa teljesen más jellegű: külön fut, a szerkezet valóban párhuzamos.

Érdekes párhuzamos szerkezete van a *Hyppona romjai* korai elbeszélésnek. A romok a Niger és a Szenegál forrásvidékénél, Afrikában található. „Évek előtt élt e romok között egy fehér hajú, fehér szakállú agg.” Egy magasabb és egy kisebb domb között ült rendesen, két sírdomb között. Az elbeszélés közepe táján tudjuk meg kilétét egy levélből, melyet a főhős olvas el: az itt élő nép életének irányítója a szeretet, ám erkölcsaik különbözők, vezérüknek testvérét kell nőül vennie: ez a nép tehát elismeri, sőt elvárja a rokonok közötti házasságot. Az elbeszélés második és negyedik része, azaz a párhuzamos történet ezeknek az erkölcsöknek az ellentettje: színhelye két erdélyi völgy, cselekménye vérfertőzésről és bosszúról szól. Az elbeszélés kérdésekkel zárul: „Mi hát a bűn és mi az erény? Miért erény az, mi két zónával odébb halálos vérfertőzést? Miért szent az amott, ki itt örült és elátkozott?... Hogy lehet egy eszmében együtt pokol és mennyország, üdv és elkárhozás?... Itt, itt adj világot, emberi ész, vagy törpülj le önműveid előtt.”

3. Keretes szerkezet

3.1. Tipikus keretes szerkezet

A *Szerellem bolondjai* (1869) lehet a típuspélda a keretes szerkezetre. Az Előszó után következik a keret, majd a történet. A keret maga különleges: három történet, amelyekkel a bolondok klubjának tagjai versenyeznek. A harmadik lesz a regény cselekménye, vagyis Harter Nándornak, a szerelem legnagyobb bolondjának a története.

Keret

A magyar klubokról szóló bevezetés áttekintést ad a klubokról, végezetül egy kevésbé ismertet mutat be, amelynek tagjai a high life-hoz tartoznak, nevük: „a szerelem bolondjai”. A klub minden öt évben pályázatot ír ki furcsa történetekre. Azt kell eldönteniük a klubtagoknak, hogy ki a nagyobb bolond. E célból három klubtag előrukkol egy-egy bolond történettel.

Első bolond: egy fiatalember követ városról városra egy cirkuszi idomárnőt, akibe természetesen szerelmes. Tragédiát okoz: beugrik a ketrecbe, a tigris rátámad, de az idomárnő közbeveti magát, és őt marcangolja szét a tigris.

Második bolond: egy fiatalember szerelmes a királynéba (tkp. a nápolyi királynéba, Erzsébet királynénk nővérébe), s részt vesz az Itália egyesítéséért folyó harcokban. A királyné kézcsókjáért harcol. S ezt sebesülten, betegágyán valószínűleg el is éri, ti. lázálmban nem tud különbséget tenni valóság és álom között.

A harmadik elbeszélő azt állítja, hogy az ő embere mindegyiknél nagyobb bolond: „Az én bolondom egy olyan nőbe szerelmes, aki nem az övé, s akiért minden vagyonát elpazarolja.” Ez eddig mindennapi történet. „De az a nő nemrég még saját neje volt: akkor gyűlölte, ki nem állhatta, fűt-fát megmozgatott érte, hogy tőle elválhasson; s mikor végre elválasztották, mikor a nő ismét férjhez ment máshoz, akkor eszeveszetten belebolondult, és kétségbeesett miatta.” (44)

Történet

Itt kezdődik a valódi történet 27 fejezetben, Harter Nándor története. Jókai így vezeti be: „Ez most ez idáig a képnek kerete volt – az arabeszkeket láttuk. Most következik a kép, itt kezdődik a regény; a szerelem bolondjainak regénye. Egyszerű, mindennapi történet, aminőt eleget szőtt keresztül a sors életutainkon; egyik-másik szemlélő játszott és szerepelt benne – anélkül, hogy tudta volna.” (45)

A klubtagok mesélik el tehát a történeteket, így Harter Nándor történetét is, aki szerelmes lett elvált feleségébe, s mindent elkövetett visszahódítására. Mindebből az következik, hogy Jókai egy klubtag mesélő attitűdjét veszi fel (több művében is előfordul efféle nézőpontváltás), stílust vált. Ebben a regényben nincsenek romantikus tirádák, nincsenek lírai betétek; Harter naplója tagolja némiképp az elbeszél-

lést (*I*, 102; *II*, 37). Az eseményeket a *brevitas* alakzata foglalja össze (*II*, 176), Bécsben vagyunk egy vendéglőben:

„Én tudom, hogy ki ez a hölgy – mondá Föhnwald. – Azt is tudom, honnan ismeri a clownt, s mi köze van a „Filosof”-hoz. Ott voltam a történet kútforrásánál, s amit tudok, azt magam láttam és hallottam. Egyszer adóbehajtáson voltunk Magyarországon, a nádasi pusztá bérloínél; úgy emlékszem, hogy Világosi volt a bérlo neve. Miután a biztos és pecérei az utolsó pénzt is kisajtolták a háznépéből, még a kisasszony karperecében levő magyar aranyat is, vesztére egy vándorkomédiás jött éppen az udvarra, bohócmutatványaisal mulattatni a háziakat. Az adóbiztos nyakon fogta a bohócot fizetetlen jövedelmi adóért, s mert annál egy garast sem talált, elvette tőle a betanított kis tatárlovát, ami annak kenyérkereső társa volt; el is vitte irgalom nélkül, s el is adta valahol néhány forintért egy házalónak. A bohóc meg akarta ölni magát és gyermekeit: ekkor a kifosztott ház kisasszonya megszánta a nyomorultat, s neki ajándékozta tulajdon kis kedvenc póniját. Íme, ez az ismeretlen nő, a bohóc és a „Filosof” története. Később az elemi csapás miatt elpusztult a bérlo-család, úgy hallottam, hogy sokáig élődtek a fővárosban, hol a leány lecke-adással tartotta fenn egész családját. Egész rege, amit e szép gyermek önfeláldozásáról regélnek. Utoljára elüldözte őt egy úrnő Pestről, ki féltékeny volt a szép leány szemére. Én nem láttam őt a pusztai egzekúció óta, s csak most ismertem fel a cirkuszban újra a nádasi pusztá szép tündérét, most még szebb, mint akkor láttam.”

Ez csak a Világosi család történetének összefoglalása, a regény másik szála Harter Nándor, Malvina és új férje, Lemming Rudolf bankár története. A két család közötti összekötő kapocs Harter Elemér, Harter Nándor első házasságából való csélcsep fia, aki végül is az amerikai polgárháborúban megedződik, jó útra tér, még a nevét is megváltoztatja Szívósrá, s Föhnwald elbeszélése nyomán megtalálja régi szerelmét, Világosi Ilonkát. (Az amerikai polgárháború motívuma másutt is, az *Enyim, tied, ővé*-ben is felbukkan, Áldorfai Ince is részt vesz a harcokban, az északi fél mellett. Kevesen tudják manapság, hogy nagyon sok magyar emigráns vett részt az amerikai polgárháborúban, nagy elismertséggel; volt, akiről várost is neveztek el.)

Utóhang (ezt a millenniumi kiadáshoz, utólag írta Jókai, 1896-ban)

A két egzotikus novellát maga is a „regény rámájának” tekinti.

A közvélekedés „fátyolt akart vetni a múltra”, azaz a Schmerling-provizórium idejére. Jókai pedig megírta az *Új földesúr*-ban a Bach-korszakot, s meg akarta írni a Schmerling-korszakot is. A regény a nagy 1863-as aszályról és az akkori korrupciós ügyletekről szól – a szerelmi téma afféle elterelő mozzanat.

A keretes elbeszélések stílusa a köznapi emberek stílusát utánozza, így indul a Harter-történet elbeszélése is. Később azonban a regény elbeszélője átvált Jókai stílusába: döbbenetes és megrázó az aszály, az aszályt követő éhínség leírása (*I*, 134, *II*, 55, 110, 189), élesen ironikus a korrupciós ügyek részletezése (*II*, 38, 59, 113, 133, 151). Visszataszító és felháborító a két végrehajtó, Gierig és Konyec

tevékenysége. Különleges szerkezeti betétnek tekinthető Föhnwald százados akciója: láncszerűen számolja fel a vesztegetéseket, olyan ez a részlet, mint egy ironikus láncmese (II, 115).

Anekdotikus keretbe foglalta Jókai a kegyetlen realizmust: a Világosi család sorsa tragikus. Beszélő névvel utal Jókai a Világos utáni kegyetlen világra, amelybe a becsületes hazafiak képtelenek voltak beilleszkedni, s szellemileg is felmorzsolódtak (megrázó *Magyar költők sorsa* c. írása a szabadságharc bukása utáni emberi tragédiákról, in: *Írói arcképek*). Az embereket nemcsak a könyörtelen és cinikus végrehajtók sanyargatják, hanem a természeti csapások is. Beszélő nevük van a végrehajtóknak is, Gierig – kapzsi; Konyec – vége (egy német és egy orosz név, talán nem véletlenül). A regénynek ez a része olyan, mint egy Móricz-regény kegyetlensége. Jókai mindent tudott, realista, sőt naturalista is tudott lenni.

Vannak keretes szerkezetű elbeszélései is. Ilyen *A fehér angyal*: a keret a „magyar vezér” története, s ez a keret egy régi legendát fog közre (vö. 231).

3.2. Sajátos keretes szerkezet: az író más szerepébe bújik

Keretes szerkezet jellemzi Jókainak még néhány regényét, de ezekben az író más szerepébe képzeletbeli magát, stílusát is ez a szerep határozza meg.

Az *Egész az északi pólusig, 1876* (alcíme: *vagy mi lett tovább Tegetthoffal? Regény egy a hajón hátramaradt matróz feljegyzései után*) fantasztikus kalandregény. A Tegetthoff nevű hajó léket kap a Ferenc József-földnél, legénysége elmenekül, de ottfelejtenek egy matrózt, Galiba Pétert. A regény Galiba Péter naplója, egyszerű, kissé tudákos stílusban: Galiba Petinek figyelemre méltó természettudományos műveltsége van, föld alatti kalandjait, megfigyeléseit „hitelesen” írja le. Kalandjainak csúcspontja a több ezer éves kristályba zárt ősapának és leányának felélesztése.

Az *Öreg ember nem vén ember* (1899) kései regénye is keretes szerkezetű: az öreg ember barátnéjához írt képzeletbeli levelekkel keretezi a négy történetet: író, mérnök, orvos, festőművész szerepébe bújik. A négy – meglehetősen bizarr – történetben az a közös, hogy a nőkkal való mindegyik kapcsolata kudarcba fullad. Az irodalomtörténet-írás pedzegeti a Jókai regényeiben fel-felbukkanó erotikát (egyik-másik műve nem éppen ifjúsági olvasmány), ez a regénye erősen erotikus, egészen a képtelenségig (Bori Imre 1981).

Az *Ahol a pénz nem isten* (1902) Jókainak utolsó, még életében megjelent regénye. A különleges történetet egy hajóstiszt meséli el, a hajóstiszt szempontjából és stílusában van megírva. A keret: az Adria Magyar Tengerhajózási Társaságnak egyik igazgatótanácsi tagja kapott egy ifjú tengerésztiszttól egy kéziratcsomagot, ezt teszi közzé.

A helyszín egy sziget, ahol az emberek paradicsomi állapotok között élnek: nem ismerik a pénzt, a rangkülönbséget, mindent maguknak kell létrehozniuk. Főszereplője a Capitano, aki elmenekül a gonosz világból, s megkísérel egy újra teremtett, igazságos világot létesíteni. A Jókai-regényekben oly gyakran felmerülő sziget-motívumról van szó (vö. 46).

A *Mire megvénülünk* sajátos szerkezetű: az elbeszélés naplórészletekkel váltakozik (Dezső naplója); „kissé megzavar bennünket az, hogy pl. a legelső fejezetek már Dezső naplójaként vannak közölve, pedig ezeket Dezső öregkorában írta, s *azután* folytatódik az író elbeszélte cselekvény, melyben a gyermek Dezső és az ifjú Loránd szerepel; s az időbeli sorrendnek ez a cserélgetődése többször is ismétlődik” (Zsigmond 1924: 183). Azt hiszem, hogy Zsigmond Ferenc itt tévedett. Áronffy Dezső időskori naplója keretet képez: az első, a *Dezső naplója* című visszaemlékezés elindítja a történetet; a másik, a *Mikor megvénültünk!* című lezárja a történetet, „elvarrja a szálakat”. A közbeeső történet egyenes vonalú, az események követik egymást, időváltás nincs bennük, csak személyváltás vagy nézőpontváltás.

Az első kötet tizenhárom fejezetről áll, az író a narrátor, 3. személyben mesél, de a 2., a 3., a 6., a 7. és a 10. fejezetek eseményeit Dezső mondja el egyes szám első személyben. A második kötet tizenkilenc fejezet, a 19. és a 20. fejezetet meséli Dezső. Ezek tehát nem naplórészletek, hanem nézőpontváltások.

A lineáris szerkezet egyben fraktálszerkezet is: az első kötet elején van két elágazás: a 4. fejezetben találkozunk Topándyval, Ciprával és Sárvölgyivel; az 5. fejezetben a cigány rablóval (Loránd találkozik vele vándorútján). Ez a két szál a második kötetben csatlakozik a fővonálhoz: Topándy végig szerepel a második kötetben, Sárvölgyi a 22. fejezetben bukkan fel, a rablásokról a 24.-ben értesülünk. Mindez nagyon is tudatos szerkesztésről árulkodik: a szerző tudja a regény elején, hogyan szerepelteti majd hőseit a továbbiakban, nem igaz a „léhán felépített mese” mítosza, nagyon is tudatos, újszerű, modern a kompozíció. Az író ebben a regényben is más szerepébe bújik, de csak részben, ez az érdekessége a narrációnak.

A második részben kevesebb teret kap Dezső: ez érthető, hiszen itt inkább az idősebb testvéréről van szó, és előtérbe kerül a rokonszenves és finom lélekrajzzal ábrázolt Cipra. Meghatóan szép regény, véleményem szerint a nagy Jókai-regények közé tartozik. (Áronffy Loránd sorsa nemcsak a tíz évre elhalasztott párbaj miatt tragikus, hanem azért is, mert részt vesz a szabadságharcban, s a bukás után nem találja helyét, feleslegessé válik. Sorsa hasonlít az öreg Világosi és Áldorfai Ince sorsához, aki szintén talajvesztett hajdani szabadságharcos, bár ő próbálkozik az új világba való beilleszkedéssel. A magyar „felesleges emberek” sorsa tehát több Jókai-regény témája, a felesleges ember motívumáról ugyanúgy lehetne fejezetet írni, mint az árulás motívumáról. Sok a szomorú Jókai-regény.)

4. A szélső szerkezeti részek

A retorikák hangsúlyozottan foglalkoznak a szélső részekkel, különösen a bevezetéssel. Jókai műveiben nagyon sokféle megoldást találunk mind a kezdésre, mind a lezárásra.

4.1. Bevezetések

A retorikák azt tanácsolják, hogy a bevezetést (latin: *exordium*) nagyon gondosan meg kell tervezni, hiszen ezzel nyerjük meg a hallgatóság jóindulatát, ezzel tesszük együttműködővé. Cornificius közvetlen (*principium*) és közvetett (*insinuatio*) bevezetést különböztet meg. „A közvetlen bevezetés a hallgató lelkét tüstént alkalmassá teszi arra, hogy meghallgasson bennünket; célja, hogy hallgatóink figyelmessé, érdeklődővé, jóindulatúvá váljanak” (Cornificius 1, 4, 6). A közvetett bevezetés színlelő, köntörfalazó; kétes és becstelen ügyekben ajánlatos használni, amikor is nem lehet nyíltan ellentmondani. (Azért idézem Cornificius retorikáját, mert ez a világ leghosszabb életű tankönyve: Kr. e. 70 körül írták, s még a 19. században is általánosan használták, Jókai is ismerhette, sőt a modern magyar fordítás megjelenése után magam is használtam főiskolai óráimon.)

A retorikák azt tanácsolják, hogy a bevezetést ajánlatos átgondolni, mondatról mondatra kidolgozni, memorizálni (ha beszédet vagy felszólalást tevezünk); a tételt és a bizonyítást gyakran elegendő vázlatban rögzíteni (ezt a módszert alkalmazta Kossuth is). A bevezetés nagyon fontos tehát minden műfajban: regényekben, drámákban, zeneművekben, filmekben. Régebben a gimnáziumban a *Tartuffe* mozgalmas prologusán tanítottuk a bevezetés kellékeit. Természetesen lényeges a tétel határozott megfogalmazása, az érvelés fokozásos szerkesztése, valamint a hatásos befejezés.

Jókai mestere volt a szerkesztésnek is, így változatos bevezetéseket írt regényeihez és elbeszéléseihez, mindegyik megoldása érdekfeszítő, figyelemfelkeltő; sokféle lehet: a cselekmény elindítása, jellemzés, elmélkedés, leírás, a cím magyarázata, sejtetés, személyes élmény; s ezeken belül számos variáció. Valóban együttműködővé tette olvasóit, ezt népszerűsége bizonyítja.

4.1.1. A cselekmény elindítása

Azonnal belevág a történetbe, így például *A gazdag szegények* bevezetésében a rejtélyes kisasszony megérkezik a fővárosi állomásra a téli viharos-havas időben.

Sok regényének mozgalmas a bevezetése: *Hétköznapi* (népünnepély, bikafuttatás), *A Damokoszok* (Czirjék Boldizsár menekülése a tatárok elől), *Egész az északi pólusig* (egy hajós egy banketten bevallotta, hogy az elsüllyedt hajón ottelejtették Pietro Galibát, azaz Galiba Pétert, egy dalmáciai születésű magyar fiút), *Riumin* parancsot kap a kaukázusi aranybánya felkutatására, kénytelen elvállalni a felada-

tot, mert kegyetlenül megzsarolják. „Az egyik fiát a nagy cserkesz hősnek elvitték Sztambulba, a másikat Szentpétervárra” – ezzel a mondattal kezdődik a *Samyl fiai*. A *Szabadság a hó alatt* drámai kezdetű: egy sebesültet hurcolnak ágyútalpra kötve „úttalan síkon, a hópalástos erdőkön keresztül”. Farsangi jelenettel kezdődik a *Felfordult világ*: négy fiatalember fogadást kötött, hogy végigtáncolnak hat vármegyét „egy csepp kipihenés nélkül”. Az *Egy az Isten* „egy veszélyes helyzettel”, egy zűrös vonatutazással kezdődik, az *Egy játékos, aki nyer* Tersatto várának elárverezésével.

Sajátos variáció a *Szegény gazdagok* bevezetése: az első fejezet címe *Az unalom*, tkp. anticselekmény: az öreg Lapussa szobájában egy eseménytelen délelőttnek az elbeszélése.

Drámai, tragikus bevezetés

A lakodalom halotti torrá válik (*Szeretve mind a vérpadig*): Tisza Ilona bátyját is, vőlegényét is megölik. A bevezetés címe *A zomotor*, azaz ’bajvivással összekötött gyászszertartás a pogány magyaroknál, tetemrehívás, temetés’ (a *Jókai-szótár* meghatározása). Vidám lakodalmi készülődéssel kezdődik a regény, de a cím sejteti a lakodalom szomorú végét, s egyben megadja a regény tragikus hangütését.

A születésnap ünnepség halállal végződik (*A kőszívű ember fiai*), de még tanúi lehetünk a zsarnoki férj utolsó szavainak, szellemi végrendeletének és a feleség esküjének. Hasonlóképpen drámai *Az arany ember* nyitánya: a veszélyes hajóút a Vaskapun keresztül, ráadásul megtudjuk, hogy ez a vészterhes út egyben Ali Csorbadzsi menekülése és öngyilkossága is. Ezek mindenki által ismert, sokat elemzett, nagyszerű regénykezdetek.

Az események háttérének ismertetése, narráció

Az *Erdély aranykora* a klasszikus retorikai szerkezetet követi. A prológu után a narráció következik: a végzetes vadászatnak, Zrínyi halálának elbeszélése. Zrínyi értelmetlen halála párhuzamba állítható Bánfi Dénes értelmetlen halálával (vö. 108), indokolt, mesteri a regény szerkezete.

A *Rákóczy fia* rövid narrációval, a háttér ismertetésével kezdődik: „Rákóczy két fia kisgyermek korában, anyjostul, fogságba került. Bécsbe vitték őket.” – Ezután belevág a történetbe: Rákóczy Györgyöt vizsgáztatják, de helyette az inasa felel (akiről később kiderül, hogy besúgó, mint mindenki a fiú környezetében). Az első fejezet címe: *Giunchi Giorgio examene*.

Meglepetés

Az *Enyim, tied, övé* elején megtudjuk, hogy „Huszonnégy ifjú mulat kedvére a ligetben.” A fejezet végén kiderül, hogy szerzetesek lesznek. A bevezetés vége anaphorás felsorolás; egy tükörszerkezettel és a retorikai kérdés formájában megfogalmazott *sejtetés* – Jókai által gyakran alkalmazott – gondolatalakzatával zárul le (Jókai gyakran alkalmazza az elgondolkodásra késztető három pontot is):

„S az utolsó harangszónál egyszerre rázendítik mindnyájan a zsolozsmát: „Ave Maria...”

... A tavasz ígérete csalárd! ... Nem lesznek ezekből sem híres ügyvédek, sem nevezetes államférfiak, sem hírhedett művészek, sem ügyes technikusok, sem magas hivatalnokok, sem gazdag üzérek, sem vitéz huszárok, sem diadalmas hadvezetők; – mert ezek egy szerzetesrend növendékei: az a távoli kastély ott az ő kolostoruk; az az ő sírboltjuk, ahol élve meghalnak, s meghalva élnek.

... Azonban ki láthatja a jövődöt előre?”

Katasztrófa, csata – monumentális jelenet

Az elátkozott család a komáromi földrengés (1762) leírásával kezdődik, hasonlóképpen katasztrófával indul a *Komárom* című elbeszélés: az ostrom miatti tűzésszel, a tűz oltásával.

A kalózkirály c. kisregény elején tengeri vihar leírásával szembesülünk.

A Török világ Magyarországon elején egy meteor, egy hatalmas tűzgolyó jelenik meg Kolozsvár fölött.

A kolerajárvány leírásával indul a *A fekete vér* cselekménye: „Olyan volt annak a járása, mint egy pusztító hadjárat.”

A mi lengyelünk a turai csata leírásával kezdődik. „A harcban maguk a vezéralakok is személyesen részt vettek: Perczel, Dembinszky, Mészáros Lázár. Olyan volt az, mint egy hősköltemény, mint a „Zalán futása”. Személyes harca a vezérhősöknek.” (I, 7)

„Ne várjatok valami nagyszerű jelenetet, semmi regényes katasztrófa sem történt, csak a burgonya rothadt meg. Három vármegyében nincs mit enni. Éhhalál van.” Ezzel a mondattal kezdődik *A régi jó táblabírák* története, és igenis katasztrófával: éhségmenettel.

4.1.2. A főszereplő (fontos szereplő) jellemzése

Az új földesúr: Garanvölgyi Ádám és a passzív rezisztencia jellemzése, egy ellentmondással kezdődik, amely a regény végére feloldódik: „„Cogito; ergo sum.” (Gondolkozom, tehát vagyok.) | Tehát, ha „non cogito”, akkor „non sum”. [...] Hanem hát az Úr rendelte, hogy olyan állatok is legyenek a világon, amik félig növények; tehát – vegetáljunk!!!” (vö. 85). *A kiskirályok* elején Ponthay Adalbert gróft és különleges kertjét ismerjük meg. *A Szép Mihály* az apa, a tudós nagytiszteletű Fröhlich Dávid bemutatásával kezdődik. *Az Aki a szívét a homlokán hordja* első sorai bemutatják az öreg tudóst, Alaf-beth-gomál mollahot, nevének jelentése: „Ábécé bácsi”. *A lélekidomár* első fejezetének címe: *A címalak*, azaz a főszereplő jellemzése. *Az Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* is a főszereplő, Hugó bemutatásával kezdődik. *A két Trenk* és a *Trenk Frigyes* bevezetésében a szép katoná bemutatásában gyönyörködhetünk.

Lírai *A kis szürke ember* c. elbeszélés kezdete: „Szegény öregapó! Mintha most is látnám... | Mikor decemberben, hideg, fagyos éjjel lovagolt előttünk, egyszerű szürke köpenyben, feszes kamáslikban; egyik arcán a még friss seb csak imígy-amígy betapasztva.” Az első sor refrénszerűen ismétlődik három bekezdéssel később, majd ezzel zárul az elbeszélés.

Szokatlan bevezetést olvashatunk *Az élet komédiásai* elején, hosszadalmas dialógust, az első fejezet címe: „Amit két leány beszél egymás közt”. Lívia és a hercegkisasszony, Rafaela beszélgetnek. Meglehetősen egyoldalú a párbeszéd, mert jóformán Rafaela beszél arról, hogyan képzei el az ideális férfit. Persze a hölgyek hátsó gondolata „Napóleon öcsém” (ez az első fejezet címe), vagyis a titokzatos jellemű Zárkány Napóleon (aki tulajdonképpen Lívia titkos szerelme, jegyese). A bevezetés jellemzés, de közvetett jellemzése az ideális férfinak, vagyis Napóleon öcsémnek. Érdekes idézni, mert ilyenek Jókai hőrszai, de ez a jellemzés kissé komikusan hangzik a fölényes és tudálékos Rafaela szájából, különösen akkor, ha ismerjük a regény végét:

„Annak, aki engemet arra bírna hódítani, hogy én kimondjam neki a szót: „szeretlek”, nem egy erénnyel, de mindazon erényekkel kellene bírnia, amik egy férfit egy nőnek „urává” tesznek. Annak szép, deli férfinak kellene lenni, nem elhanyagolt, de nem is cicomázott külsővel; arcában nemes kifejezésnek, parancsoló tekintetnek, ránc nélküli homloknak. Hangjában teljes változatosságnak kell lenni, hogy tudjon dörögni, ha indulata fölhevíti, és lágyan könyörögni, ha gyöngéd érzelmei meghunyásztják. Edzett testének kell lenni, akit ne lássak dideregni, ha hideg van, el-lankadni, ha fáradt; ne panaszkodjék apró bajokról minden szellőfúvásra. Legyen ügyes, tudjon verekedni, löni, lovagolni, s amellett ne legyen kérkedő, veszekedést kereső, hanem lovagias és finom. Lelkének is minden tökélytel kellene bírnia. Jellemén semmi nemtelen vonásnak nem szabad lenni. A jósnak párosulva az okossággal. Bátornak és szelídnak kell lennie – mindig a maga helyén. Beszédében nyugodt humort akarnék találni, de nem léha élckeresést, s nem sértő szarkazmust. Szeretném, ha kitűnő szónok volna. Költői, művészi hajlamokat, azoknak megfelelő tehetségtől emelve, szívesen látnék nála. Jó gazdának akarnám látni, de nem fősvénynek. Követelném, hogy szeressen egész lelkével, de ne féltsen még egy gondolatjával sem. Tudjon nekem parancsolni, de tudjon nekem engedelmeskedni. És mindezek mellett követelném tőle multhatatlanul, hogy nálamnál minden tekintetben magasabban álljon, még rangban is, hogy ne az én nevem tegye nemesebbé őtet, hanem az ő neve engem.” (*Az élet komédiásai* I, 13; a *Tégy jót* is a két főszereplő beszélgetésével kezdődik.)

A szokatlan bevezetés olykor ironikus bemutatás:

„Először is nagyon gazdag volt.

Ez már magában harminchárom indok arra, hogy az ember mindent tudjon.

Azután gróf volt; – szép ember volt; – és sok esze volt.

Most már megholt. – És már most igazán mindent tud.

Csak hogy nem nyert vele semmit; mert annak, amit holta után tud, nem veheti semmi hasznát.

De nem is vesztett vele semmit; mert amit életében tudott, annak sem vette semmi hasznát.” (*Egy ember, aki mindent tud*)

A szokatlan bevezetés a címbeli metafora magyarázata

De sokkal több ennél: a főszereplő mesteri jellemzése: tulajdonképpen a *comparatio paratactica* (mellérendelő összehasonlítás) alakzata.

Különleges megoldása olvasható tehát *A tengerszemű hölgy* elején. Néhány sorban Erzsike csodaszemeit jellemzi, majd a tengerszemet írja le, de közvetve ez a leírás is Erzsike sokszínű, titokzatos és szeszélyes természete, hiszen a szem a lélek tükre (Gyulai Pál meglehetősen érzéketlen módon és gúnyosan bírálta a *tengerszemű* metaforát):

„Soha nem láttam életemben olyan csodaszemeket. Pedig sok szép szemekkel volt találkozásom. Egész asztronómiát írhatnék róluk. De ennek annyiféle volt a szeme, amennyiszer változott az indulatja. Azért neveztem azt el tengerszemnek. Milyen a tengerszem? A hegytetőről nézve élénkzöld, az átelleni hegyoldal szálfái félig árnyékban tartják, a nap visszaragyog a másik feléből; vidám nevetés ez. Majd meg ha végigfodrozza a szellő, haragoszöldre válik, majd barnára, bakacsínra; a felhő színét adja vissza, villámokat is lövell. Mikor leszáll az éj, fekete tükrében ragyognak a száz meg száz csillagok; egy-egy futó fény végigívlik benne, egy úszó vadmadár ezüstvonalat húz rajta végig; ez a megfordított mennyország. [...]”

„Önjellemzés”

Az idézőjelet az magyarázza, hogy az író más szerepébe bújik, s így jellemzi „saját magát”. A *De kár megvénülni!* történetében Jókai egy öregedő gavallér szerepébe bújik, s az ő nevében beszél – ír: „Először azt a címet akartam adni ennek az izének (mely, fájdalom! rám nézve, nem regény), hogy „egy becsületes ember gonosztettei”. Mert hát én az vagyok: becsületes ember; egyéb címem sincs: se „tisztelt hazafi”, se „szeretett polgártárs”, se „elismert szakférfiú”. | Csak becsületes ember: minden pontban; még a pontok pontjában is.” Stb. A *Mire megvénülünk* történetét a kisebb testvér, Dezső meséli el, így kezdi: „Én voltam akkor tízéves, a bátyám, Loránd tizenhat éves; édesanyánk még fiatal volt, és apánk, bizonyosan tudom, hogy nem volt több harminchat évesnél.”

Jellemzés és korrajz

A *Rab Ráby* bevezetéseként az „*Első fejezet és mintegy előljáró beszéd*” egyrészt azt magyarázza, „Hogy mit vétett Ráby, amiért a Rab predikátumot kellett viselnie, azt is mindjárt az elején megmondjuk. Még száz év előtt Budapest városában nem volt *prókátor*...” Ezután következik a régi Pestnek és a peres ügyek viteleinek bemutatása. „De hátha a misera plebs contriuensnek volt valami baja a maga előljáróságával, földesuraságával, hát annak az ügyét ki védelmezte? | Itt van a „hiátus”. | Ezt a hiányzó valakit kipótolni támadt egy vakmerő ember a semmiből. – Ez volt a Rab Ráby. Nemesi nevén „Mathias Ráby de Rába et Mura.”

A *Fráter György* kezdete: Martinuzzi Utyessenovics György egy lovasscsapattal megérkezik fényes Budavárába: a regény kezdete a középkori Buda bemutatása.

4.1.3. Elmélkedés

A *Fekete gyémántok* a teremtésről való elmélkedéssel kezdődik, ez után következik a „tegnapi világ” leírása: növények, állatok, ősember. Szűkítéses bevezetésről van szó: a múlt→a jelen→a banya→a férfi.

Az *Ahol a pénz nem isten* „Bevezetés”-e így kezdődik: „Mert hát a pénz mindenütt isten.” Ezután következik egy másfél oldalnyi, meglehetősen ironikus elmélkedés a pénz hatalmáról.

A *Kárpáthy Zoltán* a pesti magyar színház megnyitásával kezdődik, egy elmélkedés nyitja az első fejezetet: tulajdonképpen egy retorikai példa az új gazda szorgalmas, áldozatos, kitartó munkájáról: az „őseitől elhanyagolt örököt” állítja helyre.

Az *Öreg ember, nem vén ember* *Előszava* egy levél a „barátnéhoz”, s arról elmélkedik, hogy a címet nem lehet idegen nyelvre lefordítani. Ez az elmélkedés is jó példája Jókai nyelvészeti érdeklődésének, kitűnő megfigyeléseinek (vö. 174).

Különleges megoldása az elmélkedésnek a versszerű, lírai bevezetés. Sok elbeszélése kezdődik fennkölt sorokkal, főleg a *Forradalmi és csataképek* kötetben. Csak egy kis részt idézek *A gyémántos miniszter* c. híres elbeszélés elejéről (megszólítás, hármas mondategyenlőség, megszemélyesítés, felkiáltások, ellentét – a stílusesszók halmazát figyelhetjük meg benne):

„Magyar forradalom! Te egetnyújtó alak! Véres arcú kép! Senkinek gyermeke, mégis mindenkinek halottja! Kelj föl a sírból és mulattass bennünket!

Míg éltél, nem festette le senki arcodat. Most jelenj meg nekem az éjfél óráiban, mikor a temető elbocsátja kárhozott lelkeit, kik nem tudnak alunni az önátkozta sírban, ülj festőtáblám elé, és mutasd meg arcodat képzetemnek.”

Sajátos fajtája az elmélkedésnek az *előszó*. A *Török világ Magyarországon* előszava nemcsak a regényhez írt magyarázat, hanem Jókai regénypoétikájához is fontos adalék. Kulcsmondata: „Mi is tudtuk volna, mit *kellene* tennünk; de cselekedtük azt, ami *lehetséges* volt.” Előszó olvasható a *Szomorú napok* bevezetéseként is az ember mulandóságáról, az előjelekről, a sorscsapásokról, az emberek félrevezetéséről: „Ilyenkor a *nép mindenkitől fél, s ezért mindent elhisz. Izgatható s kétségbeejtett föllobbanásokra* kész, menekülni vágyik félelmei börtönéből, s ha akad korifeusa, ki vakhitből vagy rosszakaratból téveszmék magvait hinti el közöttük, azokat *tettei evangeliuma*ul fogadja el, s irtózatos leend, ha a kétségbeesés vérszemével utat tör magának, merre az ámitók pokolfáklya vezet.” (A cselekmény az 1831. évi koleralázadás idején játszódik, az emberekkel elhitették, hogy az állam által kiutalt, az orvosok által kiosztott fertőtlenítő por mérge, amellyel az urak meg akarják mérgezni az embereket.)

A régi jó táblabírák története előtt ez áll: *Valami előszóféle*, lírai elmélkedés az idő múlásáról és a jó öreg táblabírákról: „A táblabíró volt az ország közigazgatása, közgazdászata, mérnöke, vízszabályozója, törvényhozója, bírāja, ügyvéde, orvosa, költője, tudósa, könyvcsinálója, könyvmegvevője.” Nosztalgikus emlékezés az ifjúságra (természetesen kapcsolatban a regény hangulatával):

„Haj, boldog idők! Haj, szép fiatalságunk évei!

Mikor ifjak voltunk, úgy szégyenlettük fiatalságunkat, úgy óhajtottuk, hogy bár csak már vének volnánk, bár megérnők a bölcsesség éveit, ne hívnának bennünket gyermekeknek többé; és íme eljött az öregség, őszülő hajával, keserű tapasztalásaival, időjós bajokkal minden tagjaiban; itt is fáj, ott is fáj, semmi ízecskenk sem szolgál bennünket úgy, mint azelőtt; megárt a harag, megárt a mulatság, vesződünk a hipocondriával, ezzel a kellemetlen prókátorral, kit a halál küldött a nyakunkra, hogy egy gonosz tartozást szüntelen sürgessen rajtunk. Ilyenkor azután felsóhajtunk: haj, boldog elmúlt idők, haj, szép fiatalságunk évei!

Csak még egyszer gyermekek lehetnénk! Pedig eljön az is: a vénség gyermekkora. Mindennap egy nótát felejtünk, s utoljára is elfelejtenek nótáinkkal együtt.”

A Minden poklokon keresztül elején egy *Jegyzet* olvasható, melyben a szerző azt bizonygatja, hogy regénye „valóságos igaz történet”, forrásokra, többek között Orbán Balázusra hivatkozik.

Még különlegesebb a levél formájában megírt ajánlás. Az *És mégis mozog a föld* egy Toldy Ferenchez írt levéllel kezdődik. Felsorolja benne szerencsétlen sorsú íróinkat: Vörösmartyt, Garayt, Bajzát, Nagy Ignácot, Kazinczy Gábort, Czakót, Széchenyit. Ezután olvasható a „kulcs” a regényhez: „A Kisfaludyak, Kazinczy Ferenc, Kölcsey, Katona akkor tűntek el, mikor én még gyermek voltam. A Magyar utcai ház, Széphalom dűledező falai, a kecskeméti kis ház még nem rég elbeszélhették, hogyan éltek, hogyan haltak meg.” A levél utáni *Előszó* a regény eszmeiségét foglalja össze, a brevitás gondolatalakzata (l. 212). Ebben a levélben fontos mondatokat olvashatunk regénypoétikájáról (l. 22).

4.1.4. Leírás

Tájleírás „Egy mesés világrész Ázsia belsejében, körös-körül kétezer mérföldnyi távolban minden tengerparttól, melynek magas hegyeiről a világ mind a négy részében lakók azt tarták, hogy ott a világ vége” – a mesés táj bemutatásával kezdődik *A varchoniták*.

A *Janicsárok végnapjai* első fejezete tájleírás: *A seleuciai üregek*. Az első mondat: „Sivár, kietlen, barátságtalan vidék áll előttünk: a seleuciai üregek völgye.” A tájleírás hangulata összhangban van regény komor alaphangulatával, a történet Tepelenti Ali kegyetlenkedéseiről, majd a janicsárok lemészárlásáról szól (az 1820-as években játszódik a kalandos regény cselekménye). A komor hangula-

tot fokozza, hogy a barlangban egy rejtélyes hang megjósolja Alinak tragikus végzetét (l. 115).

Sztambul bemutatásával kezdődik a *Fehér rózsa*. A *Névtelen vár* egy téli, párizsi utcaképpel kezdődik. A *szegénység útja* bevezetésében Darkaváry Lőrinc, a kiskirály hatalmas birtokaival ismerkedhetünk meg.

Ekphraszisz

Az ekphraszisz műalkotások leírása (l. 219). Különleges megoldás az arcképek bemutatása; az arckép leírásával való jellemzés: *A lőcsei fehér asszony*.

Az *Egetvívó asszonyszív* első fejezetének címe: *Két arckép*. Mindkét kép Mátyók műve, Baranyi Miklós és feleségének, Katalinnak képmásai. A képek alapján kapunk jellemzést a két emberről, a regény az ő történetük.

Az *élet komédiásai II.* első fejezetének címe: „Magyarország Bécsben”, az egész fejezet a „magyar királyi udvari kancellária” palotájának leírása (56–61).

4.1.5. *A cím magyarázata*

Sajátos módon – disputában – magyarázza a címet *A három márványfej* „Szerzői előszavában”. Leírja, hogy beépítette a feltételezhető kritikát (vö. 121): „Ezáltal megkönnyítettem a kritikának a dolgát, és elveszem a kenyerét – ami kettős jó cselekedet.”

Tehát:

Disputa

Kritikus. Micsoda inkorrekt cím? „Márványfej”? Fej alatt az organikus test részét értjük. Ha márványból van, akkor már szobor. Tehát helyesen: „Három márvány mellszobor”.

Szerző. Engedelmet kérek, ezek éppen csak „fejek”. Semmi sincs hozzá más. Hogy miért hiányzik náluk a test többi része? Ez az elbeszélés legutolsó lapján lesz olvasható, amit elárulni előre nem lehet – tehát hadd következzen az első fejezet.

A *Szerelem bolondjai* „Előszava” is vitázó, a képzeletbeli kritikusokat idézi:

„Micsoda cím ez már? – fogja kérdezni minden ember.

Minő blaszfémia! – kiált fel a szentimentalizmus. Hisz a szerelemnek még a boldogsága is nagyobb bölcsesség, mint a filozófok minden tudománya.

Minő pleonazmus! – mondja rá a satírikus. Hát vannak a szerelemnek okosai is?

Minő antitézis! – jegyzi meg felőle a koreszmék embere. Hisz a szerelem nem szerelem többé, mihelyt bolondság; s a bolondság sem bolondság, mihelyt szerelem.

Ebből valami furcsa lesz! – szól hozzá a kíváncsiság; szerelmesek és bolondok! Rendkívüli történetek rakhelye lesz itt.”

4.1.6. Sejtetés

A *Sárga rózsza* bevezetése a hortobágyi pusztát mutatja be, de inkább az álmosan poroszkáló gulyásbojtárt. Háromszor esik le széles, feltűrt karimájú süvege mellől az odatűzött sárga rózsza. Mindháromszor visszafordul, és megkeresi: „Ha babonás volna: nem tűzné fel harmadszor is a süvege mellé azt a sárga rózsát.”

4.1.7. Személyes élmény

„A nyolcvanas években a Szentgotthárd vasútvonalon utaztam Párizsnak” – ez a *Nincsen ördög* első mondata.

Egészen különleges, modern az *Utazás egy sírdomb körül* kezdete: ...Futottam önmagam elől. „Ő” üldözött: az „Én”.

Ars poetica olvasható a *Politikai divatok Előszavában*. Kulcsmondata: „egész embernek azt ismerjük el, aki nemcsak magának élt”.

4.2. Befejezések

A retorika hangsúlyozza a befejezés (görög: *epilogosz*, latin: *conclusio*) fontosságát: a hallgató vagy az olvasó mindig emlékszik az utolsó mondatokra, egyszerűen lélektani alapon: a memória úgy működik, hogy a szélső részekre jobban emlékszünk. A befejezés összegez és/vagy érzelmeket kelt. „A felsorolással (*enumeratio*) összefoglalunk és emlékeztetünk arra, milyen dolgokról beszéltünk, hogy röviden felidézzük, de ne ismételjük meg a beszédet” (Cornificius 2, 30, 47). „A fokozás (*amplificatio*) során valamely érveléssel feltűzeljük a hallgatóságot.” A szánalomkeltés (*commiseratio*) során szánalmat ébresztünk a hallgatóságban: „A szánalomkeltésnek rövidnek kell lennie. Semmi sem szárad föl ugyanis hamarabb, mint a könny” (uo. 2, 31, 50). Semmiképpen sem szabad hosszúnak lennie a befejezésnek.

A Jókai-regények befejezései is sokfélék: vannak közöttük „jó” befejezések; igazi, meseszerű happy endek; tragikus, katartikus befejezések; tanúságtétel; a cím magyarázata; különleges megoldások. Mindegyik típusban több variáció lehetséges.

Jókait sokszor vádolták azzal, hogy összezsapja a befejezéseket. Ez a vélekedés természetesen nem igaz, már csak azért sem, mert maga azt írja, hogy először a befejezés alakul ki elméjében, s hozzá igazítja a történetet (l. 103).

4.2.1. A „jó” befejezések

Vissza kell térnünk a románc fogalmához, tudniillik a románc „jól végződő történet”, akkor is megmarad az alapvető pozitív irányultság, „ha a történet a hős halálával végződik” [...] „A vitézek, legyenek bármi nagyok, sorsukat nem kerülhetik el. Más kérdés, hogy nem is akarják” (Nyilasy 2011: 66–67). A befejezés azonban ellentmondásos is lehet: „A modern romance a maga ambivalens lelkületének meg-

felelően különösen kétely alá helyezheti a jól végződő történetet. *A kőszívű ember fiaiban* az implikált, odértett elbeszélőnek a *rosszul végződő nagy történet* horizontján kell szívós harcot folytatnia a (részben, nagyjából) mégiscsak jól végződő „kisebb” történetért, *Az arany ember* végére Timár lehetőségrendszere az öngyilkosság alternatívájára szűkül, a jó befejezést csupán a váratlan, csodaszerű véletlen teremti meg” (uo. 67). Nyilasy érdekes megfigyelést tesz: a hőssel szembenálló gonoszok elbuknak, s ezek gyakran nők: Azraële (*Török világ Magyarországon*), Malvina (*Szerelem bolondjai*), Alphonsine (*A kőszívű ember fia*); vagy a győzelmet egy ártatlan halála árnyékolja be, például a legkisebb fivér, Jenő halála. Persze nem mindig a nők buknak el: Krénfy (*A régi jó táblabírák*) és Sárkölyi (*Mire megvénülünk*) öngyilkosok lesznek, mert gonosz üzelmeik kiderülnek. Teleki meghal a *Török világ Magyarországon* végén, Feriz bég öli meg, mintegy elégtételt szerezve Bánfi Dénes, Béli Pál, Béli gyerekei haláláért, Erdélyorszáért. Ambivalens a regény befejezése: a gonosz elbukik, de a jók is elpusztulnak, végül Feriz bég is. A *Szomorú napok* horrorisztikus cselekményei is lecsillapodnak, a jók diadalmaskodnak. Lándory Bertalan elnyeri a boldogságot (*A lélekidomár*). A *Kárpáthy Zoltán* lezárása is ambivalens: Zoltán győz, a gonosz Kőcserepy – megjavulása ellenére – tönkremegy, meghal; megelégedhetünk, megnyugodhatunk a sors igazságtételében, de a „költő” utal Széchenyi és Wesselényi tragikus végére, s arra, hogy a közészerű, sőt nemtörődöm élet zajlik tovább (l. 110).

Az *Egy az Isten* befejezése a szálak elvarrása, szaggatott vonalsorokkal elkülönítve. Az utolsó bekezdés a „sziget” boldogságáról szól: „Az Adorján család pedig virágozik és gyümölcsözik. Manassé, Blanka boldogságát sokszorozzák gyermekeik; a torockói nép munkáján áldás van; házaiban örvendő, elégedett nép, aki tanul, fárad, gyönyörködik, előrehalad, békében él, világosságot terjeszt, embert megsegít, Istent imád, hazát szeret, nemzetet gyarapít: – s ez az a történet, aminek nincs vége, ne is legyen sohasé vége!”

Jó befejezés, sejtetéssel

A *Fekete gyémántok* befejezése a sejtetés gondolatalakzatára épül: *De nem halt meg...*

Evila ezt mondja Ivánnak: „Ön megbocsát nekem; de azt önnek nem bocsátja meg a világ soha!” (A világ nem bocsát meg: ez a gondolat ismétlődik később, a *Börtön virága* végén is.) De Iván nem törődik a világgal, és mi is tudjuk, hogy „Ami gyémánt volt, gyémántnak maradt.” Ennyi az utolsó fejezet, egyetlen mondat, annál hangsúlyosabb. Különleges megoldás, tulajdonképpen *enthüméma*: az olvasó gondolatban kiegészítheti. (A gondolati folytatásra fel is hívja Jókai a figyelmet: szaggatott vonalsorokkal.)

Különös a *Minden poklokon keresztül* vége: talán egymáséi lettek a szerelmek, Lebée László és Anna. Meglehetősen szokatlan tett következtében: a feleséget

színelg eltemetik, de tulajdonképpen zárdába vonul, s ezt csak az olvasó tudja. A krónikás komor sorai zárják le a történetet: „Nagy idők jöttek nemsokára, amik sok embert meggyógyítottak örökre. | Várkastély és zárdá, a Lebée család neve és címere: boldogok és boldogtalanok, mind együtt enyésztek el. | Jött a mongol!”

Happy end, maradéktalanul, mint a mesében

A cigánybáró befejezése jó példa a boldog megoldásra: a szerelmesek egymásra találnak, Szaffi előkelő, fejedelmi származású, a kincs tulajdonképpen örökség, a Botsinkay család „mai napig virul és hatalmas, s tagjai grófi koronát hordanak”. Az ilyen mesei befejezés ritka. Ezért is jobban illik a Jókai-regényekre a „modern romance” besorolás (Nyilasy 2005), mint a mese (Zsigmond Ferenc 1924). Érdekes, hogy kevés ilyen maradéktalanul boldog, mesei befejezést írt Jókai!

4.2.2. Tragikus, katartikus befejezések

Megrázó befejezést novelláiban is olvashatunk. Jókai kitűnő novelláíró is volt, most *A béka* című kései (1891) elbeszélésének a végét idézem:

„Azzal odahívta magához a csaplárnét, hogy közelebből dörmöghessen a fülebe.

– Aztán holnap reggel, mikor az a kakukkos óra a hatot huhukolja, mondass el egy miatyánkot ezzel a gyerekkel.

– Hát már holnap lesz?

– Holnap hajnalban, hat órakor.

Akkor vitték kivégezni a kis békának az apját, a nyalka, délceg legényt, Gavallér Jóskát.

Az öreg Koppantó kiment az ivóból, felült a lovára és odább kocogott.

– Lásd, de szép kódment kaptál! Mégsem örülsz, te kis béka? Jövő héten piros cipőt is hoz keresztapád.

A kis békának erre a szóra mégis csak elmosolyodott a szája. Csak a szája, de nem a két szeme. A lelógó haja nem engedte látni, hogy azokban mi van.

Én azt kértem a csaplárnétól:

– De hátha a vén Koppantó is el talál pusztulni, mi lesz a kisleányból?

– Akkor a kötelességet majd átveszi másik. Ne kell ezt féltetni. Nagy úr a pusztá. Engem is az nevelt. Nem lesz ez mindig árva. Hej, sok szegény legénynek megfájdul még e miatt a szíve tája.” (*Elbeszélések III*, 274)

Nagy Miklós is említi ezt az elbeszélést (1999: 101–102, 105), az emlékezést és a szegények közötti összetartást hangsúlyozza (ez *A gazdag szegények* témája is), ti. Jókai egy fiatalkori emlékeként írja le a kislány sorsát. Az elbeszélés az alföldi homoktenger és a fehértói csárda leírásával kezdődik, s a balladai befejezésből tudjuk meg, hogy a „béka” apját, a szép Gavallér Jóskát ki fogják végezni. Stílusbravúr ez a befejezés, rövid mondataival, jelzésszerű dialógusaival, szaggatottságával. Jókai így is tudott írni. A kislány szinte Móricz *Árvácskájának* előképe, de inkább párja.

Balladai a *Sárga rózs*a befejezése is, a pusztai párbaj. Érdekesek a lány szavai a győztes Decsi Sándorhoz: „– Látod? – monda a leány. – Ha ő ütött volna le tégedet, és rád borultam volna, s a testemmel védtelenek volna meg, hogy meg ne verhesen. Akkor aztán megtudta volna, hogy téged szerettelek *igazán*.” Az utolsó *igazán* a gyanús (Jókai kurziválta): vagy szeret valaki, vagy nem, felesleges igazolni. Ezt tudta a csikós, s otthagya a lányt. Stílusbravúr, pleonazmus – de gyanús, lebukató pleonazmus.

Enthüematikus befejezése van *A mi lengyelünk*-nek: a szerelmesek – vallási okokból – nem lehetnek egymáséi. Negroten sorsa rejtélyes: balesetben halt meg, lezuhant egy szikláról, viszont egy búcsúlevélféle volt a zsebében: minden bizonynyal öngyilkos lett. Natália tovább élt: „A szerencsétlen nők sokáig élnek.” (Ez a lezáró mondat is *enthüéma*: az igazoló nagypremissza, nincs kifejtve.)

Az *Erdély aranykora* vége tragikus: Bánfi Dénest kivégzik. A fejedelem kegyelme elkésett: „Az erdélyi nemesség legmagasabb feje már ekkor a porba hullott.” Ez az utolsó mondat. Ám a regény a krónikás szavaival kezdődik, ezért a krónikás szavai zárják le végleg, de másképp: az író beszél, és idézi a krónikást:

„A tragédia be van fejezve a hős halálával.

Más alakok, más vezérek veszik át ezentúl a történetek folyamát. Erdély sorsa, alakja, története átváltozik. A palloscsapás, mely Bánfit megölte, egy korszakot vágott ketté, melynek folytatása nem jó. Az uralkodó alak el van temetve a bethleni kápolna földébe, a szellemét nem öröklé senki.

Csak amidőn Erdélyt veszély fenyegeti – úgymond a krónikáíró –, népek rémültére, világ csodájára *fel szokott buzogni a vér az eltemetett honfi dísztelen sírjából*.”

Hasonlóképpen tragikus a *Fráter György* befejezése: a kardinálist orgyilkosok ölték meg. Az utolsó mondat: „A bűnért fölmentést adott a pápa a gyilkosoknak; de a hibát megbosszulta a nemezis. Fráter Györgyöt elveszítve, elveszté Ferdinánd Erdélyt.”

A lőcsei fehér asszonyt kivégezték (ez történelmi tény): „És egy egész rémséges összeesküvésnek a titkát mind magával vitte. Száz főúr, tízezer nemes és egy egész ország szabadult meg az üldöztetéstől.” Korponayné megnyugodott az ítéletben, mert úgy tudta, hogy kisleány – akinek boldog jövőjét akarta biztosítani – meghalt. Az egyén számára tragikus ez a vég, a nemzet számára nem. Az *Utóhangban* Jókai röviden összefoglalja a történelmi igazságot – a gyermek nem halt meg –, s a többi szereplő sorsáról is beszámol.

Mindnyájan ismerjük *A kőszívű ember fiai* tragikus befejezését. Ám a regényhez egy *Vég*szó csatlakozik, melyet nem szoktak idézni, mely feloldja a múlt tragikumát: „...Jó az Isten! – Zöld füvet ad a harcáztatta földnek, fehér báránynak a zöld fünek, ártatlan, szelíd angyalkát játszótársul a báránynak – feledés íráját a mély sebeknek – jobb idők reményét a szegény magyar nemzetnek.”

4.2.3. Tanúságtétel

A népmesék végén gyakran szerepel a mesélő tanúságtétele: én is ott voltam, ettem-ittam a lakodalomban stb. Higgyük el: a történet igaz, hiszen láttam, sőt részt vettem az eseményekben. Ezt az attitűdöt olykor használja Jókai, illik is románcos történeteikhez.

Tanúságtétellel fejeződik be *Az arany ember*: „Ábéce-tanuló gyermek” volt, amikor látta a szép, szelíd hölgyet és halálra ítelt gyilkosát. Negyven év elteltével pedig járt a Senki szigetén, s beszélt is egy rejtélyes öreg emberrel. Az utószóban leírja, hogy a történet végét egyik nagynénjétől hallotta egy balatoni viharos hajóúton: „a történetet [...] a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, társalkodónéje, a tiszt korábbi kedvese és anyja között, kiket ő mind személyesen ismert. Ez volt az alapeszme, a végkatasztrófa, amihez aztán nekem a megelőző történetet, mely e végzethez elvezet, hozzá kellett építenem, s a szereplő alakokat, helyzeteket mind összeválogatnom: hihetővé tennem. De azok az alakok és helyzetek mind megvoltak valósággal.”

A *Szép Mihály*t lezáró bekezdésében arra hivatkozik Jókai, hogy Simplex egykorú naplójából állította össze a történetet. A regényhez készített jegyzeteiben több forrását is megnevezi, közöttük az „Ungarischer Simplicissimus”-t.

Terjedelmes *Utóhang* zárja le a *Politikai divatok*-at. Megmagyarázza benne a regény hézagait: abban az időben íródott, amikor börtönre ítélték, s a cenzor folyamatosan törölt a *Honban* közölt folytatásokból, s maga a lap is veszélybe került.

4.2.4. A cím magyarázata

A *Felfordult világ* lezárásában az író röviden összegezi szereplőinek sorsát; a gazdag arisztokratákat tönkreteszik vagy tönkremennek: „És az alatt a táblabíró fia és a gróf leánya, mint szerény gazda, mint szorgalmas gazdasszony, ha kincseket nem is, de független, senkinek sem bókoló állást tudtak kivívni maguknak. | Íme, ez a „felfordult világ”.

4.2.5. Különleges befejezések

Különleges, kétvariációs a befejezése *Az élet komédiásai*-nak, az író az olvasóra bízta, hogy melyiket fogadja el: a szerelmesek öngyilkosok lesznek, vagy Japánba menekülnek, s ott boldogan élnek. Ez mindenképpen 20. századi, modern megoldás.

Tragikomikus *A kiskirályok* vége: Decebál elpusztítja a hamis Thonuzóba-sírt, s maga is meghal. Jókai azonban megnyugtatta az olvasót: a regényhez egy záró fejezetet csatolt „Utószó / Akik nem tudnak meghalni” címen. Tanussy Manó Lizandrájával Amerikába ment, tehetségét a nagy építkezéseknél kamatoztatta, vagyonra is szert tett. Szót fogadott Mántay Móricnak: tanult. Ez volna a dzsentrí

lehetséges útja, de a valóság más: a kiskirályok pedig élnek, de nem uralkodnak: Belizár báró hivatalnok, Decebál pedig képviselő, mindenhez hozzászól, a régi álláspontot védve. Az utószó erősen ironikus, különösen a kezdete:

„Milyen jó volna itt elvégezni egy regényt!
Ha a kritika nem volna.
A mai realiztikus kor az ilyen iránynak nem kedvező.
Micsoda? Jóslatok? Sejtelmek? Véletlenek és katasztrófák? – Ez a józan ész törvényeinek ítélete előtt meg nem áll.
Cigányasszony jóslata! Beteljesülve!
Álomjáró delejes látásai! Megtestesülve!
Nincs az a bíró, aki élethosszig tartó hallgatásra ne ítélje érte azt a vakmerőt, aki ilyen alapon mer elkövetni emberölést, sőt gyilkosságot. Kézzelfogható valót követelünk!”

Érdekes a *Szabadság a hó alatt* befejezése, jó is, meg rossz is: Zeneida követi a száműzetésbe szerelmét, Ghedimin Ivánt; a száműzetés ténye tragikus. Jókai egy utolsó bekezdésben igazolja ezt a befejezést: valóban követték feleségük a száműzötteket; az igazsághoz tartozik az a tény is, hogy a téli palotában ünnepséget rendeztek. Különleges megoldás az is, hogy Jókai epizódokat csatol a regényhez: Puskin megmeneküléséről, Ghedimin és Zeneida sorsáról a száműzetésben, a varsói felkelésről. Történelmi jegyzetek következnek. Végezetül közli saját fordításában Puskin *A cigányleány* c. elbeszélő költeményét, amelyről sok szó esik a regényben.

Az *És mégis mozog a föld* lezárása szomorú, hiszen a főhős, Jenőy Kálmán meghal. Negyven év múltán, elkésve, az utókor hálás. A befejező mondatok azonban ironikusak is, bizakodók is: „No, de minden jó lesz. Ha meghaltak, pompásan eltemetjük őket, s mindegyiknek szobrot emeltetünk. | A föld pedig, amelyet ők megmozdítottak, csendesesen fordul előre tovább. —————
— — — (Jókai ide még egy sor szaggatott vonalat írt, felhívásként az elgondolkodásra. Ismét láthatjuk, hogy gyakran élt ezzel a tipográfiai lehetőséggel, hasonlóképpen a három ponttal vagy a három csillaggal is.)

Az *Egy magyar nábob* lezárása nagyon szomorú. Szomorú Fanny, majd az öreg Kárpáthy János halála. Érdekessége a befejezésnek, hogy az író röviden elmondja a többi szereplő további sorsát.

Az olvasót szólítja meg (odafordulás, aposztrophé) a *Régi jó táblabírák* végén: „Csapjátok be a könyvet: a Brenóczy család bevégezte regényét.” Előtte azonban visszakanyarodik a regény elégikus, ifjúságot sirató bevezető soraihoz: „Így múlnak el az idők szépen egymás után, észre sem veszi az ember, hogy megvénült, s egyet fordult az egész világ. Más öröm, más bánat, más ifjúság, más öregség. | Egyet-egyét sóhajunk, mikor egy-egy tekintetes úr, egy-egy méltóságos úr a régi

jó nevek közül elhal, elenyészik. Eggyel megint kevesebb...| Olyan nagyot lehet gondolkozni utána!...”

Jókai bevezetései és befejezései változatosak és érdekesek. A bevezetések figyelemfelkeltők: izgalmas események, olykor a főszereplő jellemzését olvassuk, vagy elmélkedést, leírást tartalmaznak, néha a címet magyarázzák, sejtetnek, személyes élményről szólnak, sokféle változatban. A befejezések sokszor ethümematikusak, sejtetésre épülnek, aposztrophétt tartalmaznak, mint az utolsó példában, de egyéb alakzatokat (anaphorákat, iszokólonokat, ellipsziseket), sőt külső érveket (tanúságtételeket) is. Azok a kritikusok, akik azt írták, hogy összecsapja befejezéseit, talán nem vették észre a befejezések érvelési és alakzatos technikáját. S alakzatos technikája illik művei stílusához.

4.3. A narráció különlegességei

Nagyszabású leírások jellemzik Jókai regényeit, az átlagolvasók ezeket át szokták lapozni, unják őket; ezzel szemben az érzékeny olvasók és az irodalmi műveltség-gel rendelkezők élvezik a leírásokat. A szakirodalomban többen is megállapítják – így Sötér István is –, hogy Jókai leírásai festőiek: érvényesül bennük festői tehetség. Ez igaz. Zsigmond Ferenc először a leírásokat jellemzi, amikor Jókai előadásmódját méltatja (Zsigmond 1924: 364). Tolnai Vilmos kiemelten foglalkozik Jókai leírásaival: „Jókai nyelvének legnagyobb gazdagsága ott nyilvánul, ahol *szemléltet*, a *leírásban*, legyen emberé, állaté, tárgyé vagy vidéké.” Jósika iktatta be először regényeibe a leírásokat, de az ő leírásai statikusak, ezzel szemben „Jókai leírásai élnek, mozognak”. „E művészetének tetőpontja a *tájrajz*, melyben Jókai szépprózai irodalmunk első festőművésze; rendkívül éles szemmel ragadja meg a tájkép jellemző mozzanatait, a vonalak jelentőségét, a színek játékát, a fény s az árny megoszlását, valamennyit az őket kísérő hangulattal együtt” (Tolnai 1925: 234–235). Nemigen foglalkoztak Jókai méltatói a leírások szerkezetével, megállapíthatjuk ugyanis, hogy Jókai leírásaiban érvényesülnek a retorikai tanácsok (ezek megfigyélésen, tapasztalaton alapulnak, nem szabályok, nem előírások, nem preskripciók).

A retorikák azt tanítják, hogy a leírásnak – a tájleírásnak – rendszeresnek kell lennie: vagy a részletektől kell haladnia az egész felé, vagy az egészből a részletek felé; vagy föntről lefelé, vagy lentől fölfelé; vagy egy kiemelt, jellegzetes részletből kiindulva; stb. Ha a leírás tárgya egy személy, akkor ajánlatos külső és belső tulajdonságokról írni. Ha olyan tájat ír le a művész, amely távol van – akár térben, akár időben –, vagyis tulajdonképpen nem látta, és olvasói sem láthatták, akkor ismert tájra kell alapoznia. A legfontosabb tanács azonban az, hogy a leírás soha nem lehet statikus, mozgást kell belevinni (ezt a módszer a retorikák rendszerint Akhilleusz pajzsának leírasi technikájával illusztrálták). Néhány leírásfajta egyben

gondolatalakzat is: a jellemzés az *ethopoiia*, a műtárgyak leírása az *ekphrasisz* (l. 218, 219).

Jókai általában a nagy egészből közelít a részletekhez, tájleírásaiban fokozatosság érvényesül: irányítja a szemlélődő ember figyelmét. Ahogy közelítünk egy tájhoz, először valóban a nagy egészen tekintünk körbe, s ahogy közeledünk, úgy vesszük észre az egyre kisebb részleteket. Olyan a tájleírás szerkezete, mint egy *antiklimax*, egy lefelé fokozás. Ilyen az *Erdély aranykora* elején a Dráva vidékének leírása: először a mocsárban álló óriási erdőséget látjuk, benne is először a szálfákat, majd a különféle indákat, virágokat; azután látjuk a vadak minden nemeit, végül a vadásztanyát és a vadászatra összegyűlt embereket.

Ezt a technikát követi a *Fekete gyémántok* híres kezdete is, az ősi táj bemutatása: a kezdeti forrongó ürességet először a növények töltik ki, később az erdők mélyén megjelennek az állatok, majd az ősember; végül eljutunk egy jelenkori sötét világba, a bányába, s megjelenik a bánya titkait kutató ember. Ezt nevezem *szűkítéses technikának*.

Az ősi erdőt soha senki nem látta, nem láthatta. Hogyan lehet mégis elképzelni? Jókai maga árulja el fogásait: „Képzlet, költői fantázia nem elég azt kifejezni, a számot kell segítségül hívni. A tudomány kétszerkettője vet fényt a tájra. Egy mostani őserdő minden szeme azon erdőéhez képest, mely alatta fekszik, úgy áll, mint 7 vonal a huszonegy lábhoz, tehát sokszorozd a *mai* rengeteget négyszázharminckettővel, s előtted áll a *tegnap*” (9–10). El kell képzelnünk egy mai fánál négyszázharminckétszer nagyobbat. A nem látott világot valahogyan viszonyítani kell a látott világhoz, vagyis tapasztalatainkhoz: „képzeljünk el egy szem epret, melynek minden bogycskája egy alma” – írja. Persze ettől még nem lesz művészi, nem lesz izgalmas a tájleírás; érdekessé, izgalmassá a költői eszközök, a szóképek és az alakzatok teszik:

„És ezek közt a mostani kor minden csodás délszaki növénye: a kenyérfa, a fűszerfahéj, a pizang és ámbrafa, illatot gerjesztő, virágot hintő, gyümölcskínáló, mézhullató, borostyánkő-izzadó fák, mik csoporttal nőnek ki a földből, mint a pázsit, mint a nádbozót, összeszöve, gubancolva virágzó folyondárokkal, fenn tarkítva elűtő levélszínű, gyöngytermő élődiekkel, alant tündérhaját képező mohokkal, s lenn alattuk a napvilágtalan sötétben a foltos áronvirág s a sárga korallgomba. Nincs egy foltja a földnek, mely sűrűn benőve ne volna minden pompájával a természetnek; s mily szörnyű pompájával!”

Megfigyelhetjük, hogy ez a kis részlet is követi a szűkítéses technikát: fentről jutunk egyre lejjebb, a kenyérfától a sárga korallgombáig. A részlet egy nagy analitikus felsorolás, azért analitikus, mert a genustól (növény) jutunk el a speciesekig.

Az ősi állatvilágról először egy áttekintést kapunk: a vastagbőrűekről, a ragadozókról, valamint az „elmúlt évezredekben átmaradt szörnyek”-ről, mindenféle száuroszookról. Ez a bemutatás is érdekes: az állam analógiájára történik, ahol min-

denféle rendbontó és rebellis él: „Ezek között van hivatva a mamutcsalád rendet tartani.” Ezután következik a „mozgalmas leírás”: az állatok örökké harcolnak, kisebb epizódok, előcsatározások is történnek, mint egy klasszikus eposzban, de a legnagyobb csata a mamutok „rendcsinálása”, a mocsárba menekült szarvorrú legyőzése. Olyan ez a leírás kicsiben, mint egy Jókai-regény: több szálon fut a cselekmény, végül ezek a szálak találkoznak: a lajhár, a tigris, az orrszarvú mellékszeplők, a főszereplők a mamutok. Az egyik epizód a tigris és a teknőc harca:

„Az ősmacska ismeri ennek a húsát is, jó puha és ízletes. Az urak is szeretik.

Csak hogy a tryonix nem olyan teknőc, mint a többi. Neki fegyvere is van, a farka. A fejét és négy lábát hirtelen berántva széles teknője alá, pikkelyes farkával, mint egy vaskorbáccsal, elkezdi megtámadóját végigverni. A machaerodus e fogadtatásra nem volt készen. Más teknőc engedi magát a hátára fordíthatni s onnan, mint egy tálból, a pecsenyéjét szépen kilakmároztatni: ez még verekedni is tud. S a pofont nem adhatja vissza. Páncélja van: köröm nem hat bele.”

Óriási tűzvész pusztította el az ősi növényvilágot, majd bekövetkezett a „legtolsó földalakítás”: új növényzet keletkezett, s az agyagréteg alatt ott fekszenek az őslények maradványai, s alattuk „az ősvilág egész fűvészkönyve”, melyet úgy hívnak, hogy „köszén”. Ezután jelenik meg az ember. Ezt a részt meg az egész grandiózus leírást a Jókai stílusára oly jellemző romantikus tiráda (l. 201–204) zárja le:

„Hány ezernyi ezer év kellett hozzá, míg a legelső kőbalta medvebőrös urának utódaiból e selyemben járó ivadék alakult?

Aki gőzzel utazik, napsugárral fest, villámmal üzen a föld egyik oldaláról a másikra, aki lehatol a föld mélyébe, s távcsövével a végtelenség központját keresi; aki az éjnek világot ad, a télnek meleget teremt; – aki megnyergeli a tengert, s összeköti a vizektől elválasztott világrészeket; – aki kenyeret teremt a sárból; aki milliárd emberkéz munkáját végzi géppel; – aki nedvet készít, mely a bánatot legyőzi; – aki ellesi a fűvek titkait, hogy megküzdjön a halállal; – aki hasonlatosságot követel Istentől, s átveszi annak tulajdonait: szeret, alkot, jutalmaz, büntet, teremt, költ, magasztosul, dicsőség, szabadság, örök élet után vágyik, s mikor meghal, egy másik életet követel magának, s hite az erő, mellyel fogva tartja az Istent!...

Hány ezredév kellett idáig!”

A tirádát fennkölt stílus jellemzi, hiszen a mindenség birtokbavételéről van szó. Az emelkedettséget a fokozás miatt érezzük, melyet a sok *anaphora* erősít; a sok *anaphora* pedig tagmondat-egyenlőséget teremt, a sok *iszokólon* pedig ritmust. E tiráda különlegessége, hogy keretbe van foglalva: a keretet, a *redditiót* a kissé megváltoztatott ismétlés adja, a második, a lezárás rövidebb, csattanós.

A monumentális tájleírás érdekessége az is, hogy mindvégig érezzük a „költő” jelenlétét – mert Jókai mindig költőnek nevezi magát. Követjük őt, nem is tehetünk mást, mert erre készítet bennünket: „S hol volt ez a csodaszép táj? Itt, ahol állunk. Talán a Zsil völgyében? Talán az oravicai medencében? Talán a pécsi hegycsoportban? Talán a nógrádi bérmedencében? Százötven lábnyra a most zöldülő

pázsit alatt!” Majd megszólít bennünket: „Nem! Ne tessék félni! Nem volt ősünk majom. Nem eredtünk a gorilláktól. Nagypapáknak nem volt négy keze.” A narratív metalépszisz mindig jellemzi stílusát (l. 156). (Hasonló narratív metalépsziszt alkalmaz az *Erdély aranykora* narrációjában: „– Utánam! – kiálta az, s a tüneményes csoport eltűnt nyomában az erdők sűrűjébe. * Előzzük meg őket. Kerüljünk oda, hol a szarvasok delelnek az árnyékos ligetben, hol a teknősbéka sütkérez a napon, s a kócsagok fürdenek. [...] Jerünk odább. Vén odvas fa tövében egy szarvascsalád pihen. Egy szarvasbika és egy szarvastehén két kis ünnöjével.”)

A retorika olyan tanácsot is ad, hogy a bevezetésben és a narrációban ügyesen megelőlegezhetjük a mű témáját. A fenti kérdéssor (szaggyalagott vonalakkal és csillaggal elkülönítve, kiemelve) bányákra vonatkozik – esetleg egy bánya területén leszünk a történetben? Igen. Óriási tűzvész volt évezredekkel ezelőtt – csak akkor? Az ősember találmány volt, s felülkerekedett a nehézségeken. Vajon ilyen lesz a regény hőse is? Zseniális ez a bevezetés a *megígérés* gondolatalakzata szempontjából is. És még nem is beszéltünk izgalmas metaforáiról.

A szűkítő tájleírás után elérkezünk az emberhez.

A leírás egyik fajtája a személyleírás vagy jellemzés (gondolatalakzatként is számon tartja a retorika, ez az *ethopoia*). Jókai a külső tulajdonságokat mindig összeköti a jellem rajzával, jó példa erre Berend Iván rövid bemutatása: „Harminc év körüli férfi, sápadt, ritka szakállú arccal; vékony ajkai rideg komolyságot kölcsönöznek annak, míg összevont, sűrű szemöldei s magas homloka erősen kidomborodó szemcsontokkal a mélyen gondolkozót árulják el. Hajadonfővel van, mert a boltozat alatt füledt, meleg a lég, s erős, fekete haja sűrű tömegben áll felfelé, s nem tűri a foveget” (*Fekete gyémántok I*, 28). Sok ilyen pregnáns jellemzés olvasható műveiben, mindegyik más, mindegyik más hangulatú, s mindegyik illeszkedik a mű hangulatához.

A történelmi regényhez és a történelmi alakhoz – Zrínyi Ilonáról van szó – jobban illik a hosszabb és fennköltebb stílusú jellemzés, csak lezárását idézem:

„Az egész alak és arc inkább hódolatra hí, mint szerelemre. E vonások nem mosolyognak soha. Nagy, sötét, tengermély szemei olykor a felé hajladozó ifjúra vetődnek, és akkor annyi búbáj, annyi szerelem sugárzik azokból, de az arc még akkor sem mosolyog. Valami magasabb, nemesebb vágy látszik még akkor is arcán, mely több a szerelemnél, több a dicsváagnál, azon nagy lelkek önérzete talán, akik előre sejtik, hogy neveik örökké emlegetve fognak lenni?” (*Erdély aranykora* 10)

Emlékezzünk arra, amit Northrop Frye írt a romance hőseiről (l. 20): „valami magasabb, nemesebb vágy” vezérli őket. Egyre határozottabb véleményem az, hogy Jókai tisztában volt saját regénypoétikájával, s többször is megfogalmazta, akár nyíltan, akár közvetetten, mint Zrínyi Ilona jellemzésében.

A leírások különleges fajtái a katasztrófák és a csaták leírásai, de gondolhatunk a vadászatok grandiózus bemutatására (ilyen például a *Riumin*-ban olvasható bölény-vadászat). Sok ilyen leírás van műveiben, tekintsünk át néhányat, majd vizsgáljuk meg a nagy pesti árvíz leírásának technikáját.

Természeti katasztrófák

Tűzvész – Hétköznapiak, Rab Ráby

Árvíz – Kárpáthy Zoltán (1838)

A gazdag szegények (Zsuzsi néni is elmeséli)

Az új földesúr (a Tisza kiöntése)

Éhínség – Régi jó táblabírák

Járvány – A fekete vér, Szomorú napok

Alföldi aszály, 1863 – A szerelem bolondjai

Földrengés – Az elátkozott család

Földrengés, vulkánkitörés – Rákóczy fia

Ember okozta katasztrófák

Vonatkatasztrófa – Enyim, tied, övé

Lázadás – Szomorú napok

Bányatűz – Fekete gyémántok

A hajóhíd leszakadása (Komárom) – Politikai divatok

Gátszakadás – A három márványfej

Csaták

A Thábor hegyi csata – Minden poklokra keresztül

A mohácsi csata – Fráter György

A nagyszöllősi ütközet; az éji harc (Bánfihunyadnál) – Erdély aranykora

A szentgotthárdi csata – Török világ Magyarországon

Tepelenti Ali csatái; a janicsárok leverése – A janicsárok végnapjai

A magyar inszurrekció (nemesi felkelés) – Névtelen vár

Az isaszegi csata, Buda visszafoglalása – A köszívű ember fiai

A turai csata – A mi lengyelünk

Világmeéretű háború, az orosz nihilizmus ellen – A jövő század regénye

A pesti árvíz, 1838 – Kárpáthy Zoltán

Jókai művészetének eposzi jellegét sokan hangsúlyozzák. Zsigmond Ferenc elődét és lelki-művészi társát Vörösmartyban látja, s teljesen igaza van. Jókai „előadásmódjának regiszterere: az ossziáni módor” – írja, majd fejtegetését ekképp zárja le: „Lehet tehát, hogy az Osszián-hatás Jókainál voltaképpen Vörösmarty-hatás, bár néhol szinte magát Ossziánt véljük hallani a *Csataképek* magasztos fájdalma keserveiben” (Zsigmond 1924: 355). Az eposzi jelleget erőteljesen hangsúlyozza Szörényi László is.

Jókai katasztrófa- és csataábrázolásai valóban eposziak. Az eposzt mindennek felett a monumentalitás jellemzi, a sorsszerűség, a nagyszerű hősök, a fennkölt hangnem; ugyanakkor az élet teljessége is, a mindennapok apró jelenetei: ahogy Hektor kisfia megrémül apja sisakjától, vagy ahogy Akhilleusz nagy műgonddal süti a húst, készíti a lakomát a hozzá látogató követeknek, Odüsszeusznak, Phoenixnek és Aiasznak (az Iliász 9. énekének a retorikai érvelés szempontjából fontos jelenetéről van szó), de a csataleírások is jelenetekre bomlanak. Ezt az eposzi technikát alkalmazza Jókai a nagy árvíz bemutatásakor: a rémisztő egész kisebb jelenetekre bomlik, s a részesemények egyre rettenetesebbek, az egész leírás egy nagy fokozás, ugyanakkor tele van ellentétekkel.

Gyásznapok a címe az árvízi fejezetnek, a gyász mélységét pedig növeli a veszteség nagysága: a fejezet éppen ezért egy nagy ellentéttel, egy romantikus tirádával, Pest értékeinek, jelentőségének bemutatásával kezdődik:

„A nemzeti kegyelet ide hordta mindazt, ami rá nézve drága volt; múltja emlékeit, jövője magvait, a gazdagság kényelmét, fényűzését, az ipar szorgalmát, a tudomány szellemét, a művészet csarnokait és a jótékonyág menhelyeit. Mint a szív halkabb-sebesebb verése, indította a közszellemet az egész országban, minden rétegekben, fent úgy, mint alant, szellemi és anyagi életmozgásokban az új, az emelkedő főváros, a szép Pest, a mindennel bővelkedő Pest, melyet egyszer legalább életében meg kellett látni minden hazafinak, hogy meggyőződjék róla, miszerint ez a legszebb városa a világnak, s ami Pesten nincs, az aztán sehol sincs!”

A tragédia leírása az ossziáni-vörösmartys borongással és az eposzokra oly jellemző sorsszerűség megidézésével kezdődik, a Jókai stílusára oly jellemző aposztrophéval: olvasója megszólításával és bevonásával a történetbe, ismétlésekkel, ellentétekkel, anaphorákkal, a cicerói növekvő tagokkal, fokozással:

„Egy nagy, nehéz sóhaj száll el keblemről, midőn e sorokat írom. A tiedről is, aki ezeket olvasod.

1838 volt az esztendő.

Előre tudhatjátok, hogy nem költészet az, amit leírok. Mind, mind, az utolsó tényig, szomorú, nagyszerű, porba sújtó s égig emelő események: enyészet – siralom – hamvazó nap az egész országra – óriási erőfeszítésű harca egyes nagy szellemeknek a sorssal, a fellázadt elemekkel; nagy megpróbáló istencsapása, melyből hogy újjászülettünk, ez tudatja velünk azt a vigasztalást, hogy sokáig fogunk élni.

Talán nem voltunk eléggé buzgók, talán nem szerettük eléggé sajátunkat, talán nem gondoltunk arra elégszer, amire szüntelen gondolnunk kellett volna: hogy, íme, eljőjön Isten látogatásunkra, s elvegye azt, ami legkedvesebb volt, hogy meg tudjuk, mit veszítettünk benne.”

A körülmények ismertetése következik: a pesti folyamrész két jégtorlasz közé van fogva: egy fenti torlasz Visegrádnál, egy pedig Pesttől délre. A veszélyt az jelenti, ha a fenti torlaszt előbb széttöri a folyam, a lenti pedig fenntartja a vízárt.

Ezután az események sorjáznak: ellentét van a Tarnaváryéknál tartott estély és a közeledő vész között; a kupecok, a rablók, a „katasztrófaturisták” viselkedése és a bátor mentők, valamint a szenvedők helyzete között. Sok-sok kisebb jelenetet foglal egészebe az író, az alábbi vázlat tájékoztat a nagy tabló szerkezetéről:

Előzmények:

Március tizennegyedikének éjszakáján Tarnaváryéknál estély van.

Maszlaczk egy hajóskupeccel megszervezi az üzletet: a pénzért való mentést.

Köcserepyék is ott vannak az estélyen, a beteg Vilma otthon maradt.

Zoltán megérkezik: megtudjuk, hogy megkísérelte felrobbantani az alsó torlaszt.

Átmenetileg elhárult a vész.

Baljós előjelek: az Új téren apró szökőkutak jelennek meg.

Fordulat:

A gátak átszakadtak. „Vész, vész, vész!”

Események és epizódok:

Tarnaváry bezáratta az ajtókat, nem tudnak menekülni, ő maga eszméletét veszti.

Zoltán lovon kíséri a hintóban ülő Köcserepyéket Vilmához, a Váci útra.

Egy lebujban mulatoznak, mit sem törődve a vésszel.

Vissza kell fordulni.

Maszlaczk Trommelhez, a hajóskupechez siet. Szerez egy csónakot, révésszekkel.

A koldusasszonyt otthagyják a templom lépcsőjén.

A révésszek pénzért egy urat visznek Budára, Maszlaczkynak velük kell mennie.

A jurátusok egy kávéházban szokás szerint kártyáznak. Megemberlik magukat, mennek menteni, pénzüket egy szegény asszonynak adják.

Elfoglalják a nyereszkedő révésszek csónakjait (Kovács, Bogozy vezetésével).

Zoltán Vilma mentésére indul.

Megmenti a koldusasszonyt.

Feltűnik Wesselényi. Megmentik Vilmát és a vak kislányt. A ház összeomlik.

Zoltán Wesselényivel marad.

Lírai csúcspont:

Egy nagy tiráda vezet be a következő részt. A mentésben részt vevő, reformkori főurakat dicsőíti. Három bekezdés, a két szélső egyforma terjedelmű, a középső egy kissé hosszabb, de csatlakozik hozzá egy kiemelt mondat:

„Nagyobb az ő nevök, mint a csatatérek hőseié!

Most mutatták meg ők, kiket haza atyjainak nevez a hit, hogy nem hiába vise-
lik e szent nevet, most mutatták meg, kik honfiaknak nevezik magokat, hogy meg-
tudják érdemelni címeiket. Tizenhat év ködös távola takarta el ez emlékeket, de
még most is fényesek, most is magasak ez alakok, s ha az emlékezet végighor-
dozza őket szemeink előtt, most is megjelenik szemeinkben a könny, és nem tud-
juk, mi az: öröm-e, vagy hála, vagy fájdalom.”

Egy nagy felsorolás következik: Wesselényi, Dessewffy Aurél, Prónay Albert, Pajor, Egressy, Podmaniczky, Károlyi, a két Eötvös: Dénes és József, Szapáry Ferenc, Draskovics, a Wenkheimék, „kiket három nap és három éjjel láttatok minde-
nütt, ti, akik vártatok a szabadulást, és bizonyosságot tehettek róla, hogy ők meg-
érdemlették ezt a címet: „*A jók java.*” *Optimates.*”

Ismét epizódok sorjáznak:

Szítányi nagykereskedő rendelkezésre bocsátja hajóit és embereit.

Füstkuti, a nyomdász menti az embereket.

„Mindenütt új meg új jelenetei a csodának, a borzalomnak, a fényes polgár-
erénynek és mély fürtelemnek!”

Rablók garázdálkodnak. A jurátusok szétverik őket.

Az Új téren emberek, állatok húzódnak meg.

Egy napszámos egy vénasszonyt ment meg, nem a kereskedő kincsét, az em-
ber ottvész.

Egy családot mentenek meg, az apáért visszamegy egy fiatalemeber, megmenti
az apát, ő majdnem odavész, szerencséire ki tud úszni.

Az aranyifjak, Berzy, Abellino és a többiek, élvezik a vészt. A főherceg kiteszi
őket, s elveszi csónakjukat.

Lezárás:

A főherceg átviszi a megmentett embereket a királyi palotába, a nádor megnyi-
totta az embereknek, leánya gondozta az embereket, „akit úgy szeretett az
egész nemzet, úgy szeretett – mint egy szentet. | Ama három gyásznapon éjjel-
nappal ottan járt ő – e mennyei vigasztalás a siralmas népek között. | Miért kel-
lett neki olyan korán az égbe szállni!”

Az árvíz hosszú leírását egy tiráda vezet be, és egy tiráda tagolja a középtájon.
A középtájon lévő tiráda miatt mondhatjuk, hogy az egésznek piramidális szerke-
zete van. A lezárás néhány fennkölt sor, a nádor és gyermekeinek emberséges vi-
selkedéséről. A leírás tulajdonképpeni lezárása azonban a következő fejezet, *A*

cenki szenvedő. Kitérésnek tűnik a szerkezet egészében, de a talpraállást, a reményt fogalmazza meg, s ezzel teszi teljessé a vész leírását: „Aki önmagát újrateremteni képes, az halhatatlan.”

A középtájon lévő tirádának piramidális szerkezete van. Ezen azt értem, hogy a középső része kissé hosszabb, mint a három-három szélső. Jókai sokszor él ezzel a szerkesztési lehetőséggel, tulajdonképpen klimax-tetőpont-antiklimax alakzattal (talán a legszebb példája a „*Vándoroljatok ki!*” kezdetű tiráda, amely egy különleges narráció bevezetése, vö. 203). Azt is észre kell vennünk, hogy a két szélső három-három bekezdés iszokólon, vagyis nagyjából egyenlő hosszúságú egységek (mintha versszakok volnának). Ehhez a 3-1-3 szerkezetű egységhez csatlakozik a fordulatot jelentő lezárás, az embereket felrázó jelszó.

„Óh, mint a hidegláz, terjed ez a betegség az ország minden ereiben végig. Mindenki érzi, mindenki siratja ezt a keserű bánatot. Nincs többé hol örülni a magyarnak.

E napokban betegen feküdt cenki kastélyában az a férfi, kiről egykor a történet ne mondjon más emlékmondatot ennél: „Legjobban szerette hazáját”, és tudni fogja róla mindenki, hogy ki volt.

Már akkor, ahogy ezek történtek, régóta küzdött ő faja jólétéért, más utakon, más eszközökkel, mint aminőket az eddigi nagyok használtak, s éppen azért kétszeres fáradtsággal, mert nemcsak elleneivel volt harca, hanem saját ügyfeleivel is.

Ő hordott követ kő után azon nagy épülethez, melynek kigondolása is óriási, mert annak boltozatjai egy egész nemzetet takarnak be, neve annak a magyar nép szellemi és anyagi boldogsága. Ő volt építőmester és napszámos egy személyben ez óriási munka mellett.

Hányszor bele kellett fáradnia! Hányszor kellett éreznie, hogy az ember tevékeny testébe csak kínzásul adattak az isteni vágyak! Hányszor találkozhatott azzal a mítoszi sötét szellemmel, ki éjjel lerontja azt, amit a jók nappal építettek!

Elfáradva, életkedvtelen, közönyösen gyógyulás és halál iránt, feküdt a nemes férfi betegágyában, midőn jön az országrendítő hír, hogy romba hullt Pest!

Ha valakinak drága volt a főváros gondolatja, neki tízszeresen volt az. Mások csak egy szép várost sajnálhattak abban, de nála egész élte építményének alapköve volt ez. Ki érezte e csapást úgy, miként ő?

És íme! A rémséges hírre, melytől megbetegült az egész ország, ez az egy beteg férfi meggyógyulva kelt föl ágyából. Ily hír vétele után neki nem volt szabad betegen feküdni többé! Nem! Ha halva lett volna, még a sírban sem leendett szabad feküdni; feltámadt volna onnan, hogy a teremő jelszót eldörögje: „Pest nem vészett el, Pest felviruland új jóléttel, új örömmel!”

A lírai betétek regényeiben gyakoriak, többségük olyan, mint egy költemény: ritmikus, tele alakzatokkal és egyéb stíluseszközökkel. Ilyen például: *Egy nemzeti hadsereg* (A köszívű ember fiai II, 5–9), érdekes, hogy a regény közepén van (piramidális szerkesztés); az elmélkedés a Budavár ostromáról szóló rész előtt (*Párharc mennykövekkel*, II, 123–124); elmélkedés a rendkívüli időkről (*Politikai diva-*

tok I, 122), maga a „Politikai divatok” című fejezet (II, 108). Az élet komédiásai II, 271–273 oldalain olvasható fejezet címe: *Töprengés* (Zárkány Napóleon dilemmája: Rafaela hercegnőt vegye el, vagy hűséges maradjon régi szerelméhez, Líviához). A regény 295 old., úgyhogy ez a töprengés a végén van. Az arany ember híres Tímár Mihály lelki vívódásairól (I. 45). Hosszasan ír a kolerajárvány borzalmairól (*Szomorú napok* 108). Ruimin jól érzi magát a rendezett, szép kaukázusi fejdelemben, míg egy hirtelen havas-jeges vihar felébreszti benne hazája emléket, családja szenvedését (*Görögtűz* 133, *Riumin*). Sok példát idézhetnénk még.

Gyakran él azzal a fogással, hogy egy rövid elmélkedés után kezdi el vagy folytatja a történetet. Ilyen például *A lóháton* című fejezet bevezetése (*És mégis mozog a föld* II, 49):

„Mi a különbség az ember és az úr között?

Az egyik lovon ül.

A kengyelvas a legelső lépés a magasba.

Együgyű vagy? Lóra ülsz: okos ember lett belőled.

Ferde a képed, ripacsos? Lóra ülsz: s szép ember lettél.

Nem kapsz pénzt kölcsön? Lóra ülsz: s helyedbe hozzák.

Nem kap rajtad az imádott hölgy? Lóra ülsz: s beléd bolondul.

Gyáva vagy, félénk vagy? Lóra ülsz: s vitéz fogsz lenni.

A szegény lutheránus papot tiszteletesnek címezik, ha gyalog jár, s mikor lóra ül: miniszterek és delegációk elismerik róla, hogy „prépost”.

A ló az embernek megnemesítő része.

Már a rómaiaknál „eques” volt a nemesember címe, s a székelyeknél az előkelőket „lófő” címmel tisztelték meg. Még a szentek között is van két lóháton megjelenő: Szent Márton és Szent László; – eleget is zúgolódik a svábhegyi keresztyén polgártárs, mikor a Szent László templomában az oltárképet meglátja, hogy hát már azt a lovat is hozzáíradja-e a szenthez. A régi istenek közül azonban csak az egy Apolló tartott lovakat: egy négyes fogatot a phaétonja [nyitott hintó] számára, s egy hátsólova, a Pegazust, mikor poétázott.

A Pegazusnál azonban sokkal többre becsüli a világ az olyan jó közönséges félvért.

Ezt a tapasztalást *Kálmán* barátunk tevé.

Úgy találta, hogy mindaz, amit az iskolában tanult, amit a fejébe fölszedett, nem viszi őt olyan gyorsan előre, mint egy jó hátsó paripa.”

Jókai leírásainak szűkítőes technikájuk van: a nagy egészből indul ki, s tekintetünket fokozatosan vezeti a részletekhez. Regényeinek nagyobb egységeit valamilyen általános gondolattal kezdi, s azután tér rá a tulajdonképpeni eseményre. Ez az általános kezdés olyan, mint egy igazolás, mint egy nagypremissza (ilyen a természeti képpel való kezdés a magyar népdalokban, a természeti kép az énekes lelkiállapotának igazolása, ez Sík Sándor gondolata, Sík 2000: 244), azután rendeli az általános alá az egyedit. Mondhatjuk, hogy egészből a részre, az általánosról az

egyesre érvel. Nagy tablóinak eposzi jellegük van: ez azt jelenti, hogy a nagy egész izgalmas, sokszor ellentétes részletekből épül fel. Jellegzetesek piramidális szerkesztésű tirádái, lírai betétei.

5. Jókai és a zárójelek

A zárójelek feltűnően gyakori alkalmazása szerkezeti kérdés. Jókai feltűnően gyakran alkalmaz zárójeleket: alkalmazásukat egyrészt a világosság stíluskövetelménye, másrészt az olvasóval való kapcsolattartás indokolja.

A világosság stíluskövetelménye alapvető: azt mondja ki, hogy a hallgatóságra, a közönségre mindig tekintettel kell lenni. Sokszor magyarázza egy-egy ritkább szavának jelentését, hol a szöveg közben, hol lábjegyzetben.

A retorika ismerete megmutatkozik Jókai regényeiben, mind a retorikai terminusok, mind a retorikai érvelés – példa, enthüméma, toposzok – alkalmazásában, mind a „hallgatóság”, az olvasó figyelembevételében. A retorikaelméleti szerzők – a klasszikusok és a modernek egyaránt – figyelmeztetnek a hallgatóság figyelembevételére. Arisztotelész ezt írja: „A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra” (*Rétorika* 1358b). A 20. század Arisztotelésze, Chaïm Perelman külön fejezeteket szentel alapműveiben a hallgatóságra, a hallgatóság értékrendjére; s azt hangsúlyozza, hogy érvelési hibát követ el az a szónok, aki nincs tekintettel hallgatóságára (Perelman 1958, 1982). Tágabb definíciója szerint a retorika a prózai műfajok elmélete, érvényes tehát ez az attitűd az íróra is (Corbett 1969). Jókai is ügyel hallgatóságára, olykor kifejezetten az olvasóhoz ír előszót, utószót, köszönti az olvasót: „Üdv az olvasónak!” (vö. *Az elátkozott család*); regényeiben sokszor fordul az olvasóhoz, ez is retorikai eszköz, az *apostrophé*, az *odafordulás* gondolatalkazata: „Hanem hogy voltaképpen megérthesd ezt a dolgot, kegyes olvasóm, szükségképpen el kell mondanom egynémely dolgot Debrecen városának akkori állapotjairól, amik nem úgy vannak most, mint régen voltak” (*Elbeszélések II*, 185). Olykor az olvasót bevonja a cselekménybe, ez az a sajátos stíluseszköz, amelyet Gérard Genette *narratív metalépszisz*nek nevez (l. később). Jókait szokták azzal is igaztalanul vádolni, hogy kiszolgálta olvasóközönségét, de hát nem azért ír az író, hogy olvassák, hogy megértsék?

A zárójelek alkalmazása szövegszerkesztési és stilisztikai kérdés, Jókai kifejezetten kedvelte, szerkesztésének és stílusának feltűnő jellemzője. Zárójelezésének legalább három szerepe, illetőleg típusa figyelhető meg műveiben.

5.1. Parentheszisz

A *parentheszisz* görög terminus, latin megfelelője az *interpositio*; jelentése ’közbevetés, betoldás, közbeszúrt mondat’, a magyar terminus *közbeszúrás*, *közbeékelés*. Gondolatalakzat, „egy megnyilatkozásba beékel, annak szerkezetét megtörő másik

megnyilatkozás; valamely gondolat megszakítása egy kiszólással, megjegyzéssel, kommentárral. Abban tér el a hüperbatontól, hogy a szövszerkezetet nem bontja meg” (*Retorikai lexikon, közbeszúrás* szócikk, vö. 214). Lehet zárójelben, de lehet zárójel nélkül is. Jókai többnyire kiteszi a zárójelet; egyrészt szómagyarázatokra alkalmazza, másrészt megjegyzéseire, amelyek között – a kiegyezés előtti cenzúra miatt is – sok a *sejtetés* gondolatalakzata, harmadrészt a regénybeli szereplők megjegyzéseire.

Néha egyéni szóalkotását is megmagyarázza: „A tér, melyen hű *iramlóm* (lónak nem nevezhetem, mert medve) végigfutott velem, éppen nem hasonlított ahhoz, melyen odáig jöttem.” (*Egész az északi pólusig* 163) A mai olvasó számára szokatlan az idegen nyelvű magyarázat, tudniillik az akkori embereknek a német vagy a latin szó volt a természetesebb: „...a balettban ő is a színpadnak szegezte a kukucsáját (*Gucker*) ...” (*Egy játékos, aki nyer* 64) Főleg növénynevek említésekor él ezzel a lehetőséggel: „benőtte a felszínét a *békalencse* (Lemna)”. (*Egész az északi pólusig* 178) „Lehullt már minden levél a fákról, csak a „fagyöngy”, a „fakín” maradt rajtuk zölden. A fakín a tölgynek az álma, mely arról regél neki, hogy még nincs itt az évnek a halála, még zöldül valami! Pedig az csak a fakín. (*Loranthus. Riemenblume.*)” (*Akik kétszer halnak meg I, 191*) „Az osztrák félnél sok comma, pausa, parenthesis és különösen sok macskaköröm („”) jött még e kettő közé.” (*Akik kétszer halnak meg I, 76*) Megmagyarázza, mi a macskaköröm, ha nem értené az olvasó (a görög és latin szavakat persze érti), sőt még szemlélteti is (egyébként nagyon ritkán rajzos szemléltetést is alkalmaz).

Érdekes megoldása egy-egy környezetet felidéző szó beszúrása: „Míg Koczur a kocsiban felállva, a kezébe kapott fővegével hadonázott, s nagy jucunditással kiabált: „Zseniál! Zseniál!” Amit a tót asszonyok (*zsena*) arra értettek, hogy mármost ők is visítsanak.” (*Akik kétszer halnak meg I, 253*)

Az alábbi közbeszúrások személyes megjegyzései, gyakran humorosak, olykor tájékoztató jellegűek, de akkor is kedvesek, megmosolyogtatók; olykor pedig szubjektívek:

„A város népe még jócskán alszik. (*Szilveszter-éj után soká szokott reggeledni.*) A boltok sincsenek még nyitva.” (*A lócsai fehér asszony I, 52*)

„– De legalább ne szidja az Istenét meg a szentét annak, akire haragszik.

– Hiszen ha az apját-anyját szidom, azt föl se veszi a pernahajder; ha a lelkét szidom, az nincs neki, de szentje van, aztán nem törik bele semmi porcikája. Az ebadtának, kutyateremtettének.

(*Utoljára még kiderül, hogy a magyarnak a káromkodás afféle biztonsági szelentyű, melyen keresztül a felforrított indulat elrepül. Lesz belőle nemzeti virtus.*)” (*A mi lengyelünk I, 53*)

„De íme két tudós férfiú közeledik, akik még csatos cipőben járnak, s háromszegletű kalapot viselnek; a régi jó medesztus idők maradványai: nagytiszteletű tu-

dós Harangi Ézsaiás és szintén azonos című Tóbiássy Mózes professzor urak. *(Még akkor tanárok nem voltak, csak professzorok.)*” (*Elbeszélések III, 141, A debreceni lunátikus*)

„(Zárjel között mondván, én kétféle nemét ismerem a szerelmes verseknek: az egyik *olyan, mint a méhe*, szeretem zöngését, tudom, hogy tele van mézzel, s viszi azt királynéjának; hadd vigye, nem bántom; a másik *olyan, mint a szúnyog*: úgy énekel messziről, úgy könyörög, hogy hadd csípjen meg valakit! Hiszen bár csípné már, csak ne énekelne a fülébe. – Bélteky Feri verseit Ilonka határozottan a szúnyogok válfajába osztályozta.)” (*Szerelmem bolondjai II, 81*)

„Lábainál nagy virágú szőnyegen pálmabor, kétszersült és egy férfi hever; amit közönséges nyelven szép embernek neveznek. *(Nem tudom, nem vagyok asszony.)* A férfi mandolint tart kezében és dalt ver rajta, a hölgy tárcáját tartja a kezében, s írónnal verseket ír belé. A férfi dallamot rögtönöz hozzájuk és elénekli.” (*Szélcsend alatt. Az életből elvesve 82, A szegény asszony c. elbeszélés*)

Az alábbi közbeszúrásokból sejtjük, hogy az önkényuralmi állapotokról ír Jókai (a *sejtetés* is gondolatalakzat, tehát alakzatkombinációról van szó): „Akinék még egy 1849-iki magyar hírlap akad a kezébe *(kevés volt, s ami volt, megsemmisítették)*, az fog egy rövid tudósítást találni abban, mely jelenti, hogy június 20-án reggel 10 és 12 óra között nagyszerű napudvar volt látható az égen.” (*A köszívű ember fiai II, 175*) „Szép hosszú őszt volt ez évben. *(Jól emlékezem rá: magam a Bükk-erdők mélyén laktam akkor.)* A park vadgesztenyefái másodszor virágoztak... *(A kik kétszer halnak meg I, 225, utalás tardonai rejtőzködésére a szabadságharc bukása után.)*

Sajátos megoldása a dialógusokba épített zárójel. Az alábbi részletben az egyik beszélő, Kornél báró gondolatait látjuk zárójelben, valószínűleg ki is mondta őket:

„Diadém úr csendesen, csak úgy becsukott szájjal nevetett, s aztán egyet szürcsölt a teájából.

– Éppen jókor tetszett megérkezni. Nem méltóztatott még reggelizni? *(Hol a – kányában?)* Tessék mindjárt elfoglalni a báróné csészéjét. *(De hátha kijön még?)* Ne tessék félni, nem jön az ki a szobájából, amíg ön itt van.” *(A kik kétszer halnak meg II, 156)*

A dialógusokban szereplő közbevetéseket más alkalommal elkülöníti:

„– A legnagyobb veszedelme azonban az apátvári uradalomnak ebből a szerencsétlen viszálykodásból ered a két szomszéd család, a Temetvényiek és az Opatovszkyak között.

– No, hogy ennek vége nem szakadt, annak, úgy hiszem, nem én vagyok az oka.

– (Hanem én! – veté közbe a bárónő.)

– Persze, hogy ön! Mert ha én ön helyett Temetvényi Pálma grófnőt veszem nőül, hát akkor...

– (Hát akkor most ez volna a világ legszánandóbb teremtménye, nem én.)” *(A kik kétszer halnak meg II, 59)*

Olykor zárójelbe teszi a beszédpartner ki nem mondott gondolatait, Temetvényi Ferdinánd gróf és Illavay Ferenc szolgabíró „párbeszédéről” van szó:

„– Ön monsieur Cousinre gondol? Az lehetetlen. Olyan hű emberem, hogy az életemet rá merném bízni. Tűzpróbákat kiállt jellem. Gondolja meg ön: Bécsben, a proletárlázadás napján, mikor lélekvesztve futottunk el mind a háztul, őrá bíztam a pénztáramat, elsőzhetett volna vele. Visszatértemkor hiány nélkül találtam a pénztárt.

(– Igen – gondolá, de nem mondta ki Ferenc –, mert azok a proletár lázadók őrt állítottak a pénztár mellé, hogy az ő köpönyegük alatt valami „tolvaj” ne nyúl-hasson bele!)

– Hát ez az egész gyémántszekevény nem volt-e az ő kezére bízva, mikor Bécsből menekültünk? Nem elsikkaszthatta volna-e útközben, ha ezekre számított volna?

(– Nem ám – gondolá ismét Ferenc –, mert történetesen én álltam el az útját.)”
(*Akik kétszer halnak meg I, 183*)

„Híttak már téged „kis számaramnak”?

(Kicsinek nem.)” (*De kár megvénülni! 110*, a mindig hoppon maradt nőcsábásztól kérdezi Passiflora nevű éppen „ügyeletes” barátnője.)

Néha nem teszi ki a zárójelet, mintha elfelejtette volna:

„És az ő akaratát meg nem ingatja semmi.

Semmi? Még ez a rengő föld sem? – Az sem. *Majd mindjárt elmondok róla egy pár adatot.*” (*Az elátkozott család 25*)

„A nemzeti nyelv elvesztésével elveszett a jó erkölcs is; gyáva, esztelen nemzedék kelt az erősek helyébe; a bóbíta az asszonyok fején cégére lett a könnyelmű léleknek, s a férfiak púderes fejében nem volt magasabb gondolat.

Ámde ez nem tarthatott így örökké.

Lehajolhatsz, te árva nemzet, egész a fekete földig, széthullhatsz, elolvadhatsz: mikor a legvégsőre jutottál, akkor is felébredsz újra, s megújítod létedet.

Mindezek ugyan nem regénybe való dolgok, s én biz elő sem hoznám ezeket, ha éppen elbeszélésem folyamához nem tartoznának.” (*Az elátkozott család 148*)

Különleges megoldás az intertextualitást kísérő zárójel, vagyis ha mástól idéz, más sorait építi be regényébe, megjegyzi: „Azt hiszem, hogy jobban szomjúhozza az a meleg, édes forrást. (Ezek a saját szavai Mikesnek.)” (*Rákóczy fia 294*)

5.2. Aposztrophé

Az *apostrophé* görög terminus, jelentése ’elfordulás, elterelés, félrefordulás’, oda-fordulás (ti. a bírótól való elfordulás, illetőleg a közönséghez való oda-fordulás). „Gondolatalakzat, az eredeti célközönség helyett váratlanul egy másik címzett közvetlen megszólítása, amivel erős érzelmi hatást lehet gyakorolni az eredeti közönségre” (*Retorikai lexikon, elfordulás* szócikk). A „másik címzett” lehet az olvasó, s Jókai – folyamatosan fenntartva a kontaktust – gyakran szólítja meg az olvasót, olykor zárójelben, de gyakran zárójel nélkül:

„Mikor aztán egyet kopogtak a szomszéd cellából a falon, az volt az „A”; mikor kettőt hirtelen egymás után, az volt a „B”; a három koppantás a „C”, és így tovább az egész alfabet.

(*Megbocsáss, türelmes olvasóm, hogy ennyi ábécére tanítalak, ebből a „nagy” iskolából.*)

Ez a táviratozás feltartóztatlan volt, körüljárta az egész épületet.” (A *kőszívű ember fiai* II, 220, a „nagy” iskola ironikus, meglehetősen keserű megjegyzés.)

„Megbocsát a tisztelt olvasó, ha most egy időre lekantározom a pegazust, s elkezdem azt vezetni fékénél fogva a megtörtént dolgok tarlóin keresztül.

Tele van ez a tarló tövissel és virággal: tövissel, mely még most is sebet ejt, s virággal, mely még most is illatos.” (*Szerelem bolondjai* II, 55)

Különleges esete a zárójelezés és az elfordulás kombinációjának – a szerkesztő megszólítása a regény kellős közepén (Jókai regényírás közben sem tagadta meg szerkesztő-újságíró mivoltát):

„Aztán – van egy nagy igazság, amit nem hiszem, hogy a glosszák és kszéniák írói előlem elragadtak volna, s ez az, hogy „időjártával fiatalabbak nem leszünk”. (*Nem szedetted kurszívval ezt a remek mondást? – Legalább tedd macskakörmök közé.*)” (*De kár megvénülni!* 224)

„De meg a három recept is a kezemben volt.

– Engedje meg, hogy elküldjem a szobaleányt a patikába a receptekkel.

(A doktor nekem nyomta azokat a markomba. Clairvoyant volt. Tudta, hogy én fogom kifizetni.)

Erre megint odahúzta a fejemet magához, valamit akart a fülembe súgni: „az a doktor egy nagy szám!”* (Ezt ugyan fennhangon is mondhatta volna.)

*(*Betűszedő úrnak: Kérem a felkiáltójelet lefelé fordítani, hogy suttagó jel legyen belőle.*) (J. M.)” (*De kár megvénülni!* 100) *íé*

„Ennélfogva igen jó megérthető szokás volt az, hogy a szolgálattevő hat magyar gárdistát a kötelesség végeztével Gabi apó meghívta egy kis barátságos magyar vacsorára (bevett címen „fűtős misére”) a „Zöld kakas”-hoz. Ennek a kocsmárosnéja tudta a legpompásabb paprikás csirkét készíteni, tejfölösen, csipedettel, ahogy Kecskeméten szokták. (Meg másutt! *Betűszedő.*)” (*Lenci fráter* 22)

Egészen ritkán, de előfordul, hogy az író önmagát szólítja meg. Ebben nincsen semmi különös, hiszen a modern retorika szerint létezik intraperszonális kommunikáció (Perelman 1982: 10), például az *Akik kétszer halnak meg* főhőse, Illavay Ferenc ugyancsak szeret önmagával disputálni, s ezt teszi kritikus pillanataiban Baradlay Jenő is (I. 186, 195). Ám a „szakmai” önmegszólítás ugyancsak ritka:

„*Ne felejtse el, regényíró,* hogy osztrák koronaország földén jársz, a tízkrajcáros állam-pénzjegyek országában, ahol még a miniszter is a szájára üt, mikor ezt a szót kimondja: „egymillió”, s utána teszi „uram bocsá”; s ahol egy milliót érő földbirtok urának nincs tíz csengő pénz a zsebében, s még itt azt mondani ki, hogy egymillió van nyerni való!” (*Szerelem bolondjai* II, 36)

„Jónak látjuk emlékezetbe hozni, miszerint Kecskerey úr a legfigyelemremélőbb renoméval bíró egyéniségnek tartatott a magasabb körökben, s vele bármilyen viszonyban állani mindig *convenant* állapotnak tartaték.

(Zárójel között bocsánatot kell kérnem e tömérdek idegen műszóért, de nincs elég bátorságom a purizmust annyira vinni, hogy a *szalonzsargon* számára magyar műszavakat szabdaljak; bízom ezt műértőbb tollakra.)” (*Egy magyar nábob II*, 171)

5.3. Narratív metalépszisz

Először tisztáznom kell a metalépszisz fogalmát, ugyanis eléggé sok körülötte a félreértés, majd ismertetem a narratív metalépsziszt.

A *metalépszisz* görög eredetű terminus, jelentése ’megváltoztatás, felcserélés’, az előzmény és a következmény felcserélésén alapuló trópus (szókép), tehát a trópus alfaja. A metalépszisz klasszikus esetére idézek két példát először Jókaitól: „nem útleírás ez, újabb divat szerint: vasúti kutyafuttában feljegyzett *szaladó tornyok, repülő városok emléke*” (*More patrio. Regényes kóborlások*, idézi Szajbély 2010: 171); „Miért futnak azok a nagy erdős hegyhátak, váraikkal együtt, s hová futnak oly nagyon? Erről beszél a mi történetünk.” Először elmondja, hogy mi történt „Tegnap”, azután meg azt, hogy mi történik „Ma”?” (*Akik kétszer halnak meg I*, 12). A metalépsziszt Homérosz következő sorára vezetik vissza: „Onnan előre haladt a hajó a *sebes szigetek* közt (*Odüsszeia* 15, 299). A hajó mozog sebesen, nem a szigetek; a hajóhoz illő jelzőt alkalmaz a szigetekre a költő. Az átvitel a következő: a hajó mozgásának jellemzőjét átvisszük a szigetekre. Az időviszony a következő: előbb a hajó mozgását érzékeljük, azután tűnik úgy, mintha a szigetek mozognának visszafelé. A metalépszisz előzmény–következmény-viszony felcserélésén alapuló trópus, sosem egyetlen szó, nagyon ritka (nem ok-okozati metonímia), ritkasága miatt nem tartozik a négy mestertrópus vagy alaptrópus közé. Jókai még ezt is ismerte.

A *narratív metalépszisz*. A metalépszisznek van egy sajátos értelmezése, melyet Gerard Genette fejtett ki a *Figures III.* kötetében. Az elbeszélésen kívüli tényezők bevonását, befurakodását az elbeszélés világába *narratív metalépszisz*nek nevezi. A külvilág, az olvasók is részt vesznek az elbeszélésben. Az író átlép az elbeszélésen kívüli világba, s bevonja az elbeszélésbe. Sterne művét, a Tristram Shandy életét hozza példának, ti. a következő mozzanat van a regényben: az író kéri az olvasót: csukja be a kaput, hogy segítse Mr. Shandyt, hogy az ágyába fekhessen (Genette 1972: 243–246). Jókai gyakran alkalmazza a narratív metalépsziszt, olykor zárójelben. Vegyünk egy példát tőle: „Stomfai Gideon (*csitt, meg ne hallja, hogy így nevezzük, mert minket is felakasztat: ő Robespierre második*) kész örömmel is fogadkozott, hogy ő lesz, aki ezt a szívességet megteszi, senki más” (*Enyim, tied, övé I*, 135). Ez más stílus eszköz, mint a *parentheszisz*; a *parentheszisz* az író vagy a szereplő megjegyzése, a narratív metalépszisz az olvasó belehelyezése az elbeszélésbe. A *parentheszisz* többnyire zárójelben van Jókai műveiben, a narratív metalépszisz kevésbé.

A metalépszisz eredeti értelmében trópus, 'fordulat'. A közbeszúrás, az elfordulás és a sejtetés gondolatalakzat. A Genette-féle narratív metalépszisz is trópus, mindenképpen fordulat (troposz): az egyik helyzetből (síkból) a másik helyzetbe (síkbá) történő áthelyezés; a narráció sajátos fogása, szerkezeti-stilisztikai kérdés.

Példák a narratív metalépsziszre:

„Készítse tehát mindenki látműszereit, fojtsa vissza gyomrába a lélegzetet, szedje ünnepi ráncokra homlokát, midőn én, a vasajtót kinyitandó, annak kilincsére teszem alázatos öt ujjomat, hogy a prézens urat ekképp saját rezidenciájában bemutassam.” (*Hétköznapiak* 117)

„Alig húzzák ki lábaikat e szabad polgárok, midőn a szobaajtó megnyílván, Dömsödi út belép világoszöld kabátjában és ragyás arculatával.

A kocsmai zsvij és szalmahegedű az oka, hogy a jöttét megelőző ostopatogást, kutyaugatást és hintódörgést nem hallhatánk, s ekképp őt minden bejelentés nélkül vagyunk kénytelenek fogadni.” (*Hétköznapiak* 167)

„Undorodol már a légkörtől, tisztelt olvasóm? – Én is.

Fojt, elüli a keblet ez a közelmúlt emléke. Minden idegünk érzi azt a fájdalmat, amelyben akkor betegek voltunk.

Jer velem egy szabad lélegzetet venni. ...

Itt végy, óh magyar olvasó, egy szabad lélegzetet, mert ez a hely az, ahol egy szabad nemzet a szolgaság hada felett első győzelmét kivívta! S az a nehéz csatateri döglelet – éltető levegője a szabad nemzeteknek.

Igen, itt, a Potomac mocsarában verte le legelőször a föld legelső nemzete a rabszolgaság bálványimádóit.

A föld legelső nemzete! – Óh, édes népem, ne hízelegtes magadnak! Lehet, télna egykor te is ugyanaz, lehetsz még tán egykor az; de most a föld túlsó oldalán keresd.” (*Szerelem bolondjai II*, 71)

„Így készítettem el a cukorzúzó malom tervét.

Ezen már nem volt mit gyönyörködni a hölgyeknek. Rájuk nézve ezek a vonalak, szegletek érthetetlen ábrák voltak.

Ezek aztán ott tartottak a férfiak társaságában. [...]

Türelmetlenül kiált fel az olvasó:

– Hagyd el már! Hisz ez nem regény, hanem realiztikus idill, amit jobban meg tud írni Tolsztoj, Zola.

Csak kevés türelem! Mindjárt rémregény lesz ebből.” (*Ahol a pénz nem isten* 179; több jelenség is megfigyelhető ebben a rövid részletben: a regényből való „kiszólás”, egyúttal az olvasó bevonása, azaz a Genette-féle narratív metalépszisz; az utolsó mondat a sejtetés gondolatalakzata; a legfontosabb: Jókai megfogalmazza, hogy ő más, mint Tolsztoj és Zola, más regényfajt művel!)

„Borkúton vagyunk.

Ne vedd elő a térképet, kedves olvasóm, nem találod meg rajta, nem igazi neve az annak a falunak, hanem úgy csúfolják az ismerősök egymás között.” (*Az elátkozott család* 171)

„...Be ne csapd a könyvet, ideges olvasóm! Nem vislek ki az utcára, nem mutogatom meg neked a feltört kövezeteket, a hevenyészett torlaszokat, nem kísértetem veled utcáról utcára a legelső sebesültet, a szabadság legelső mártírját, kit társai véresen, haldoklón vállaikra vettek, s úgy mutogatták a népnek végig a városon – mi csendes, biztos helyről fogjuk az egészet hallgatni, s nem lesz semmi bántódásunk.” (A kőszívű ember fiai I, 150, egyúttal a mellőzés gondolatalakzata).

„Szinte látom, mint csóválja sok ember a fejét, mikor azt olvassa, hogy egy időben a tekintetes karok és rendek, úgy hozván a dolgok rendje magával, megválasztották a kandidált csizmadia-céhmestert alispánjuknak, s mondogatja magában, hogy ez mégis egy kissé erős, s hogy az a veszett poéta, aki ilyenekben töri a fejét, mégis nagyon sokat feltesz olvasói jóakarataról, amikor ilyen merész eredmények kikerekítésébe bocsátkozik, s alkalmasint azt akarja kitudni, hogy meddig nyúlik a publikum hite.

Azért rendjén találok meggyónni egész lemondással, hogy e merész fordulat az általam leírt eseményekben, valamint az egész történet vázlatának alapvonalai nem tartoznak a képzelet világába.

Való az, hogy ilyen átok egyik hazai városunkban kimondatott.

Való az, hogy azt fájdalmas szenvedés követte.

Való, hogy egy napon a legintelligensebb megye rendjei megválaszták nemes pártbuzgalomból a nekik kandidált csizmadiamestert megyéjük első hivatalnokául.” (Az elátkozott család 199)

A küzdés, a szenvedés még csak az elején járja.

Ne sajnáljuk e nyomorult asszonynak a történetét nyomrul nyomra követni.

Én, aki e történetet írom, valódi köteleességet hiszek teljesíteni, amidőn egy igaztalanul meggyalázott nőnek és ivadékának hírnevét, mint köemléket, hamvai fölé kívánom elhelyezni. Nincs ebben az elbeszélésben egy lapra való képzelet sem; ez mind tény és valóság. Meseszerű, de igaz.” (Egetvívó asszonyszív 131)

„Még több bizonyosságom jött erre. Hanem most engedelmet kérek, hadd lássak a falatozás után. Huszonnégy óra óta nem ettem, az asztal terítve, de hogyan jutok fel hozzá?” (Egész az északi pólusig 81)

„S a szoptatás a cetnél sok fufanggal jár. Két emlője van alul, egymástól két-méternyi távolban. (Ezer bocsánatot kérek, hogy ilyen toalett-titkokat is el kell árulnom.)” (Egész az északi pólusig 85)

„És ez nagy szerencse – különösen a tisztelt olvasóra nézve, hogy nem kénytelen most sem a harcok kimenetelének, sem a detektívek fáradozásainak recapitulációját végigolvasni, amiket úgyis elég bőven megismertettek már vele – a szaktudósok.” (Aki kétszer halnak meg I, 189)

Regénypoétikai megjegyzéseket is intéz olykor az olvasóhoz:

„Már most tisztességes regényi eljárás szerint az következne, hogy Fenyéry és Irén, mint a két legjámborabb jellem a többi között, amint megpillantják egymást, rögtön egymásba szeressenek; ebből támadnának illendő jelenetek titkos sóhajtozással és obligát holdvilággal illusztrálva; regényhős és regényhősné szenvednének sokat, míg végre a szerző, ha annyi papirost teleírt, amennyire szerződve volt, megszáná őket, s összeadná kihirdetés, diszpenzáció s egyéb ceremóniálék nél-

kül. Hanem ezt a mulatságot nem köszönnék meg a mi becsületes táblabíráink, akik tizenkét óra óta egy falatot sem ettek, s el vannak fáradva és csigázva; az ilyen holdvilágos jelenet nagyon gonosz tréfa volna rájuk nézve.” (*A régi jó táblabírák I*, 158–159)

Jókai zárójelezését, valamint olvasója megszólítását, illetőleg bevonását a történetbe három tényező is magyarázza: retorikai műveltsége, politikus-újságíró mivolta s az általa művelt regénytípus: a románc. Ne felejtjük el, hogy Jókai profi politikus és szónok is volt, lapszerkesztő és hírlapíró, hogyne tartotta fontosnak a közönséggel való kapcsolatot! Zárójeles és alakzatos megoldásai a kapcsolattartás eszközei. Még egy fontos tényt kell ismernünk: Jókai sajátos regénytípust teremtett: ez a románc, melynek sajátos regénypoétikájába beleillik az olvasóval való változatos kapcsolattartás (Nyilasy Balázs 2005).

Az olvasóval történő kapcsolattartásnak egyéb módjait is kitalálta Jókai. Gyakran alkalmaz szaggatott vonalakat. Ezekkel nemcsak szerkezeti részeket választ el egymástól, hanem gyakran gondolkodásra kéri, készíti az olvasót. Ilyen funkciójuk van a szaggatott vonalsoroknak a *Fekete gyémántok* végén. Ilyen a funkciójuk a szövegek közötti három pontoknak is. Olykor három csillaggal választja el az egyes részeket, fejezeteket. A három csillaghoz tréfás megjegyzéseket fűz az *Asszonyt kísér – Istent kísért* című „szerepjátszós” regényben: „De most már tegyünk ide három csillagot, mint mikor új fejezet kezdődik: képzeljük, mintha három pohár rostopsin volna; amit a kocsissal jó barátság kedvéért megiszogatunk.” (158) „De már most tegyünk ide megint három pontot, mintha három dynamit bomba volna.” (186) „De már ide ismét tegyünk három csillagot: mintha a képviselőház három szeleelőlyuka volna.” (192) „De már ide megint tegyünk három pontot, mintha egy váltóra ejtett három szörnyű tintacsepp volna.” (222)

6. Jókai és a reflexiók

6.1. Jókai és az intertextualitás

Jókai még a modern értelemben vett intertextualitást is ismerte, mondhatjuk, hogy megelőlegezte. Nem a forrásokra hivatkozó lábjegyzeteiről van szó (ezek külső érvek), hanem a szövegbe beépített vendégszövegekről. Érdekességük az, hogy mindig hivatkozik a forrásra.

Beépített szövegek olvashatók a *Rákóczy fia* című meghatározhatatlan műfajú regényében. Rákóczy kisebbik fiát, Györgyöt álnéven „nevelik” (teljes tudatlanságban tartják). Egy alkalommal megtudja, hogy ő Rákóczy Ferenc fia, azonban azt hiszi, hogy az apja „a csodák országának” azonos nevű rablóvezére. Egy udvari audiencián a császár elmondja neki, hogy ő nem a rablóvezér, hanem a fejedelem fia. A császár beszédébe beépített szöveg – a lábjegyzet szerint – „Thaly Kálmán okirataiból szó szerint átvéve”, s Jókai kurzív szedéssel el is különítette a fiktív

szövegtől (198). Beépített szöveg Rákóczi végrendelete (204), majd a Mikes leveleiből idézett részletek (295), ezeket Jókai idézőjelbe tette.

„Tobolszokban egy emberszerető kormányzó fogadta a száműzötteket, Ivánovics Csecserin Dénes gróf, aki azonnal levetette a foglyokról a láncokat, amiket azok Szentpétervárról idáig tartó útjukban folyvást viseltek. Megengedte nekik, hogy kipihenhessék magukat két hétig, erőt gyűjtve az előttük álló rettenetes úthoz. Benyovszky panaszolja, hogy mennyit szenvedett tizenhét sebével a kegyetlen hidegben. De jobban esik neki gyógyszereknél és flastromoknál az, hogy íróeszközöket kap valahára. Saját szavai tanúskodjanak lelki műveltségéről:

„A kormányzó szívességei között legbecsesebb volt rám nézve a tinta és toll szabad használata. Ez enyhíté nagy bánatomat, oh drága eszköz, mely vissza tud adni a szabadság árnyékát, amidőn ennek lényege el van tőlünk rabolva. Megbecsülhetetlen adomány az emberésznek, melynek értékét csak az tudja fel fogni, aki elvesztésed fölött gyászolt. Teveled mindig enyém a lélek gyönyöre; általad fog az én balsorsom és panaszaim híre a késő időkhöz áthatolni.” (Afanázia 29, Jókai saját fordításában idézett Benyovszky emlékirataiból és útleírásaiból.)

Tulajdonképpen ide tartozik a sok-sok népdal, amelyeket Jókai beépített regényeibe (l. 181), de ide tartoznak a versekből átvett idézetek is:

– Fatális dolog, mikor az ember után így bolondul a tulajdon felesége.

– *Szegény tatár!* Mikor ez sem használ, komoly megintéshez folyamodik.”

(*Szegény gazdagok I*, 98, utalás Kisfaludy Károly versére.)

„Föl lett jegyezve a rézfokos nyelére – s majd „lesz még diószegi vásár!...”
„Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza.”” (*Lenci fráter* 33–34)

„Ilyenekből [régiségekből] van Tanussy Decebálnak egy egész múzeuma.

S valaki egy milliót kínálna neki – pengőpénzben – ezért a kincshalmazért, ezt a nótát danolná válaszul:

*„Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S ezerannyi még a borra való,
S a világot adnád is ráadásnak,
Múzeumom mégsem adnám másnak.”*

(*A kiskirályok I*, 95, Petőfi *Juhász legény, szegény juhász legény* kezdetű dalának kiforgatása.)

– Ahán! Bala bácsi folyamodott valami hivatalért?

– Hár mit csináljon a szegény „romlásnak indult hajdan erős magyar”? Feleséges ember vagyok. A robotot, dézsmát elvesztettük. Élni csak kell. Az én elvem csak az, hogy ne engedjük át a hivatalokat az idegeneknek. Azt mondja a költő: „Hass, alkoss, gyarapíts! S a haza fényre derül”.

– S aztán mihez ért urambátyám?” (*A fekete vér* 28, Kapotnyaki Balambér szittyá magyar idézetekkel tűzdelt beszéde még folytatódik.)

„Grófnő, ön rossz helyre menekülne a kolostorba, az oltár elé. Más emberre nézve lehet az menedék; önre nézve kárhozat helyei azok és botránykozás kövei, amikben mindennap felháborodnék önmagában és úgy járna, mint a költőtől meg-

énekelt remete, ki elfelejtette az imát, és ahelyett átkozta az Istent!” (*Fekete gyémántok I*, 140, Sámuel apát mondja Theudelinda grófnőnek; a hasonlóan Vörösmarty *A szent ember* c. költeményéről van szó.)

6.2. Jókai és az intratextualitás

Nem elírás, Fried István használja az intratextualitás terminust Jókai önidézéseire, saját műveire is utal ugyanis olykor műveiben. A *Börtön virága* c. kései regényében megismétlődnek *A köszívű ember fiai* és az *Enyim, tied, övé* forradami és szabadságharcos jelenetei, „takarékosabb előadásban”, s az intrikus Csacsina Flórián mintha Rideghváry Bence szavait ismételné: *Ez az első grádics ahhoz a bizonyos akasztófához* (Fried 2003: 99. kk.). Hasonló ismétlés a pesti árvíz elbeszélése *A gazdag szegények*-ben, Zsuzsi asszony családjának is elsodorta mindenét a víz. *A tengerszemű hölgyben* utal az *Egy magyar nábob* írására. A *Fekete gyémántok*-ban említi a Márce Zäre boszorkányt (*I*, 105), s az első kötet végén Gonzaga Júlia történetével példálózik Angela grófnő (*I*, 223). Mindkettőről elbeszéléseket is írt Jókai.

„Manó felolvasta a gróf levelét az egész coetus előtt.

– Mit szóltok hozzá?

– Küldd vissza, ahonnan jött! – kiálták egyhangúlag. – Hadd jöjjön be a csittvári krónikába, hogy volt egyszer egy diák a világon, aki száz forintot kapott ajándékba, s azt visszaküldte!” (*A kiskirályok II*, 36; a csittvári krónika írása miatt csapják ki a diákokat az *Eppur si muove*-ban.)

„Régi közmondás, hogy „apró ajándékok tartják fenn a jó barátságot.”” (*A fekete vér 45*, ezt Berend Iván is mondja, l. 473.)

Vannak ismétlődések regényeiben, többször leírt – nyilván szívének kedves – motívumok. Az elhagyott bányaalagúton mennek a katonák, s ez megmenti a sereget (szerepel ez a jelenet az *Enyim, tied, övé*-ben is).

„A vezér keserűen mosolygott.

– A levegőn keresztül, ugye?

– Nem. A föld alatt.

A nő oly komolyan mondta e szavakat, hogy a vezér arcáról elmaradt utánok a mosolygás.

– Igen, a föld alatt. Emlékszem rá, hogy mikor kisgyermekkoromban anyám születése helyén e magas hegyek közt gyermekbarátnéimmal játszani kijártam, gyakran találtunk a hegyoldalban egy mély föld alatti tunnelt, melynek torkolatjánál olykor bújósdit játszottunk. [...]” (*Forradalmi és csataképek 104*, *Az elesett neje*, „A magyar fővezér Selmecen volt, körös-körül bekerítve egész seregével.” Gyermekkori barátnöje, Hermine jelenik meg nála, s a bányaalagúton kiment a sereget.)

Kedvelhette a föld alatti alagutakat, hiszen fontos szerepet játszik a *Páter Péterben*, a *A három márványfejben*, s a *lőcsei fehér asszonyban* is szó esik alagútról (*I*, 142).

7. Összegezés

Úgy vélem, hogy sikerült felszámolni a „léhán felépített mesék” babonáját. Jókai nagyon is tudatosan szerkesztette műveit, s a szerkesztésben is törekedett a változatososságra. Regényszerkezeteit feltétlenül befolyásolta a folytatásos közlés: lekerekített, izgalmas ponttal záródó egységeket alkalmazott, de tekintettel volt a szerkezet egészére: kedvelte a piramidális szerkezetet (a kisebb tirádákban is). Befolyásolta szerkesztését maga a *romance* műfaj: ez megkívánja a lineáris szerkesztést, azon belül a fraktálszerkezetet. A fraktálszerkezet elágazásos szerkesztést jelent, a regény főágába mellékágak csatlakoznak. A regények második felében az elágazások gyakoribbak és bonyolultabbak. (A fraktál a szabálytalan geometriából kölcsönzött terminus.)

Gyakran szerkeszt a retorika szerkesztési elvei szerint is, de szép számmal vannak párhuzamos és keretes szerkesztésű művei is. Több művére jellemző a nézőpontváltás: különféle karakterek bőrébe bújik, s ezzel jár a sok stílusbeli váltás. A szélső részek – a bevezetések és a befejezések – szerkesztése rendkívül változatos. Különösen érdekesek az enthümatikus befejezések, melyeket az olvasó gondolatban kiegészíthet. Jellemzők műveire a retorikai és az eposzi technikával szerkesztett leírások, valamint a versszerű lírai elmélkedések.

Befolyásolta szerkesztését a közönséggel való kapcsolattartás: ez főleg a narratív metalépszisz gyakori alkalmazásában nyilvánul meg, sűrűn alkalmazza az apsztróphé gondolatalakzatát, valamint a zárójeles megjegyzéseket. Alkalmaz olyan modernnek tartott szövegépítési eszközöket, mint az intertextualitás és az intratextualitás.

A szerkezet is érvel, ám ennél lényegesebb retorikai kapcsolat is felfedezhető szerkesztési technikájában: eseményszövéseinek logikája harmonizál a retorikai érvelés logikájával, továbbá elmélkedései, lírai szövegrészelei harmonizálnak a retorikai érvelés általánosból (a nagypremisszából) kiinduló technikájával, ami végül is az emberi gondolkodás sajátossága. Olvasói öntudatlanul vagy tudatosan érezték ezt, s ezért is kedvelték.

Jókai stílusáról (elocutio)

S hogy magyarul írok, azt nem azért teszem, mert nemzetem iránti kötelességem kényszerít, hogy hű hazafi legyek – hanem azért, mert én olyan szép, kifejezésekben gazdag, mondataiban tökéletes, a gondolatokhoz odataláló nyelvet nem ismerek, mint a magyar.

(Életemből I, 15; A látható Isten)

Kilencven évvel ezelőtt, 1925-ben a Magyar Nyelvben tett közzé egy terjedelmes és kitűnő tanulmányt *Jókai és a magyar nyelv* címen Tolnai Vilmos, a Jókai-centenárium alkalmából. Jóval később, 1969-ben jelent meg a Nyelvtudományi értekezések 64. számaként N. Dely Zsuzsa disszertációja *A fiatal Jókai nyelve és stílusa* címen, amely az *Egy magyar nábob* megjelenéséig vizsgálja Jókai prózai műveit. Hosszú idő telt el azóta, érdemes volna ismét írni Jókai művészetéről, nem annyira szóhasználatáról – ezt megtette Tolnai Vilmos és mások –, hanem egyéb stilisztikai sajátosságairól. Azért is érdemes, sőt szükséges Jókai nyelvművészetével foglalkozni, mert a jelenlegi hazai stíluskutatás főleg a huszadik századi alkotókkal foglalkozik, úgyhogy indokolt régebbi írók stílusának gazdag tartományát feltérképezni.

A Jókairól szóló szakirodalom – mint életműve – áttekinthetetlenül nagy, jelentős részét felsorolja Szathmári István *A magyar stilisztika útja* bibliográfiájában (2008). Nyelvezetéről, stílusáról viszonylag kevesen írtak, ezt Tolnai Vilmos is megemlíti. A Jókairól szóló monográfiákban azonban mindig olvashatunk Jókai stílusáról is, kiemelkedik a sorból Sötér István könyve, mely az ember, a mű és a forma egységében ír Jókairól, kiemelve prózájának zeneiségét, festői látásmódját, szavainak mágiáját, találó névadását. Szabó Zoltán *Kis magyar stílustörténetében* röviden és szemléletesen jellemzi Jókai stílusát, a romantika és a népiesség összefonódásának sokféle változatát mutatja be, ekképp összegezve: „Az elbeszélés öröme könnyed stílust teremtett, amelynek fő forrása a – fentebb már említett népiességéből fakadó – élőnyelvi mondatalkotás, szövegezés. Különösen az adomázó előadásmód segített sokat könnyed stílusa kialakításában. Legnagyobb stílustörténeti érdeme éppen az, hogy a műfajnak megfelelő, igazi könnyed elbeszélő stílust teremtett. [...] Jókai a továbbfejlődés irányát is megszabta. Mikszáth folytatta anekdotikus előadásmódját. Lírai telítettségű és gazdag hangulatiságú prózanyelvéből Krúdy merített gazdagon. És sokat tanult tőle Móricz is: «Jókai volt a legmélyebb varázsló, aki írói hatás által megérintett» (Nyugat 1922)” (i. m. 218–219).

Nagy Miklós megemlíti, hogy Móriczot megihlette a *Sárga rózsza* (1999: 105). Véleményem szerint Jókainak *A béka* c. elbeszélése szinte előképe az *Árvácskának*. Lehetséges, hogy minden utód Jókai varázskönyvegéből bújt elő? Talán még József Attila is? *A gazdag szegények* tizenötödik, lírai fejezete *A varróleány éjszakája* címet viseli – s a „külvárosi éj” mozzanatainak leírása. Adynál olvashatunk később efféle izgalmas, eredeti szóalkotásokat: „A romok megmászása közben találtak itt-amott a törmelék halmokon, a sűrű csalánbozót közül kivirító veresparéj kórókat, amik embermagasnyira *felnyurgulnak* (*A lélekidomár I, 142*); A föld alatt az ember maga is *átördögül* (*Egész az északi pólusig 111*). Egy-egy leleményét még Babits is megirigyelhetné: Az emberek arcain az ijedtség, a *megdöbbenés ónszíne* vonult egyszerre keresztül... (*Elbeszélések II, 73, Shirin*).

Az igazság az, hogy a monográfiákban inkább csak általánosságban írnak Jókai stílusáról, Nagy Miklós mindössze ennyit: „Eposzias látásmódjának szolgálatába állítja nyelvét: kérdéshalmazai, mondatfüzérei a magasba szárnyalnak, felhajtó erejük metaforák, megszemélyesítések nagyszerűsége” (Nagy Miklós 1999: 114).

A kortársak közül Arany János a *Szegény gazdagokról* írt kritikájában (1871) jellemezte leghívebben Jókai stílusát: „Prózában kétségtelen elsősege van Jókainak. Jobb műveit s azok sikerültebb helyeit olvasva, mintha újra tanulnók tőle a kedves anyai nyelvet, azt a valódit, melynek megtagadó ereje nem kisebb természetes bájainál, a szemén szedett kifejezései éppoly határozottan mint festői plaszticitással testesítik és szabják meg a gondolatot. [...] Jókai előadási módja egészen eredeti, sajátos, melyet nehezen lehet utánózni. És mégis úgy tetszik, hogy valamint a nyelvben az élet s kivált a nép volt főmestere, úgy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg leginkább lelkében, hogy ő éppoly ösztönszerűséggel sajátította el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokéit” – idézi Szörényi László, s ezt a megállapítást teszi: „A két titok tehát: nyelve és szerkesztésmódja.” Nyelvvel kapcsolatban Jókai hatalmas szókincsét említi, szerkesztésmódja pedig a népmeséké, sőt a mítoszoké, mitikus-mesei szerkesztésmód (erről Zsigmond Ferenc ír alaposan). Most csak annyit tegyünk hozzá ehhez a megállapításhoz, hogy nem csak hatalmas szókincséről van szó (Szörényi 1989: 138–139).

Beöthy Zsolt írja: „1844, 1845 és 1846: ez a három esztendő az, mely újabb költészetünkben a nemzeti elvet teljes győzelemre juttatta. Ezek Tompa, Petőfi, Arany és Jókai első diadalainak évei. [...] Felfogásban, érületben és kifejezésben egyazon szellem nyilatkozik, él és hat általok: a népies, tehát a leggyökeresebb és legtisztább magyarság szelleme. Ennek a mélyéből hoz fel mindegyikük valamit; ereje és fénye így tűnik föl egyszerre szinte egész teljességében és ragyogásában. Méla borongását Tompa, szilaj tüzét Petőfi, hősi eszményeinek tiszteletét Arany, mesemondó kedvét és humorát Jókai. Az egyszerű és kifejező, természetes és zengő népnyelv gazdag kincsét és szépségeit egyik a Sajó mellől, másik a Kúnságból, harmadik Biharból, a negyedik meg Dunántúlról hozta (Beöthy 1896: 735).

Érdeemes egy másik kortárs, egy népszerű tanár megállapítását is idézni: „Jókai hatásának és népszerűségének az esztétikaiakon kívül más okai is vannak. Tudatni az újság, a változatosság ingerével” – írja Névy László (1894: 38).

A 20. század második felének régebbi irodalomtörténészei közül talán Mezei József ír a legrokonszenvesebb hangnemben és a legigazabban „Jókai művészetéről” (ez tanulmányának címe): „Jókai művészete rejtélyes és rejtőzködő szépség, az egyszerű álöltözetében jelentkező technika. Irodalmi és emberi közvagyon, amiről alig van tudomásunk, nem érzékeljük, sőt emberi módon nem is becsüljük meg eléggé azt a gazdagságot, ami a miénk is, aminek élvezetében naponta részünk lehetne. [...] Jókai igaz művész volt, eredeti, elementáris tehetség, aki nem alkalmas sem a romantika, se más irodalmi irányzat illusztrálására, mert nem szorítható be egyetlen iskola és műhely falai közé sem, munkastílusa, eszközei egyedülállóak” (Mezei 1981: 13). Ezt a Mezei által megfogalmazott egyedülállóságot, besorolhatatlanságot fogalmazzák meg az újabb Jókai-kutatások. Az alábbiakban ezt az eredetiséget kívánom bemutatni, mégpedig retorikai keretben (vö. a Jókai retorikai műveltségéről szóló fejezettel).

Egy újságíró azt írta nemrégiben egyik napilapunkban, hogy Jókai zsonglörködik a nyelvvel. Ez így nem igaz. A zsonglőr magáért a bravúrért munkálkodik, Jókai nyelvi bravúrja mindig valamilyen gondolati célt szolgál, azaz a retorika terminológiáját követve azt mondhatjuk, hogy az illőség követelményét érvényesíti, nyelvészeti szemléletű kifejezéssel szólva: funkcionális. Az más kérdés, hogy ura a nyelvnek, mint a zsonglőr munkaeszközének, mindent tud, kimeríthetetlen gazdagságú. Az alábbiakban ezt a gazdagságot kívánom bizonyítani, sok példával, mivel ezt másképpen nem lehet megtenni; ezért ebben a fejezetben sok lesz az idézet. A nyelvi megoldás célja a jellemzés, a szemléltetés, az érzelmek felkeltése, a hangulatteremtés, a humor, az ironia – ezt az olvasó mindig érzékeli. Ha pedig legjellemzőbb vonását kellene megragadni, azt mondanám, hogy prózájának zeneisége mindenekfelett, s zeneiségét elsősorban az alakzatok bravúros kezelése biztosítja. (Az alábbiakban továbbra is az Unikornis-kiadásból idézek, célnak most ez is megfelel.)

A Jókai-próza totalitásához társul a nyelvezet totalitása!

A retorikák az elocutio alatt tárgyalják a stílust, elméletét kidolgozta a *Rhetorica ad Herennium* szerzője, Cornificius, a stílusnemek és a stíluserejek megfogalmazásával. Háromféle stílusnemet: egyszerűt, középsőt és fennköltet jellemzett a szerző, valamint négy stíluserenyt vagy stíluskövetelményt, ezek: a világosság, a nyelvhelyesség, az illőség és az ékesség (Adamik 1998: 101. kk.). Ezek a stílusnemek és stíluskövetelmények máig élnek, olykor más elnevezéssel illetik őket (angol: *informal, middle, formal*), de a lényeg ugyanaz marad. Jókai retorikai műveltsége kétségbevonhatatlan, erre Sötér István is felfigyelt: „Mert Jókai formája eredendően retorikus forma, színességét, zeneiségét is ennek a stílushagyománynak

köszönheti s szellemétől még ott sem tud megszabadulni, ahol tisztán realista hatást keres. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy ez a szónoki jelleg egyhangúsággá változik nála: a retorikus stílus árnyalatai a leggyöngédebb líraiságtól a legférfiasabb eposzi hangnemig a kifejezés minden lehetőségét magukban foglalják s Jókai szemmel láthatóan mindkét véglet felett egyformán uralkodik” (i. m. 146). A „mindkét véglet” behatároltságával vitatkoznék: az illőség elve mindent megenged, nem szabad a retorikát a díszességre, a csillogásra leszűkíteni. Sokan kifejezetten a szónokiasság és a retorika közé tesznek egyenlőségjelet, Sötér engedékenyebb, körültekintőbb, de mintha nem venné tekintetbe a stílusérények és a stílusnemek tanát (a retorikával kapcsolatos félreértésekre vö. Golden–Berquist–Coleman 1984: 2–3). Jókai mindent tudott. Ezt a sokszínűséget szeretném bemutatni a stílusnemek és a stílusérények tanát követve.

1. A világosság stílusérénye

A világosság stílusérénye vagy követelménye alapvető: azt mondja ki, hogy a hallgatóságra, a közönségre mindig tekintettel kell lenni. A világosságot elsősorban a közérthető szavak biztosítják, erre minden retorika felhívja a figyelmet.

Gyakran saját maga megadja egy-egy szokatlan szó jelentését, mondhatjuk, hogy a világosság elvének megfelelően; feltételezi ugyanis, hogy olvasói nem értetik egy-egy újítását. Ilyen újításai a *Fekete gyémántok*ban a *zuhatar* és a *viheder*, eredetüket a következőképpen magyarázza, magában a regényben:

„A halál angyalai járnak a föld alatt!

Két rém lakik a kőszénbányák üregeiben; két ádáz szellem, a halál szolgálói.

Az egyik a „zuhatar”, a másik a „viheder”.

Nem örömet csinállok új szókat, csak a végső szükség kényszerít rá. Ezúttal kénytelen vagyok vele.

Olyan két hatalmast kell megneveznem, akiket még nem ismert Párizs Pápai és Márton. A tárnák rémei azok.

Németül „das schlagende Wetter” és „das böse Wetter”.

Amahhoz a „zuhan” és a „zivatar”-ból készítettem a nevet; emehhez egy régi tájszót kértem kölcsön, a „vihedert”. A föld fölött úgylis ritkán használjuk, hadd szolgáljon a föld alatt.” (*Fekete gyémántok I, 31*)

Másutt csillaggal megjelölt lábjegyzetben magyaráz:

Az előszobában megtudva a *pitvarnoktól*,* hogy önagysága még nem érkezett haza, a méltóságos asszonynál kívánta magát bejelentetni, azon választ nyerve, miszerint szívesen láttatik.

*Ezerszer bocsánatot kérek, hogy egyszer életemben új szót mertem csinálni, ezt a „komornok” helyett kívánom értetni. (*Kárpáthy Zoltán I, 85*)

2. A nyelvhelyesség stíluserénye

A nagy nyelvújító mozgalom Jókai születése előtt zajlott le. Így emlékezik meg róla *Az elátkozott család* című regényében (azért is idézem ezt a részletet, mert jellemző lírai kitérés):

„Lehajolhatsz, te árva nemzet, egész a fekete földig, széthullhatsz, elolvadhatsz: mikor a legvégsőre jutottál, akkor is felébredsz újra, s megújítod létedet.

Mindezek ugyan nem regénybe való dolgok, s én biz elő sem hoznám ezeket, ha éppen elbeszélésem folyamához nem tartoznának.

De éppen ezen fordul meg történetünk egyik válpontja.

A legkeserűbb órákban, midőn alig pislogott az utolsó szikra a hamu alatt, a mi kis városunkban támadt egy igénytelen társulat, amely nevezte magát „Hazai nyelvművelő társaságnak”.

Nagytitiszteleltű Gutai Thaddeus uram vezérlete alatt összeállotak a környék írástudói azon célból, hogy megpróbálják: vajon lehetne-e még magyar nyelven írni.” (*Az elátkozott család* 148)

Mi a helyzet a Jókai-művek nyelvhelyességével? Természetesen nyelvezete lenyűgöző, Szabó Zoltán helyesen állapítja meg, hogy az élőnyelv könnyedsége jellemzi. Van néhány „szabálytalan” grammatikai megoldása, s ezt korabeli kritikusi élvezettel vesézték ki (azt se felejtjük el, hogy a 19. század utolsó harmada volt a purizmus nagy korszaka). Simonyi Zsigmond figyelmeztetett arra, hogy Jókai sokféle műveltségű embert beszéltet műveiben, nyelvhasználatát erre tekintettel szabad megítélni. Tolnai Vilmos is felsorolja jellemzőbb szabálytalanságait (Tolnai 1925: 96), az alábbi ő is elítéli:

Ha a több birtokoshoz egyenként egy-egy birtok tartozik, akkor a birtok egyes számba kerül, pl. az emberek leültek a helyükre és nem a helyeikre. Ilyenkor Jókai mindig több birtokot használ: „A rómaiak [...] utat nyitottak neki, eltakarva *arcai-kat* a gyilkoló szikrák elől ...” (*Elbeszélések I*, 248). Kissé humoros a következő példa: „...egy másik öv lazán volt keresztülvetve a *tomporain*” (*Rákóczy fia* 156).

A múlt időben történő egyidejűséget nem mindig veszi figyelembe, vagyis nem az -ó/-ő képzős igenevet használja, hanem a -t képzőst: „ahogy azt a csatában részt vett orosz tisztek is elhíresztelték” (*A mi lengyelünk I*, 7). „A vásárlátogató úri csoportot már közeledtében fogadta az eléjük *futott* cigánygyerekek csoportja” (*Rákóczy fia* 129). „ha egyszer fokhagymát *evett* állapotban fog találtatni, menten nyugdíjaztatik” (*Egy magyar nábob II*, 78). Mindig *ötet* alakot ír *öt* helyett: „Oh, amaz ősz ember mégis nagyon jól megátkozta *ötet*!” (*Párbaj Istennel és más elbeszélések* 24) „Ekkor aztán hát elkezdték *ötet* tisztelni” (*A históriai tarokkparti* 66). Olykor kiteszi az implikált tárgyat: „Kossuth kivette az anya kezéből a gyermeket, a karjára emelve megcsókolta *azt*...” (*A históriai tarokkparti* 81). A töveket néha nominatívuszi, teljes alakjukban adja meg, pl. *ezeret* (*Enyim, tied, övé I*, 5), *ezerével* (*uo.* 86).

A kötőszók használata olykor egyéni: „Mikor előjött, nem mutatott arcán semmit. Tudott uralkodni *nemcsak* másokon, *de* magán is” (*Enyim, tied, övé II, 161*). A *nemcsak...hanem...is* manapság alakult át, csaknem ez olvasható és hallható mindig: *nemcsak...de...is*; úgy tűnik, ez a folyamat régebbi, mint ahogyan gondoltuk. Beszéltnyelvi jelenség, hogy Jókai többször használja az *amit* az *amely* helyett: „Az ember álmodik dolgokat, *amiknek* nincs *neve!*” (*Enyim, tied, övé II, 212*, a beteg Áldorfay mondja, s nem azt mondja, hogy *nevük*, hasonlóan a mai beszélőkhöz.) Nem az *ért valamin*, hanem az *ért valami alatt* vonzat olvasható műveiben: „Tudjuk, hogy a gyermekek mit értenek *kísértetek alatt*” (*Mire megvénülünk I, 21*). Számításba kell azonban vennünk, hogy ezek a nyelvtani alakok többnyire a szereplők nyelvezetét jellemzik, nem lehet sommás ítéletet alkotni, ne felejtjük el: az „ő írott nyelve pedig általában a hétköznapi beszéde” (vö. TOLNAI 1925: 95–96).

Az ikés igéket szabályosan ragozza: „Mayerné egyre nézte a leányt. Bámolni, gyönyörködni *látszék* benne” (*Egy magyar nábob II, 38*); „Flóra szelíden mosolygott, s inte szobaleányának, hogy *eltávozzhatik*, miután lesz, aki helyettesíteni fogja” (*uo. 174*). A *létezik* igealakot viszont iktelenül használja: „Ez most a legkisebb baj, ami rám nézve *létez*” (*A régi jó táblabírák II, 97*).

Érdekesség: *holmieit* ír több helyen is (tehát nem véletlen) *holmijait* helyett; összetett szóként értelmezi ugyanis az alakulatot, ezért az utótagot toldalékolja (*Szomorú napok 156; Mire megvénülünk I, 69, 203*). Mindig *férfia* szóalakot ír; ez azért érdekes, mert a mai nyelvhasználatban gyakran látni *férfija* alakot az újságokban (szerintem helytelenül).

Gyakran leír olyan nyelvújítási szóalakokat, amelyek később viaszosultak. Előfordul a rag+képző sorrend szövegeiben, ezek tömör szerkezetek ugyan, de szabálytalanok: „az ez *oldalról* a sáncok nem voltak ugyan a seregek száma, de annál inkább ágyúk által védve” (*Forradalmi és csataképek 59, A két menyasszony*); „Tarnaváry is helyeslé Zoltán felszabadítását a gyámsága alól; hihetileg örült, hogy megszabadult e nyakára nőtt *fiúról* felelősségtől” (*Kárpáthy Zoltán II, 47*); „Egy komor, túlvilágra gondoló férfi lett belőle, mint akinek jobbja már elzsibbadt a *halállali* kézszorítás miatt” (*A régi jó táblabírák II, 25*).

Ritkán használ olyan nyelvújítási szavakat, amelyek nem állandósultak, pl. regényeiben a nők *horgacsolnak*, nem pedig horgolnak; *papírszőnyeg* olvasható regényeiben a tapéta helyett (*A régi jó táblabírák I, 66*); *nyugóra* (*Az élet komédiásai I, 146*); „amit a természettudomány a maga anyagi *mozderegjére* visszavezet” (*Az élet komédiásai I, 82*). Használta a *kígyóút* leleményt a *szerpentin* helyett, de ez sem lett mai szókincsünk része, pl. a branyiszkói *kígyóút* (*A történelmi tarokkparti 89*). Korai műveiben előfordul a *szerpentina* (*Forradalmi és csataképek 170*). Az eunuchra kitalált egy szellemes szót: *kappanőr*: „Azután [jött] egy négylámpásos dereglye. Ezen vannak az eunuchok. (Nevezük magyarul „kappanőr”-nek – nem is

új szó: Diószeghy találta fel az „arnica” számára.)” (*Aki a szívét a homlokán hordja* 164, 172, 173). „Maszlaczký úr zsebeiből előkereste az idézett *rondítmányt* (*impúrurum*)” (*Kárpáthy Zoltán II*, 89, ma *piszkozat* a neve). A *némber* szavunknak nem volt pejoratív jelentése Jókai korában: „Előbb megcsinálta, azután elrontotta; ilyenformán rettegés volt reá gondolni mind a házasságon kívül, mind az azon belül élő férfiaknak és némbereknek” (*A régi jó táblabírák I*, 155). Ezzel szemben előfordul, hogy pejoratív jelentésben használja a némbert: *A nő és a némbér* a címe *A régi jó táblabírák* egyik fejezetének; a tárgyaláson a bíró rávezeti Lenczinét, hogy Krénfy becsapta, s a nő örjöngeni kezd (*II. kötet*, a gyilkossági per tárgyalásáról van szó).

Néha érdekes szóelvonásokat alkalmaz: „Kicsinnyel vagy magasabb nálamnál. Minden ruhám rád fog illeni. S ez nagyon jó *bugyola* lesz neked” (*Egy játékos, aki nyer* 169). „És – mindez csak hazugság, világbolondítás, szemfényvesztő *kápra*” (*A régi jó táblabírák I*, 56); „*zila* tekintettel nézett a kedves barátnéjára” (*A lőcsei fehér asszony II*, 121).. Olykor csatlakozik a nyelvhelyességi vitákhoz:

„Tulajdonképpen nagy kérdés, hogy szabad-e még ezt a szót, „labda”, használnom? Miután a nyelvtisztítók szerint a „da” végző a magyarban jogosulatlan, s mint ilyen, ünnepiesen letiltatott, száműzetett és kiakolbóltatott: azóta a „zárdá” – zárosház; – a „járda” – talpaló út; – a „csárdá” – ivóház, – a „csorda” – marhagyülekezet, – a „borda” – oldalcsonk; – a „konda” – sertéssereglet; – a „bunda” – szőrmedvény; – a „kaloda” – lábtíló; a „csoda” – bámulvány; a „micsoda” – mizé? – a „duda” – nyeggető síp; – ősi „Buda” – is csak úgy került el a megtalpatatást, hogy „Pest” hozzávarratódott. – De mi lesz a „dadából”, aki elől is „da”, hátul is „da”?

Ezóta már a „labda” is bizonyosan „gömbce”.”

(*Lenci fráter és más elbeszélések* 136)

Ne felejtjük el, hogy Jókai lapszerkesztő is volt, s ebben a minőségében gyakran korrigálhatta mások írásait. Élénken festi le a korrektor tevékenységét *Az élet komédiáisaiban*, hiszen a főhős, Zárkány Napóleon pályája kezdetén újságíróként tevékenykedik: „Ő egyedül szedegette egyik papírlebbencset a másik után elő, melyeknek mindegyikén ott volt először a szedőgyerek ujjainak helye, másodszor a masiniszta hüvelykének a nyoma, harmadszor a főszedő tenyerének önlenyomata, s kergette végig a sorokat. És aztán elgondolkozott magában, hogy milyen furcsa az, hogy a dicsőség útja itatós papirosból van. | Írni meggyőződésével ellenkező dolgokat, s azokat még ki is korrigálni és a többiek hallatlan gallimathiáit is elolvasni és kitatarozni, s szégyenleni magát maga előtt. Ha szidják, haragot színlelni, ha dicsérik, azért, amit ő maga megvet, azt még meg is köszönni. Azonban ez a nagyság útja” (*i. m.* 126). A *gallimathias* halandzsát, értelmetlenséget jelent, Babits is használta ezt a terminust *Irodalmi nevelés* c. esszéjében, ma már elfelejtődött.

3. Az illőség stílusereje

Az illőség elve az alkalomhoz, a tárgyhoz, a hallgatósághoz, az író egyéniségéhez való alkalmazkodást jelenti: megmutatkozik 1. szóbőségében, 2. dialógusaiban és az elsődleges szóbeliség alkalmazásában, valamint 3. mondatszerkesztésében.

3.1. Szóbősége

Áradó szóbősége jellemzi elsősorban. Tolnai, majd Sötér is írja, hogy nyelvkincsét húszezer szóra becsülik, sőt e tekintetben poeta doctus, tudatos nyelvűművész. „Életműve valóságos nyelvi szintézis: magában foglalja a múltat, az Árpád-kor maradványait, a XVIII. század latinos nyelvét, a különböző tájszólások színeit, a társadalmi osztályok sajátos kifejezéseit, tudósok, csizmadiák, pusztai emberek, tolvajok, diákok, katonák szavait, sőt a „jövő század” képbeszédét is” (Sötér 1941: 155).

Tolnai Vilmos (1925: 85–100, 232–246) szóbőségét a következő szempontok szerint mutatja be: csoportnyelvek (kuriális stílus, katonai szókincs, erdélyi szavak), rokon értelmű szavak, szép szavak (régies szavak és régies írás), idegen szavak, új szavak, tréfás szóalkotás, névadás, címadás (megjegyzéssel, hogy érdemes volna részletesebben megvizsgálni), nyelvhelyességi hibái, gyermeknyelv, mesterségek szókinccse, idegenek magyar beszéde, mindennekfelett a jellemzés a nyelvvel, szóláskészlete, bölcs gondolatok (breviáriumot lehetne készíteni belőlük), leírások, felsorolások, szójátékok, nyelvészeti gondolatai, véleménye a magyar nyelv és nép eredetéről. „Nem annyira a szó teljes értelmében vett nyelvűművész, mint inkább stílusművész, e nemben nemcsak a mi, hanem a világ irodalmában is az első közt áll. [...] Az olvasóközönségre s költőutódaira tett hatásának és sikerének főoka ebben van. Újabb szépprózánk valamennyi művelője az ő tanítványa, belőle indult a maga útjának, rajta nevelődött” (i. m. 239). N. Dely Zsuzsa is foglalkozik szókinccsével (N. Dely 1969: 17–34), mégpedig a nyelvújítás hatásával, az idegen szavakkal, szókinccsének stilisztikai szerepével, például hogyan használja a szavakat a jellemzés eszközeként; gazdag példaanyaga sok érdekes megfigyelést tartalmaz.

„Honnan e nagy szóbőség? Lelki oka Jókainak roppant nagy *fogékonyságában* és szinte mindenoldalú *érdeklődésében* van, mely óriás tárgyi ismeretkészséget halmazott föl agyában. Nincs az emberi tudásnak olyan területe, melyet Jókai be nem járt volna: hazai és külföldi történelem; a természet világa állataival, növényeivel és ásványaival; a föld rétegeinek és őslényeinek tudománya; földművelés és művészet; pénzügy és politika; csillagászat és csillagjósolás, alchímia és vegytan; néprajz és néplélektan; különösen kedveli a földrajzot s az útleírást, a föld merész fölfedezőit. Ismeri a világirodalom régi és új képviselőit; a magyar irodalom remekeit és ponyvatermékeit, a XIX. század legnagyobbjainak kortársa és barátja. Nyelvtudása is tekintélyes: eredetiben olvassa gyermekkorától a latint, németet, franciát és

angolt, eligazodik a görögben, olaszban s egynehány szláv nyelvben” (Tolnai 1925: 87). Még a jövő század általa megjósolt technikai találmányaira is alkot szavakat (Fábián 1981: 35–44). Minden iránt való érdeklődésére jellemző, hogy az *Afanáziában* azon sajnálkozik, hogy Benyovszky nem adott leírást a szibériai táncokról (144).

Jókai valóban a legnagyobb szókinső író, műveiben olvashatjuk a régies, a tájnyelvi, a rétegnyelvi szavakat; latin, orosz, török, francia, angol, német stb. szavakat témájától függően; arisztokraták és parasztok, ügyvédek és mesteremberek, szalonok és tolvajok, szélhámosok kifejezéseit, sőt nyelvújítási szavakat is elképesztő gazdagságban. Az idegen szavakkal kapcsolatban Fried István megjegyzi, hogy a 19. század embereit meglehetősen vegyesnyelvűség jellemezte, belekevertek beszédükbe latin, német, francia, angol szavakat, s ezt a nyelvi egyveleget Jókai tükrözte (Fried 2005: 15), sőt utal is rá: „Az anyahercegnőt látszik keresni, [...] hangja folyvást hallik magyarul, németül, franciául” (*Az élet komédiásai II*, 7). Tolnai Vilmos is idézi ezt a „német-francia habarékot”, mégpedig a Rab Rábyból (Tolnai 1925: 98).

3.1.1. Egyéni szótalálmányai

Csoportnyelvi szavaival sokan foglalkoztak, valóban szociolingvisztikai tanulmányokat lehetne végezni művei alapján; én inkább egyéni szótalálmányaira hívnám fel a figyelmet: szinte tobzódik a különleges szóteremtményekben, mint később a nyugatos költők. (Ezek tulajdonképpen *katakrészesek*, a terminusnak abban az értelmében, mely szerint az új szó a nyelvi hiányt pótolja (Benczik 2006: 147), az író szót teremt egy még szó nélküli fogalomra.) Különösen eredeti szóképzéseinek és összetételeinek a száma nagy. Szemléletes és hangulatos szavainak jelentését ki lehet következtetni a szövegösszefüggésből. Ezek a szóalkotások több jelentésárnyalatot is tömörítenek, sokszor humorosak:

„A nap úgy *rémkedett* a szürke égben reggeltől estig, mint egy rézkondér feneke.” (*Ahol a pénz nem isten* 12)

„S ezt nem adja a mostoha [természet] ingyen: ezt *ki kell tőle dacolni*.” (*Ahol a pénz nem isten* 78)

„...s azon pillanatban, midőn fedetlenül maradnak az ostromlók, összebomolva, mint leforrázott hangyaboly, s *visszahemzsegve* a lángba borult lejtőről, rettentő ropogás tölti el a léget ...” (*Elbeszélések I*, 249, *Kelet királynéja*)

„Ahol a bükkfák sűrűjéből a távolba kilátás nyílik, a zöld vetésektől *zománcolt* rónán egy lovagkastély látszik a festői perspektíva háttérében, oszlopos peristyliével, aranyozott tornyaival; túl rajta ismét sötét erdők.” (*Enyim, tied, övé I*, 5)

„A tudomány minden ága képviselve a nagy fóliánsok s a tarka kötésű zsebkönyvekben, [...] a régi nyomdászat remekei s a miniatűr-festészet és szépírást *türelmpéldányai*.” (*Enyim, tied, övé I*, 14)

„...a medve a lövések után megfordult, s annak a meredélynek iramodott, mely a várromtól *csapinósan* [lejtősen] hanyatlik alá a völgybe.” (*Enyim, tied, övé, 144*, szereti ezt a szót, többször is használja.)

„S aztán a szomjúságtól epedőnek ahogy a sivatag homokja nem ad egy ital vizet enyhíteni: úgy nem ad a tenger végtelen pusztája, pedig *csupádon-csupa* víz az egész.” (*Minden poklokon keresztül 85*, ezt az ikerszót kedvelhette, többször is leírta.)

„Hanem szó ami szó, nagyon megszépültél te, amióta idefenn vagy; csak hiába, ki tudják *fainitni* a leányt ezen a Pesten.” (*Politikai divatok I, 178*)

„– Tudja mennykő! – felelt Richárd. – Olyan *grófhatnám* emberek!” (*A kőszívű ember fiai I, 75*)

„Azután jön a fősვნყség, a kapzsiság, a *pénzhetnémség*: kártyán nyerni, uzsorászkodni, örökséget hajhászni, simoniát üzni, ebben ő mind tudós.” (*A Damokosok 34*)

„Hej, mert *sokfábulfaragottember* ám az én komám.” (*A Damokosok 43*)

„[Tonuzoba] feleségével együtt elevenen *elsíroltatott*.” (*A kiskirályok I, 16*, az *elsíroltat* konkrét cselekvés, az *eltemet* inkább elvont jelentésben szerepel, pl. az *Akik kétszer halnak meg*-ben a maradi gróf, *Temetvényi* nevében.)

„Az elválhatatlan kortesvezér ... mikor *kikepickelődött* a szárazra, szeme-szája tele volt iszappal, a haja meg békalencsével...” (*A kiskirályok I, 133*)

„Aztán van két nagy templom, az egyiknek a tornyán körülfutó erkély, amelyről a toronyőr hirdeti a világ négy részének az idők mennyiségét; a másiknak a tornyán van még négy kisebb *toronymalac*.” (*A kiskirályok I, 30*, a fiatorony, a donjon szemléletes neve; *donjon*: *Az élet komédiásai I, 60*) „A hídon túl érve, kezdett meglátászani Szentirma helysége, egy magas tetejű torony nyúlt fel nagy gombbal a végén; négy szegletét négy kisebb fatorony ékesíté, mely építési különösség titkát még ez ideig nem sikerült felfedezni.” (*Kárpáthy Zoltán I, 100*)

„Nem okolok senkit: saját *emberismeretlenségem* okozta ezt.” (*Párbaj istennel és más elbeszélések 261*)

„Konstantinápolyban a szultán minden szakácsát és étkefogóját *megselyemzsinórozta* ...” (*Párbaj istennel és más elbeszélések 58*)

„A boci utána jött a verandáig. Azt *lesóskenyerezte* alaposan.” (*Öreg ember nem vén ember 202*)

„Hátha be hagyják magukat fogatni egy szánkóba, mint a kutyák, s repülünk a *kamatbiztosítástalan* vasúton a gőzvonat sebességével!” (*Egész az északi pólusig 21*, Galiba Peti medvéket akar befogni.)

„Egyszóval az egyik *körülhagymás* piacán a *még-nem-fő-sem-szék-városnak*.” (*De kár megvénülni! 91*)

„Livia csendes mosolyt engedett arcán *végigenyészni*.” (*Az élet komédiásai I, 21*)

„*Legsajnosabban* sújtott bennünket az etelvári roppant nagy árulás...” (*Az élet komédiásai II, 25*)

„Kérlek, nekem valamit el ne mondj ez intrikáid közül, mert tudod, hogy én vagyok a városban a *legpletykább* ember.” (*Az élet komédiásai I, 109*)

„S a távolban, a szürkülő éjben mindig *enyészetesebben* hangzik a riadozó harc-dal.” (*Forradalmi és csataképek 100*, *Az elesett neje*)

„Csak Dávid nem alszik szép neje, szép gyermeke mellett. Minő szép mind a kettő ily *álomhalottan*.” (*Börtön virága 230*, *Hyppona romjai*, ez az igenévi eredetű határozó sejtetés egyben, a tragikus vég sejtetése.)

„Igaz eredeti vér magyar lovak voltak.” (Rákóczy fia 129, lehetséges, hogy ilyen szerkezetekből alakult ki a *vérprofi* és hasonló.)

„Künn az ajtóban a szerencsen várt bennünket két felnyergelt paripával, szép fehér arab vérló volt mind a kettő.” (Egy bujdosó naplója 217)

„Ez az *emberhangtalan* méla nyüzsgése a természetnek még magányosabb, még aggasztóbb volt, mint maga az éj csöndje.” (Egy bujdosó naplója 141)

„Kentek házvizsgálatot tartanak, csak azért, hogy amihez szép szerivel hozzájutnak, *eldugdelveddeljék*.” (Egy bujdosó naplója 151)

„Kis idő múlva *visszabandzsalgott* a kis kurta leányzó, elébb csak a fejét dugta be a konyhaajtón, mintha kémlelni akarná, ha vajon nem harapja-e le az orrát az a nagy katona?” (Szomorú napok 64)

A mai olvasó számára olykor a magyarázat szokatlan, tudniillik az akkori embereknek a német vagy a latin szó volt a természetesebb: „Jól tudta, hogy az egész délkeleti házfal be van futtatva a folyondár bérce (*clematis*) erős indáival” (A régi jó táblabírák I, 130).

Gazdagon és leleményesen használja a szinonimákat, pl. „A cserkesz férfi nem nevet soha. Azt tartja, hogy a kacaj asszonyok és gyermekek hangja. Amint azt a kort eléri, hogy fegyvert kap a kezébe, nevetés ki nem jön a száján soha. Az orosz pedig mindig röhög. Kettő-három: ha összejön, alig vált három szót, már vihog. Sőt messziről vigyorog egymásra, ha összetalálkozik. Erről ismer rá álruha alatt is a cserkesz” (Görög tűz, 28, Riumin); vö. Száz kifejezés a verekedésre (A magyar nép élce 149–150).

Szinte árasztja az egy-egy fogalomkörbe tartozó szavakat, mesterségek, eszközök, fegyverek, növény- és állatfajok, ásványok stb. neveit. A lovak színének számtalan változatát is ismeri: „Teljes tökéletesen nem értek a lóhoz. | Még a színeiket csak meg tudom különböztetni, amely meghatározások ismét csak egy nyelvészeti adatot képeznek a magyar nyelv önmagából fejlett származásához: „sötétpej, világospej, fakó, sárga, szürke, almásszürke, babos, szepe, gesztes, kesely, fekete, fehér, egérszörű, daruszörű, tarka, vasderes, rézderes, hóka, holdas stb.” De már annak a meghatározására, hogy mi a „Nonius ivadék”, nem terjed ki a tudományom.” (Öreg ember nem vén ember 28)

Humoros a váltóféleségek felsorolása: „Most itt járt le egy váltó, most meg amott. Mindenféle váltó. Mer a váltók természetstóriája gazdag. Vannak cavalier-váltók, vannak üzletváltók, vannak, amiket szárazváltóknak neveznek, vannak ellenben, melyek pinceváltóknak hívatnak, vannak prolongálható váltók, vannak bankváltók, vannak uzsorásváltók, vannak szívességiváltók, vannak csereváltók, vannak borítékba lepecsételt váltók, vannak piacon kódorgó váltók. S ezekből mind volt a grófnak egész kollekciója.” (Akik kétszer halnak meg I, 140) A Rákóczy fiában érdekes a kártyázás leírása (64, technikailag is érdekes megoldás olvasható itt, ti. párhuzamosan, felváltva ír a kártyajátékról és a színi előadásról).

Még élvezetesebb az ételféleségek, étkezési szokások leírása: a bablevest mindig csipedettel (nem csipetkével) készítik regényeiben. Étel-leírásaiból egész szá-

kácskönyvet lehetne összeállítani: „Másnap reggelre kerülén a sor, András úr első volt, aki fölébredt a háznál, s azután felköltögetvén cselédeit, addig, míg leányai felöltöznek, sietett saját kezüleg elkészíteni az akkor Erdélyben legkedveltebb reggelit. Egy nagy tálat teletölte finom lengyel égettborral, azt meggyújtván, mézet töltö közé s fügét, mazsolát, aszalt szilvát hányva belé, egy nagy, öblös, csontnyelű ezüstkanállal elkezde azt kényelmesen kavargatni, egy-egy kanállal merítve belőle, s amint elfújta a lángját, azon forrón hörpölgetve.” (*Börtön virága 164, Petki Farkas lányai*, 1676-ban játszódik az elbeszélés.) Később: „A hosszú lakomának az este vetett végét. Ételnek, italnak ki győzné számát adni? Ki bírná megmagyarázni a mai szakácsoknak, mik voltak azok a szokatlan, ismeretlen hangzású ételek: a csípős kaszáslé, a mustos pecsenye, a pehelykönnyű pánkó, a töltött hik-hek-hok derelye, az ízes hernőleves, a tojásos gólyahepp, a fűszeres szürke lé, s a cifra alakú kulcsos, a porhanyó levelensült? Talán nem is tudná ezeket már elkészíteni senki, avagy tán nem is tetszenének többé, ha most készítenék?” (*uo.* 182, a gólyaheppet én is hallottam gyerekkoromban, a madártejet nevezte így egy idős asszony.)

A legérdekesebb a puipunellamártás, aminek elkészítésén az asszonyok vitáznak: „A puipunellamártáshoz végy harminchat tojássárgáját, két egész szerezsendi-ót megreszelve, hat lat kálmusgyökeret [egy mocsári növény gyökere], négy lat koriándrumot, két kanál csorgatott mézet, három egész fehérborsot, négy kanál szegfűborsot, habard össze hidegen. Azután olvassz fel egy olasz mogyorónyi indigót alkermesben [festőszőlőben]; keverd hozzá. Azután végy egy kupa háromzsivány-ecetet, a tárkonyecetágyról, forrón olvassz fel benne egy dió nagyságú fehér terpentit, s öntsd a többi közé. Végül szürd át az egészet ritka gyolcs-vászonon. Ez az igazi puipunellamártás.” (*Szeretve mind a vérpadig I, 16*)

3.1.2. „Nyelvészkedése”

Jókai enciklopédikus tudása kiterjed a nyelvészetre is, Tolnai Vilmos ír erről tanulmánya második részében, főleg nyelvrokonságunkkal kapcsolatos nézeteiről. Regényei tele vannak „nyelvészkedéssel”, találó nyelvészeti megfigyelésekkel. Ilyen például az a mai tudományos szempontból is helytálló megjegyzése, hogy a kisgyerek „csinál magának világnyelvet”; bizonyos életszakaszban ugyanis a világ minden táján egyformán gagyognak a babák: „Aztán elég mulatság egy asszonynak a kisgyermek odahaza. Ez neki bál, színház, búcsú. | Mikor az első foga kijön (aggasztó szenvedés után); mikor az első szót kigagyogja; mikor már harapni kezd; el kell választani, etetni kanállal; mikor már megismeri az anyját, utána repes kicsi kezeivel a dajka öléből; csókot ad! Micsoda gyönyörei a világnak érnek föl ezzel? Aztán „jár a baba!” egyik ölből a másikba. Csinál magának világnyelvet: „tütü” az ital; „mám-mám” az étel, „tente” az alvás; kezét, lábát, fejét meg tudja nevezni: „kacsó, bábó, botó”. Micsoda diadal ez!” (*Egetvívó asszonyszív 167*) Hasonló leírás

olvasható a *Börtön virágában* (122, 139); vö. A gyermeknyelv. In: *A magyar nép éle* 151–154).

Tudatos nyelvbűvár volt, ezt igazolja az *Öreg ember nem vén ember* kezdete, mely elmélkedés a cím lefordíthatatlanságáról, „mert az európai nyelvek egyikében sincsenek meg ezek a finoman megkülönböztető hasonnevűségek (szinonima) a magyar szavaknak.” Milyen ötletes a *hasonnevűség* terminus! Sokszor közöl lábjegyzetet egy-egy szó magyarázására. A nyelvtudósok minden bizonnyal szakszerűbben fogalmaznának, de nem érzékletesebben:

„Midőn a vendégek eloszlottak, késő estve, ők ismét kettecskén maradtak.

Mennyi gyöngédség van ebben a szóban: „kettecskén”. Alig hiszem, hogy más nyelvben vissza lehessen azt adni, amit a magyar e szóval kifejez: „kettecskén”; ott van abban az átadó szerelem, az egyetértő édes szövetség, a bizalmas órák örömei, a világtól elkerített paradicsom gyönyörűsége, a gondtalan nyugalmas önfeledés, az enyelgő tréfa, minden, minden ezen szóban: „kettecskén”. (*Egy magyar nábob II, 180*; Rudolfról és Flóráról van szó.)

Szellemes népetimológiákat illeszt regényeibe (az emberek értelmesítik a számukra érthetetlen, rendszerint idegen szavakat, ezt a leleményt nevezzük népetimológiának). Zsigmond Ferenc külön fejezetet szentel monográfiájában Jókai humorának, elsősorban a népi adomákról és a diákhumorról ír, de ő is megjegyzi, hogy a példák sorát a végtelenségig lehetne szaporítani. Népetimológiai szellemesek, nevetetők:

„– Mondok, hogy Garanvölgyi tekintetes úrnak a repcéje jobban meg volna érve, mint a tekintetes *Akkorsincs* úré, annak a kaszálása egy héttel utóbbat következhetnék.” (*Az új földesúr 61*, Ankerschmidtről van szó.)

„– Egypár szót akarnék szólni azok végett az elveszett *józsírból való* sertések végett. (A yorkshire-i praedicatumot igen okszerűen értelmezé így, természetesen okoskodva, hogy ha az emberek között az előkelő származásút „jó vérből való”-nak nevezik, úgy a disznók között az arisztokraták bizonyosan „jó zsírból való”.)” (*Az új földesúr 76*)

„Ungvári Anasztáznak hitták a debreceni görögöt. Azaz hogy ő így írta magát, de bíz a köznép csak „ananász”-nak tisztelte.” (*Egetvívó asszonyszív 17*)

„Minden Partieführer (akit a magyar munkás népszerűen „partiféreg”-nek nevezett el) házat építtetett magának az elsikkasztott téglából, mészből, vassínekéből.” (*Öreg ember nem vén ember 100*)

„Az átdőzsölt éjszaka után következik a makutyiság (Katzenjammer: valószínűleg ettől a szótól jön „ma kutya”, a német macskául, a magyar kutyául érzi magát).” (*Öreg ember nem vén ember 47*)

„Tulajdon nevét pedig egy későbbi ős nyerte Szent László alatt a cserhalmi ütközetben, amidőn a csata kezdetén azt mondá a királynak: „Ma ládd, uram, hogy mint fogok dolgozni”, innen a Malárdy név.” (*Az elátkozott család 24*)

„S egyszerre csakugyan az a Koczur, aki minden időkben csak mint rettegett pechvogel, mint kiállhatatlan „Bibic” volt ismeretes a társaságban, elkezdett negyediknek „leülőgetni” a „nagy partik”-nál...” (*Akik kétszer halnak meg II, 145, a kibic kiforgatása.*)

„– Hahaj! – dőcög magában Dabajkó uram. – Megjött már a „hityimatyimókus”. Lesz ennek most dolga.” (*A kiskirályok I, 45*, a hites matematikusról van szó, vagyis a földmőről.)

„– Ejnye de furcsa kis horoszkópot csinált az a cigányasszony.

– Az ám, magam is nevettem én azon nagyon, csakhogy ez a *borospók* apródonkint mind beteljesült, akármilyen képtelenségnek látszott is eleinte.” (*A kiskirályok I, 90*; Sára asszony előszeretettel csavarja ki a szavakat.)

„Ő tulajdonképpen orosz keleti hitű pap volna, akinél a liturgia oroszul meg görögül megy; ő azt mind magyarul mondja. S miután azt, hogy „Kyrie eleison” mégis csak meg kelle tartani, hát azt ezen szavakkal ejti ki: „Kérje, leiszom.”” (*A kiskirályok I, 106*, Horkázi Kajafás tiszteletéről van szó.)

„– Semmi tekintetes úr! *Szarkaláb!* (Loco „porkoláb”) – rivallt rá Decebál.” (*A kiskirályok I, 250*)

„Jöttek a vizitátorok (akiket mi gyerekek úgy hittünk, hogy „vízi tatárok”): az esperes, a főkurátor, meg egy presbiter. Azok a diákokat megegzaminálták.” (*Lenci fráter 119, Babszemek*)

„– Én esküszöm, méltóságos *September úr* (ijedtében septemvir helyett mondta), hogy nekem nemes céljaim voltak a kisasszonnyal.” (*Kárpáthy Zoltán I, 135*)

A „nyelvészkedés” eredménye az archaizálás is, alaposan tárgyalja Tolnai Vilmos, most csak néhány különlegeségre hívom fel a figyelmet. A *-t* képzős igenévnek a régiségben volt *-atta/-ette* képzős változata (A. Jászó 1991). Ennek a ritka igenévnek a Székelyföldön fennmaradt alakja az *imette*, azaz ’ébre[n]’. Jókai ezt a ritkaságot is ismerte: „Azonban oly *imette* szokott mindig aludni, hogy ...” (*A Damokosok* 85); „Mire az asszonyi had körülfogta a várat, már akkor messze járt a kengyelfutó a levéllel: strázsálhattak már szegények egész éjjel *imette*” (*A Damokosok* 119). Az *-ás/-és* képzős nomen actionis az ómagyar nyelvben sokszor *-at/-et* képzővel jelenik meg (pl. *aratat* az *aratás* megfelelőjeként), Jókai is használja, bár ez a képzés számunkra régies, akkoriban nem számíthatott archaizmusnak: „éppen *lámpagyújtat után*” (*A gazdag szegények* 38).

Régi szövegeink tele vannak egy sajátos *-t* képzős igenévvel, a *lakoztában*-típussal. Ezeket gyakran használja Jókai főleg historizáló műveiben, de a jelenkoriakban is előfordulnak, tömörek ugyanis: „Az afgánok *eltávoztával* ismét feltakarta arcomat a leány” (*Elbeszélések I, 132, A láthatatlan csillag*); „Az asszony *láttomra* fölkelte helyéről” (uo. 134); „az öregek mindannyiszor nagy mekegve keltek föl *ültökből*” (uo. 136); „De a leskunyhóig *ballagtunkban* is találkozhatunk velük” (*A barátfalvi lévita* 342); „Ötödik nap délben, a vonat *megérkezte után* toppant be a szobájába” (*A gazdag szegények* 222); „Messze út *jártán* eltöprengtem e gondolaton, s nem tudtam azt magamnak megmagyarázni” (*Mire megvénülünk I, 34*); „Utoljára is, nagyanyám *kértére*, a gyermekek társaságában fogadta bejelentésünket” (*Mire megvénülünk I, 55*).

Hasonlóan gyakori műveiben az *istenadta*-típus: „s a fekete füstben a *sél-kavarta* repkedő üszköket mintha láthatatlan démonok vinnék eget ostromló csatá-

ba” (*Elbeszélések I, 108, Székely asszony*); „s még nem akadt rá eset, hogy a szülötte városát elpusztítani kiküldött sereg a parancsot ne teljesítette volna” (*Elbeszélések I, 165, Tsong-nu*); „Rettegtem attól a gondolattól, hogy ha egyszer el találja veszíteni a hangját, akkor hazajön, s szülötte nemzetének fogja szentelni tehetségeit...” (*De kár megvénülni! 206*); „Mondom, hogy szerencse volt rád nézve, hogy a szülötte hazádat elvesztetted (*Afanázia 114*); „Közepettük a nap temploma, mint egy roppant emberkézrakta hegy, még a messzeségből is ragyogó arany kúpfödéllel” (*Elbeszélések I, 213, Kelet királynéja*); „Saját természetted paszullyal, krumplival jóllakni, rá saját szűrte karcost inni!” (*Öreg ember nem vén ember! 24*); „Hanem aztán a konstábler nagy hirtelen visszanyerte a kötelességszabta hivatalos nyugalmat” (*A gazdag szegények 12*). (A szülötte városa, szülötte hazája, szülötte nemzete azért érdekes, mert ritka locativusi szerkezet: a város, ahol született; Jókai gyakran él vele.)

Olykor használja a határozói igenév többes számú alakját: „Nem lepte önt meg, hogy az ablakok mind *nyitvák*, most szellőztetik a szobákat?” (*Az élet komédiásai I, 60*). A reformkorban még élt ez az alak (a forradalom és szabadságharc alatt írt cikkeiben is használta, sőt még akadémiai székfoglalójában is), de a regényben a hercegné tudóskodó beszédében szerepel, itt stílus eszköz lehet).

Történelmi regényeiben természetes az archaizálás. Teleki lett az erdélyi hadak tábornoka: „a magyarság seregestül gyülekezett zászlói alá, hadnagyok, kapitányok *őt uralták*.” (*Török világ Magyarországon II, 151*, azaz uruknak ismerték el, uruknak tekintették.)

3.1.3. Idegen szavak

A mai közvélekedésben leginkább Jókai idegenszó-használatát emlegetik, elsősorban a latin szavakkal van az embereknek bajuk, pedig műveiben nemcsak latin szavak vannak, hanem egyebek is bőséggel. A tanárok is emiatt szoktak fanyalogni, pedig mai, úgynevezett globalizálódó világunkban meglehetősen sok az idegen szó még a médiumokban is.

Meglepően sok Jókai műveiben az angol szó, s ezen nem is kell csodálkoznunk: ismeretes az angol ipar, az angol parlamenti demokrácia tisztelete (Szeberényi Lajos 1849-ben megjelent *Politikai szónoklat-tanában* hosszasan ismerteti az angol parlament működését). Bizonyára igazam van, amikor azt állítom, hogy az amerikai kapcsolatok is hatottak a korabeli szóhasználatra – a kivándorlások, a hajdani szabadságharcosok részvétele az amerikai polgárháborúban: több Jókai-hős, például Áldorfai Ince (*Enyim, tied, övé*), Harter Elemér (*Szerelem bolondjai*) is harcolt Észak mellett, Dél ellen. Az elnyomás éveiben játszódó *Börtön virágában* Viola angolul tanul, a bebörtönzött államfogyok is angolul tanulnak (67, 117).

Ha témája megkívánja, angol szavakat használ Jókai, különösen jellemző lehetett az angломánia a századvég társalgási nyelvezetére. *Az öreg ember nem vén*

ember kései művéből (1899) idézek: Hát délután? Nincs *five o'clock tea*? (13); Szerafino *self-made man* volt (62); ...minden párbajnál jelen szokott lenni, nála nélkül nem is volna *fashionable* a gavalléroknak egymás vérént ontani (85); Szép is volna, ha egy úri hölgy azt mondaná egy úriembernek: „Hol lakik doktor Kissmi?” – *Shoking!* (117); A *high life* körül van paláncsolva (215). Nemcsak arisztokraták és polgárok kevernek angol szavakat beszédükbe, hanem egyszerű emberek is: Kapor Ádám váltóőr *ámbrélát* tart a kisasszony feje fölé (*A gazdag szegények*). Sok angol szó van a cirkuszi világot idéző *Magnétában*, de egyéb műveiben is: „A lord kezét csókolt és eltávozott. Azután tíz hónapig másról volt szó. Lóversenyek, olasz opera, *Heenan, a boxer*, a nagy *Exhibition*, parlamenti viták és *meetingek* kitöltötték az időközt” (*Milyenek a nők?* 168). Többször is ír *table moving*ről asztaltáncoltatás helyett, a *Politikai divatok* egyik fejezetcíme: „*A table moving korszak*” (II, 148). „Éljen a kis vadmacska! *For ever!*” (*A kiskirályok* I, 224).

„Annak a beszéde után hajlandó volt azt hinni [Vavel Lajos], hogy Magyarországon kétféle zsványok vannak: regényes, demokrata hajlamúak, mint voltak a *highwaymanek*, – és rablólovagok, minők voltak a *Doone-ok* Angliában” (*Névtelen vár* I, 168).

Édes apanyelvünk, a latin elsősorban a jogászok nyelvében uralkodik, pl. a *Rab Rábyban*, az *Egy hírhedett kalandor a XVII. században* tágyalásaiban, az *Egetvívó asszonyszív* perében, másutt kevésbé. Latin szavakat akkor használ leginkább, ha ügyvédek, közéleti embereket, tisztségviselőket beszélget. A latin azonban több környezetfelidézésnél, így ír erről egy zárójeles megjegyzésében: „Sose bosszankodjál, másodszülött olvasóm, hogy annyi latin mondást találsz egy lapon, ez is a kor kedélyhangulatához tartozik. A klasszikusok nyelvéhez, mint egy ókori azilumhoz, menekülünk néha, mikor az újkor civilizációja nagyon szorongat bennünket” (*Az új földesúr* 6). A klasszikusok nyelve hozzátartozott a műveltebb emberek mindennapjaihoz, az alábbi elbeszélésrészlet igazolja (*Forradalmi és csataképek* 230, *A tarcali kápolna*, ez az elbeszélés egyébként a *sejtetés* gondolatalakzataira épül, a latin mondás is közéjük tartozik):

„Midőn az ősz magyar ember egyedül maradt, kétszer-háromszor elmormolá magában:

„*Quem dies vidit veniens superbum,
Hunc dies vidit fugiens labentem.*”
(*Kit kevélynek látott a kevély nap,
Azt elesve látta lemenőben.*)”

A latin szavak nagy részét meg lehet érteni az angol szavak segítségével, ti. az angolban sok a latin jövevényszó. (Ezen feltevésemet nemrégiben a gyakorlat igazolta. A „Kérem a következőt!” tévés vetélkedőben a *klasszikus* szó eredetét firtatták, a szokásos feleletválasztós módon kérdezte a játékvezető: osztály vagy iskola?

A versenyző eltalálta az 'osztály' jelentést, mégpedig – saját indoklása szerint – az angol *class* alapján, nem a latin ismeretében.) Az angol *vehicle* 'jármű' szót mindenki ismeri, akkor nem probléma a *vehiculum*: „Mi ketten a Padronéval rögtön összeállítottuk a furfangos *vehiculumot*” (*Ahol a pénz nem isten*, 62). Ha ismerős a *remedy* 'gyógyítás, gyógyszer', akkor értjük a következő mondatot: „Meglesz annak a *remediuma*” (*uo.* 146).

A tréfás latinosított magyar szavak humorosak: „– Nem azért hívatlak, mint-ha meg akarnálak dicsérni – kezdé Decebál a *pirongatoriumot*. – Tegnap ugyan helytelenül viselted magad” (*A kiskirályok II*, 147, olyan tréfás szóalkotás, mint a *pipatórium* vagy a *dorgatórium*.)

„– Punktum. Elmondtam, ami volt. Úgy siessen, hogy hét óra előtt ismét Budán kell lennem; mármost csak *nyargalándum*. Kettőt lépjen egy helyett.” (*Kárpáthy Zoltán I*, 39, Tarnaváry utasítja Kovácsot, a jurátust.)

A *Mire megvénülünk* kedves szereplője Fromm, a pozsonyi pékmester. Igyekszik a kis Dezsővel latinul beszélni, de hamar kimerül a szókincse:

„Nagyanyámat és Lorándot maga elé bocsátá Fromm úr, egy szűk kőlépcsőn fölvezetve az emeletbe; engemet pedig folyvást a fejemnél fogva tartott, mintha az volna az én fogantyúm, aminél fogva megmarkolni lehet.

– Veni puer. Hic puer secundus. Filius meus.

Tehát fiú is van a háznál. Új ijedség rám nézve.

– Est studiosus.

Hogy az is diák! Még ez jó. Együtt járhatunk iskolába.

– Meus filius magnus asinus.

Ez bizony szép elismerés egy apától.

– Nescit pensum, nunquam scit.

Azután kifogyott a diák szóból [...]” (*Mire megvénülünk I*, 36)

Érdekességgéppen megjegyzem, hogy az átadó nyelv helyesírása szerint közöl olyan szavakat, amelyek azóta megmagyarosodtak: *grimace-olni* (*Az élet komédiásai I*, 256), *chèque-k* (*uo.* 80), *shawl*, *tramway* (*Az élet komédiásai II*, 222); *manoeuvre-t* (*Forradalmi és csataképek* 223, *Komárom*), *bartwisch* (*A kiskirályok I*, 140).

Nagyon lényeges azt a tényt figyelembe vennünk, hogy Jókai a korabeli beszélt nyelvet adja vissza, s akkoriban bizonyos körökben meglehetősen keveréknyelven beszéltek az emberek, nemcsak latin és angol, hanem német és francia szavakat is keverték beszédükbe. Erre maga Jókai figyelmeztet egy zárójeles megjegyzésében: „(Zárójel között bocsánatot kell kérnem e tömördek idegen műszóért, de nincs elég bátorságom a purizmust annyira vinni, hogy a *szalonzsargon* számára magyar műszavakat szabdaljak; bízom ezt műértőbb tollakra.)” (*Egy magyar nábob II*, 171). Szalonzsargonról ír, amikor Kecskerey urat és társaságát beszélgeti, azaz a

„nagyvilági” társaságot. A kevésbé úri, a „félvilági” társaságnak is megvannak a sajátos szavai, ezek inkább szlenges szavak, kifejezések.

3.1.4. Szlenges szavak, kifejezések

Bármilyen meglepő – különösen azok számára, akik Jókaival kapcsolatban csak a patetikus stílust ismerik –, műveiben szlenges szavakkal is találkozunk. A témától függően megtalálhatók ugyanis regényeiben a korabeli társalgási és nagyvárosi nyelv szlenges szavai, kifejezései. Ha megfigyeljük az alábbi példákat, észrevehetjük, hogy többnyire Jókai kései műveiből származnak, abból a korszakból, melyet hanyatlónak nevez az irodalomtörténet-írás, például Nagy Miklós. Miért volna ez hanyatlás? Jókai miliőt váltott (vö. Bori Imre 1981), új a környezet, a stílus is más lett: nagyvárosi szlenges:

„Én mind csak arra néztem, hogyan eszik ez a leány, úgy fal, mint egy farkas. Amellett észre sem vettem, hogy magam is milyen *kegyetlenül bepakolok*, pedig nincs itt a szomatózés skatulyám.” (*Öreg ember nem vén ember* 203; *szomatóze* – az emésztést elősegítő tápszer.)

„Annyi igaz, hogy én adtam – a feleségem kezébe – a díva által igényelt föllépti díjat: egy *lepedőt*.” (*De kár megvénülni!* 216, Jókai lábjegyzete: *lepedő* = 1000 forintos bankó.)

„Ekkor aztán jobban megnéztem. *Kapitális kis leánydarab* volt.” (*De kár megvénülni!* 37)

– No, hát – nem fog ön *gyantázni*? – kérde tőlem dévaj mosolygással.

– Gyantázni? (Hiszen nem volt nálam a hegedűvonóm.)

Fölkacagott.

– Sohasem hallotta még ezt a műkifejezést? Nem iszik egy pohár *chartreuse-t*? (Persze hogy persze. Arra mifelénk is ezt hívják gyantázásnak.)” (*De kár megvénülni* 70)

„A kapitányomnak is volt egy ilyen hölgye, aki pedig sem húga, sem leánya, sem öreganyja nem volt neki, de mindamellett felesége sem volt. Ez együtt lovagolt vele, hosszú selyemruhában, nagy tollas baréttal a fején, mikor a kapitány néha meglátogatta ütegünket. *Csinos darab bőr volt*.” (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* 233)

„De már ennél a szónál Vajdár homloka úgy izzadt, mint a fűtött ház ablaka.

– De hisz azt lehetetlen, hogy észre ne vegye valaki.

– Csak te légy nyugodtan, *kis kutyám*. Tanuld meg azt, hogy az optikusoknál vannak olyan szemüvegek, amiket ha valakinek feltesznek, hát nem lát rajta semmit. S aztán minden ember szemére való szemüvegek vannak ottan, amik arra való, hogy ne lásson.” (*Egy az Isten II*, 226)

„Lehetetlen volt felkelnem, tele volt a tábla bukott kettősökkel: nyeresben voltam, elszedtem tőlük tíz-tizenöt-húsz kemény forintot. Itt van, *mucuskám*. Ezt neked hoztam haza. Szaporítsd vele a konyhapénzt. *Mucuskám! Bubiskám!*” (*Tégy jót!* 33)

„Ez azonban, amint neszt fogott a gyémántok nyomozásáról, rögtön abba hagyta a további *csaklizást, pofát*, nevet változtatott, s gözhajóra ülve elmenekült Amerikába.” (*Akik kétszer halnak meg I*, 187)

„A tánc végeztével csak úgy hámlott a fehér és piros *vakolat* ábrázatjáról az izzadságos igyekezet miatt.” (*Akik kétszer halnak meg II*, 24)

„(Észre kellett vennie, hogy a lány *pikós*.)” (*Akik kétszer halnak meg II*, 34)

„A rektornak is jutott belőle vagy kettő, sőt Tukmányiné asszonynak is *letrafalta* egy löveg a fejéről a piros rózsát.” (*Az élet komédiásai I*, 229, a gyerekek „agyaglövegekkel” találják el a kortesgyűlés résztvevőit.)

„De annyira bizonyos, hogy „zikher”.” (*Az élet komédiásai I*, 267, a pesti szlengben nemrégiben is mondták: biztos, ami zicher, tréfás tautológia.)

„A diplomácia halottait nem temetik el, nem prédikálják el, nem szegez ki a fekete táblára a gyászjelentéseiket. Azokat igen csendesen *takarítják el*, mint a kivégzetteket szokás.” (*Az élet komédiásai II*, 163)

„Leon úgy *kicsípte magát* védencével együtt, hogy megakadhatott rajtuk akárkinek a szeme.” (*Az élet komédiásai I*, 183)

„Csak nem hiszed tán, hogy ha behozom hozzátok azt a *fancsali feszületet* az egész táborod mind hozzá áll, s pápistává lesz a kedvéért?” (*Az élet komédiásai I*, 215)

„– Majd megtanítalak rá. Mire való a *pumpolás*? – *Pumpolni?* Az bizony jó lehet. Csak volna kitől.” (*Rákóczy fia* 56, Jókai lábjegyzete: *Szivattyúzni. Adósságszínálás műszava*. A nagymester és György párbeszéde.)

„A templomudvar úgy tömve volt *töksimára borotvált koponyákkal*, hogy a fejek tetején bizvást sétálni lehetett volna.” (*Aki a szívét a homlokán hordja* 173)

3.1.5. Frazémák

Jókai szóláskészlete szinte kifogyhatatlan (Tolnai 1925: 233). Szabó Zoltán írja: „A Jókaitól felhasznált nyelvi anyag, valamint a könnyedség, természetesség és az egyszerűség stílusmintái jórészt a népiességből fakadnak. De sok az átvett motívum is. Csak álmélnodni lehet azon, hogy mennyi *babonát, paraszti átkot, szidalmat, anekdotát, mesét és népdalt* szerkesztett bele regényeibe” (Szabó Zoltán 1986: 210–211). Szabó Zoltán nem hoz példákat, ezért idézek néhányat; belőlük is egész folklorisztikai gyűjteményt lehetne összeállítani:

„Ahogy a régi közmondás tartá: fizet a pápának *szeretetből*, a spanyol királynak *barátságból*, a máltai lovagrendnek *önérdekből*, a francia királynak *tiszteletből*, a magyar királynak *hódolatból*, Velencének *gyűlöletből*. (Pár század múlva még egy hetedik is került a társasághoz: a török szultán; ennek fizetett *félelemből* ...)” (*A három márványfej* 242, a középkori Raguzáról van szó.)

[Kampós uram] Azzal szokta rendesen végezni, hogy „Nono, *eszem én még szőlőt lágy kenyérrel!*” (*Az új földesúr* 20)

„Itt fordítani kell a köpönyegen. Hiába, nem mind arany az, ami – *sárga*.” (*Az új földesúr* 40)

„(Elárultam, hogy a magyar ember oly tudatlan és *babonás*, hogy mikor kedvenc étele van az asztalon, azzal az indoklással szokta magát és vendégét rábiz-

tatni a fogyasztásra, hogy „ha üres lesz a tál, holnap szép idő lesz”. Adatok barbár létünkhöz.)” (Az új földesúr 60)

„Nem adnám száz forintért, hogy semmim sincs!” | Ugyan ki találta volna ki ezt a paradox mondást, ha nem a magyar ember? | Pedig igaza van. (Az új földesúr 58)

„– Énnálam? Disznóölés? Van hét esztendeje, hogy hírét sem hallottam. Nincs az én kamrámban annyi zsiradék sem, amennyitől egy légy megnyalja a lábát. Itten kukuljak meg, ha hat nap óta haricska-puliszkánál egyéb főtt a fazekamban. Tüskésdisznók nőjenek a hasamban, ha manapság egy falat volt a számban. Jaj! Megyek: ezt el kell mondani a nagyfejűeknek.

El is futott azonnal a sátorából, a nagyfejűekhez.

Így tiszteli a népajk az előkelőségeket, akik a városban a többiek felett dominálnak.” (Egetvívó asszonyoszív 34, egy pletykafészek, Kőművesné beszéde.)

„Vagyon egy főváros, melynek neve Buda, Buda mellett egy víz, melynek neve Duna, a Dunában egy hal, melynek neve harcsa; – vicispányunk, vicispányénk az Úristen tartsa!” (A barátfalvi lévita 268)

„Ezt viselték hajdan a családapák, ahogy a népdal énekli róluk: „ha egy abaposztó mentét vettek, abban becsülettel megvénhedtek.”” (A barátfalvi lévita 317)

„Tarka csikó tarka kacskaringósan felkutyorodott farka.” (Párbaj Istennel és más elbeszélések 190)

„Dudariak nem élhetnek, ha csak szemet nem égetnek.” (Enyim, tied, övé I, 26)

„Aki bőjtől András napján, | Vőlegényt lát éjszakáján.” (Börtön virága 163, Petki Farkas lányai)

A szólások halmozására jó példa Czirjék Boldizsár székelyes, csalfinta beszéde:

„– Adjon Isten, ami nincsen; vegye el, ami van! Kedves komám, Están uram. Ugyan jó, hogy ma jött kegyelmed, nem tegnap, mert akkor ma már „holnap” volna, s nem mondhatná a székely azt, hogy „ma nem”. Mert hát, tudja kegyelmed: „szóbul ért az ember!”, aztán meg „több nap, mint kolbász”, az is igaz pedig, hogy „jobb egy lámpás elől, mint kettő hátul”, s „az oláh is okosabb a vásár után”, azért azt tartják a székelyek, hogy „kötvé kell hinni a komának”, mert „ember teszi a fogadást, agg eb, ki megállja”, pedig hát „az ökröt szarvánál, az embert szavánál fogják meg”, azért nehogy „szappant vegyünk sajt helyett”...

– Hagyd el az ördögbe ezt a sok példás beszédet – vágott közbe Apor István –, rúkolj ki vele magyarán, mi csípte meg a góbékat?” (A Damokosok 157)

Számtalan népdalt, népdalrészletet, nótát, népszerű dalt idéz műveiben. Egy kevésbé ismert regényéből, a *Páter Péterből* idézek egy részletet. Likavay Grácián lánya, Magdolna szökni készül szerelmével, s búcsúzik apjától. Az apa természetesen nem sejtja a lány szándékát, viszont férjhez akarja másnap adni egy nem szerett vénemberhez.

„– Mondd csak egy szóval, hogy megbocsátasz, mindazért a sok keserűségért, amit neked akaratlan okoztam.

Grácián tunya lelkét megcsalta ez a könyörgő szó.

– No, jól van no, nem haragszom! dörmögé, s egyszer végig simítá a tenyerével az előtte térdelő leány fejét – olyanformán ütött az ki, mint valami megáldás. – No hát csak már most légy készen. A pap már itt van. Ma este jókor lefekszünk, hogy holnap jókor fel tudjunk kelni, holnap meglesz az esküvő! Addig dalolgasd magadban azt a nótát, hogy: „Zörög a kocsi, Pattog a Jancsi, Talán értem jönnek. Felteszik a ládám, Azután az ágyam: Magam is elmegyek!” (Páter Péter, *Nemzeti kiadás, 1898, 118*)

Az eskünek és az átoknak vannak formulái, de lehetnek egyéni, „művészi” megoldásai is, s alkotásukban Jókai nagy mester volt (a külső érvek között is bemutatottam néhányat, l. 92):

Eskü: „*Én. Kuthen vezér, fia Thatha fejedelemnek, kunok főcsakánja, a hét nemzetség választotta, esküszöm a négy éltetőre, hogy ami szövetséget ma a székely nemzettel kötöttem, azt mindenben megtartom, amíg a Székelyföldön járok: ha e szövetséget megszegném, föld elnyeljen, hegy betemessen, víz elborítson, tűz megemésszen, ég rám szakadjon; magam és egész nemzetem fegyver miatt elpusztuljunk.*” (Bálványosvár 20, a legrettenetesebb eskü Baradlayné szájából hangzik el *A kőszívű ember fiai*-ban.)

„Az ellenség cirkáló csapata észrevétlenül körülvevé.

– Csöndesen légy! térdepelj le! – szól hozzá a csapat vezére. – Esküdjél meg: hogy bennünket el nem árulsz, hogy tenni fogod, amit parancsolok. Ha nem esküszöl, halva vagy.

Az elfogott ör letérdepelt és esküdött.

– Kárhozott légy, ha esküt szegsz... – suttogá halkan a vezető.

– Az legyenek.

– Van-e nőd, gyermeked? szálljon fejükre esküd átka, ha megszeged...

– Szálljon rájuk.

– Legyenek földönfutók, legyenek koldusok, haljanak meg nyomorúan...

– Éljenek-haljanak nyomorúan.

– Amen...

– Isten úgy segít. Amen!

– Most fogd ez erszényt. Vezess bennünket vezéred sátoráig. Számláld meg, mennyi pénz van benne. Annyi döfést kapsz, ha egy áruló szót kiáltasz.”

(Egy bujdosó naplója 224)

Átok: „*Cudar, undok pokoltanya! Szodoma, Gomorra, Gyehenna, Koponyavár! Rajtad hagyom balkézi áldásom!*” *Tűz porrá égessen, – föld gyomra elnyeljen, – tűzes istennyila beléd lecsapkodjon, – éjjel kísértet rajtad végigjárjon, a befaló kenyér benned kővé váljon, – éles kés, nyíl, fegyver gazdájának álljon: – halálmadár rólad soha el ne szálljon!*” (Bálványosvár 163, Rapsonné átka.)

Káromkodás: „*Krucitürkenmaleficszapperment!* Én tehettem, mert ezredes vagyok, de te csak százados vagy, neked kauciót kell letenned.” (*A mi lengyelünk 134*)

„Láncos lobogós teringette! Aki erre amarra áldotta; mi bajod hát, beszélj! És ne bámulj abba a gyertyába, mert eloltom. Hanem mondd meg, mi bajod? Ezer milliom mennykő kerülgettét!” (Elbeszélések II, 148, A hazajáró lélek)

„De pedig ő az, mert nagyon káromkodik. Azt mondogatja, hogy „ezer milliom kutyalélek!” (Aki kétszer halnak meg II, 50)

„Ezer milliom lobogó mennykő!” (Az élet komédiásai I, 112), „Háromezer milliom tüzes ördög és pokol!” (uo. II, 117)

„– A kék öreg Istenre Bajorországban! Ez sok lesz. – Nagyon örvendek, hogy egy férfias tényre már kényszerítettem önt. Ön már káromkodik. Éspedig ez volt az ön nagyatyjának kedvenc erő kifejezése: „beim blauen Herrgott in Bayern!” (Az élet komédiásai I, 105, Zárkány Napóleon mondja az effeminált Alienornak, vö. Rákóczy fia 81)

„– A Rabustya üsse meg! – káromkodék fölpattanva Farkas úr, mert még akkoriban nem ismerték azokat a szép, cifra káromkodásokat, mik most divatban vannak.” (Börtön virága 167, Petki Farkas lányai)

„– Ördög mennykő teringettét! Ki látott valaha ilyen bolondot? [...] Milliom a lelket! Én is voltam fiatalember, csináltam sok bolondot, de ilyent még hallani sem hallottam, nemhogy láttam volna. Hogy az a szivárványos zivatar hordana el valamennyi poétázó, ábrándozó embert, valamennyi ilyen sárkányon paripázó szélúrfit, mint maga. Még megüt a guta. Ha olyan flegmatikus ember nem volnék, képes volnék keresztülmenni a lelkén, ilyen ez és amaz!” (Kárpáthy Zoltán I, 135, Tarnaváry hétszemélynök egyáltalán nem flegmatikus szavai.)

3.1.6. Névadása

Beszélő neveiről, szellemes, sokszor humoros névadásáról sok szó esik a szakirodalomban. Zlinszky Aladár írja *Művészi hangfestés és hangutánzás* c. tanulmányában: „Jókai kedvelt regényhőseinek rendszerint szépen hangzó nevet ad, mint Berend Iván, Lándory Bertalan, Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, Bondaváry Angela, Etlváry Rafaela, Zárkány Napoleon, ellenben az ellenszenveseknek neve is rút: Grischák, Straff, Krénfy, Maszlaczky, Krisztyán Tódor és hasonlók. *A nagyenyedi két fűzfa* című elbeszélésében a két labancvezérnek *Trájtzigfritz* és *Borembukk* a neve: mindkettőnek hangzása rémületkeltő, de egyben komikus is, mint viselői” (Zlinszky 1937: 16). Hasonlóan ellenszenves, de inkább komikus *Maxenpfutsch Vendelin* neve (Az új földesúr, vö. Kéfer Piros 2001).

Az arisztokraták nevei előkelően hangzanak, például *Az élet komédiásai*-ban: Etlváry Miksa herceg, Etlváry Rafaela, a lánya. Sokszor német nevük van: *Falbenheim Pompeia*, *Nornenstein Octavián herceg*, *princ Alienor*. Másutt: *Schafkopf* báró, a cseh arisztokrata *Bauernhass Siegebort* (Enyim, tied, övé). A *Szomorú napok*-ban *Hétfalusy Benjámin*, *Vértessy tábornok*, *Széphalmi* az urak neve. Állandó jelzőkkel ékesítve: *Ponthay Adalbert*, a Grand Mogul; fiának neve *Lipót*, ő a kis „Gil Blas”; unokaöccsei: *Ponthay Szaniszló*, alias „Don Juan” és *Waldemár*, alias „Elszler Fanfan” (*A kiskirályok*). Jellemzéssel egybekötve olvashatjuk az arisztokrata aranyifjak neveit, mintegy összegezve:

„Jerünk legelőbb Kecskerey úrhoz.

Nagy táncestély van nála. Úgy hiszem, Szépkiesdy gróf költségén, kinek valamely szép énekesnő tetszett meg, s azzal kíván ott mulatni.

Régi ismerőseink közül többeket itt fogunk találni.

Itt van Livius, itt Konrád, a bohó Erdey Gergely, az étvágya ellen küzdő Málnay Georges, a szabadelvű Darvay Jenő, a szép Csendey, a különc báró Berky, az előtáncos Csepcesy Aladár, és ki tudna emlékezni a többire, kiket tulajdon édesapjuk is képes volna elfeledni.” (*Egy magyar nábob II*, 222)

A táblabírákat így szólítja meg az élelmet osztó delnő: „*Tekintetes Lippay Károly alispán úr! Tekintetes Érkelety Menyhért főjegyző úr! Tekintetes Fenyéry Endre főügyész úr!*” (*A régi jó táblabírák I*, 51)

A Jerichói Kürt újságíróinak a nevei nevetségesek: *Kolompi úr, Buksy úr, Pökhendi úr, Stomfax, Ugrik, Bámba, Karakán urak. Tukmányi* a lezüllött nemes neve, állandó jelzője: troglodita, barlanglakó (*Az élet komédiásai*). Pajtayné Corinna udvarló (*Az új földesúr*): *Törkölyi Tivadar Nr.1.; Taréji Nándor Nr.2.; Fellegormi Danó Nr.3. és dr. Grisák Nr.4.*

Dzsentrí szereplőinek is jellegzetes nevük van: az *Enyim, tied, övé* című, saját korában játszódó regényében: *Sámsoni Lenci, Csángó Náci, Ordasy Micu, Kondorossy Muki. A régi jó táblabírák*-ban Csejti Gazsi a vőlegénynek kiszemelt ficsúr neve, akit Fenyéry párbajban meglő a saját nászéjszakáján. A legellenszenvesebb *Gyáli Pepi* a *Mire megvénülünk*-ből. A *kiskirályok* nevei különösen szellemesek (ezt is dzsentrí-regénynek tartják): *Tanussy Decebál, Tanussy Belizár*; Decebál felesége *Sára* asszony, nevét közönségesnek találja, ezért a *Sárah* megszólítást szereti; Decebál és *Sára* asszony fia: *Tanussy Emmanuel (Manó)*, amíg lányként nevelik: *Emmácska*), a régészeti nagy apostola: *Vakandi Anonymus*, Emmácska nevelője *Horkázi Kajafás*. A különleges nevű *Sajgató Hollofernes*, tekintetes, nemes Tuhutum vármegye persecutor hadnagya (*I*, 29). „A tömeg élén jött *Latyakos*, a dubitatus nemes, azután *Pilinkó*, a kicsapott jegyző, harmadiknak *Koppasztóssy*, a percsináló” (*I*, 136). A kortesek *Csunyi Laci* és *Bakala Peti*.

Ellenpéldaként álljanak itt historizáló nevei: *Opour*, fiai: *Szilamér, Zsombor, Iszla; Mike Istvánné Szováth Sára, Imola*, a lánya, a fiúlánny (*Bálványosvár*). Historizáló novelláiban török, indus, kínai stb. nevek garmadája bukkanunk.

Az egyszerű emberek nevei: *Kapor Ádám* váltóőr, *Kömény Zsuzsanna* az élet-társa, *Paczal János* konstábler, *Tarafás Bazilius* háziúr, *Szüköl Makár* tisztviselő. A grófkisasszony hamis anyakönyvének adatai: neve *Gratulín Lidia*, atyja: *Gratulín Fridolin*, anyja: *Perpela Amália*, felnevelte *Koricsna Ursula*. A „zöld paradicsom” bérház lakói: *Gagyulán* perecsütő, *Ritka Panna* hagymaáruló, *Spitzmausné* lúdsütőné, *Ribiczáné* virágáruló, *Csicsonka*, az unokája, *Pinkász* börszedő, *Schlotta Pál* fiakkeres (*A gazdag szegények*). (Nagy Miklós írja, hogy a színpadi változatban a becsületes konstábler neve *Paraj* lett, 1999: 111). A *Szomorú napok*-ban a

néptanító *Bodza Tamás*, ő lázítja fel az embereket a kolerajárvány idején (1831), azt a rémhírt terjesztve, hogy az urak által küldött fertőtlenítő por nem orvosság, hanem mérge. Kárpáthy Zoltán becsületes ügyvédjének neve egyszerűen: *Kovács*, a Fannyt szerető dolgos kézműves *Barna Sándor*, a nábob jószágigazgatója *Varga Pál*.

Beszélő nevei szellemesek, mindnyájan ismerjük *Rideghváry Bencét*, a Baradlay fiúk ellenségét, Plankenhorst Alfonsine gyűlöletes szövetségését, vagy *Tallérossy Zebulont*, *Mindenváró Ádámot*. A *szerelem bolondjai*-ből is idézhetünk találó neveket: *Harter Nándor*, *Harter* (később: *Szívós*) *Elemér*, *Angyaldy Emil* (a gazember titkár, utalás Angyal Bandira), *Lemming Rudolf* (bankár, a lemming patkányféle ragadozó, menekülés közben letiporja társait), *Világosi* (a talajvesztett nemes, neve utalás Világosra), *Gierig* és *Konyec* végrehajtók, *Katzenbuckel János*, a cirkuszi bohóc. Az *Akik kétszer halnak meg* furcsa szereplője gróf *Temetvényi Ferdinánd*. A nagyhatalmú úrnak a birtoka tönkremegy, kénytelen eladni mindent: „Bizony temetkezés ennek a vége, uram! | A temetkezés szomorú dolog; még akkor is, mikor az ember itt hagyja ezt az egész szép világot, s maga elmegy a föld alá; hát még az a temetkezés, mikor az ember eltemeti az egész szép világot – s maga meg itt marad” (II, 225–226). Lánya, *Temetvényi Pálma* grófnő már előbb „eltemette magát”: házasságának kudarcba fulladása után örökre bezárkózott pozsonyi házába. (Nagy Miklós írja: „A beszélő neveknek nincs nagy keletje Jókainál, bár sohasem mond le róluk” 1999: 79; ez nem tűnik igaznak, nagyon is kedveli a beszélő neveket.)

Sötér István élvezetesen ír Jókai cím- és névadásáról, s megjegyzi, hogy „a nőalakok nevei sokkal kevésbé változatosak” (Sötér 1941: 167). Ellent kell mondanunk, példáink igazolnak bennünket, igenis különleges női nevei vannak: *Godiva* (A lélekidomár), *Ozmonda* (Szeretve mind a vérpadig), *Azraële* (Erdély aranykora, Törökvilág Magyarországon), *Madus* (Egy hírhedt kalandor a XVII. századból), *Serena*, *Fatime*, *Caesarine* (Enyim, tied, övé), sőt: *Eglantine*, *Coronilla*, *Diadalma*, *Stella* (Öreg ember nem vén ember); *Amarillisz* (később: *Adelphe Philine fejedelemnő*), *Iringó*, *Fritillária*, *Passiflora*, *Mirrha*, *Hesperis* (Estike), *Pálma* (De kár megvénülni!). És még nem is beszéltünk Tallérossy Zebulon lányairól!

Etimologizáló hajlama a nevek területén is jelentkezik: egyik regényében az idegen eredetű nevek magyarításáról olvashatunk. Az *Akik kétszer halnak meg* (I, 15) főszereplőjének, Illavay Ferencnek szokása, hogy borotválkozás közben tükörképével társalog (ezt nevezi Perelman intraperszonális kommunikációnak – Perelman 1982):

„Ma van persze a neved napja. Omlik hozzád a sok gratuláció. Csak már valami okosabb neved volna. Ferenc! Most éppen divatja van a nevek megmagyarosításának. Rudolfból csinálnak Rezsőt, Ferdinandból Nándort, Benedekből Bánkot, Péterből Petőt, Jánosból Ivánt, Albertből Bélát, Victorból Gézát, Juliusból Gyulát,

Augusból Ágostot, Edmundból Ödönt, Eugenből Jenőt, Benjaminból Benőt, Ernesztből Ernőt, Fridrikből Frigyeszt, Maximiliánból Miksát, csak a tiedből nem lehet csinálni semmiféle regényes hangzású nevet. Már a keresztvízzel fejedre volt kitöltve, hogy unalmas, prózai ember legyen belőled.”

Persze ez a „nomen est omen” érve (Arisztotelész az érvelési közhelyek felsorolásának végén említi a nevek jelentéséből vett érveket, *Rétorika* 1400b; a személyből vett érvek között említi Quintilianus): Illavay Ferenc valóban hétköznapi, józan, praktikus ember, tökéletes ellentéte a hőroszoknak, pedig főszereplő.

A *Szép Mihál* nevét hosszasan magyarázza Jókai, végül óvónévként értelmezi (a régi magyarok ugyanis azt gondolták, ha elriasztó nevet adnak az újszülöttnak, a gonosz szellemek nem fogják elragadni, mert visszarettennek; efféle óvónevek a Nemvagy, a Csúnya). Tehát „nagytiszteletű és tudós Fröhlich Dávid uram”:

„Már a kereszteleésnél inaugurálta e bölcs rendszert. Leányának *Mihál* keresztnevet adott. Ezt első hallásra minden ember férfinévnek fogadja el, s nem keres mögötte leányt; ezer közül egy tudja tán, hogy ez mégis nőnév; hogy így hítták Szent Dávidnak egy feleségét; azt a bizonyost, aki elnevette magát, mikor a nagy királyt táncolni látta az utcán, térdig felemelt kántussal. Tehát azért kereszteltette Mihálnak a leányát, mert a goromba hangzású névbe nem kap olyan könnyen bele a gonosz.” (*Szép Mihál* 6)

A ragadványnevek keletkezését meg is magyarázza Jókai: „Minthogy abban a hosszú utcában hét Kis Jánosné lakik, annálfogva a néphatalom mindegyiknek előneveket adományozott. Liba Kis Jánosné azzal szolgált rá a magáéra, hogy ő visz kora tavasszal leghamarább a vásárra (mégpedig Londonba) fiatal libákat, amikor azoknak darabjáért három forintot fizetnek.” (*Elbeszélések III*, 285, *A háromszínű kandúr*)

Nomen est omen Nyaviga Vince esetében is, az ő vezetékeve is ragadvány-név:

„Némely embernek szerencsétlensége a neve. Vannak, akiket Erősnek, Bátorinak híznak; azok előtt látatlanban is kalapot emel minden ember; a Kemény névvel egész a fejedelmi trónig emelkedett valaki; míg például az olyan szelíd névvel, mint Szende, legfeljebb honvédelmi miniszterségig lehet vinni, ami a legártatlanabb állapot.

Annak a jámbor jurátus diáknak valamelyik őse természetben rosszul sikerült, amiért polgártársai elnevezték Nyavigának, s a jurátus diák örökölte az ősetől a nevet is, meg a természetet is. Karcsú volt, de nem egyenes, mint a nádszál; úgy tartotta a hátát, mint a macska, mikor kutyát lát meg; a szemei kegyesen forogtak felfelé, s a szája szüntelen hízelkedésre volt félrehúzva, s a belőle kijövő hang mindig engedelmet kérni tetszett, amiért bátorodik mozgásba hozni a levegőt. Még diák-társai irányában is mézes-mázos, édes-kedves volt, amiért azok féltek is tőle, mint a tüztől. A leggonoszabb besúgó volt.” (*Elbeszélések III*, 149, *A debreceni lunátikus*)

Külön fejezetet lehetne írni a helynevekről és a helynevek magyarázatáról. A Tanussyak ősi kastélyának neve Tűzhalom, mert az ősvallást követő magyarok itt végezték áldozataikat (*A kiskirályok I*, 69). A csárdanevek is szellemesek: *Békafigó csárda* (*A kiskirályok I*, 70), *Zöld kakas* (*Lenci fráter*), *Térjkinéki csárda* (*Kárpáthy Zoltán*), *Török-szakad csárda* (*Egy magyar nábob*), *Fejbetörő csárda* (*Mire megvénülünk I*, 191).

3.1.7. Tréfás etimologizálás.

Tolnai Vilmos hosszasan ír arról, hogy Jókait izgatták a magyar nép eredetéről szóló viták (Tolnai 1925: 240–243). Hozzászolt a Budenz–Vámbéry-vitához, saját meggyőződését fejtette ki az Osztrák-Magyar Monarchia című „díszműben” (így aposztrofálja Tolnai), s nézete megegyezik azzal a nézettel, amelyet Losontzi István *Hármas Kis Tükör* című tankönyvében olvashatott. Ez a népszerű tankönyv a magyarok hármas bejövetelét tanította: először mint hunok, azután mint avarok, végül mint hungarusok jöttünk be a Kárpát-medence területére. Egy 1823. évi kiadás van birtokomban, ebből idézem a neveztes részt (utána részletes kifejtés következik, szintén kérdés-felelet formában):

K. Kiktől származtak a' Magyarok?

F. A' Scitháktól, ezek Mágogtól Jáfet fíjától.

K. Hol laktanak régenten?

F. Nap-kelet felé Ásiában.

K. Hány ízben jöttenek ki Magyar Országba?

F. Három ízben: Elsőben, Hunnusoknak, Másodszor, Avareseknek, és Harmadszor Hungarusoknak vagy Magyaroknak nevek alatt.

Ezt a nézetet vallja egyik regényhőse, Tanussy Decebál (*A kiskirályok*). Számos művében kísérli meg felidézni őseink világát (*A varchoniták*, *Bálványosvár*, *Levente*), az Ázsiában maradt magyarokat pedig *A jövő század regényé*-ben. Alaposan ír erről a kérdésről Tolnai, mégis érdemes volna jobban megvizsgálni. Érdekes, hogy Tanussy Decebál ábrázolása végül is ironikus, a megszállott őskutatást Jókai parodizálja (Decebál „megtalálja” Tonuzoba sírját, de kiderül, hogy a sírt hamisították; végül elpusztítja a „leleteket”), hasonlóképpen parodizálja a tudálékos etimologizálást:

„Ilyenkor aztán a táltosok cikóriája [Horkázi tiszteletes], mikor nem tudott valamire megfelelni, rendesen valami archaeologico-philologiai dissertatio morotvái közé húzta be magát, mint a köcsmei sárkány, ahová senki nem mert utána menni.

– Lobog benne a hajdani őrpatak vére [mármint a lánynak öltöztetett Emmánuel-Emmácskában]; ezek voltak a mi ősanánk, amazonok. A nevük nem is barbár görög szótól származik: „a-mazon”. (Nincs keblük!) Nagyon is volt: kebelűs hölgyek voltak, hanem e magyar szótól: „ám asszony!” Az ősmagyarok őrpataknak nevezik őket, „Pata” annyit tesz, mint „mama”. „Tata”, „Pata” = apa, anya. Most is virágzó városok. Az „ör” pedig annyit jelent, hogy „erő” – „eur”. Hét szó van a ma-

gyarban (szent hetes szám!), ahol a magánhangzó az „r” betűvel párosulva valami rejtett hatalmat jelent: „ár, – ér, – ír, – ór, – úr, – ör, – ür”. Az „ör”-től származik az „ördög”. (A kiskirályok I, 149)

3.2. Metakommunikáció

Jókai jellemábrázolásai találóak: mindig együtt ábrázolja a külsőt, a ruházatot, az arcot, a termetet, s a külső jellemzéshez kapcsolja a tulajdonságokat. A külsőhöz tartozik a mozgás is: a gesztusok és a mimika, egyszóval a testbeszéd vagy meta-kommunikáció.

A metakommunikációról Jókai műveiben külön tanulmányt lehetne írni. Típuspéldája Rideghváry Bence beszédének, s beszédét kísérő szögletes mimikájának a bemutatása A kőszívű ember fiaiban. Előszeretettel írja le a kékharisnya öreg-lányok kifejező mimikáját Az új földesúrbán, az Egy magyar nábobban, a Fekete gyémántok-ban.

„Jöjjön csak, kedves madame Corysande, ide a tükör elé: hadd mutatom meg önnek, hogy lesz a fiatal arcból az indulatok befolyása által vén arc. Nézze ön, itt a homlokán, ha erősen figyel valamire, s homlokizmait felvonja, támad három paralel fektentes kígyóvonal. Ha haragot fejez ki, három függélyes vonal fut alá. Ezeket mind diagonálban érinti az a ránc, mely a fél szemöld integető felhúzásától ered. A jókedvű nevetés, s még inkább a kritizáló hunyorgatás támasztja a szemszögletből kiinduló négy legyezőforma redőt. A gúny támasztja ezt a hármast karéjt az orrcimpák fölött, s a kinszenvedés ezt az állkapocsszeglettel az ajkszegletig húzódó redőt, a duzzogás a felső ajk fölött képezi ki az összetörekvő redőcskéket, míg a tetszelgés mély bevágásokat támaszt az ajkszegletek körül. A fitymálás kifejezése az egyik arcgödörckét alakítja át mély árokká, s azzal egyúttal félképűvé teszi az arcot, míg a sok sírás koncentrikus ívekkel fogja körül az áll környékét, végre a gög megkettőzi a tokát. Lássá: ez az én arcomon mind megvan.” (Az élet komédiásai I, 62–63, Etelváry hercegné szereti a tudományos magyarázatokat, olyan nyelvújítási szavakat is használ, melyek nem állandósultak, de értjük őket.)

„De még azonkívül is szabadságában állott minden egyes vizitátornak kérdéseket intézni a rigorozálóhoz, s e jogát különösen szerette gyakorlatba venni a nagytiszteletű esperes úr, akinek orcájára máig is rettegve emlékezem. Az examinálnak a szemébe kellett nézni, s végig kiállni azt a tortúrát, amit mozgékony arcának váratlan változásaival elkövetett rajta, egyszer felfújta a két orcáját gömbölyűre, aztán meg nagyot fúj, mintha el akarná a szegény diákokat röpténi a levegőbe; aztán összecücsörítette az ajkait, feltolta az orrához, s mozgatta jobbra-balra; mikor nem tetszett neki a felelet, a fél szemét behunyta, a szája fél szegletét felhúzta, leskelődve, mikor kilátásba volt helyezve, hogy a diák most belekeveri magát a hínárba, ha pedig nagyon meg volt elégedve, karikára felnyitotta a szemeit, feltátotta a száját, s mikor vége volt a penzumnak, hirtelen összecsapta a fogait, bekapta az embert.” (Lenci fráter 14, itt valószínűleg saját diákkori emlékeit írja le Jókai, előtte még a professzor újításáról is beszámol: cédulákat húztak, azokon volt a kifejtendő téma.)

A legérdekesebb a *rabnyelv* jellemzése az *Akik kétszer halnak meg II.* kötetében (121), ez a fejezet az illavai börtönben lezajlott rablázas leírása. A rabnyelv is jórészt metakommunikáció:

„Hát ezt a zagyva bábelkeveréket egy hét alatt megtanította az új rab arra a beszédre, amit valamennyi megértett. A rabok beszéde ez. Szemöldök, szájszeglet, szempilla, homlok, orr, nyelv, az arc minden részecskéje adja hozzá a hieroglifokat, a hunyorítás, fintorítás, földúzás, pittyesztés, félrehúzás, csücsörítés, a nyelv kiöltése, szájszeglet bedugása, a hátrakacsintás, a hátrakacsintás, a homlokráncolás, az emberi arcnak a majomgrimászokat mímelő száz meg százféle torzulatai, ezek megannyi szavak, kifejezések, mondatok, minek közlését nem akadályozhatja meg semmi porkoláb, felügyelő. A rabok megértik belőle egymást, közlik általa terveiket, figyelmeztetik, óvják, biztatják, buzdítják társaikat, ez az ő gondolataiknak a távirója: ez a világnyelv, amin a tudósok hiába törték a fejeiket. A rabok ismerik ezt régen.”

3.3. A köznyelvtől eltérő beszéd

A nyelvi humor egyik forrása az idegenek magyar beszéde, közhírt példája a beszélő nevű Tallérossy Zebulon. Jócai sokszor beszéltet idegen ajkúakat magyarul, ők a tárgyias igeragozást mindig elrontják, és saját hangrendszerüknek megfelelően helyettesítik a számukra kiejthetetlen magyar hangokat. Visszaadja a nyelvjárásos beszédet is, még a (beszéd)hibás kiejtést is, bár szigorú kritikusai olykor megrójják amiatt, hogy nem a megfelelő tájshozást alkalmazza.

Német beszél magyarul:

„Eressze engem, Bajcsy úr. Ne tréfálja így! Én bizony nem teszek sem kezemet, sem lábamat a kegyelmed ezüstre; no, csak ne haragudja magát nekem: meglehet, hogy rosszul megmondtam, mást akartam megmondani: engem nem kell a kegyelmeteké ezüst, nem arany, és mégis csinálom fogom, ami kell. Ezt mondja becsületes ember; és ki mondja, hogy Hampel Kristóf nem becsületes ember van? Én beszélem magyarul rosszat, de érzem jót.” (Az elátkozott család 21) Hasonlóan beszél a bigámista Klatopil Vencel. (A tengerszemű hölgy 189)

Tót beszél magyarul:

„Hujú! Megkapod a concessát. Fizetsz előbb egy máriást! Ez taksa neked. Nem neked! Tüled! Nekemnek. Rozumis?” (A barátfalvi lévita 291)

„– Hun – szolt ravasz hunyorgással a legény. – Van nekünk kegyes patronus, konstabler úr. Fogunk csinálni nagy larmat utcan, mintha volnank riszegek. Konstabler úr bekiséri minket rendőrszighez, becsuknak dutyiba. Ott halunk jó szalman ingyen; jobban, mint itthon négy krajcárért. Probaltunk mink mar aztat! Forint megmaradja magát. Itt van Adam baci. Ez már a kenteké. Mehetnek lakodalomba.” (A gazdag szegények 151, Frányó, a tót napszámos beszéde.)

Görög beszél magyarul:

„– Jaj bizony talán tigodet is megcsalta az a semmirevaló?
– No meg engem, hogy akasztanák fel a neve napján.
– Kivánum neki tiszta szivbul! Engemet is kirabult a gyilkus, a tulvaj, elvitte minden pinzomet, aranyet, ezustot, bankucédului. Hogy nyeljenek el neki krukodé-

lusok, ott, ahol vagyon, idegen országban.” (Elbeszélések I, 177, A kalmár és családja)

Olasz beszél magyarul:

„A beszédében pedig valami különös varázs volt. A magyar szót is azzal a sajátságos felső-italiai selypítéssel ejtő ki, ami az sz-et s-nek, a z-t zs-nek, a c-t cs-nek hangoztatja, de az nagyon kedvessé tette, még inkább az a buzgó igyekezete, hogy a kiejtésre kerülő szóhoz az ajkait előre idomítani próbálta.

– *Hozza Isten! Vártam rád. Tudtam, eljössz. Bolondos Laci tegnap este mindent elmesélt. Nekem elmondta a gérilla pajtás. Les belőle tárcsacsikk Komáromi lapokban. Putri, ürgeragú, manarisottó. Nevetni való. Hogy van feje hadnagy úrnak? Semmi baj már. Házasodni akar? A la minuta? Hát te, bolondos Laci, hol vettél asztal súp samócsát? Nem láttam még a piacon.” (A mi lengyelünk 131, Angiolina, az ezredesné beszéde.)*

A legérdekesebb az a regényrészlet, amelyben magyarul tanul az idegen anyanyelvű fiatalember. *Rákóczy fia*, György nem tudott magyarul, ezért Pelargus elkezd tanítani (274):

– Szememből = „aus meinen Augen”.

– Micsoda? Ott egy szó, itt meg három.

– Igen. „Szem” = „Auge”. A magyar az emberi tagoknál sohasem használja a többes számot: tehát „Augen”; „Szemem” = „meine Augen”, „Szememből” = „Aus meinen Augen”.

– Csodálatos egy nyelv.

Hát még mikor a „láthatnám” analízisére került sor.

– „Lát” = „sieht”, „láthat” = „kann sehen”, „láthatnék” = „ich könnte sehen”.

– „Láthatnám” = „ich könnte es sehen”. Stb.

Mikes Kelemen is megpróbálkozott a herceg tanításával (299):

– Tanulja meg ezt a szót, herceg: „Szeretek, szeretsz, szeret, szeretünk, szerettek, szeretnek”.

– Hisz ez meg úgy hangzik, mint mikor két ács húzza az öreg fűrészelt előre-hátra! Milyen gyöngyön hangzik ez németül: „ich liebe, du liebst, er liebt”, magyarul meg csupa „reték, rekeszek, szekeresek”. Hisz ha én ezt egy szép leánynak mondom, elszalad, azt hiszi, szakkermentezek.

Mikes nagy megbotránkozással csóválta a fejét. Micsoda nevelés! Hogy el tudták rontani ezt a fejedelmi vért!

Szellemes kontrasztív elemzés olvasható a *Mire megvénülünk II.* kötetében (39):

„Bálnokháznénem magyarázta tovább a zálogos pör geneziséét Topányi előtt, aki most maga esett bele abba a rossz szokásba, hogy mindenre „igen”-t mondjon, mint az imént Loránd. (Azt pedig mindketten igen jól tudták, hogy a magyar nyelv természete nem tűri kérdésre feleletül az „igen”-t; így például ha e kérdés négyszeres változatára: „Te voltál ma a kertben?” más nemzet változatlanul „yes”-, „oui”-, „jawohl”-lal válaszol, a magyar, a szórakás szerint, így felel: „Én.” – „Voltam.” – „Ma.” – „Ott”, hanem ezúttal olyan jólesett mindenre e száraz, hideg, folytatásra nem buzdító „igen”-t mondhatni.)”

Az is érdekes, ahogyan az angolok ejtik a magyar szavakat. *A háromszínű kandúr* c. elbeszélés egyik szereplője, Liba Kis Jánosné libákkal kereskedik: minden évben libákat szállít Londonba, sikeresen üzletel, de egy szót sem tud angolul. Szomszédja, a tudós Pugonyi Están is Londonba megy, de ő betűik szerint ejti az angol szavakat, ezért senki nem érti. Elkeveredik, és Liba Kis Jánosné a keresésére indul, elmegy a sheriff hivatalába. „A nevét már megtanulta. Arra készen volt, hogy mikor azt mondják *„Lájbekisz Dzszenuszni”*, az annyit tesz, hogy Liba Kis Jánosné. A szállásadó gazdája is ezen a néven tisztelte.” (*Elbeszélések III, 301*)

Pugonyi Estánról írja Jókai: „Csak egy európai nyelvet tanult meg: az angolt. Bizony azt sem azért, hogy Shakespeare-t eredetiben olvashassa. [...] De azt is úgy szedte magába, ahogy a latin helyesírás szerint olvasandó. Kámbridge herceget bizony nem mondta *Kembridzs*-nek, sem pedig a recapitulation-t *rikepitsulesn*-nek, de azért ha jött a zsidó szeszfőzőnek üzleti levele Liverpoolból, azt mégis csak őhozzá vitték tolmácsolás végett. (*Elbeszélések III., 282, A háromszínű kandúr*)

Az angol misseket nagy élvezettel karikírozza Jókai *Az új földesúrbán*, az *Akik kétszer halnak meg*-ben. Ez utóbbiból idézek (*I, 211*): „A miss nagyon beszédes volt. S nem elég, hogy a nyelve beszélt, minden arcvonása beszélt hozzá, még az orra is mozgékony volt. Erősen üdvözölte mister Hallovájt, aki a grófné „dáj-mond”-jait olyan ügyesen feltalálta, s nagyon szerette volna, ha mister Ajlóvi az interesszent krimivel inkvizísen színésóz diteljeiből egy kis rikepicsulésnt bocsát közre.” (Illavay Ferenc kutatta fel a grófné gyémántjait.)

Kecskeméti ő-ző beszéd:

„Még nagyobb meglepetés várt a gyülekezetre, mikor a vasas német magyarul szó-lalt meg, s azt kérdezte, igen jó kecskeméti kiejtéssel:

– Miért tetszött ide röndölni a tekintetös vicispán úrnak?

Megesik az, hogy a vasasoknál magyar születésű tisztek szolgálnak, és megfordítva.

Ez köztetszést aratott.

– Felszólítom ezennel az alezredes urat – mondá az alispán –, hogy a kirukoltatott katonaságot azonnal távolítsa el a megyeház közeléből.

Az alezredes udvariasan válaszolt:

– Énnéköm az a röndöletöm van a nagyméltóságú királyi biztos úrtól, hogy a tekintetös alispán úrnak engödelmesködjem, s a fegyveres erő t röndölkezésére bocsássam. Ha parancsolja, visszavezetöm a csapatokat a kaszármáikba; azonban a bekövetkezheto eshetőségökért mindön felelősségöt alispán úr vállaira töszök.” (*A kiskirályok I, 113*; egyébként első regényében, a *Hétköznapiok*-ban is visszadja a kecskeméti beszédet.)

Palócos beszéd:

„– Mondok, viszek egy kosaar aómaat a vasúthoz, hátha vesznek belőle az urasaagok. Haat csak ott laatom az indaóhaaz ajtajaaban a Vigyaazz kutyót, amint keet laabon bertoafol, s a szaaajaaban tart egy baadog cseeszeet, s a pasaséroktul

kaodul. Adnak neki egy kis peenzt, ki egy nagyot, amennyi a cseeszebe feer.” (A gazdag szegények 52, Ritka Panna palotai kofa beszéde; Rákospalota akkor még palócos nyelvű volt, még a 20. sz. elején is, ahogy Babits visszaadta a *Kártyavárban*.)

„– Hát bajvívásban esett el?

– Biz a volt annak a veege.

– Miért vívott? Kivel vívott? Ki volt a gyilkosa?

– Hát tudom een azt? Nem kötötteek azt az een aóromra. Keek huszár volt a Pálffy-regementből. Nem eerjük már azt utol; mert az, amint a füleet levágták, a gyenerális parancslattyából mindgyárt dezentált a törökhöz Temesvárra: pribeek lett, pogány lett; ezóta szarácsit csináltak belőle.” (*Szeretve mind a vérpadig I, 9*, Marcinak, Tisza Gábor inasának a beszéde.)

Erdélyi nyelvjárás (itt mezőségi *a*-zás, de a moldvai északi és déli csángó is így beszél):

„Egy derék, kedves erdélyi úr volt. Őrnagy a honvédeknél. Arról a vidékről való, ahol az „o” betűt nem ismerik.

Nagyon barátságosan fogadta Illavayt, s mosolygott az egész előadásán. Hanem végül azt mondta neki: „Hát biz az, barátam, meghal egy kicsit.”

– De uram, gondolja meg, hisz ez egy őrült! Lehet-e egy hóbortost halálra ítélni!

– Habartas! Habartas! Hisz azt minden ganasztevő mandhatná, hogy ő habartas. Hát ki fogja azt mast megvizsgálni? Mi csak nem állhatunk neki micascapiummal a két szemének, hogy ki van-e tágulva a pupillája.” (*Akik kétszer halnak meg I, 88*)

Cigány beszéd

A *Rákóczy fia* 19. fejezete *A csavargók országa* címet viseli. Ez és az utána következő fejezet lényegében tolvajnyelven íródott, tele van cigány szavakkal. Ezeket Jókai lábjegyzetekkel látja el: *phrál*: bátya – cigányul; *uribenás*: díszruha – cigányszó; *lurdéha*: katona; *széló*: kötél; *Mi hír a Kielámból?* – város; *iltisek*: poroszlók; *Csercsen*: *Csillag* – cigányul; *Mirikló*: Gyöngy – cigányul (a cigánylány neve); *Hej te Sosoj!*: Nyúl – cigányul; *phéna*: leánytestvér – cigányul; *Ne te bibasz!* *Nem a Csercsen jött meg, hanem a Jiló*: Szív – cigányul; *báró*: úr – cigányul; *Akit a kutyás manusz kifogott?*: *Ember* – cigányul; *rákló* – suhanc; *khandó* – kard; *kúre* – csikó; *Amáró Dádé* – Miatyánk; *Úgy kellett a csórnak!* – tolvaj; *anguszterin* – gyűrű; *csáj* – leány; *avgin* – méz. Itt-ott belekever a szövegbe német eredetű tolvajnyelvi szavakat is.

A tarcali kápolna c. elbeszélésben a tábornok jóslatot a cigányasszonnyal:

„Kérdezősködésére felelék, hogy egy cigányasszony mond jövődöt a katonáknak.

Ismerte már ezt a fajt alföldön laktából, s odainté.

– *Kurhere dade*, mondj szerencsét itt ezeknek az uraknak, *dikhec* előre.

– *Jaj, asta bitagtále sarmangade bibále!* soha nem mondtam én még uraknak szerencsét, csak szegény embereknek.

- *Upre vén szibilla, vagy a sarkadra verek ezzel a korbáccsal.*
- *En nem bánom, de ha aztán okhets dikecsáre kokhele tuterone mangyéra,* úgy ne járjak, mint a minap, hogy jól megkorbácsoltak az urak.
- *Ne félj, boszorkány. Fogd meg a tenyerét ennek az úrnak.*
- A segédőrnagy lehúzta kesztyűjét, s odatartá tenyerét a cigányasszonynak.”*
(*Forradalmi és csataképek* 231)

Zárt orrhangzós beszéd:

- „– Hát hol vannak a cselédek, Matykó?
- Deb tudob – felelt a fickó. (Két betű nem létezett az ábécéjében, az m és az n, azok helyett következetesen mindig b-t és d-t használt.)
- Nem tudod? Hát hol a gazdasszony, aki a konyhán főz?
- Bost is csak főz.
- Hol?
- Az apáti tisztartó konyhájád.” (*Akik kétszer halnak meg I*, 246)

Raccsolás:

„Azért ha még egyszer megengedik, kegyelmes uraim, hogy egy kis igazságot elmondjak, csak akkorát, mint a mustármag: tehát nem tarthatom titokban, hogy akármilyen derék és eszes ember legyen is az a princ Alienor, de az Isten áldja meg ötét, amint azt a szót kimondja a népgyűlésen, hogy „Tisztelt polgártársak!” s a nép meghallja, hogy nem tudja az „r”-et kimondani, mind fölkiált rá, hogy „köpje ki a szájából azt a kását, úgy beszéljen!” s azzal vége van.” (*Az élet komédiásai I*, 163)

„Otthon aztán, amint az ebédet ki-ki a háta mögé dobálta, Leon nem hagyott neki addig nyugtot, míg elő nem vette a számára készített programbeszédet, s meg nem tanulta könyv nélkül. Akkor aztán elszavaltatta vele maga előtt az egészet: oktatva védencét a szavak magyaros kiejtésében, hogy a kettős betűket világosan megpattogtassa: az „ő”-t az „ü”-vel, a „b”-t a „p”-vel semmiképpen fel ne cserélje, a mondatok végső tagját franciásan meg ne húzza; ne hadarjon, hanem csendesesen potyogtassa a szót, s a végső három sort emelkedett hangon, teljes torokeröltéssel mondja el; mert akkor lesz nagy a hatás.” (*Az élet komédiásai I*, 257; Zárkány Napóleon oktatja így princ Alienort a korteshadjáraton.)

Összegezve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy Jókai prózáját mindenekfelett szóbősége jellemzi. Ebből a gazdagságból egyéni szóalkotásait, a gyermeknyelvet, archaizálását; angol és latin szóhasználatát; a szleng beépítését dialógusai-ba; a népi szólásokat, a szellemes népetimológiákat, jellemfestő névadását; idegnek beszédének, nyelvjárási beszédnek, kiejtési hibáknak a visszaadását emeltem ki. Azokra a jellemzőkre összpontosítottam, amelyekről kevésbé emlékezik meg a szakirodalom, s amelyekkel igazolhatjuk Jókai nyelvi sokszínűségét.

3.4. Mondatszerkesztése

„Mestere a stílusnak, szinte teremtője egy olyan nyelvnek, mely a népiesből fakadva és megtisztulva éppen oly tökéletes a hortobágyi gulyások ajkán, mint a budai

minisztertanácsokban” – írja Mikszáth (*Jókai Mór élete és kora II*, 57). „Nála a beszéd mindig a lélek leghívebb tolmácsa; szóáradatot, mesterkéeltséget nem ismer. Innen van, hogy dialógusai mindig könnyen, elevenen, drámai gyorsasággal, jellemzetesen folynak, s nagymértékben teszik élvezetessé az olvasást” (Névy 1894: 16–17). A „jellemzetes” szót ma nem használjuk, de kifejező: a dialógusok jellemzik a szereplőket. Számtalan példát idézhetnénk, különösen azok érdekesek, amelyekben izgalmas disputa folyik, amelyeknek célja a másik fél meggyőzése. A dialógus interperszonális, a modern retorika azonban megkülönbözteti az intraperszonális dialógust (Perelman 1982: 10): az ember olykor saját magával folytat párbeszédet, saját magát akarja meggyőzni. Ilyen a lévita önmagával való vitája (*Enyim, tied, övé I*, 110), vagy Illavay Ferenc beszélgetése saját tükörképével (*Akik kétszer halnak meg I*, 15), Áronffy Loránd belső beszéde (*Mire megvénülünk II*, 55), Tímár Mihály tépelődése (*Az arany ember II*, 105). Ilyen Jenő vívódása (*A kőszívű ember fiai I*, 238):

„Valami nyugtalan szellem jár minduntalan mögöttem, s büszkesége, boldogsága álmain keresztül suttogja szívembe az ébresztő szót: „Te gyáva!”

Hasztalan menti magát e nyugtalanító kísértet ellenében azzal, hogy hiszen annak örül, hogy anyja megmenekült. „Hazudsz! – súgja neki az igazmondó öntudat – Annak örülsz, hogy te menekültél meg az anyádtól.”

Az est közeledte még nyomasztóbbá tette az önvádat. Nem tudott honn maradni. Felkészült, hogy kimegy valahová. Pedig ezen a napon nem sok szórakozás kínálkozott Bécs utcáin és mulatóhelyein.

Mikor tükre elé állt, hogy nyakkendőjét megigazítsa, egyszerre visszatántorodott.

Az a rettegett rém, aki egyre szívembe suttogja e szót: „te gyáva!”, most egyszerre alakot, arcot öltve támadt elé. – Édesanyját látja belépni a szobába.

– Anyám! – kiálta a rémület fojtott hangján az ifjú.”

Baradlayné és Jenő dialógusát idézzük, az anya érvelése érzelmi alapú (*I*, 239):

„– Te visszatértél!

– Hogy veled beszéljek.

– Óh, minek tetted azt? Hiszen ha tudtad volna velem, én mehettem volna oda, ahol te vagy. Miért nem parancsoltál velem?

– Óh, fiam, én nem parancsolok. Én nem tanultam azt. Könyörögni jöttem hozzád. Óh, ne félj tőlem. Ne nézz engem kísértetnek, ki közéd és vágyaid közé áll. Nem akarlak én lebeszélni semmiről, amit te elhatározottál magadban. Csak könyörögni jöttem hozzád.

– Anyám, ne szólj ezen a hangon, kérek!

– Bocsáss meg érte. Nem akartalak keseríteni. Néhány nap előtt még voltak követeléseim fiam iránt; ma már nincsenek. Akkor írtam hozzád egy levelet; megkaptad-e? Büszke, sértegető levél. Tépd össze. Ne emlékezzél rá többet. Azt egy haragos asszony írta. Az a haragos, büszke asszony nincsen többé. Minket igen nagy csapások aláztak meg, és azoknak még nincsen vége. Óh, én nem vagyok más, mint egy gyászoló özvegy, ki fiainak megásott sírja előtt könyörög, maga sem tudja, kinek. Talán a sírnak, hogy ne kívánjon megtelni.”

Richárd beszéde katonáihoz, egyszerű stílusban, az éлőszót tükrözve (I, 244–245):

„No fiúk – mondta Richárd maga köré gyűjtve legényeit –, most rátértünk arra az útra, amelyiken vagy haza jutunk, vagy a pokolba. Jól tudjátok magatok is, de azért én is elmondom, hogy amit csak ember valaha kiszenvedett, az mind előttünk áll sorban, néhol csoportban is. Futnunk kell éjjel és nappal, úsznunk vad és szelíd vizeken keresztül, hegyeket megmászunk, szemünket le nem hunynunk, koplalnunk, verekednünk; amelyikünk kidűl, az elveszett; ha elfognak bennünket, főbe lönek. Én tehát nem mondom senkinek, hogy jöjjön velem, hanem megyek előre. Nem nézek hátra, nem számlálom meg, hányan jönnek velem abból a kétszáz-húszból, akiből a század állt még tegnap este. Nem esküdtetek meg senkit. Sőtét van: aki másra gondolta magát, elmaradhat, visszatérhet. Hanem ha egyszer a nap feljön, akkor azután, aki odáig velem jött, az készen legyen rá, hogy a csatatér törvénye alatt áll és megtesz mindent, amit én parancsolok, zúgolódás, morgolódás nélkül. Most tehát utánam, akinek tetszik! Jön az első próba!”

Szajbély írja (2010: 128–129), s igaza van: „úgy merülhet el az ember a történet gyönyöreiben, mintha azt nem az írott szöveg (többnyire nehezen befogadható) médiuma juttatná el hozzá. Mindez persze azért lehetett működőképes, mert Jókainak mind az éлőszó lejegyzett formájának kialakításához (ami nem azonos az éлőszó lejegyzésével!), mind a leírásokhoz különös tehetsége volt.”

Fel kell számolni azt a babonát is, hogy Jókai csak hosszú, bonyolult mondatokat írt. Ez egyszerűen nem igaz, pedig még tanároktól is hallani ezt a hamis állítást. A szakirodalom régen feltárta változatos mondat szerkesztését. N. Dely Zsuzsa elemzi szó szerkezeteit, mondat típusait: a tirádát, az ismétlődő szerkesztést, a viszszatérő mondatokat, az ellentétes gondolatokat, a mondatritmust, az „egymásra koppanó rövid mondatokat”, a nominális és a szaggatott mondatokat, a kérdő és a felkiáltó mondatokat, a hosszú mondatokat, a biblikus és a népies mondatokat, saját közbeszólásait, a népdalidézeteket. Ezeknek javarésze alakzat, de az alakzat terminust nem említi a szerző (lehetséges, hogy az alakzatokat az 1960-as években nem tanították az egyetemen, jómagam is akkoriban jártam a bölcsészkarra, s nem emlékszem, hogy alakzatokról beszéltünk volna). Gazdag, sokoldalú vizsgálatot végzett el, kár, hogy a tankönyvírók nem tanultak belőle. Jókai gazdag stílusának köszönhetően még ezt az alapos vizsgálatot is ki lehet egészíteni, új összefüggésekbe lehet helyezni.

3.4.1. Az elsődleges szóbeliség felidézése

Egy kiváló amerikai retorikus és kommunikációkutató, Walter Ong elméletéről van szó: az ő terminusai az *elsődleges és a másodlagos szóbeliség* (Ong 2010). Elsődlegesnek nevezi a könyvnyomtatás előtti kultúrák gondolkodását és nyelvezetét. Jellemzői: inkább mellérendelő, mint alárendelő; inkább halmozó, mint elemző; redundáns, avagy „bőséges”; konzervatív, avagy tradicionális; az emberi életvilág-

hoz közelálló; versengő hangnem jellemzi; inkább empatikus és közvetlen, mint objektív és távolságtartó; homeosztatikus (egyensúlyt teremtő); inkább szituációfüggő, mint elvont. (A másodlagos szóbeliség a mai médiakultúra szóbelisége.)

Az elsődleges szóbeliséget tökéletesen tükrözi a dajka beszéde az *Erdély aranykorá*-ból, csak egy kis részletet idézünk belőle. Az előzmény a következő: a fiatal szolgáló kérdezi a dajkát a fogságban lévő Apafyról: „sohasem fogjuk mi már látni nagyurunkat?”

„– Hja, annak az isten a tudója! – sóhajtja föl a vén dajka. – Mikor szabadul ki, szegény, fogságából? Héj, de jól éreztem én ezt a dolgot előre, de meg is mondtam, de nem is hallgatott rám senki: Mikoriban az istenben boldogult fejedelem, György úr, nem érve be a maga országával, kiment lengyel királyságot keresni a szép feles magyar nemességgel, akkor ment el Mihály úr is vele. Hogy elmarasztottam, a nagyasszonyom is, mert csak fiatal házások voltak még, magának sem nagy kedve volt hozzá a jó úrnak, mert inkább szeretett itthon ülni, könyveket olvasni, malmokat építeni, fákat oltogatni, de a becsület kívánta, hogy elmenjen. Én csak arra kértem, hogy legalább Bandi fiamat is vigye el magával. Jól is adta az isten, hogy az is vele ment, mert anélkül tán soha hírét sem hallottuk volna nagyuramnak. Mert a fejedelem úr, aholott meglátta, hogy a nagy marhasokaságú tatárt ellene hozzák, ő maga elszaladt haza, s a szép vitézlő rendeket mind ott rabolta el a pogány tatár, s elvitte keserves rabságba Tatárországba. A fiamat, Bandit, aztán, hogy hasznát nem vehették, mert a dereka megroppant, nagy kértére hazabocsátották, ő hozta hírét, hogy Mihály úr ott sínlődik a szomorú fogságban, s minthogy a tatárok észrevették, hogy a többi fogoly által milyen nagy becsületben tartatik, azt hitték, valami herceg, s oly iszonytató váltságdíjt szabtak érte, amennyit minden jószága, ha pénzzé tevődne, sem ér. ...” (És így tovább hosszasan, monotonon.)

A dajka beszédében az elsődleges szóbeliség közvetlen, redundáns mondat-szerkesztését figyelhetjük meg, amely gazdagítja a Jókai által alkotott mondattípusok arzenálját, mert mondatszerkesztése is változatos, gazdag, mint szókincse. Ilyen beszédet olvashatunk a *Szomorú napok*-ban (154), a Bórharang nevű öregember szájából, aki ragadványnevét onnan kapta, hogy hozza-viszi – olykor elferdítve – a híreket; nem hírharang, mert sovány, csont és bőr. Beszédének jellemzője a kapcsolt egyenes beszéd is (l. 208). Az *Asszonyt kísér – Istent kísért* című regénye is Budapest peremén játszódik, mint *A gazdag szegények*. Ebben is megjelenik az elsődleges szóbeliség, mégpedig a Suttogó utcában lakó házvezetőnő beszédében. Ilyen Mayerné szóáradata is (*Egy magyar nábob II*, 25–28).

3.4.2. Ritmikus mondatok

„Jókai a *fülével* írt, az ő nyelvezete muzsika, de csak a magyar idiómákban hangzik ki, mint a villanyáram, nem megy keresztül a selymen és az üvegen, nyelvének zengzetessége nem vihető át idegen nyelvekbe” (Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora II*, 150). Ritmikus mondataival, prózájának zeneiségével mindegyik monográfia foglalkozik, de inkább általánosságban. Zsigmond Ferenc szerint Vajda Péter hatá-

sára zavarta össze a prózát és a költészetet, „úgy rákapott erre a felemás eljárásra, hogy sohasem tudott róla egészen leszokni” (Zsigmond 1924: 354). Szerencsére, mondom én, és bizonyára velem együtt sokan mások. Lehetséges, hogy Vajda hatására alkalmazta a ritmikus prózát, ne felejtjük el azonban, hogy a retorika a prózaritmust ugyancsak kultiválja, az ékesség egyik kellékének tartja; ismereteseek Cicerónak a prózaritmussal kapcsolatos fejtegetései (*A szónokról* 3, 44–51), valamint a reformáció retorikusainak a prózaritmussal kapcsolatos vitái. Jókai pedig nagyon is ismerte Cicero műveit (erre bizonyíték a *Félistenek bolondságaihoz* csatolt jegyzetei). Az igaz, hogy a prózaritmus inkább korai elbeszéléseire és regényeire jellemző, öregkori prózájára kevésbé, egyszerűen témájuk miatt.

A prózaritmus jellemzésekor Szabolcsi Bence nyomán (*Vers és dallam*, 1959) nagyritmikát és numerozitást különböztetünk meg (vö. a *Retorikai lexikon* prózaritmusról szóló szócikkével). A numerozítás a verslábak és/vagy az ütemek alkalmazása, főleg a mondatzáratokban, azaz a clausulákban. Jókaival kapcsolatban ezt nemigen vizsgálták, talán Bárczi Géza az egyetlen kivétel: *Az arany ember* egy részlete kapcsán azt állapítja meg, hogy a mondatvégek ritmikusak, leginkább két dallamos trocheus zárja a mondatokat, ritkábban spondeusok, előfordul a *tá ti ti tá* vagy *ti ti ti tá ti/tá* a képlet (Bárczi 1959: 438). A három rövid egy hosszú szótagnak (vagy a fordítottjának) kapcsolata a *paian*, ezt ajánlotta Arisztotelész (*Rétorika* 1409a), főleg az emelkedőt, a clausulába. Megjegyzem, olykor magyaros ütemhangsúly érződik a mondatvégeken, de ennek vizsgálata külön tanulmányt érdemelne. (Wass Albert prózájában kimutattam az ütemegyenlőséget a mondatvégeken, mégpedig számítógépes méréssel, vö. A. Jászó 2006: 61–62). Jókai prózájára inkább a nagyritmika jellemző, ez azt jelenti, hogy ritmusát a szótagnál nagyobb nyelvi egységek adják, gyakran az egyenlő hosszúságú tagmondatok (ezek alakzatok, ezért később volna a helyük, de indokolt itt bemutatni őket):

Tagmondat-egyenlőség (görög: iszokólon)

„A magyar udvari estélyeken az is az egzotikus élvezetek közé tartozik: egymásnak a mentekötőjét, kalapforgóját megbámulni. Némelyik tízezret ér forintokban; némelyiknek története is van, amely Zsigmond királynál kezdődik; némelyiknek meg olyan története van, ami a zálogházban végződik.” (*A lélekidomár* I, 9, egyúttal előismétlés, azaz anaphora is.)

Hármas tagmondat-egyenlőség (trikólon)

„Ami az állatszeliidító a fenevadak ketrecében, ami a hindu kígyóbüvölő a csúszómászói között, ami a lóidomár a fék nem szokta szilaj mennék szemben: – az a „lélekidomár” a lelkes állatok világában.” (*A lélekidomár* első mondatai, egyúttal előismétlés, azaz anaphora is.)

„A legtökéletesebb gentleman az országban. A fekete frakkban veszedelme a hölgyeknek, a veres frakkban veszedelme a rókáknak; – a nemzeti viseletben pedig közszeretet tárgya.” (*A lélekidomár* I, 8)

„Mit ér az imádság, ha nincs, aki azt meghallgassa többé?
Mit ér a fényes kard, ha nincs, aki csapást osztogasson vele?
Mit ér a kinyitott könyv, ha nincs, aki annak sorait megértse?”

(A janicsárok végnapjai 193, egyben előismétlés és költői kérdés is.)

„Hej de sok nótát tudott! De szépen el tudta dalolni, amikor akarta. *Ha jókedve volt is, danolt, ha búsult is, danolt; van arra mindenikre nóta. Parasztleány nem élhet dal nélkül; nóta mellett könnyebben megy a munka, jobban telik az idő, megrövidül az út.*” (Sárga rózsa 104)

Gyakran alkalmazza a Cicero által megállapított „növekvő tagok” elvét (Lausberg 1960: 246, § 451; Quintilianus 208: 7, 1, 10; 9, 4, 23). Ez azt jelenti, hogy a felsorolásban, valamint a fokozásban egyre hosszabb szavakat szerepeltet, ezzel ér el zenei hatást, ez is egyféle fokozás vagy crescendo (a zeneművek is gyakran kitartott, erősebb hanggal záródnak le).

„[...] és minden mozdulatuk oly kedves, oly eleven, oly szeretetreméltó.” (Erdély aranykora 14, a kis szarvasborjakról van szó.)

„Egyszer az a divat, hogy hősök, nagy szónokok arcképeit hordják *melttükben, inggombokon, karpereceken, pálcáfogantyúkon*; másik évben aztán jön egy *táncosnő, egy énekesnő, egy lovarművésznő*, s annak az arcképe kerül a *melttükre, az inggombokra.*” (Politikai divatok II., 108, az egész fejezet ironikus.)

„Szántani, vetni, üzérkedni, pénzt halomra gyűjteni? S aztán megint újra kezdeni *szántást, vetést, üzérkedést, pénzgarmadolást?*” (Az arany ember I, 230)

A növekvő tagok elve a mondatszerkesztésben is megfigyelhető: egyre növekszik a mondatok hossza az alábbi csataleírásban:

„Fel, fel, albánok! Akiben még harci vér van, a hét kapunak ágyúkat feszített az ellen. *Ali tomboló paripáján ül, kezében jó csatakardja, mely sok vészbe beleszólt már. Akárhányszor állt már úgy Ali, hogy nem volt egyebe annál az egy kardnál, s azzal viasszerze mindent.*” (A janicsárok végnapjai 58–59)

Az iszokólonok és a növekvő tagok kombinálódnak az alábbi bevezetésben, a mondatok ritmusát fokozzák az ismétlések, feszültségüket pedig az ellentétek:

„Élt Szolnokon egy özvegyasszony két szép leányával; Rózsa volt az egyik, a másik Anikó.

Feketében járt az özvegyasszony, rózsaszínben jártak leányai.

Tíz év óta volt özvegy az asszony, tíz év óta hordta gyásruháját; két év óta volt a két szép leány menyasszony, két év óta hordta jegygyűrűjét.

Az özvegy napról napra aggott, fogyatkozott, közeledett férje sírja felé; a két szép leány napról napra szépült és vidámult, közeledve a menyegzője felé.

Katona volt mindkettő kedvese. Derék jó, hű fiak. Messze jártak sivatag külföldön, mégis minden hónapban érkezett levelük váró mátkáikhoz, tele reményekkel, tele szerelemmel.” (Forradalmi és csataképek 44, A két menyasszony)

Az alábbi hosszabb részlet (*harangue*, azaz csata előtti szózat) a *Kelet királynéja* című elbeszélésből való. A ritmust a megszólításokkal tagolt egységek adják, az anaphora egyben aposztrophé is, azaz megszólítás, odafordulás. Az egységek hossza növekszik, egyre lendületesebbek. Az egész szakasz keretbe van foglalva: ez redditio, azaz keretes ismétlés, de a végén rövidebb az ismétlés: szinte csattan az egyetlen szótag. Az eposzok technikájára nemcsak a monumentalitás utal, hanem az élet elemeinek aprólékos felsorolása is: a beszédbe beleszöve kibontakozik előtünk a nomádok életmódja, fontos mozzanataival:

„Fel, fel, *ti* szabad lakói az ősi pusztának, *ti* pásztorok, kik csordáitokat legeltetitek a sivatag forrásai körül, *te* szilaj vadásznép, ki elfogod a futó antilopot, s kihúzod az oroszlánt barlangjából, *ti*, kik sátrak alatt laktok, ősidőktől fogva nem tanulva mást, mint fegyverforgatást, *te* soha meg nem számlált nomádfaj, ki adót nem fizettél, s hódító arcát nem ismerted soha, *ti* délceg ifjak, kik három nap, három éjjel kitarjtátok a nyargalást a szilaj paripán, átúsztok ragadó folyókon, keresztültörtök országokat ellepő erdőkön, s megelőzitek a homokfellegeket, mit a puszták szele hajt a láthatárra – fel!” (*Elbeszélések I*, 206)

Jókai műveiben nagyon sok olyan részlet van, amelyekről azt állapíthatjuk meg, hogy költemények prózában. Sok versszerű részt idézhetnénk, különösen a korai elbeszélések ilyenek:

„Volt nagy sírás Esztergomban; annyi szép fiatalember úgy el tudott hullani oktalan nyílvevesszők miatt; paripák megtaposták drága testeiket; szép fodros hajfürteik belekeverődtek a véres porba; nem is jönnek vissza, király kertjében játszani, szép hölgyekért tornát vívni, selymet, igaz gyöngyöt venni. – Hanem jön helyettük iszonyú, kegyetlen ellenség; rút arca, vérszomjú lelke, átkozott még a beszéde is; a borzalmat, mely előtte jár, eléggé megmondja az a szó, mely az egész országon szétterjed; „ez ellenség nem ember, hanem kutyafejű vad!” Kutyafejű fenevadak jönnek az embereket kiirtani. Más világ lesz. A Góg és Magóg hada elszabadult.” (*Elbeszélések II*, 209, *Százszorszápek*, 1857)

„Nyargaltak a huszárok a kék hegyek felé – mindig elébb, mindig elébb.

Vadonat erdőkön, úttalan pusztákon keresztül, hegytetőre fel, hegytetőről alá – mindig elébb, mindig elébb a kék hegyek felé.

Tornyos városok tűnedezték el itt-amott mellettük, hallatszott az esti harangszó, a paripák nyerítve ügettek tovább.

Köztük nyargalt egy vezetéklóvon az elítélt, fehér ingben, szürke fővel, az vezette őket, ember nem járta ösvényeken, mocsári süppedékeken, hallgatag fenyeseken keresztül – mindig elébb, mindig elébb, a kék hegyek felé.” (*Forradalmi és csataképek* 161, *Szenttamási György*)

A *körmondatoknak* sajátos, lassan lüktető ritmusuk van. Jókai mondatszerkesztése sokat egyszerűsödött az évek folyamán. Első regényében, a *Hétköznapi*-ban még bonyolult körmondatok is olvashatók, ezek később nem lesznek rá jellem-

zők, stílusa letisztult – erre Szabó Zoltán is utal (1986: 216). Példának a regény egyik pozitív szereplőjének, gróf Szilárdy Leandernek a jellemzését idézem, azzal a céllal is, hogy lássuk a különbséget a később idézett tirádától (66–67):

„Világosan tapasztalá, hogy a népnek sem anyagi, sem szellemi jólétét külön-külön, egyiket a másik nélkül előmozdítani nem lehet; együtt és egyenlő lépéssel kell annak mindkettőnek haladni, kézben kéz és egyiknek a másikért, s hogy e két érdek: szellemi és anyagi annyira össze vannak egymással szöve, s hogy legcsekélyebb részleteikben egyik a másiknak majd oka, majd eredménye, miszerint e kettőnek egyszeri haladását eszközölni nehéz ugyan, de külön csaknem lehetetlen, s ezen elve volt minden tettiben a vezérfonal; meg tudta választani a középutat az ideális enthuziaszták azon téveszménye között, mely minden embert egyaránt nemesen érző s szabadakaratjában erények gyakorlására hivatott, egymás közt mindenben hasonló s csak a korlátozatlan szabadságban boldog lényekül állít fel, s azon gyáva és önző kasztérdekű elv között, mely teremtményekről tanít, kik csak azért látszanak alkotva és darócba öltöztetve lenni, hogy a náluk hatalmasabbnak földjeit míveljék, s előtte meghajoljanak; grófunk olyannak vette az embert, amilyen: gyarló, de minden nagyra képes agyag, melyet csak alakítani kell, hogy remekmű vagy cserépedény váljék belőle.”

Letisztult ritmikus körmondat *Az elátkozott család* eleje, mely a komáromi földrendés leírását vezeti be (a második bekezdést idézem):

„Mikor e nap megvirrad, minden lélek, minden felekezet, úr és szegény, bűnös és szenvedő, igaz és boldog, istenéhez siet, háromszor látogatja meg a templomot aznap, böjtöl, imádkozik, abbahagy üzletet, mulatságot, pörpatvarkodást, s az ateista, kinek szemei nem keresték az égben az áldások istenét soha, megdöbbenve emlékezik a rettenetes istenre, kinek ott alatt a föld alatt is van birodalma, onnan szólal meg azok ellen, kik büszkeségük emlékeivel beépítik a földet.”

„Alienor úgy érezte magát, mint akit gyöngén kerékben törtek.

– Te, Leon – panaszkodék egyik tagját a másik után próbálgatva, hogy az övé-e még, bajtársának, ki amint ébredt, egyszerre ugrott is ki az ágyból, s első dolga volt a hideg víznek menni, és kegyetlenül megmosakodni. – Te, Leon! Mindennap így fog ez menni?” (*Az élet komédiásai I*, 208, ritka az ilyen „eötvösi” körmondat Jókai regényeiben.)

A klasszikus körmondatra a szövevényes alárendelés, a lassú hömpolygés jellemző; a romantikus tirádára a mellérendelés és a lendületes fokozás.

A romantikus tirádáról Zolnai Béla írt; megállapítása szerint Jókai mondat-szerkesztésére a romantikus tiráda jellemző (Zolnai 1973). Azt mondanám, hogy mondat-szerkesztésére a romantikus tiráda is jellemző.

Zolnai a klasszikus körmondat, a barokk mondatszövevény és a romantikus tiráda jellemzőit tárgyalja (megállapításai ebből a tanulmányából kerültek át a tankönyvekbe, magam is így tanítottam Szende Aladár gimnáziumi tankönyve alapján). Idézem Zolnai definiálását: „A *tiráda*-műszó, amellyel a „nyitott” szerkezetű „végtelenbe mutató” mondatkomplexumot megjelölhetjük, nem azonos természete-

sen a *tirade* szónak azzal a jelentésével, amit Corneille drámai szónoklatainak megjelölésére használnak. Itt nem az okoskodó, egyik asszociációt a másik argumentumba öltő dikcióról van szó, hanem a mellérendelés szabadabb fajtájáról: a *romantikus* tirádáról. | Ez a romantikus tiráda nem okvetlenül rakoncátlan, ditirambikus lendületű. De az alárendelő szövevényesség helyett túlteng benne a mellérendelő jelleg, ami a körmondat körülményes hömpölygésének gyors menetet ad és egyenes célratörést biztosít” (i. m. 167). Nagyon lényeges a következő megállapítása: „A mellérendelések hosszú sora önkéntelenül is a *crescendo* érzetét szuggerálja az olvasóba, és a mondat végén megcsattan a *fortissimo*, amely csak akusztikai lezárása a mondatoknak, mert utána még mindig lehetne folytatni a sorozatot. [...] A magyar irodalomban Jókai stílusára a legjellemzőbb a romantikus tiráda. Írói modora erre predesztinálta őt, oly erős szubjektivitással vesz részt az elmesélt témában: ha a körmondat az okoskodás formája, a tiráda a líraiságé. A tiráda végighúzódik Jókai regényein, hol mint apró parázsláng, hol mint lobogó szalmatűz. Tirádáinak palántája már az egyszerű mondatokban észrevehető, amelyekben mondatrészeket dobál egymásra: *Mi volt Aszályi Csolánnénál? Lótó-futó mindenek, titkár. A színészekre nézve pedig kritikus, ingyenjegy, potyacimbora. (És mégis mozog a föld, 1925, II, 188)*” [...] Majd egy hosszabb példát, egy igazi tirádát idéz Zolnai:

„És ez a minden erőszakkal elnyomott, minden ravaszsággal elaltatott, ízekre tépett, provinciákra szagztatott, osztályokra elkülönített s minden darabjában egymás ellenségévé tett nép, feje fölött a Vatikánnal, lába alatt a kamarillával, oldalában az idegenek szuronyaival, kezein, lábain az európai szentszövetség láncával, elkábítva a babonától, elszoktatva az erélytől, megfosztva nagyságtól, kitörülve a históriából, ez a nép még arra gondol, hogy újra föltámadjon s megkötözve, elaltatva, eltemetve, emelgeti maga fölött a koporsófedelelet s a koporsó födelére rakott egész világrész sírhalmát, s e sírhalom fölött „requiem aeternam”-ot éneklő egyes kettős és hármaskorona egész kórusát!” (uo. 125)

Eddig Zolnai példái. Az első, rövidebb példában észrevehetjük a növekvő tagok cicerói elvét (nem dobál egymásra mondatrészeket, hanem gondosan szerkeszt!); valóban olyan, mintha a tiráda csírája volna, ebben igaza lehet Zolnainak; a második példa az igazi, a fokozásos, fennkölt stílusú tiráda. Nézzünk meg három másik példát, olyanokat, amelyekben érvényesül a zenei crescendo:

„A pap elvégzé beszédét, kimondta az áment. Hallatszott utána az a templomi sóhaj, mi ezrek fohászából származik egyszerre... E pillanatban mintha mennydörgő szekerek rohannának végig a föld mélyében, egy hömpölygő dördülés futott végig a város alatt, a föld színe az elmúlt reszketés helyett egy irtózatosságot kapott alulról, s azon percben lehullottak a tornyok a földre, egy irtóztató roppanás hangja töltte be a levegőt, a legmagasabb épületek mennydörögve dültek össze, a kábító zuhanásban az utolsó órát üték a messzehajított harangok...” (Az *elátkozott család* 10–11)

„Szenttamás fölött fekete volt az éj. Egy csillag sem ragyogott.

Jó volt nem látni az égnek, mik történtek itt alant a földön.

Embernek, kik szeretet, barátság közt öszültek meg egy földél alatt, egy város határán belől, kiket vérség, rokonság, hála, kötelesség fűze egymáshoz, kik megszoktak együtt érezni bánatot, örömet, egyszerre, mint egy veszett lélek leheletétől megtévelyedve, elkezdtek egymásnak írtására esküdni össze, s véres gyűlölettel szítták tele lelküket azok iránt, kik nem vétettek ellenük soha.” (*Forradalmi és csataképek 138, Szenttamási György*)

„Vándoroljatok ki...

Ha a szív mit sem érez, midőn e szóra gondol, – ha a hazát csak akkor kell szeretni, midőn ezt tenni élv és dicsőség és akkor nem, ha midőn a honszeretet neve kerszerv, – ha a távozni készülő nem hall lelkében semmi hangot, mely azt susogja: maradj, maradj! ha számot vetve magatokkal, meggyőződtek felőle, hogy itthon nem tudtok semmit többé használni, ha a legszentebb remények utolsó csilláma is kihamvadt kebletekben, – ha nem szerettek senkit és semmit többé, aki utánatok itt marad, – akkor ... vándoroljatok ki.” (*Elbeszélések II, Vándoroljatok ki!, 1852*)

Az alábbi tiráda tulajdonképpen egy nagy hasonlat:

„Egy ütés a költő varázsvesszejével! [...]

Mint az éjféli vihar, mely a maledivai puszta templomban olykor felhők nélkül, világos holdfénynél megjelen, a kövek nyílásai vad dalt sípolnak, a fák sudarai zúgnak, a vihar közbeordít, majd messze enyészve, haldokló nyögéssel vész el a fák között, a távoli csalogány ábrándos énekét engedve hallani, majd újra visszatér, mindig növekedve, mindig ordítóbban; letépi az erdei fák fürtös virágait, s a romok közt fehér és piros leveleket táncoltat körös-körül; úgy zúg, úgy csapong a táncok démoni zenéje, úgy repülnek a fehér és rózsaszín virágok a zene örvényében, pár pár után, könnyűk, mint futó tündéralak, mely a virágok fölött elfut, anélkül, hogy a harmatot leverné róluk: mind megannyi menyasszony és vőlegény.” (*Börtön virága 205, Hyppona romjai, az elbeszélésben egy táncjelenetet ír le hosszasan „a költő”.*)

Az alábbi tiráda saját érzelmeiről árulkodik („mind franciák voltunk” – írja egy visszaemlékezésében a tízek társaságáról), jóllehet leírás egy nem éppen emelkedett hangulatú regényben:

„Csak azután került rá sor, hogy számot adjon magának arról a nagy benyomásról, amit a Szajna-parti világváros gyakorolt rá. *Egy város*, amelynek minden részecskéje él, melynek soha sincs éjszakája, mely mint a virágzásnak induló áloé, szemmel láthatólag nő, melyben még ami kőből van, az is újjáalakul. *Egy város*, mely uralkodik ellenség és jó barát felett, szellemeivel meghódítja, izlésével adófizetőjévé teszi az egész világot. *Egy város*, mely diktálja a divatot és a nemzeti rokonszenveket, melynek szeretetét bírni elég, hogy egy holt nemzet feltámadjon, s elég általa nem ismertetni, hogy egy élő nemzet el legyen temetve. Iskolája a dicsőségnek, klasszikus földje a szabad eszméknek, ábrándja mindenkinek, akiben fiatal vér lüktet. S az egész város egy nagy szív, mely ha hevesen kezd dobogni, minden benne lakónak a vére sebesebben dobog egyszerre tőle.

Most éppen ilyen szívdobogás ideje volt.” (*Az élet komédiásai II, 121–122, egy nagy megszemélyesítés, melyet alakzatok élénkítenek: háromszoros anaphora, el-*

lentét, ritmikus tagmondatok. Az egész bekezdés egy nagy fokozás, melyet egy rövid mondat zár le.)

Egyetértek Szabó Zoltán megállapításával: „A romantikus stílus szövegbeli aránya egy-egy regényen belül nem nagy. *A kőszívű ember fiai*ban ott tapintható ki, ahol a hazafias lelkesedés, szenvedély – akár rajongásként, akár gyűlöletként – hatja át a sorokat, egyszóval ott, ahol az a hangulatiság uralkodik, amelyet Jókai a regény egyik fejezetében „poézis”-nek mond (*Egy nemzeti hadsereg*). Ilyen helyeken a természetleírás is líraisággal telítődik, és hangulatteremtő eszközzé válik” (Szabó Zoltán 1986: 217). A romantikus tirádák fennkölt stílusúak: Jókai tehát bizonyos pontokon ír fennkölt stílusban. Érdeemes volna megvizsgálni, hogy ezek a tirádák hogyan tagolják a regényeket, egészen bizonyosan a regények egészének is van ritmikájuk, azaz vannak olyan részeik, melyeket ezek a poétikus egységek tagolnak. A *Kárpáthy Zoltán* első kötetének csúcspontja az árvíz leírása, tirárával kezdődik, majd az árvíz leírásának hangulatát is kb. kétharmadánál tirádák fokozzák (l. 146). Ha az egész regény cselekményét vizsgáljuk, azt vehetjük észre, hogy tirárával kezdődik, és hogy az árvízi jelenet kb. a kétharmadánál olvasható.

A romantikus tirádáknak tehát megvan a regénypoétikai helyük: gyakran bevezetik, olykor lezárják a regényt vagy az elbeszélést, sokszor lírai betéteket alkotnak; olykor hatalmas fokozások, ilyenek a csatajelenetek, a vadászatok, a viharok, a természeti és emberi katasztrófák leírásai (a földrengés *Az elátkozott családban*, a gátszakadás *A három márványfejben*, a vonatkatasztrófa az *Enyim, tied, övé*-ben, a pesti árvíz elbeszélése *A gazdag szegények*-ben és a *Kárpáthy Zoltánban*, a bányatűz a *Fekete gyémántok*-ban, a tiszai árvíz *Az új földesúrban* stb.); de nagyon sokszor elmélkedések, rezonálások.

A tirádát mindenképpen fennkölt stílus jellemzi: fokozás és fennkölt stílus. Nem tiráda, amely nem lírai, amelyben nincsen fokozás, nincsen lendület, nem tirádák a felsorolások jellemzések, bármily szemléletesek és érdekesek is (l. az *ethopoiia* alatt). Nem értek egyet Szikszainé Nagy Irma *Magyar stilisztikájának* példájával, tirádának minősíti Kárpáthy János jellemzését az *Egy magyar nábobban* (2007: Osiris, 228–229), ez inkább *mondatsorozat* (l. alább).

Egyik-másik elbeszélése költemény prózában: ilyen a *Márce Záre*, *Az egyiptusi rózsza*, *Hyppona romjai*, *A fehér angyal*, *Az ércleány*. Hasonlóképpen „költemények prózában” tájleírásai, lírai betétei, nagyon sok a ritmikus részlet, a romantikus tiráda a *Forradalmi és csataképek*-ben, elbeszéléseit homéroszi csataképek és ossziáni borongás jellemzi, Lukácsy Sándor utószavában virtuális nemzeti eposzunk egy-egy fejezetének nevezi őket, joggal. Az ossziáni modorról hosszasan ír Zsigmond Ferenc, párhuzamokat is idéz; s Jókait Vörösmartyhoz hasonlítja (Zsigmond 1924: 354–358). Ő maga sokszor úgy beszél magáról, mint költőről: „Meggszüntem költő lenni!” – írja egy öregkori visszaemlékezésében, arra utalva, hogy a

forradalmi időkben két éven át nem írt szépirodalmat. „Azonban én nem vagyok próféta, aki új szektát szándékozik alapítani; hanem csak költő, aki sokat átélt, sokat látott, és sokat átértett” – írja *A látható Isten* című lírai visszaemlékezésében (*Életemből I, 5*). A *Politikai divatok* előszavában arról ír, hogy ő nem historikus, hanem költő. A *Bárdy család* c. elbeszélését így fejezi be:

„Kihull kezemből a toll, szívem elfogódik.

Vajha tudnám hinni, hogy mindez csak képzelet, csak egy zaklatott agy lázas álmainak idéltlen rémszörnye.

Bár mondhatnám azt: ne higgyétek, amit elbeszéltem, ne borzadjatok tőle vissza, hisz mindez csak költemény, csak egy nyomasztó álom. Felébredünk és nem látjuk többé.” (*Forradalmi és csataképek 210*)

A romantikus tiráda érzelmileg telített mondat sor, érzelmileg telítettek a szaggatott mondatok is.

„– Eredj ... minél előbb .. ne lássalak – szólt szaggatott mondatokban ott álló fiához. – Ne hidd, hogy harag szól belőlem ... félek tőled ... irtózva tekintek rád ... eszemet veszttem, ha rád gondolok ... Egyetlen fiam vagy ... Tudhatod, mennyi reményem volt hozzád kötve, tudhatod, mennyire szerettelek ...” (*Forradalmi és csataképek 173, A Bárdy család*)

Vannak kevésbé fennkölt mondatszövevényei, ezek is lendületesek, van bennük feszültség, mégsincs bennük az a líraiság és emelkedettség, amely a tirádát jellemzi, *mondatsorozat*nak kereszteltem el őket:

„Petőfi nem úgy írta a verseket, mint más halandó ember fia, aki elvárja, hogy előbb felszólítsák a szerkesztők, hogy írjon verset, azután kihirdeteti a hírlapokban, hogy írni fog: azután előfizetési íveket bocsát szét arra, amit írni fog, azután kihirdeti, hogy a munka már sajtó alatt van; azután gondolkodik rajta, hogy mit írjon, azután nem talál semmi tárgyat, amiről írjon; azután ír arról, hogy milyen világ ez a világ, amiben semmiről sem lehet írni, azután ír semmiről igen sokat, azután hanyatt vágja magát és megpihen... Petőfi eltűnt időszakonként Szalkszentmártonra vagy Dunavecsére, s pár hét múlva megint előjött és hozott magával egy-egy kötet verset. És annak a kötet versnek egy-egy strófája is többet ért, mint némely szépirodalmi lap egész évfolyama – a színi referádákat és napi híreket is beleértve, amik a mai világban legbecsesebb költemények.” [*Petőfi Sándorról – Levelezés (1847–1852), 7–8*]

Íróniával kombinálva:

„Nálunk mások megfordítva kezdik; előbb építenek egy ötemeletes gyárat, azután szereznek bele gépeket, akkor elindulnak összeszedni külföldről azokat a munkásokat, akik a legdrágábbak, legkorhelyebbek, legengedetlenebbek; mikor ez együtt van, akkor szereznek egy igazgatót, aki nagyon sok dologhoz ért, csak ahhoz az egyhez nem, amit az a gyár készíteni akar; s mikor aztán minden teljes folyamatban van, az iparcikk erősen készül, akkor néznek szét, hogy hol kaphatnának a számára piacot és vevőt; amikor aztán megy pompásan minden, mint a parancsolat, akkor „kezdenek el” számítani, hogy mennyivel is kerül többre nekik maguknak a

produkált iparcikk, mint amennyiért el tudják árusítani.” (*Egy az isten II*, 208, ebben is megfigyelhetjük a cicerói növekvő tagokat.)

Azon elgondolkodhatunk, hogy ez a mellérendeléses, felsorolásos mondat-szerkesztés nem is romantikus tiráda, hanem az elsődleges szóbeliség továbbfejlesztett, finomított technikája-e? Kétségtávol van közöttük rokonság, hiszen a romantika fedezi fel az elementáris népiességet, a romantikus tiráda tükrözheti az elsődleges szóbeliség halmozó mondatfűzését, de mindenképpen megkülönbözteti a fennkölt stílus, a zenei crescendo.

Azt írtam, hogy a romantikus tiráda is jellemző Jókai stílusára. A romantikus tiráda feszültséget teremt, de a feszültséget más stílusesszközökkel is megteremti Jókai.

3.4.3. Az előbeszéd sajátosságai műveiben

Rövid mondatok. A romantikus tirádát gyönyörűen műveli Jókai, de ez – mint mindig – az érem egyik oldala. Ha arra van szükség, rövid mondatos technikát alkalmaz, pl. így beszél a kun vezér a *Bálványosvárbán* (18): „Úgy lesz minden, ahogy kívánjátok. A nevemet már tudjátok. Aki jó, ahhoz jó vagyok, aki rossz, ahhoz rossz vagyok. Többet magamról nem mondhatok.” (Stb.) A külváros szegényei sem mondanak tirádákat: „– Csinos kis szelecske – mondá az őr. – No mármost ki lehet feszíteni az ámbrelát. Várjon, majd én tartom a feje fölé. Aztán csak egész bátran tegye. Szóljon hozzám, hogy „Ádám bácsi”. Kapor Ádám a nevem. Tegyen úgy, hogy az emberek azt gondolják, hogy régi ismerősök vagyunk” (*A gazdag szegények* 13, Kapor Ádám váltóőr beszéde).

Vannak keretes szerkezetű regényei és elbeszélései, ezekben egy hétköznapi ember szerepébe bújik, s szerepének megfelelően stílusa is egyszerű. Ilyen az utolsó regény, az *Ahol a pénz nem isten*, ebben egy tengerésztiszt meséli el egy szigeten élő csoport mindennapjait. Az *Egészen az északi pólusig* főszereplője egy félművelt matróz, Galiba Péter. A *De kár megvénülni!* egy öregedő nőcsábász kalandjainak története, a századvégi pesti társalgási stílus jellemzi. Az *Asszonyt kísér – Istent kísért* című regényben egy átlagos, kissé léha képviselő szerepébe bújik. Ezekben a művekben nincsen romantikus tiráda.

Balladai szaggatottság. A tragikus részek gyakran olyanok Jókai regényeiben, mint a balladák: szinte költemények, szaggatottak.

„Leon lerúgta magáról takaróit, s felugrott fektéből.

Nem lehet megmaradni ennél a háznál.

Felkelt, felöltözött, kiment a szobából. A fogyó hold éppen akkor kelt föl a magas hegyek mögül.

Leon fölkelte kocsisát, s meghagyta neki, hogy fogjon be rögtön. Ő maga előre megy gyalog. Siessen utána.

A hold a völgy egyik oldalát bevilágította, a másikat sötétben hagyta.

A magánosan ballagónak folyvást az a gyermekdal zengett minden gondolatján keresztül, ő maga is azt dúdolta magában, s úgy tetszett neki, hogy a szösze csoport folyvást körüláncolja, karéjba fogózva, s együtt halad vele dalolva. S úgy jön neki, mintha meg kellene őket szólítani: „hát tovább hogy van a nóta?”

Egyszer aztán az éjszaka csendje megfelelt a kérdésre: hangzott a gyermekdal, halkán hízegőleg.

„Kék selyem szoknya:
Zöld arany rojtja;
Fordulj hármat, szép Erzsike,
Fordulj angyalútra.”

Széttekintett. – Éppen a temetőkert dombjai alatt haladt el. Az új sírhalmok csoportja előtt ült egy nőalak, fehér ruhában, az dalolta alvó gyermekeinek ezt a kedves nótát – ébresztőül.

Zörgött a szekér, utolérte, ő felült rá és elhajtott.” (*Az élet komédiásai II*, 205–206, Leon említőneve Zárkány Napoleonnak, barátja családjában egy járványban meghalt mind a kilenc kisgyerek, anyjuk megtébolyult fájdalomában, Leon képtelen volt tovább ott tartózkodni.)

Korai, szélsőségesen romantikus regényéből van az alábbi párbeszéd:

– Rosszat érzek, rosszat érzek – dörmögé többször magában. – Valami nagy baj fog velem történni.

– Meghütötted magadat, jó apám – csillapítá őt a lyánka, kis kezével megsimogatva az öreg homlokát. – Kezed reszket, fejed forró...

– Belül fázom – szólt az öreg. – Belülről jön valami hidegség. Nem hallasz valami zajt az udvaron?

– Semmit, apám. A lovak dobognak az istállóban.

– Nem hallasz beszélni, suttogni az ablak alatt, mintha valaki a falat kaparná?

– Az eb fészkelődik, az kapar odakinn; feküdjél le, jó apám.” (*Szomorú napok* 145, az öreg hóhér és nevelt kislánya párbeszédét idéztem, az öreg hóhér állandóan zsoltárokat énekel, végül jól cselekedve hal meg; ez valóban végletes történet.)

Olykor az elbeszélések vagy a regények lezárása balladai:

„És azóta másodmagával járt fekete ruhában a szolnoki özvegy, és sokszor elgondolkozék róla magában, miért hogy a sors mostohább apja egyik árvájának, mint a másinak.

Miért nem lehet mindkettő egyenlőn boldog, egyenlőn megáldva?...

A sors meghallgatta ... Egy év múlt azóta ... És most mind a hárman feketében járnak, mind a három özvegy, egyenlőn megáldva.” (*Forradalmi és csataképek* 68, *A két menyasszony*)

– Elaludt... – suttogja a férj csöndesen.

– Meghalt... – rebegi az orvos bánatos tekintettel.

És a jó öreg nábob térdre hull az ágy mellett, s arcát a holt párnáiba temetve, zokog keservesen... keservesen...

A nő alszik, és álma örök. Arcán túlvilág halványsága dereng. Most már álmódhatik boldog szerelemről – a föltámadásig... Senki sem fogja őt többé felköltetni...” (*Egy magyar nábob II, 201*, Fanny halála.)

„...Légy boldog, kedves gyermek... a te boldogságodat többé nem zavarja semmi.

Künn a hajnalharang utolsó kondulásai rezeznek szét a tájon.

Ti, kik ott álltok körül, boruljatok le, és imádkozzatok csendesesen... csendesesen...

Csendesesen!

A nap most lövell legelső sugárait az ébredő tájra, ott künn a toronyőr kiáltása hangzik a magasból:

„Hajnal van, szép piros hajnal!”...

...Halott van, szép fehér halott!...” (*Kárpáthy Zoltán II, 194*, a Vilma haláláról szóló fejezet balladai lezárása.)

Kapcsolt egyenes beszéd. Az élőbeszédet adja vissza az a technika, amelyet Herczeg Gyula *kapcsolt egyenes beszédnek* nevez (1954: 208). Az a lényege, hogy az elbeszélés harmadik személyben a szokásos módon zajlik, majd hirtelen átvált egyenes beszédre, de ez az egyenes beszéd nem párbeszéd, hanem az elbeszélő szövegébe illeszkedik: „A bátor ifjú pedig visszatért a temetőbe. Atyja sírjánál találta ülve a leánykát, kinek bal karja vérezett, mert a Pistának szánt lövésből néhány szem őt találta. Pista ezt nem vevé észre; átölelve őt s bárson hajfűrtjeit csókolva kérde: „*Miért oly halavány?*” A gyermek kötényével takarta el karját, de nem felelt, [...]” (*Hétköznapiak 41*) Ez a váltás olyan beszélt nyelvi sajátosság, melyet heves érzelmek indokolnak. (Ha van átképzeléses jelen idő, akkor van átképzeléses nyelvtani személy is.) Jó példa rá Mayerné álnok beszéde az *Egy magyar nábobban* (Boltay úrnak panaszkodik):

„Ha én el akarnám azt az iszonyatot mondani, ami az én házamban naponta történt, így állnának az ég felé Boltay úr hajai. Végére tegnap volt a napja, hogy megsokalltam a hosszú tűrést, és kifakadtam, és kiadtam, ami lelkemen volt. „Hát már ez így fog menni mindig? Hát ti már azt sem kérditek, mi illik, mi nem illik? Hát ti már sohasem fogjátok magatokat becsületesen viselni, hát már énnekem sohase lehet az utcára kimennem, hogy a szemem ki ne égjen, ha becsületes emberrel találkozom?” Hát, uram, e szavakra, mint a megtstesült hárpia, úgy támadtak rám egyszerre: „Mit leckéz minket az anyánk, mi köze ahhoz, amit csinálunk? Nem mi tartjuk-e úri módon? Azt a ruhát is én vettem, ami most rajta van, azt a fejkötőt is tőlem kaptam, az egész házban egy szalmaszéke nincs, ami a saját keresménye volna, mindent mi vettünk!” Én csak elszörnyedtem, uram.” (*Egy magyar nábob II, 26*, csak egy kis részlet a szóáradat közepéből.)

„Ha ez ajánlatra Zseminszkynek az a gondolata támad: „*miért ne, ha Larisse megtetszett a rendőrfőnöknek s ezen az áron én megszabadulok; és hát mi nekem ez a nő? Akit csak tegnap óta ismerek s jóformán azt sem tudom, kék-e a szeme, vagy fekete? Mi veszteségem van belőle?*” Hát ha ő azt gondolta volna, akkor bizonyosan el lett volna veszve; de nem tette, hanem minden válasz helyett úgy ütötte po-

fon az ajánlattevőt, hogy annak a füle is megcsendült bele.” (*Elbeszélések III, 118, Egy lengyel történet*)

„Valóban arra elég idő volt ott. Máskor csak nem híhatja oda a grófné a leányát, hogy „Gyere ide, beszélni akarok neked valamit”, de azalatt, míg az az ezerkétszáz hintó, sárkányfarkat formálva a Burg előtt, egyesével eljut a Batthyány-lépcsőig, olyan szépen egymás mellett kell ülniök, s hallgatni az egyiknek, amit a másik beszél.” (*Akik kétszer halnak meg I, 67, vö. 213–214*)

Mondatátszövődés és egyéb beszélnyelvi sajátosságok. A mondatátszövődés is tipikus beszélnyelvi jelenség: az alárendelő összetett mondatban a mellékmondat részei átkerülnek, beleszövődnek a főmondatba:

„– Hát azután – monda –, feljöttek oda mind a ketten, ahol mi ketten ülünk, mert *Ilonka azalatt már nem tudom, hova lett*, s az a deli, ifjú legény előbb odament tehozód s összecsókolózott veled, azután meg elmém jött s meghajtotta magát...” (*Börtön virága 165, Petki Farkas lányai*, a kislány meséli el álmát.)

„Hiszen jó már az ostorod, elhiszem, csak ne próbáld meg többet. Köszönöm, csavard össze, majd elteszem. Ejh! Jó, hogy ki nem ütötted *vagy egyik szememet*. Ennek ugyan erősen örülök. De szóljunk hát okosan. Hiszed-e, hogy én becsületes ember vagyok, vagy sem.” (*Janicsárok végnapjai 100*)

„...s elgondolkozék rajta, mi lett volna öbelöle, ha Behram szavaira hallgat, ha csendes, nyugodt életet fog élni? Bizonyosan nem ily hatalmas ember, mint most; de *nem-e boldogabb?*” (*Janicsárok végnapjai 79, Janina basája, Tepelenti Ali gondolatai.*)

„– Azt ugyan jól álmodta kend – felelt neki az egyik inas –, mert az éjjel bor mellett összekaptak kendtek a gazdámmal, *mestram* [mester uram] aztán kimángorlotta kegyelmedet, mint a szapult vásznat.” (*Elbeszélések I, 156, A két százsz, 1851*)

„Annak az arcáról pedig *természetesen* *hog*y hamar eltűntek a királyné vizével való mosdásra az elrútító szeplők, amik csak az euphorbia nedvével voltak odaetelve.” (*Szép Mikhál 175*)

Összefoglalva Jókai mondat szerkesztéséről mondottakat, azt állapíthatjuk meg, hogy mondatai is követik az illőség elvét: rövid és hosszú mondatokat egyaránt ír, ahogy témája és szereplőinek beszéde megkívánja. Hosszú mondatai többfélék: vannak bonyolult körmondatai (ezek idővel egyszerűsödnek); vannak olyan mondatai, amelyek az elsődleges szóbeliséget tükrözik; továbbá mondat sorozatai, azaz lépcsőzetes felépítésű, építkező mondatai (ezek lehetnek akár ironikusak is); a kapcsolt egyenes beszédre is találunk példát; végül stílusát jellemzik olyan lendületesen építkező mondatai, amelyeket fokozásos, fennkölt stílusú romantikus tirádáknak nevezhetünk.

4. Az ékesség stíluserénye

A negyedik stíluserény az ékesség: a szóképek, az alakzatok és a prózaritmus alkalmazását jelenti. Jókai stílusára elsősorban az alakzatok jellemzők, jórészt az alakzatok biztosítják prózájának zeneiségét, költői jellegét. Az alakzatok kapcsolódnak leginkább mondat szerkesztéséhez, ezért őket tárgyalom először.

Szükségesnek látom röviden tisztázni az általam használt fogalmakat (meg-egyeznek a *Retorikai lexikon* rendszerével, Adamik 2010). „A szókép valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” – így szól Quintilianus meghatározása (*Szónoklattan* 8, 6, 1); görög neve *troposz*, latinul *tropus*, a magyarban *trópus*, jelentése ’fordulat’. Az elnevezést Cicero említi először. (Azonos a földrajzi fogalommal, Jókai így ír erről: „Könyveket írtak már a rég elmúlt népek hitregéiről; a két földszarok és a *napfordítók* népfajainak babonáit összegyűjték a tudósok...” *Mire megvénülünk II*, 124). Szvorényi (1858: 52) a *tropus* képletnek nevezte, meghatározása korrekt: „A képlet (*tropus*) a szó- vagy mondatoknak saját jelentésökről más jelentésre átvitele, úgy, hogy általa a beszéd mind értelmességben, mind szépségben nyerjen.” A négy mestertrópusra is ötletes terminusokat talált: *metafora*=átmásítás, *metonímia*=névmásítás, *szinekdoché*=tárgymásítás, *irónia*=gúny. Érdekes, hogy csak a trópus magyar elnevezése állandósult: szókép; a többi megmaradt eredeti formájában.

A *szókép* a bevett terminus, de félrevezető lehet. Azért félrevezető, mert a *szó+képszerűség*et tartalmazza; a lényeg pedig a fordulat, az átvitel. A *szó* előtag azért félrevezető, mert – mint láttuk – a fordulat lehetséges a szónál nagyobb egységben is (*sermo*), például a metalépszisz soha nem egyetlen szó. A *kép* utótag pedig azért félrevezető, mert számos egyéb stíluseszköz is lehet képszerű, pl. a hasonlat, ami gondolatalkat, vagy a példa/paradeigma, ami retorikai indukció. (Meg is van az „eredménye” a terminus szó szerinti értelmezésének: a 2012-es tanterv szóképeknek vette a hasonlatot, nyilván a képszerűség alapján, de komoly tanulmányokban is a képszerűség van premier plámban, nem az átvitel.)

Az alakzat latin neve *figura*, az elnevezés Quintilianustól származik, meghatározása: „Az alakzat, ahogyan az elnevezéséből is világos, a beszédnek bizonyos alakja, amely eltér a közönséges, és az elsőként adódó beszédmódtól” (*Szónoklattan* 9, 1, 4). Másképpen fogalmazva: „az alakzat a szövegnek valamilyen műfogással megújított formája” (i. m. 9, 1, 14). Az alakzat esetében nincsen ’fordulat’, nincsen jelentésátvitel, ebben különbözik a trópusról (az alakzatban lehetnek műveletek a jelentéssel, de ezek a műveletek nem ’fordulatok’, pl. egymás mellé tehetünk ellentétes jelentésű szavakat, szinonimákat; továbbá az alakzatok kombinálódhatnak trópusokkal: beépülhetnek trópusok az alakzatokba, de attól még alakzatok maradnak).

Kétféle alakzat van: gondolatalakzat és szóalakzat. Ez a felosztás igazodik a retorika tartalmához: a retorika gondolatokkal és szavakkal foglalkozik; gondolatokkal (*res*) az inventio és a dispositio; a szavakkal (*verba*) az elocutio. Ez a rendszer az alapja a gondolatalakzat és a szóalakzat terminusoknak. Tehát nem egy másik diszciplína – például a nyelvészeti strukturalizmus – terminológiáját húzzuk rá a retorikára (ezt teszi a liège-i μ -csoport akkor, amikor a nyelvi rétegek szerint osztályozza az alakzatokat, ezért nem fogadom el, kritikáját l. Adamik 2004).

A négyes műveleti eljárás, a quadripartita ratio csak a szóalakzatokra érvényes, a gondolatalakzatokra nem. Ezek az *adiectio* (hozzáadás), *detractio* (elvétel), *immutatio* (felcserélés), *transmutatio* (szórendi csere). Számomra értelmezhetetlen az olyan terminus, mint „detrakciós gondolatalakzat” – ha elveszek a gondolatból, akkor mi marad?

Azért ragaszkodom tehát a klasszikus felosztáshoz, mert ezek a szerzők világos különbséget tettek a trópus és a figura között, s ezt a különbségtételt a későbbi jelentős szerzők – az eltelt kb. kétezer évben – mind elfogadták. Nem követem tehát a nyelvi rétegek szerinti osztályozást (szóalakzat, mondataalakzat stb.); ezt egy másik diszciplínának, mégpedig a strukturalista nyelvészetnek egy másik diszciplínára, a retorikára való kényszerítésének tartom.

Az alakzatok száma igen nagy, a trópusoké viszonylag kicsi.

Jókai korában ezt a felosztást alkalmazták, s az alakzatokat és a szóképeket igen alaposan tanították. Nyilvánvaló Jókai retorikai iskolázottsága – nagyon is lehetséges, hogy befolyásolta technikáját –, retorikát és poétikát Vály Andrástól tanult (Zsigmond Ferenc 1924: 12), de annyira ösztönös művész, hogy könnyedén alkalmaz minden variációt, s mindig a megfelelő helyen. Az alakzatok nagymértékben hozzájárulnak a prózaritmushoz, a ritmikus mondat szerkesztéshez, a nagyritmikát adják, ezért őket veszem előre. (Egy fontos megjegyzést kell tennem: csak a klasszikus értelemben vett figurát nevezem alakzatnak, a trópus és egyéb alaki megoldást – például szillogizmust, enthümémát – nem! Ezen felfogásom is eltér az *Alakzatlexikon*étól.)

Az alakzatok ismertetésekor helyenként átveszem a *Retorikai lexikon* meghatározásait, a forrást *RL* rövidítéssel jelölöm.

4.1. Alakzatok (figurae)

4.1.1. Gondolatalakzatok (figura sententiae)

Jókai gyakran alkot gondolatalakzatokat, azaz a szokásostól eltérő módon fogalmazza meg mondanivalóját; csak néhányat mutatok be a sok közül. A gondolatalakzat nem köthető nyelvi egységhez: olykor egyetlen mondat, olykor egy bekezdés, olykor egy egész oldal vagy még hosszabb (ezért sem jó a mondataalakzat terminus). A magyar retorikák nem szokták őket csoportosítani, de van egyetlen kivé-

tel: Szeberényi Lajos *Politikai szónoklat-tana* (1849). Az alábbiakban én is megkíséreltem három csoportba rendezni őket, ezek: a szerkesztéssel kapcsolatos gondolatalkzatok, a toposzokkal kapcsolatos gondolatalkzatok és az érzelmekkel kapcsolatos gondolatalkzatok. Ez a felosztás a meggyőzés három módját és a retorika rendszerét követi: *logosz*: szerkesztés, érvelés (*dispositio*, *inventio*); *pathosz/éthosz*: érzelmek.

A szerkesztéssel kapcsolatos gondolatalkzatok

Rövidség (latin: *brevitas*)

A *brevitas* események rövid, tömör összefoglalása. Jókainál gyakran a regények prologusa, tömör jellemzés, tele egyéb alakzatokkal, szinte költemény prózában. Ilyen például a *Hétköznapiak*, *A lélekidomár*, az *Ahol a pénz nem isten* bevezetése. Az efféle bevezetéseknek erős érvelő funkciójuk van: olyanok, mint a deduktív érvelés nagy premisszája, kiinduló igazsága. Ami utána következik, a részletezés, a példák sora, a regény maga. Ez a szerkesztésmód is megmagyarázza a Jókai-regények állítólagos „lazaságát”. Tudtommal erről még nem írt a szakirodalom. Gyakran praktikus összefoglalás a regény belsejében. Az a tény is valószínű, amiről Szajbély Mihály ír: a folytatások elhúzódhatnak, olykor több hónapig, s emiatt az olvasó elfelejthet részleteket: ezért időnként össze kell foglalni számára az eseményeket. Ez az egyszerű praktikus ok is szükségessé teszi a rövid összefoglalásokat, amelyeket Jókai zseniálisan, gondolatalkzatként oldott meg (vö. a fentebb idézett hellyel a szerkezetről, 104). Sok példát lehet idézni: ilyen rövid összefoglalás olvasható az *Enyim, tied, övé I*, 166. oldalán, Serena foglalja össze az öreg szerzeteseknek az eseményeket, a *II*, 212. oldalán Áldorfay tekinti át saját életét. A *Szerelem bolondjai II*, 176. oldalán Föhnwald százados foglalja össze az események egyik szálát, azaz Ilonka történetét. A *Rákóczy fia* 202. oldalán György addigi életének összegezését olvashatjuk. Idézzünk egy-egy példát a két típusra, először a bevezetésre, majd a szövegközi összefoglalásra:

„Eppur si muove!

Mikor Galilei ezt az emlékezetes mondást tevő, megdobbantá lábával földet; éppen csak ezt a kis darabját a földnek felejté el megrúgni, ami itt a Kárpátoktól a Dunáig kikerekítve fekszik; az egész föld mozdult, hanem ez az egy darab állva maradt.

Körülötte minden oldalon a nálánál boldogabb országok előre, a boldogtalannabbak hátrafelé, de valamerre mindnyájan csak haladtak; egyedül Magyarország állt egy helyben, és az volt a *virtus*, az volt az *állambölcsesség*, az volt a *tudomány*, hogy helyéből ki ne mozduljon.

Életföltétele volt a *vis inertiae*; a tétlenség ereje: „*Aki jól alszik, annak jó lelkiismerete van, akinek jó lelkiismerete van, az jó ember: tehát ki jól alszik, az jó ember.*”

Azután akadtak nyughatatlan emberek, akik azt gondolták, hogy ez a mély álom mégis nagyon közel rokon a halálhoz, s megkísérték a fölébredést.

Egy ilyen nyughatatlan embernek a történetét írom le, aki meg akarta próbálni, hogyan lehetne az álló földet mozdulásra bírni. E küzdelemben ő maga összetört, semmivé lett, de mégsem tett le a hitről, hogy „eppur si muove!”

Tisztesség adassék *emlékezetének!*”

(*És mégis mozog a föld, előszó*, olvashatunk benne egy előismétlése, vagyis anaphorás *trikó*lont, a középtájon egy *poliszillogizmust*, melyet a korabeli retorikák *sorosnak* vagy latinul *sortesnek* neveztek.)

Idézzünk egy szövegközi példát a brevitásra *A kőszívű ember fiai*-ból (I, 206). Edit kalandos úton jut el Baradlaynéhoz, majd a két nő kalandos úton jut el Richárdhoz. Mindez hosszú fejezet a regényben. Baradlayné azonban tömören közli a lényeget Richárddal:

„– Nézd, itt van egy fiatal leány, apácanövendék. Ez meghallja, mint beszélnek el előtte titokban, hogyan akarják elveszteni kedvesét. Ravaszul, sátáni terv szerint. Akár tesz, akár nem tesz. Ha tesz, a vesztőhelyen, ha nem tesz, orgyilokkal. Már ki van adva ellene egyik részről a parancsolat, hogy elfogják, másik részről már töltve ellene az orgyilkos fegyvere. És a fiatal leány nem gondolkozik, mit tegyen. Nem sír, nem esik kétségbe. Vígsgát tett, megszökik őreitől, éjjelben; éj közepén nekifut a sötét éjszakának; fekete, koromsötét éjben végigfutja a város kísérteties utcáit, hogy feltalálja kedvesének anyját, hogy annak lábaihoz vesse magát, és így szóljon hozzá: „Asszony! Fiadat meg akarják ölni, rettenetes, gyalázatos halállal! Siess! Keresd fel! Válassz számára valami szebb halált!”

Helyesbítés (latin: correctio)

„[A] közlő egy megnyilatkozáson belül vagy egy következő megnyilatkozásban kijavítja, pontosítja valamely előbb használt kifejezését, hogy fokozza vagy enyhítse a hatást” (RL). Jókai a helyesbítést többnyire humoros hatáskeltésre használja.

„Lebée László elővette minden ékesen szólását, *helyesebben mondva, minden szitkozódási tehetségét*, hogy a székely harcosokat jobb erkölcsökre bírja.” (Minden poklokon keresztül 13)

„De ismét jött egy új alak. *Ez már nem jött, de bebukott*. Alig lehetett ráismerni; ez a talleyrand-i finomságú államkancellári referens, ki egész contentiájából ki van zavarva.” (*A kőszívű ember fiai* I, 151)

„Őnagysága, a szép Bálnokházné, éppen papagájával játszik, midőn őnagysága, az udvari tanácsos úr belépett szobájába.

Ez igen kedves állatja volt az asszonyságnak: *tudniillik a papagáj*.” (Mire megvénülünk I, 125, a helyesbítés sokszor a humor, sőt az ironia forrása.)

„Forog az örök pohár kézről kézre. Elemükben vannak. *Azaz hogy az elem van öbennük, a bor*.” (*Egy magyar nábob* II, 225, Kutyfalvi Bandinál isznak a kortyondi fráterek.)

Közbeszúrás (görög: parentheseszisz)

„[E]gy megnyilatkozásba beékelt, annak szerkezetét megtörő másik megnyilatkozás; valamely gondolat megszakítása egy kiszólással, megjegyzéssel, kommentárral. Abban tér el a *hüperbatontól*, hogy a szó szerkezetet nem bontja meg” (RL). Hüperbatont nem találtam Jókai műveiben, de ez különben is a latinban szokásos, Jókai beszélnyelvi stílusához nem illik. Viszont pontosan a beszélnyelviség következtében gyakran használ közbevetett – olykor gunyoros vagy humoros – megjegyzéseket (vö. 152):

„Akkor azután a Maróth családnak szabadságában áll a neki ítél Fenyéry-uradalom helyett a hatalmaskodó fejeváltóságát, kétszáz forintot fogadni el. *(Zárjel között mondvá: ez engemet bosszant, hogy Fenyéry fejét csak kétszáz forintra becsülik.)*

Irén megcsókolá e parentézisért Leonora arcát.” (A régi jó táblabírák II, 25)

„Egy napon, midőn István gróf elutazásához készültek Brenócra, Cynthia egyedül volt magánszobájában. Már több hete volt, hogy látogatást nem fogadott el, pedig egyik-másik ismerősét rávitte a kíváncsiság *(a közforgalomban részvétnek nevezik)*, hogy a megbukott szívkirálynőt meglátogassa. Meghagyta cselédeinek, hogy senki számára sincs otthon; hogy beteg, ideglázban van.” (A régi jó táblabírák II, 27)

„– Egy jó anekdota jut erről eszembe. *(Az említett táblabíró úr mindig tele volt anekdotákkal.)* [...]

– Hasonló anekdotát tudok én is – mondta az öregebb táblabíró. *(Haj, ennek a régi táblabíró-világnak egyik jó oldala volt az anekdotamondás, néha reggelig is elanekdotáztunk, s az volt a legvígabb multság.)*” (A régi jó táblabírák I, 22)

A toposzokhoz, vagyis az általános érvforrásokhoz (a nagy csoportok: meghatározás, összehasonlítás, viszonyok, körülmények) kapcsolódó gondolatalakzatok

Szónoki meghatározás (görög: horiszmosz, latin: finitio)

„[A] beszéd tárgyát érintő olyan fogalommeghatározás, általánosított (leegyszerűsített) érv, amely a szónok vagy író álláspontját támogatja” (RL). A definíció fontos érv a törvényszéki beszédben (a második ügyállás), tudományos dolgozatokban, másutt is. A szónoki meghatározás nem követi a definíció logikai struktúráját, szabadabb, teljesebb és ékeesebb (Szvorényi 1958: 142), sok lehetősége van, rendszerint körülírás:

„Mikor egyedül voltak, azt kérdezi komornájától Alfonsine:

– Mit csinál a bakfis?

Bakfis persze annyit tesz, mint sült hal. Hanem akik a német nyelvben e szónak valami különösen gyöngéd érzelmet akarnak adni, azok gondolnak alatta holmi olyan kis felseledült leánykákat, akik már nem gyermekek, de azért még ráérnek várni a főköttőig; akik még ártatlanok és ostobácskák; akik már éreznek valamit a szívükben, de nem tudják, hogy mit; fecsegnek és nem tudják, hogy miről; a tréfát komolynak, a komolyat tréfának veszik, s a legelső szép szót, amit nekik mond va-

laki, arany gyanánt kapják. Ez a bakfis.” (*A kőszívű ember fiai I, 84*, szintetizáló meghatározás, a végén összegez.)

„A nagy brenóci várban nem ők többé az urak, hanem a haszonbérlo.

Egy jöttment.

Így nevezi a magyar népnyelv a parvenüket.

Talán azért, mert nem tudja senki: honnan jöttek, hová mennek, de azt igen, hogy mikor jöttek, nem hoztak semmit, mikor mennek, elvisznek valamit. Mert nem köti őket sem vidékhez, sem országhoz semmi érdek, csak a haszon; jönnek, mennek, nem óhajtják azt a földet, melyen laknak.” (*A régi jó táblabírák I, 64*, analízáló meghatározás; félelmetesen érvényes ez a meghatározás a mára is.)

Hasonlat (latin: *similitudo*)

„Összehasonlításon alapuló gondolatalakzat, amely akkor jön létre, amikor a dolgok összehasonlított minősége túlzó vagy irreális, nem valóságos vagy látszólagos” (*RL*). Nagyon fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a hasonlat alakzat, és nem szókép. A kettő közti különbség az, hogy a szóképben jelentésfordulat van: ezért *troposz*, *tropus*, azaz ’fordulat’ az eredeti terminusa; az alakzatban nincs jelentésfordulat, így a hasonlatban sem. Különbség az is, hogy a hasonlatnak van grammatikai kifejezőeszköze (hasonlító utalószó és kötőszó, rag, névutó), a trópusnak nincs, ezért a trópus tömör, lényegében azonosítás. Van közöttük közös vonás: mindkettő az összehasonlítás gondolati műveletén (toposzán) alapul, de sok egyéb stílus eszköz alapul még összehasonlításra. Közös vonásuk még a szemléletesség, mindkettő beleillik a nyelvi kép kategóriájába is, de nyelvi kép is sok van, például a kvázilogikai és egyéb érvelési eszközök is lehetnek szemléletesek, a nyelvi kép tehát más, keresztező kategória. Sajnos a jelenlegi tanterv és a tankönyvek szóképnek veszik a hasonlatot; ez teljesen érthetetlen, mert a retorika és a stilisztika mindig elkülönítette a kettőt.

Jókai hasonlatai többségükben humorosak, sőt gúnyosak, szellemesek, nagy részük az állatvilágból származik (természetesen nem készítettem statisztikát – nem is érdemes –, de minden különösebb kockázat nélkül megállapíthatjuk).

„Dona Palomba úgy hasonlított névtársához, a galambhoz! *Olyan fehér, mint a galamb, olyan szelíd, mint a galamb, olyan félénk, mint a galamb.*” (*Magnéta és más elbeszélések 113*, anaphorával kombinált hasonlat; jó példa arra is, hogy az összehasonlításnak más-más tulajdonság lehet az alapja.)

„Küküllő-vár négy saroktoronyának bádorfödelein még ragyogott az alkony aranyvörös színe, s körös-körül a láthatár mintha egy hamvas lilaszín árnyéktól lenne már körítve, melynek szürke homályából ezüstös berkekként tűntek elő a távoli erdők zúzmarás fái. (*A kétszarvú ember és más elbeszélések 195*)

„Szilamérnak az arcába lógott az üstöke, *mint a szomorúnyír ága*; el se hártotta onnan.” (*Bálványosvár 142*)

„Nekünk kifelé áll mind a szekérrudunk. Idestova úgy kimaradunk, *mint a káposztatorzsa a hóból.*” (*Bálványosvár 180*)

„Azok már csak Szalmás uramra vártak, hogy nekiüljenek a lakomának; ezt Szalmás uram jól tudva, bánta is, akárhogy megy végbe a kastélyban a parádé, *si-etett, mint rák az iszapba*, saját elementumába.” (A köszívű ember fiai I, 134)

„Anonymus úgy fordította a fejét a duzzogó menyecske felé, *mint mikor a görény a gyöngytyúkra sandít*; aztán egyet köszörült a torkán, ezzel adott választ, s igyekezett kifelé az ajtón.” (A kiskirályok I, 270)

„Magas, egyenes, daliás termete, szénfekete bajusza, *mint két pargrafusfark*, felkunkorítva, körszakálla sima állát felbodorítva sövényzi körül, arca piros, jól táplált; fekete haja homlokközépen szétválasztva, *mint Hunyadi János képein látszik*. Olyan jó őszinte, nyílt magyar arca van, hogy bizony akárkit elszedítene első tekintetre.” (Az új földesúr 28, az ál-Petőfiről van szó, később kiderül igazi neve: Straff, meg az is, hogy titkosügynök.)

„(Zárjel között mondván, én kétféle nemét ismerem a szerelmes verseknek: az egyik *olyan, mint a méhe*, szeretem zöngését, tudom, hogy tele van mézzel, s viszi azt királynéjának; hadd vigye, nem bántom; a másik *olyan, mint a szúnyog*: úgy énekel messziről, úgy könyörög, hogy hadd csípjen meg valakit! Hiszen bár csipné már, csak ne énekelne a fülébe. – Bélteky Feri verseit Ilonka határozottan a szúnyogok válfajába osztályozta.)” (Szerelmem bolodjai II, 81)

„Ah! Hesperis erénye erősen áll, *mint a Gellérthegy*; de még annál is erősebben; mert a Gellérthegyről töredeznek le egyes sziklacsomók, de nem a Hesperis grániterényéről!” (De kár megvénülni! 168)

„A költők csatába induló nótákat pengettek és trombitáltak; a jószok előre kihirdették, hogy úgy fog lehullani az ellenség, *mint mikor megrázzák a fát*, és lehullanak a cserebogarak, s a vitéz bajnokok nemkülönben fognak cselekedni, *mint a pézsmakacsák*, melyek a fa alatt állanak, és menten föleszik a cserebogarakat...” (Elbeszélések II, 115, Az utolsó cigányország)

„Azon valami kofa rést tört, *s mint a remeterák a csigahéjból*, ott dugta ki a fejét, boltot rögtönözve a palánkon...” (Elbeszélések III, 204, Ne hagyd magad!)

„Mondám én; hát ti most már ki akartok engem dobni, *mint az almából a kukacot?*” (Akik kétszer halnak meg II, 180)

„A jelenlegi jövedelem egészen rámegy az adósságtörlesztésre és a kamatokra (s az az adósság *olyan, mint a polip, mentül jobban törlesztik, annál jobban nő*). Akkor pedig az egész jövedelem megvolna, lehetne élni gond nélkül – egész holtig. – Azon túl pedig – nem következik semmi.” (Akik kétszer halnak meg II, 226)

„Ő is azon furcsa emberek közé tartozott, akik szeretnek titokban saját maguk tudtára csupán becsületesnek lenni; *öszön ez, mint a macskánál a mosdás*, ki ha besározza a talpát, nem nyugszik, míg tisztára nem nyalja: – a kutya hagyja sárosan.” (Az élet komédiásai I, 125)

„Elpusztult, elveszett belső baj miatt, a durva, olvasni nem tudó közember elhalt a honvágy miatt, *mint a földéből átültetett virág*.” (Forradalmi és csataképek 154, Szenttamási György)

„Csakhogy mindez csupa ránc volt már, s a homlokán a redők olyanok voltak, *mint a zsoldárban a léniázott kóta*. [...] s aztán elkezdte megint felhúzni a nyikorgó láncokkal az állat módra nyivákoló hidat.” (Szép Mihály 49)

„A pad végén legszélről ült a fürmenderné; hegyes orra, bóbitás főkötője a gyöngytyúkhöz *tevé hasonlóvá*, s ha megszólalt, a hasonlatosság csak annál tökéletesebb lett.” (Szép Mihály 167)

„Hej, hogy beleakadt a szeme a szép tüneménybe a vén szerelmesnek! *Mint mikor pajkos pásztorfiúk darazsat füstölnek ki csóvával a faodúból, s egyszerre lángot vet az egész pudvás fa!*” (Szép Mikhál 185)

„Iván ámulogva [merengve] ért haza. Először életében jutott eszébe, hogy milyen üres ez a ház. A csillagrendszer nem érdekelte most. Maga is olyan *pályakörében megháborított bolygódfórmán* érezte magát.” (Fekete gyémántok I, 47)

– Eszerint a perünknek vége van.

– De nincs! – kiálta felugorva élénken a fiskális, *mint egy kis bodzabélbáb.*” (Kárpáthy Zoltán I, 57, Maszlaczký magyarázza a pert Abellinónak.)

„Maszlaczký úr, *mint egy bús bagoly*, jelent meg a vidám társaságban, a heverőben levők siettek nála kérdezősködni.” (Kárpáthy Zoltán I, 161)

„...szemei úgy jutottak húsos, kövér homloka két felére, *mint valamely becsületes tengeri fókáé.*” (Kárpáthy Zoltán I, 145, Abellino kövér orvosáról van szó.)

– Én meg nem foghatom, ha minden ember oly konfúzus! – kiált Tarnaváry úr, ki szüntelen jár-kelel alá s fel a termekben, *mint a görög filozófusok horgas atomusa a káoszban.*” (Kárpáthy Zoltán I, 147)

„Boltay mester ilyen dolgokat hallva naponta, dühös kezde lenni, *mint kánikulában a bivaly.*” (Egy magyar nábob II, 7)

Comparatio paratactica

Mellérendelő összehasonlítás (latin kifejezés), a hasonló és a hasonlított egymás mellé helyezése, a hasonlat grammatikai kifejezőeszközei nélkül. A magyar népdalok természeti képpel való kezdése is comparatio paratactica, az énekes párhuzamba állítja saját lelki állapotát és a természeti jelenséget, tulajdonképpen lelki állapotához keres igazolást a természetben. Hasonló helyzetet ír le Jókai is:

„*Ki tanítja az elhagyott virágot kinyílni, melynek magvát vándormadár vagy eltévedt szellő veté el avar pusztaságba, mely virágot nem látott soha? Egyedül nő az ott fel vad szél fuvalmainál, meddő füvek között. Bámulva áll meg előtte a pusztai vad, és nem meri bántani, testvérét sem a pusztai szél, sem a vérivó vad nem látta még soha. És az mégis kivirágzik, kinyitja kelyhét reggelenként s összecsukja alkonyatkor, s mikor minden virága lehervadt, megsárgul és elhal, röpködő magvait széthordják a szelek.*”

Ki tanítja a szívet szeretni? Ki mondja meg neki, hogy a szerelem a lélek virága, mely nyílni kezd, ha tavaszát érzi? Ki tanítja meg őt félni a haláltól, mely megjön, ha a virágok elhervadnak? Ki tudatja vele, hogy ama távoli kékség, melynek homályába, ha meghal, a virág röpködő magvait a szellő átviszi: a boldog túlvilág?...” (Börtön virága 200, Hyppona romjai, bevezetés)

„A tisztelendő úr pontos, hanem a grófnő nem az. A lelkiatya, amint üti a tizenegyet, ott kopogtat a társalgószoba ajtaján; de a vékony „herein”-t csak Emerencia kisasszony hangja fuvalázza elé, s a belépő üdvözlő mosolyára az ő mosolya felel vissza. Két egymásra sütő telehold!” (Fekete gyémántok I, 95)

„A hóba hullott vércseppből egyszerre rózsa válik. Piros virág a fehér hómezőben.” (Szabadság a hó alatt I, 6)

„*Aki emberhúst eszik, annak a neve kannibál! Hát aki az emberi szellemet eszi meg, aki reggelire fiatal elmeszülőtteket falatoz fel, délre gondolatóriásokat darabol szét, s estére kiaszott lélekvért iszik, annak mi a neve?*”

Cenzor.

Egy ember, aki ítél az istenek fölött!” (Szabadság a hó alatt I, 120)

Jellemrajz (görög: éthopoia)

„[E]gy személy vagy típus jellemének leírása annak megkülönböztető vonásait kiemelve” (RL). Jókai mestere a jellemfestésnek, akár emberről, akár állatról; akár úrról, akár közemberről van szó. Ezek a jellemzések részletes megfigyeléseken alapulnak, szellemesek, és igenis jó lélekrajzok. Szemléletesen jellemzi például a Bárdy család tizenhárom tagját az elbeszélés elején, öreget és fiataalt, szépet és rút-tat, épet és nyomorékot (*Forradalmi és csataképek* 171). Többnyire közvetlenül jellemzi szereplőit, de az is előfordul, hogy a regényhőst közvetetten, egy másik szereplő jellemzése alapján ismerjük meg. Ilyen közvetett jellemzés olvasható *A barátfalvi lévitában* vagy *Az élet komédiásai* elején Zárkány Napóleonnól (I. 130). Közvetlen jellemzései általában rövidek, s nem mindig ember a célpont. Szerkezetiileg ezek a jellemzések mondatsorozatok, nem romantikus tirádák (nem fennkölt stílusúak, sőt gyakran ironikusak).

„A függönyök szétnyíltával beléptek a dívantanács-tagok: elől a nagyvezér, egy magas, száraz ember, szüntelen előregömbült nyakkal; feje untalan mozog, szemei jobbra-balra járnak, mintha mindig vizsgálna, fürkészne valamit. Barna, szennyes színű arcán csodálatos lélekhiiven van kifejezve az örök elégtelenség, minden tekintete gúny, harag, betegessé vált epéskedés, ha szól. Fekete fogait összeszorítja, azokon keresztül szűri a hangot, s ilyenkor arca egy pillanatig sincs nyugalomban, szemöldeit majd úgy levonja, hogy szemeit eltakarják, majd felrántja, hogy homloka ezer ráncná reped, s szemfehére látszik; szájszegletei vonaglanak, álla reszket ritkás, soha nem fésült szakállával, mosolygani csak akkor szokott, midőn azt, akihez beszél, remegni látja, s ruhája olyan kuszáltan áll rajta, hogy dacára a ráhalmozott fénynak, úgy néz ki, mintha mindig szennyes és törődött volna.” (*Török világ Magyarországon, II, 84–85*)

„Kapotnyaki Balambér úr valódi mintaképe volt az igazi tősgyökeres szittya nemesnek. Széles vállú, egy darabbul öntött alak. Domború előrésznél megfeszül a sűrű gompos Zrínyi-dolmány, vállán panyókára vetve az ezüstgompos mente; öblös csizmái sarkán ezüstsarkantyú peng, mikor lép; izmos öklében réz buzogányfejű somfabot segít harmadikat lépni. Arca piros az egészség teljétől; de az orra még azon is túltesz hajnalragyogásban; fénylő homlokát lesímított fekete haj takarja, mely nagyon is elárulja paróka voltát; hanem aztán az a mellet verő szakáll az már igazi.

Barátságos nevetéssel kezdi (ezzel az arccal nem is lehet egyebet tenni, mint nevetni), nem várja a kínálást, szétnéz, hogy melyik székek van legerősebb lába; abba letelepedik, az asztrakán süvegét a térdére teszi.” (*A fekete vér* 26)

„A lelkéből beszélt Tihamérnak. Megölelte érte. Ez volt az ő vágyainak állandó tárgya: az angol vizsla, aki nem ugat, nem szaladgál, nem szeleskedik, hanem vi-gyázva üget nesztelenül, húszlépésnyire a vadász előtt, fürkészve, finom szaglászú orrával nyomon kíséri a bujkáló vadat, s ha ráakad a fektére, nem veri fel, állja csendesen, csak a lobogós farka csóválásával adja tudtul, hogy van valami, míg a

vadász lövésre fogja vállához a puskát, aztán egy „br” hangra felveri a vadat, foglyot vagy nyulat, még a lövés után sem csahol, felkeresi a sűrűben az elejtett zsákmányt, s odaapportírozza a gazdájához, jól vigyázva, hogy kárt ne tegyen benne.” (*A mi lengyelünk II*, 81)

Műalkotások leírása (görög: ekphraszisz)

Típuspéldája az Íliászban Akhilleusz pajzsa (I. 134). Eredete a bemutató beszédben keresendő, a bemutató beszéd ugyanis tartalmaz személyleírást, városok, vidékek bemutatását, valamint később műalkotások bemutatását is (Adamik 2010, *bemutató beszéd* szócikk). Ekphraszisz a *Shirin* c. egzotikus elbeszélésben a szép nőről készült szobor leírása (*Elbeszélések II*, 72), a lőcsei fehér asszonyról festett képek bemutatása a regény elején vagy a rejtélyes kastély leírása *A debreceni kastély* c. elbeszélés elején (*Elbeszélések III*). Tágabb értelemben szokták a festményszerű tájleírásokra alkalmazni az ekphraszisz terminust; ezt mondja Szajbély a Dráva-vidék leírásáról *Az Erdély aranykora* elején: „mintha valóban létező képek után készült ekphrasziszok lennének” (Szajbély 2010: 129). A Jókai-leírások festményszerűségét hangsúlyozza Sötér is (1941: 150. kk.). Én a tájleírásokat nem tartom ekphraszisznak, maradjunk meg a műalkotások leírásánál.

„Maga az urasági kastély jó távol épült a helységtől, nehogy valami érintkezésbe jöjjön a rongyos viskókkal. Az út egészen félretért arrafelé, s szép olasz jegenyéssel volt kétfelől beszegve. A rendes úton járóknak csak a távolból tűnt szemébe a roppant épület, kettős szárnyszakaszával, ódon tornácaival s egymástól távol eső ablakaival; a párkányzatok meredeklein időjárástól megfeketült kőszobrok állongtak, mik úgy nyújtogatják karjaikat, mintha könyörögnének, hogy tegyen oda valaki egy hágcst, hadd szálljanak le már.” (*Kárpáthy Zoltán I*, 101, Szentirma kastélyáról van szó.)

Az érzelmekkel kapcsolatos gondolatalkotások

Költői/retorikai kérdés (latin: interrogatio)

„[K]érdés formájú, de a kontextus fényében a közlő egyértelmű állásfoglalását sugalmazó, így explicit választ nem váró indirekt beszédaktus, amely érzelmi ráhatással igyekszik meggyőzni a hallgatóságot a sugallt állásfoglalás, attitűd nyilvánvalóságáról” (*RL*). Az élénkítés leggyakrabban használt eszköze, Jókai nagyon gyakran él vele.

„Ez az ember meg akarta azt tudni. [Tatrangi Dávid]

Honnan jön a monszun, és hol támadnak a passzátok szelei? Meddig mennek, hol pihennek el? Hol a számum izzó bölcsője? Honnan szabadul ki az adriai bóra? Mint támad a misztrál? Mi költi fel tavasszal a jégmezőket felolvasztó havasi főnt, miért zúdul fel a nyári havas fergeteget hordó székely nemere?” (*A jövő század regénye III*, 89)

Sok műve vagy fejezete/részlete kezdődik költői kérdések sorával. Az alábbi kérdéssor azért érdekes, mert a kérdések tulajdonképpen megszólítások, kérdésekben megfogalmazott aposztrófák:

„Ki hitt téged elő, gonosz szellem?

Aludtál régen a föld alatt, hagyta zöldülni a fűvet, pihenni az embert sírod fölött, ki ébreszt föl újra?

Mely idéző hang költe föl régi álmodból?

Megszomjazál talán a föld alatt, a pokolhoz oly közel, s feljöttél szomjadat vérben oltani el?

Lesz, lesz elég! folyni fog patakokban, tavanként fog megállani, hol a föld nem bírja már bevenni. Jer oda, igyál, mártsd bele rettenetes szájadat!

Igyál! Lakjál jól! Részegülj meg! S menj vissza sírodba ismét, légy átkozott és aludjál!

Készítsétek a késeket, a rossz szellem szomjazik!...” (Forradalmi és csataképek 138, Szenttamási György)

A költői kérdésnek több változata van (Szikszainé 2008). Előfordul, hogy a szerző maga megadja a választ, ezt a gondolatalakzatot nevezzük a *Retorikai lexikonban* *áldialógusnak* (latin: *subiectio*):

„Jenőt is betolták az általa jól ismert terembe.

De mit látott most e helyen?

Az asztal előtt állt két hölgy, akiknek ragyogó arcában alig mert ráismerni Antoinette asszonyra és Alfonsine-ra.

És mit csinált ez a két hölgy?

Antoinette asszony szalagcsillagokat kötött fehér selyemből, s Alfonsine azokat tűzdelé a néphősök keblére, alapjaira...” (A kőszívű ember fiai I, 159)

„Vajon mi üldözi?

Tán az aranycsinálás titka égeti agyát? Tán a bölcsek kövének rémképe kínozza? Tán annak áldozza álmait, hogy a szénenyéből gyémántot jegecítsen? Tán felismerhetetlen mérgek pokolhatását kísértgeti? Tán a léghajózás titkán töri fejét? Vagy egyszerűen nem tesz egyebet, mint a szenvedéllyé vált tudás démonától hagyja magát ragadtatni, s kutat, kísért, bűvárkodik, míg megőrül bele, s a sivatag tudásban el hagyja futni maga fölött az életet istenáldotta örömeivel?

Egy sem bántja őt ezek közül.

Ez az ember nem csinál aranyat, nem keres csodás meggazdagulásra való titkokat, nem főz mérgeket, nem bolondja a meddő kutatásnak.

Ez az ember egy nagy és az emberiséggel jóltevő titokforrást kutatja: hogyan lehet a szénbányák rémeit leküzdeni? *Minő szerrel lehetne eloltani egy kigyulladt kőszénbánya tűzbe borult pokoltárnait?*” (Fekete gyémántok I, 39)

Előfordul, hogy a kérdés vagy a kérdéssor belső vívódás, töprengés érzetét kelti, ez a *kétértelműség* (latin: *dubitatio*):

„Jenő végighallgatá e feleleteket aggodalma kérdéseire.

„Mit hoz a holnap?”

Talán győz a fölkelés?

Hátha leveretik?

Talán rohammal veszik be az utcájukat? Harcolni fognak, kapuk alatt, erkélyekből, ablakokból?” Stb., stb. (A köszívű ember fiai I, 220)

A negyedik kérdésfajta a *tanakodás* (latin: *communicatio*). „[O]lyan kérdés(sorozat), amellyel a beszélő/író látszatra bevonja hallgatóságát a közös álláspont, követendő cselekvésirány meghatározásába, miközben „tanácstalansága” mögött nagyon is kiforrott vélemény és tudatos befolyásolási szándék rejlik” (RL), közel áll a kételkedéshez:

„Megnehezült az Isten keze fölöttünk.

Egyik csapást még el se sirattuk, már jön a másik.

Mi lesz belőlünk, mi lesz a világból, ha ez sokáig így tart? Ítéletnapját várjuk-e eljövendőnek? Hová forduljunk, ha Isten is ellenünk? Kinél keressünk oltalmat, kinél vigasztalást, ha már az égben sem találjuk azt? Uram, uram! El akarod-e veszíteni a te népedet!!!!” (Életemből II, 17, A szegedi vésznapok)

Felkiáltás (latin: *exclamatio*)

Erős felindultságot tükröző, gyakran hiányos mondat, „amely mély átélésre, érzelmi azonosulásra készteti a közönséget/olvasót” (RL):

„Tihamérnek egyszerre földerült az arca. Kártya! Ó, te drága, békeszerető talizmán! Te áldott csillapítója a haragnak! De jó, hogy a pusztá házban lehet belőled kapni!” (A mi lengyelünk I, 77)

„– Ó, te örök Isten! Te mindenható Isten! Akinek a csillagvilág rendjén kívül még arra is van gondod, hogy igazságot tégy a nyomorú férgek között, akik arcod képmásával dicsekszenek. Óh, te közös Atyánk! De sok keserves éjszakán feküdtem előtted arcra borulva, könnyörogve, hogy tégy csodákat – érettem – a szerettemért – eltiprott hazámért! Mindig meghallgattál: csodáid leküldted! Nyitva találták buzgó kéréseim mennybeli ajtódát! Hogyne jegyezném fel a te csodatételeidet, melyet e halálra, pokolra, örök gyalázatra ítélt asszonnyal cselekedtél: amit itt olvasok megfakult írásban!” (Egetvívó asszonyszív 141)

„Óh, milyen szép ifjúnak lenni! Óh, milyen szép a tavasz! [...]”

Óh, mint szeretem én a tavaszt, óh, mint szeretem én a fiatalságot!”

(Mire megvénülünk I, 136)

Kérdés+felkiáltás

A érzelmi tusákban, töprengésekben Jókai gyakran alkalmazza mindkét gondolatalakzatot, s gyakran halmozza őket, fokozza erősségüket.

„És utoljára, ha akarna is, mit érhetne el? Ha akarna oly bűnös lenni, mint az úrrá lett szenvedély kívánja, nyerne-e mást, mint megvetést? Hasonlíthatja-e magát bármi tekintetben azon nőhöz, kinek keblén e férfi a legnagyobb boldogságot tanulta ismerni? Ha meg akarná csálni, megtörni, meglopni e nőt, nem volna-e ez őrlt merénylet tőle, midőn amaz oly szép, oly jó és olyan eszes? Csupán csak az emberi szeszélyekre építhetné reményét, ha azt hihetné, hogy Rudolf is csak olyan, mint a többi lengeteg férfi, ki megcsalja a legbájosabb, a legkedvesebb nőt, egy másikért, ki annak bájaiból századrésznit sem bír, csak azért, mert amaz már ismerős,

már sajátja, emez idegen és másé, s unalmas kedélye óhajtja a változatot; ha ilyennek képzelhetné Rudolfort, tán *akkor* várhatna tőle szerelmet. De milyen szerelmet? Nem megvetné-e azt ő maga is?

Oh, kétségbeejtő, kétségbeejtő!" (*Egy magyar nábob II, 153*)

Sejtetés (latin: suspicatio)

A sejtetés olyan homályos állítás, amelyből következtethetünk a jövőre. Olvasás közben előrevételezünk, preszuppozíciókat alkotunk, s figyeljük feltételezéseink megvalósulását. Ezt a gondolkodási folyamatot erősíti, ösztönzi a sejtetés gondolatalakzata. Jókai gyakran alkalmazza, ezzel is ébren tartja az olvasó érdeklődését. Regényeiben elszórva gyakran találkozunk sejtetésekkel (ez a tény is bizonyítja, hogy tudatosan szerkesztett, tudta, hogy mi fog történetében bekövetkezni). Az is előfordul, hogy a regény befejező mondata továbbgondolásra késztető sejtetés. Tulajdonképpen fontos regénytechnikai eszköz.

„Negroten az ölelkező mátkapárra nézett. Valami sajnálatforma támadt érzéseiben.”

(*A mi lengyelünk I, 125*, Angyalossy Natália és Lippay Tihamér házasságáról van szó, amely később rosszra fordul, elsősorban Tihamér jellemtelensége, züllése miatt.)

Serena tengeri viharról álmodik egy ágyúzás kellős közepén (a szabadságharc katonái menekülnek):

„Ez a dördülés magához téríté.

Az elsütött tarack üdvölvése volt az. Serena felijedt, mintha sohase hallott volna olyat.

És aztán maga mellett látta férjét, és körülötte az egész szép világot: a koszorúk nem voltak medúzák, a fenyőfák nem korallok, a hintó nem csigateknő, s az ősz mosolygó arc nem tengeristen. Álom volt-e ez?

De azért nem tudott mosolyogni. Egy elcsillapíthatlan érzés azt súgá neki, hogy ez az üdvkiáltás lesz az ő halála...” (*Enyim, tied, övé I, 184*, később egy tengeri balesetben, hajókatasztrófában hal meg.)

„– Szép gyermek! Gyönyörű fiú! – mondogatják körül, akik látják. – Lehetetlen, hogy ez... – a többi súgva mondják egymás fülébe. Különösen egyet észrevesz rajta mindenki: azt, hogy mozdulataiban, arckifejezésében, fejhordozásában mennyire utánozza gyámatyját. Az emberek ismét sugdosnak valamit egymás fülébe.” (*Kárpáthy Zoltán I, 28*)

„Mi pedig vénülünk tovább, és ki tudja, hogy mire vénülünk meg?!” (*Mire megvénülünk II*, utolsó mondat. Jókai tele volt aggodalommal a jövőt illetően, ezt a szakirodalom is megállapítja. Elég csak a nihilizmustól való félelemre (*A jövő század regénye*) vagy a Capitano szavaira gondolnunk (*Ahol a pénz nem Isten*). Erősíti az aggodalmat az a tény, hogy az utolsó mondat előtt Áronffy Loránd tragikus életéről, értelmetlen haláláról van szó: „Lehet-e szomorúbb könyv ennél?”)

Mellőzés (latin: praeteritio)

„[A] közlő szóba hoz egy témát, de rögtön kijelenti, hogy bár megtehetné, nem kíván beszélni róla, mert nem tartja érdemesnek, vagy eltérne tulajdonképpeni tárgyától – ezzel az „elhallgatva kimondással” mégis fölkelte a figyelmet, sőt esetleg a gyanút, hogy rejtetten céloz valamire, ami talán kényes, erkölcsileg, ideológiailag vagy egyéb okból kifogásolható” [...] (RL). A szónok kijelenti, hogy nem kíván bizonyos dolgokról beszélni, s azzal, hogy részletezi a „bizonyos dolgokat”, mégis csak beszél róluk.

„A sütőnek egy akkora kenyéret ajándékoztak a lakomához, hogy két ember cepelte saroglyán. Micsoda kenyér volt! Szeretnék olyan poéta lenni, aki a komáromi kenyeret le tudja írni. De hát ahhoz hiányoznak a szavak, a fogalmak, a kifejezések. A ragyogó héját, a duzzadó gyürkéjét még tán lehet; de hát az a foszlós bele, ami érthetővé teszi, hogy miért imádkozunk mi a mindennapi kenyérért.” (A mi lengyelünk I, 161, azt állítja, hogy nem képes a kenyér leírására, de tulajdonképpen leírja.)

Elfordulás, odafordulás (görög: aposztrophé)

„[A]z eredeti célközönség helyett váratlanul egy másik címzett közvetlen megszólítása, amivel erős érzelmi hatást lehet gyakorolni az eredeti közönségre.” (RL). Például a szónok a bírák helyett váratlanul a hallgatósághoz vagy ellenfeléhez fordul. A *Fekete gyémántok II.* kötetének eleje aposztrophé, a szerző Berend Ivánhoz beszél. Jókai az alábbi példában az olvasóhoz fordul (ez egyben parentheszisz, sőt felvillan benne a Jókaira oly jellemző ironia):

„Mikor aztán egyet kopogtak a szomszéd cellából a falon, az volt az „A”; mikor ketőt hirtelen egymás után, az volt a „B”; a három koppantás a „C”, és így tovább az egész alfabet.

(Megbocsáss, türelmes olvasóm, hogy ennyi ábécére tanítalak, ebből a „nagy” iskolából.)

Ez a táviratozás feltartóztatlan volt, körüljárta az egész épületet.” (A kőszívű ember fiai II, 220)

„Férfi támadt ellened, Ali basa! Olyan vitéz, mint te, olyan ravasz, mint te; ha te róka vagy, ő meg kőszáli sas, mely a rókára lecsap, s ha te tigris vagy, ő meg az óriáskígyó, mely körülölel és agyonszorít.” (Janicsárok végnapjai 168, iszokolonokkal, metaforákkal.)

„Fel, fel, Gashko bej, fel, Mohamed aga; lóra, kapitányok! Fogd kardodat, Pehlivan basa! Itt a veszedelem. Rossz éjszaka ez az alvásra.” (uo., 66)

„Mennyivel szelídebb lény vagy te, költészet istennője! Te nem kérdezed választottaidtól, milyen alakjuk van? Te csak a szellemmel alkuszol, téged érdekelni tud a szép lélek, az ember portetemével és kongó hangjával semmi közöd.” (Életemből I, 133)

Az alábbi aposztrophé általános alanyú, mindenkihez szól, pontosabban a „médiamunkásokhoz”. Lehetséges, hogy Jókai ismerte a modern médiakommunikáció módszereit?

„Nem ez a hírszerzés mestersége, jámbor felebarátaim! Kürtölni kell mindent! Kürtöld, amid van, kürtöld, amit tudsz, kürtöld, amit adsz; és ha ez nem elég, kürtöld azt is, amid nincs, és amit nem tudsz, és amit nem adtál. Ahol nem látják, ott légy fősvény, ott pazarolj, ahol látatja van; magadról beszélj és beszéltesd, ahol lehet; szólj hozzá mindenhez, akár érted, akár nem; ha hallgatsz, azt hiszik az emberek: tudatlan vagy; ha beszélsz, azt hiszik: ők a tudatlanok. Ne adakozzál ott, ahol zaj nincsen; amit áldoztál, minden hírlapban kürtöltesd; s ha megvettél egy jótékony albumot, külön ívre írd a neved; hagyj meghalni éhen a rongyos koldust a kapud előtt, cselédedet koplaltasd; hanem ha jó alkalom nyílik, indítványozz nagyszerű hangversenyeket, ezüst sorsjátékot, filléres adót, éhséggel küszködők, tűz-, vízkárvalottak, árvák és betegek javára: ez neked mibe se kerül. És ez az út a hírhez.

Hanem csak az a kérdés, hogy mit nyertél vele azután, ha elérted...” (A kiskirályok I, 85)

Szabadosság (latin: *licentia*)

„[A] közönség szembesítése valamilyen időszerű, kellemetlen „ténnyel”, „igazsággal”, vállalva annak kockázatát, hogy az ügy iránt egyébként elkötelezett, jó szándékú, változtatásra, tettekre sarkalló feddést, szemrehányást rossz néven veszik, és a szónok ellen fordulnak” (RL). Gyakori fordulata: *nem hallgathatok tovább, beszéljünk végre nyíltan*.

„Teleki megcsóválta fejét nagy lassan.

– *Keserű dolgokat kell kegyelmeteknek mondanom, méltóságos uraim! Kénytelen vagyok benneteket fölébreszteni, egy kedves álomból egy igen szigorú valóra.* Európának a legkisebb gondja a világon az, hogy mi élünk; nekünk csak akkor vannak szövetségeseink, midőn áldozatunkra van szükség; ha mi kérünk, akkor nem ismer bennünket senki...” (Török világ Magyarországon I, 181–182, jó példa arra, hogy Teleki összetett jellem, itt jó oldalát mutatja. Nem igaz, hogy Jókai szereplői egysíkúak.)

Célzás (latin: *allusio*)

Az *allusio* jelentése ’utalás’, ’célzás, célozgatás’. Quintilianus meghatározása szerint: „Lényege, hogy nem mondjuk ki azt, amit mások tudomására akarunk hozni, csak sejtetjük. De nem is az ellenkezője annak, amit mondunk, mint az irónia esetében, hanem olyan rejtett értelem, amelyet a hallgatóságnak kell kitalálnia” (Szónoklattan 9, 2, 65). Ide tartozik az is, amit intertextualitásnak nevezünk: „[E]gy jól ismert kifejezés, nyelvi fordulat beleszövése a mondandóba” (RL). Jókai sokszor céloz a szabadságharcra, nyilvánvalóan a cenzúra miatt is.

„Volt Garanvölgyinek egy régi kasznárja, ki azalatt, *míg az ifjabbakat elhordta jobbra-balra a vihar*, megmaradt a maga helyén.” (Az új földesúr 19)

„Nem vesződött soha gyermekkel, nagy szenvedélyei nem voltak; *az a vihar, ami annyi embernek ősz hajakat hozott, neki még csak egy álmatlan éjt sem szerze*. Vannak olyan boldog emberek, akik önmagukban élnek.” (Az új földesúr 79, Corinnáról van szó, egyébként enthüméma is, az utolsó mondat a nagypremissza, az igazolás.)

„...Az ember meggyűlöli a múltat; meggyűlöli még azt a tükröt is, amely tegnapi arcát mutatta; és ilyen – nagyon sok van a „mi” életünkben.” (Az új földesúr 176, célzás Ankerschmidt megváltozására.)

4.1.2. Szóalakzatok (figura verborum)

A szóalakzat a szavaknak a szokásostól eltérő használata, a szavakkal történő manipuláció. Feltétlenül szót kell ejteni a klasszikusok mondatfelfogásáról: a modatot szavak összefűzésének tartották, a klasszikus mondattanok a szórendet, az egyeztetést és a vonzatot tárgyalták; tehát nem mondatrészekről, azaz alany-állítmány-tárgy-határozó-jelző kapcsolatáról, nem hozzá- és mellé-, alá- és fölérendelt viszonyokról beszéltek (ez a felfogás későn, a 19. században alakult ki, vö. A. Jászó 1991). Egész-rész viszonyt értettek mondatstruktúráján. Ehhez a mondatfelfogáshoz illeszkedik a *quadripartita ratio*, azaz négyes művelet: a hozzáadás (*adiectio*), az elvétel (*detractio*), a felcserélés (*immutatio*) és a szórendi csere (*transmutatio*). A felcserélés (*immutatio*) körébe tartozik például a nyelvjárási, a szlenges szavak alkalmazása, erről már volt szó (l. 180). Még egy fontos megjegyzést kell itt tenni: a szavakkal való manipuláció nem zárja ki a jelentéssel való manipulációt, ellenkezőleg. De ezek a műveletek, nem jelentésfordítások, nem trópusok.

Hozzáadási (adjekciós) szóalakzatok

Igencsak kedveli őket Jókai, hiszen a felsorolások és a különféle ismétlések hozzák létre a ritmust, a lendületet; csak a legfontosabbakat idézem fel.

Felsorolás (latin: enumeratio)

A felsorolás a halmozás egyik fajtája, tagjai egymást követik, nem választja el őket közbeékelődött nyelvi egység. Jókai gyakran alkalmazza, a lendületes felsorolások is biztosítják prózájának ritmusát. Tartalmuk nagyon változatos: állatok, növények, fegyverek, ételek, tulajdonságok; a felsorolás többnyire egy-egy fogalomkör részletezése.

„A bájos szalmaözveggy sajátságos mulatsággal volt elfoglalva; budoárja valódi állatsereglet volt. Ott volt egy szürke papagáj, vörös kormánytollakkal; egy rózsaszínű kakadu, piros bóbitával; egy búzavirág színű kanárimadár; egy pityapalatty, egy fehér gerlicepár; azután az emlősök osztályából: egy házi menyét, egy csapat fehér egér, egy pár tengerimalac, egy fekete, egy szürke meg egy vörös mókus, egy bolognai selyemszőrű öle, egy tüskés sül meg egy kapucinusmajom, azután egy ezüstkígyó meg egy geometra teknősbéka meg egy levelibéka és nagyszámú aranyhalak.

A delnő egész paradicsommal vette körül magát, miként hajdan Éva anyánk a bűneset előtt. Azokat az állatjait tanítá és etette. A szürke papagáj kapott tejescskát, a kakadu gyümölcsöt, a kanári hámozott zabot, a pityapalatty búzát, a gerlice tejben főtt kendermagot, a fülemile hangyatojást, reszelt sárgaréppával s vagdalt kemény tojással, a menyét mogyorót, az egérkék főtt tengerit, a szürke mókus gesztenyét, a vörös mókus almát, a majom evett mindenből, amit a többieknek ad-

tak, az öleb válogatós volt, fitymált mindent, a sül pedig tejet ivott, s a kígyóval és teknőccel vitatkozott kedvenc étele fölött; a levelibékának legyeket kellett hordani: az ezzel élt.

A papagáj tanult emberi szavakat mondani, a fűrj énekelni, a menyét fonni, a kis kutya szolgálni, a mókus játszani, a sül és a teknős viaskodni, a béka időt jósolni, a majom tudott mindent.” (*És mégis mozog a föld, I, 158*, Satory Katinka kedvteléséről van szó; a felsorolás humorán még ma is nevetnek a diákok.)

„Mindig jókedvű, mindig tréfára kész. Amitől én úgy elszoktam már húsz év óta. Akit csak magam körül látok, az mind komoly, szigorú, bírálógató, csipkedő, éles, zsémbes, panaszos, unatkozó, kevély, rátartó, leskelődő, neheztelő, haragtarató, kényes, finnyás, begyeskedő, szórakozott, orroló, erkölcsbíró, szemérmes, szeszélyes, fanyar, izetlen, fáradt, legjobb esetben civakodó. – Én ezekből a virágokból bírok egy egész üvegházat.” (*De kár megvénülni 238*, talán felrémllett képzeletében hajdani felesége öreg barátnőinek emléke; aki mindig jókedvű, regénybeli nevelt lánya, Viola; minden bizonnyal ezt a derűt jelentette számára fiatal felesége.)

„Magam is lementem a tóhoz, és poharamat telemertem belőle. A víz cinőberveres volt. Nagyítólencsém kideríté a veresség okát. Ázalagok tömege volt az, minden alakzataiban a szörny csodáknak, mik a górcső előtt egy csepp vízben egy népet mutatnak, mely egymással harcol, egymást falja és üldözi. Százféle alakú csodái a láthatatlan világnak, kígyók, orsók, kerekék, villák, golyók, kösöntyűk, fésűk, sülők, kakastarajak, macskakörmök, hengerek, csillagok, napok, félholdak, hatyúnyakak, elefántormányok, palackok, bajuszos gyöngyök, postakürtök, harangok, zegzugok, kötélcsomók, 8-asok, kacskaringós sujtások, csiptetők, egyszarvúk, koronák, kétkerekűek, püspöki botok, napernyők, jácintok, cápák halászhálókkal és fogókarokkal: és mindez egy csepp vízben s együtt oly tömegben, hogy egy egész tó vize vérré válnak látszik tőlük.

Tehát az állat született előbb, mint a növény.” (*Egész az északi pólusig 177*, ebben a felsorolásban sok a metaforikus elnevezés.)

Ismétlés (latin: repetitio)

Az ismétlésnek sokféle fajtája van. A legegyszerűbb a megkettőzés (*geminatio, ikerítés*), bonyolultabb a többszörös ismétlés; előfordul, hogy az ismétlődő egységeket egyéb egységek különítik el, tehát nem következnek egymás után, ez az elkülönített ismétlés. Lehetséges változatlanul, de gyakran előfordul némi változtatással, toldalékkal, ez a toldalékos ismétlés, azaz *parémenon*. Ide vehetjük a más-más igekötővel történő ismétlést (*lopta, ellopta, meglopta*, I. 45–46). Az alábbi példában az *úgy...úgy* elkülönített ismétlés, a *dörömböztek, dörömböző* ismétlés a *parémenon* (görög terminus), vagyis a különböző toldalékkal való ismétlés. A többszöri ismétlés (*reszkető*) erőteljes hangsúlyt ad, érzelmileg igen erős.

„A nagy, ódon szekrények *úgy* rázkódtak, *úgy dörömböztek* magukban, mintha félelmes lakóik ki akarnának törni záros ajtóikon; az asztalok és székek táncoltak előre-hátra, és minden, ami az asztalokon volt, tintatartók, tollak, kések, futni készültek valamerre. Malárdy pedig kényszeríté hivatalnokait leülni a *reszkető* asztalok mellé, a táncoló székekre, előszedegetni a *dörömböző* almáriumok csomagait, mártogatni *reszkető* tollakkal, *reszkető* kalamárisokba, s írni *reszkető* papírra *reszkető* kezek-

kel, reszkető sorokat.” (Az elátkozott család 26, a komáromi földrengés leírásának egy részlete.)

Ikerítés (latin: geminatio)

„[V]áltozatlan, egymás utáni ismétlés” (RL). Az alábbi példában a *minden, minden* geminatio; a *láttam...láttam* már anaphora, l. alább.

„Hogy össze volt zúzva az egész világ!

Felbomolva minden társadalmi kötelék, családvizonyok, hit, vallás, törvények, tulajdon, – *minden, minden* felforgatva, összedúlva.

Láttam a leégett városokat, miknek lakosai egymástól féltükben nem mernek hazatérni, *láttam* a fekete ruhás nőt, egyiknek férje a csatában veszett, másiké fogva, harmadiké nem tudni, hova lett; menyasszonyt, ki özvegy lett, mielőtt nő lehetett volna, nőt, ki csataterőről csataterre járt keresve az eltemtetek közt híreveszett férjét, és bujdosó férjet, kit nője elhagyott, elfeledett s máshoz adta magát.” (Egy bujdosó naplója 126)

Toldalékos ismétlés (görög: parégmenon)

„Úri hintók nemigen járnak erre, s azoknak a hosszú, csörömpölő szekereknek, mikén a deszkákat szállítják, ez is elég jó.

Most még ezek sem járnak rajta; állnak a fűrészmalmok; *nincsen* munka, *nincsen* vásár, *nincsen* vevő, *nincs* munkaadó.” (A kiskirályok I, 11, a nagy felvidéki éhínségről van szó.)

Ismétlés jelentésváltozással

A jelentés- és alakváltoztatásos ismétlés olykor szójátékot eredményez. A szójátékra nagyon sok példát idézhetnénk, Jókai leleményessége kimeríthetetlen: „Nem is volt rá legkisebb *kilátás* sem, hogy innen valami *kilátás* legyen” (A kiskirályok I, 10). Szellemes regénycíme: *Asszonyt kísért – Istent kísért*.

„És ezzel be volt véve London.

A magyar torok tehát „győzött”; de nem „győzte”.

(Íme ismét egy más nyelvre lefordíthatatlan mondat!)

Győzött a hangversenyben; de nem győzte az ivást.” (Lenci fráter 61)

„És megkezdődik a *dolgozás*. Legelőször is a hivatalában senki sem *dolgozik* semmit. Minden ember meg faluzni, kapacitálni, s *dolgozza* a közvéleményt.” (A szegénység útja 12)

Az áltautológia is szójátékot eredményez: „S azzal közibe cserdített az ötös fogatnak. A kemény szájú bucefalusok [paripák] egyszerre szügyeikbe vágták fejüket, s úgy elragadták a szekeret, hogy csak úgy csörömpölt. Nem volt azoknak *homok a homok*” (A kiskirályok II, 74); „Nem érti azt kend: *a kocsma csak kocsma*” (A történelmi tarokkparti 37). (Perelman hívta fel a figyelmet arra, hogy az effajta ismétlések nem igazi tautológiák, hanem áltautológiák, mert egyik elemük jelentése más; szétválasztással – azaz disszociációs elemzéssel – lehet a rejtett jelentést megállapítani, hasonlóan a paradoxon jelentésének elemzéséhez, vö. Perelman 1982: 64). Tehát: Nem volt azoknak nehézség, akadály a homok.

Szóitoldás (görög: *paragóge*)

„...egy sűrű, *vadonnan* sötét fenyveserdőt láttam magam előtt...”

(*Forradalmi és csataképek* 105)

„Benyitottam az előszobájába, *aholott* is majd leüött a lábamról a pipafüst.”

(*Forradalmi és csataképek* 8)

„– Ejnye; de rövid szavakkal monda el. S *vajontén* hol vagyon az ő hazája?”

(*Lenci fráter* 78)

Előismétlés (görög: *anaphora*)

Jókai igencsak kedveli: ritmikussá, versszerűvé teszi prózáját. Gyakran alkalmaz trikolonnal egybekapcsolt hármas előismétlést, de nagyobb ívű, indulatos részekben sokkal többet. Az *Enyim, tied, övé II*, 217. oldalán nyolcszori az ismétlés (*Le-rajzolja őt – Áldorfay Ince Serenát, meghalt feleségét: „És aztán a beteg lerajzolja az eléje jövőt, mindannyiféle alakban, ahányban az élet megörökíté őt emlékezetében”*); Az *arany ember II*, 114–115. oldalán az *ellopta* (*lopta, meglopta*) kilencszer ismétlődik (l. 45–46).

„„Én gyűlölöm a hazámat!”

Lehet-e ennél *súlyosabb, végtelenebb, iszonytatóbb* mondás?

Lehet-e ennek a mondásnak megfelelő érzés?

Lehet-e tett, melyben ez érzés megtestesülhet?

Ismer a történelem óriási alakokat, kik e szót kimondták. De azok mind összeroskadtak alatta.” (*A kőszívű ember fiai II*, 165)

„Őfelsége katonás rendhez van szokva, s belátja, hogy ennek meg kell történni.

Legelőször is rendelkezésre bocsátja magát a fő udvari borbélynak, *ki* állát simára megborotválja; azután jön a fő udvari fodrász, *ki* őfelsége gesztenyeszínbe játszó szőke hajzatát rendbe szedi, és bajuszának magyaros jellemét fenntartja. Következik a fő udvari szabó, *ki* őfelsége számára elhozta a bíborszínű új fejedelmi egyenruhát, melyet őfelsége a mai ünnepélyen viselendő lesz.” (*A jövő század regénye I*, 19; Habsburg Árpád öltöztetéséről van szó, némi ironiával. Jó bizonyíték arra is, hogy nemcsak a népi mellékalakok ábrázolása ironikus-humoros.)

„És ez a hant az, mely nem ereszt bennünket odább.

Ez a göröngy tart bennünket idekötvé, mely halottunkat takarja; *ez a göröngy* avatja fel a földet, melyet eddig csak tapodtunk, hazánkká, melyet térdelésünk szentel. *Ez a göröngy* magyaráz meg mindent, aki még ezt nem értette.

E naptól fogva Ankerschmidt lovag bárhová távozott volna is a föld kerekén, visszavonta őt egy hon, egy táj, egy domb, egy hant, amit meghalt leánya sírjára hajított.” (*Az új földesúr* 226)

Az *Egy bujdosó naplója* lírai bevezetése (125–126) hatszoros anaphorát tartalmaz, mindegyik egy-egy bekezdés élén áll. A bekezdések pedig – ahogy fokozódnak az érzelmek – egyre hosszabbak: annak bizonyítékául, hogy a cicerói nővekvő tagok elve nemcsak a szavakban jelentkezik, hanem nagyobb nyelvi egységekben is:

„Eszembe jutott a délibábos róna, láttam az éji pásztortüzet, hallottam a távol furulyaszót, a sötétzöld dombon ült a méla juhász, ki tudja: hogy kik és hányan vannak oda eltemetve?

Eszembe jutott a rengeteges hegylánc, a kis fehér falvak kilátszanak belőle, az esti hangszó széthangzik a völgyben. Ki tudja, hányan és miért imádkoznak könnyező szemekkel az esti harangszóra?

Eszembe jutott a fényes zajos város. Miért, hogy ablakai most mind zárva vannak? Sokan, kik boldogan, úri kényelemben laktak egykor itten! ki tudja: hol, merre? végtelen utakon, erdőben, avarban, futva bujdosnak most, kerülve a napfényt és az emberarcot.

Eszembe jutott a düledező csárda, népes faluvégén, ott ver egy rongyos őszült cigány szomorú nótát zokogó cimbalmán, az ott iddógáló lehúzza mélyen szemére karimás kalapját: „ne verd azt a nótát!” – kiált a cigányra. Ki tudja, mi volt oly szomorú abban a nótában?

Eszembe jutott az ősi apai ház, láttam messziről a zöld ablakredőnyöket, a háztetőn a fűfű [kövirózsa] rózsái sárgultak, a kapun belől ugatott a vén házi eb, a csendes utcán egy fáradt ember megy végig, távol az éji ör kiáltása hallik, a fáradt ember benéz az ablakon, a csöndes szobában egy nő ül egyedül s a bibliából olvas, a fáradt ember ismét tovamegy. Ez a fáradt ember úgy hasonlít hozzám.

Eszembe jutott a gyászos busongó nő. Éji lámpa mellett elmélázva ül ott fejét kezére lehajtva. Gondolatai messze-messze hordják vágyakozó lelkét, keresztül sívátag avar pusztaságon, csalitas erdőkön, idegen városokban, millió idegen emberi arc közül keresve az egyet, akit meg nem talál; hirtelen forró csók éri lehajtott kezét, egy ismert hang nevet mondja ki, felrezenve szétnéz. Senki nincs közel. Az éji lámpa csendesen lobog.”

Utóismétlés (görög: epiphora)

„Elsompolyog a ház előtt, melyben olyan nagy úr volt egykor; hol fényes estélyeket adott; melynek kapuja, redőnyei most be vannak csukva; ott nagyan lakik; *milyen pusztaság ez!*

Végigmegy a kávéházak előtt, miközben a tűzvérű fiatalság egykor lelkesítő szónoklataira hallgatott. Új nemzedék tölti azokat most be, mely a főuraknak bókolt. *Milyen pusztaság ez!*

Megkerüli a fényes színházat, mely diadalainak tanúja volt egykor, s melynek oldalán még most is ott sárgul egy régi magyar színlap rongyos töredéke, eltakarva új falragaszoktól. *Milyen pusztaság ez!*

Végigtámolyog a Duna-parton, s átbámul Budára; hol egykor őt fogadta a legfensőbb úr valamennyi urak között. *Milyen pusztaság az!*

S ebben a pusztaságban ő egyedül bolyong: az „*egyedül idegen*”: a magyar író, a magyar művész.” (*És mégis mozog a föld, II, 211*; Jenőy Kálmán elhagyatottságáról van szó.)

„Mégis nagy könnyelműség volt vele kibékülni.

Lezsarolt természetek, élemedett tengődések megtehetik azt, hogy több évi különválás után ismét közös háztartás végett egyesüljenek, de egy fiatal, harminckét éves, élte virágában élő asszonyra nézve mégis rémgondolat, hogy egy ilyen lomtarbúl előkerült élettárral ossza meg az örömeit, akit testben, lélekben utál.

Aztán miért?

Csak azért, hogy a világ előtti állását visszaszerezze.

Hát ki az a *világ*?

Ád az valakinek valamit?

Könyörül valakin a *világ*?

Szánakozik valakin a *világ*?

Fölemel valakit a *világ*?

Védelmez valakit a *világ*?

Nem! A világ csak elítél, elgázol, eltemet.” (*Tégy jót* 133; a *valaki* bravúros ismétlése parémenon, a költői kérdések lezárása hatásos fokozás.)

Átkarolás (görög: *szümploké: anaphora+epiphora*)

„Óh, édes babonái a szerelemnek!

„*Ha* poharadból iszom észrevétlenül, s te utánam kiüríted azt, megiszod benne a szerelmemet, s úgy fogsz utánam epedni, mint én epedek teutánad: – *kedvesem!*”

„*Ha* éjjel rólad álmodva fölébredek, s vánkosomat megfordítom fejem alatt, te is oly édeset fogsz álmodni felőlem, mint én tefelőled: – *kedvesem.*”

„*Ha* hajadnak egy szálára gyűrűmet, amit adtál, rákötöm, a pohárba bocsátott gyűrű annyiszor fog ütni annak oldalára, ahány évig te szeretni fogsz engemet: – *kedvesem.*”

„S *ha* én egy szálát hajamnak gyoicsruhád szegélyébe bevarrhatom, fájni fog a szíved értem, mikor azt felveszed: – *kedvesem.*”

„*Ha* a tüvel megszurom ujjamat, rólad gondolkozva, hűtelen voltál akkor hozzám: – *kedvesem.*”

„*Ha* az ajtó kinyílik magától, felőlem gondolkoztál akkor, s sóhajtásod nyitotta ki az ajtót: – *kedvesem.*”

„*Ha* csillag fut le az égről, s nevedet hirtelen kimondom, amíg fut, rám kell akkor gondolnod egyszerre: – *kedvesem.*”

„*Ha* katinkabogár kezem fejről elszáll, arról tudom meg, merre jársz te most: – *kedvesem.*” [...]

Minden tárgyban, minden gondolatban a szerelem mitológiája él; mint az ókor istenségei, mikkel a költők füvet, fát, patakot, tengert és egeket benépesítettek.

A virág szirma arról beszél: szeret-e, nem szeret-e, a csörgő madár a háztetőn, a nehéz böjtöl kiérdemelt álomlátás, a megöntött ólom, a mosdó cica, mind a szerelem felől beszél: s melyik leány nem hiszi, amit beszél?

Szegény leányok!

Ha tudnák, mennyire nem érdemeljük mi meg, hogy miattunk a szerelem politeizmusával benépesítsék a prózai világot!

Szegény Cipra!”

(*Mire megvénülünk II*, 124–125, *A szerelem babonája* című fejezet bevezetéséből idéztem; ez a részlet nemcsak a szümplokéra példa, hanem a paralelizmusra is, sőt Jókainak arra a narráciotechnikájára, hogy az általánosból jut el az egyeshez, az általánosan megfogalmazott érzelemtől Cipra érzelmeihez.)

Keretes ismétlés (latin: redditio)

A latin terminus jelentése 'visszaadás'; verspéldákat szoktunk rá idézni (Vörösmarty: *Ábránd*), Jókai prózában is alkalmazta. *Az előőrs* c. balladaszerű elbeszélés keretbe van foglalva: „Csonka, béna koldus mondá nekem ezen regét” (*Egy bujdosó naplója* 223–225). A redditio is lehet változatlan alakú, de előfordulhat némi változtatással:

„Ha tőlem kérdenéd, hová vigy, azt mondanám, *vigy el engem* valahová csendes, félreeső völgybe, melyet magas hegyek zárnak el körös-körül. Építs nekem ott egy kis házikót forrás partja mellett, kis kertet a házikó előtt. – Engedj engem a cédrusfák lombjai alatt andalogni, hol nem hallik egyéb hang, mint a vadgalamb bűgása, engedj engem a csergő patak partján virágokat szedni, őzikéket lesni, engedj engem ott élni, ott meghalni; élni a te karjaid közt, meghalni virágos mezőben, csergő patak partján. Ha tőlem kérdenéd, én azt mondanám: *vigy engem oda*.” (*A fehér rózsza*, 133, a szereplők törökök, őket jellemzi az effajta díszes beszéd.)

Refrénszerű ismétlés

A szöveget olykor ismétlés tagolja. Ilyen *Az ércleány: A halál órája kong* – tagolja a versszerű elbeszélést, mégpedig ötször, a közöttük lévő részek egyre hosszabbak: két – három – négy bekezdés; a végzetes hangulatú sor az elbeszélés vége felé ismétlődik meg még egyszer. *A fehér angyal* című „prózai költemény” lírai bevezetésében háromszor ismétlődik a *fehér angyal*, *fehér angyal* gemináció, majd ez zárja le az elbeszélést (*Forradalmi és csataképek*). *A kis szürke ember* Bem apó, az elbeszélés első sora: *Szegény öregapó! mintha most is látnám...* Megismétlődik négy bekezdéssel később, majd ez zárja le az elbeszélést.

„Egy virágot e szent sírról.

„egy virágot a szent sírról.”

„Egy virágot az ő sírjáról” (*Egy bujdosó naplója* 152–153; egy nő keresi férje sírját, a szöveghez igazodó, kissé megváltoztatott refrén tagolja a szöveget.)

Kettőzés (görög: anadiploszisz, latin: reduplicatio)

„[E]gy szintaktikai egység utolsó tagja (vagy tagjai) ismétlődik (vagy ismétlődnek) a következő egység elején” (*RL*).

„Olyan búsan, olyan merően mit tudhat nézni semmi tárgyat nem ismerő szemével? *Ha kérdenék, mit mondana? Ha mondana, ki értene? Ki értene, s ki tudná elviselni lelkén?*” (*Kárpáthy Zoltán II*, 215, Széchenyiről van szó.)

„Bérben van a szakács; lakoma végeztével összeszedi üstjeit és lombikjait és szalad. Bérben van a négy paripa és a sujtásos kocsis és az ezüstös hintó; mikor vége lesz az ünnepélynek, egyik a másikat befogja és együtt *elszaladnak; elszalad* a télikert is kertészestül együtt, mert ők is csak bérben vannak itt határozott időre; még az inasok is árendába vannak, amint a legutolsó vendég után becsapták az ajtót, vetik le harisnyáikat, ezüstös frakkjaikat, csapják a földhöz, s szalad, ki merre lát. Még az ezüstserlegek, medencék, kések és kanalak is futnak hazafelé, amint az ebédet végezték, s otthon a bécsi ötvös kivakarja belőlük a címet és nevet, miket árendába vésett oda.” (*A kiskirályok I*, 87; Krénfy Adolf rendezett megtevesztő

lakomát a tulajdonos brenóci grófok „tiszteletére”. Nemcsak a kettőzés érdekes ebben a részletben, hanem a kötőszóismétlések, a felsorolások, a megszemélyesítések is. Az egész jelenet mulatságos, később Mikszáth írt hasonlóat a *Gavallérok*-ban.)

„Semiram körös-körül minden országot meghódított; s ahány királyt elfogott, azt mind férjévé is tette. *Mikor megunta a férjét, akkor megölette. Mikor megölette, akkor megsiratta.* Pompás babyloni kertjében nagyszerű síremléket építtetett a megölt férj hamvai fölé. – Egész városa volt már sírpalotákból, mikben megölt férjei laktak.” (Görögtűz 41, *Riumin*)

Makáma

Formailag erősen kötött, rímes próza az arab irodalomban.

„Edrisz bég megmutatta, hogy kiváló makáma-énekes. Keze a lant húrjain volt, s amíg a rímre rátalált, a húrpengetés tölté ki az időközt.

„Tehát – volt az igazi hívők földén – távol a napköltén – egy uralkodó földi lény – Harun al Rasid – kiről az a hit, – hogy mindenkor igazságos – és jóságos – volt ítéletében: – egész életében. Kardját ismerte ellenség, – a szegények meg a kincset; – rakva voltak egész pincék, – kádak, vedrek kivert pénzzel: – nem számlálták, mennyi vész el? – Trónusa volt színaranyból, – smaragddal rakva a nagy bolt: – s annak ormán – az Alkorán – minden során – ragyogott rubint, gyémánt.” (Aki a szívét a homlokán hordja 178)

Kötőszóismétlés (görög: poliszündeton)

„Harangszó nem hívja imádkozni a te népedet; zeneszó nem hívja őket vigadni, egy tornyod, egy templomod sincsen, egy mulatóházad, egy vendéglőd – sehol; csak romjaid vannak és ínséged és szomorúságod.” (Forradalmi és csataképek 211, *Komárom*)

Párhuzamosság (latin: parallelismus)

Görög melléknévből alkotott 18. századi műszó. „Az ókori retorikák nem tekintették önállónak, a tagmondat-egyenlőség alatt tárgyalták. Sokféle magyar elnevezése van: *gondolatritmus, gondolatpárhuzam, mondatpárhuzam*” (RL). Megfigyelhetjük a tagmondat-egyenlőség, a hármas tagmondat-egyenlőség, az elő- és utóismétlés, az átkarolás alatt. Nagyon szép példája a *Mire megvénülünk II, 124, A szerelem babonája*, 1. a szümplokénál, de nagyon sok példát idézhetnénk. Ősi költészeti forma, a héber, a finnugor, a magyar stb. népköltészeti alkotások jellegzetes gondolatalkzata. Összhangban van mindazzal, amit Jókai népiességről, az elsődleges szóbeliségről, a romantikus tirádákról mondtunk.

Ellentét (görög: antithesisz)

Olyan szóalakzat, „amelyben két egymással ellentétes cselekvés, dolog, tulajdonosság stb. egymást kizáró ellentéte található egy szó szerkezetben vagy egymást követő tagmondatokban, esetleg nagyobb szövegegységekben” (RL). Nagyon gyakori alakzat Jókai műveiben, magából a románc regénytípusból következik: ellentétre épül. Például szolgáljon *A lőcsei fehér asszony* lentebb elemzett részlete (l. 248–249).

„Azonban eljő szemeikre az álom, s visszahozza női szíveikbe a kiragadott érzelmeket. Álmaikban megjelennek előttük ifjaik. Semmi más kívülről, sem a harc, sem a haza, csak egyedül az ő szép arcaik, mosolygó szemekkel, hízogó beszéddel az egyik; búsan, szótlanul a másik. Ragyogva, repülő fekete paripán, csókokat hányva az egyik; halványan, aléló szemeit lehunyva, haldoklóan a másik.” (Forradalmi és csataképek 55, A két menyasszony)

„Magyar forradalom! [...] Míg éltél, nem festette le senki arcodat. [...]

A nemes büszkeség lángja égjen azon, midőn a nép áldozatairól fogok veled beszélni, azon népéről, melyet isten jó kedvében teremté a világnak, de melynek számára rossz kedvében teremté a világot.

De szégyen pírja ömöljék el arcodon, midőn azoknak neveit hallod említeni, kiket e nép naggyá tett, s kik e népet semmivé tették.” (Forradalmi és csataképek 5, A gyémántos miniszter)

„Édes szép hazám.

Édes szép paradicsomkertem.

Mivé lettél! Mi lett belőled!

Vagy ne láttalak volna oly gyönyörűnek egykor, vagy ne látnálak most oly elpusztulva.

Vagy ne látnálak most oly elpusztulva, vagy tudnám remélni, hogy újra felvirulandsz.

Édes szép hazám.

Édes szép paradicsomkertem.”

(Forradalmi és csataképek 169, A Bárdy család, bevezető sorok. Jellemző példája a lírai bevezetéseknek. Aposztrophé és reductio egyben a kezdete és a lezárása; a középső két hosszú mondat tükörszerkezet, ellentétekkel. A ritmust az ismétlések és a növekvő tagok (hazám – paradicsomkertem) is fokozzák. A fennkölt hangulathoz illik az -nd jeles jövő idő: felvirulandsz.)

Az ellentétnek két alfaja van, az oximoron és a paradoxon.

Oximoron (görög: *oximoron*)

Szóalakzat, az ellentét alfaja, képtelen állítás, meglepő ellentét, a logikának ellentmondó kifejezés (találkozó a német terminus: *Antilogik*).

„Úgy áldotta a sorsot, mikor ebből az áhítatos farkasveremből kiszabadulhatt.” (A lőcsei fehér asszony II, 41)

„Korponayné letelepedett a pamagra, s a kis kapucinusmajommal enyelgett, aki odakuporodott melléje, s bújósdi játszott a karját körüludorló csipkefogók között, el-dugva azok közé ocsmánykedves pófácskáját, a kancellár ezalatt kihúzott fiókjában keresgetett valamit.” (uo. II, 135)

„Ez az ember egy szükséges semmi.” (A lélekidomár II, 31)

„A magyar tiszturak mind magukkal hordják a menyasszonyaikat – mondá viperadességgel.” (A mi lengyelünk I, 111)

„Megérkezett s rögtön fogadtatott az irányadó kormányférfiak által Rengeteghy Ottó gróf, a Magyarországon létező s nagy jövővel bíró ifjú-konzervatív párt vezetője.” (Egy ember, aki mindent tud 172)

„– Riumin! Vigyázz. A szentet az előbb elhurcolta a bajszos goszpodár. Még visszajön. Aztám Veljaminoffnak megmondd, ha visszakerülsz, hogy *mikor egyszer a Szemes folyó kiszárad, őrizze magát az árvíztől.*” (Görögtűz 68, Riumin, a haldokló oszét kísérő mondja Riuminnak.)

Paradoxon (görög terminus)

Szóalakzat, az ellentét alfaja, látszólagos ellentét: a *Szegény gazdagok* címben a *szegény* lelki értelmű, tulajdonképpen szerencsétlen, sajnálatra méltó. A paradoxont az ún. szétválasztással vagy disszociációval kell értelmezni, szét kell választani a jelentéseket, vö. az argumentációban alkalmazott disszociációs érveléssel (Perelman 1982: 126). Hasonló paradoxon: *A gazdag szegények*. „Egy nő, akinek férfihiére betöltötte már egész Európát” – az orosz nihilista vezérről, Sasza asszonyról írja Jókai (*A jövő század regénye II, 106*). „Mivel hogy vannak ócska „új” házak is. Ez mindjárt nem lesz paradoxon, ha a körülményeket felderítjük.” (*A gazdag szegények 175*, bontott téglából épült házakról van szó, ezekkel üzletelnek a külvárosban.)

„– Látod, bajtárs – mondá visszatértükben Bíróczy Kálmánnak –, ez az élet filozófiája. A hithűség és buzgalom ilyen vedlett vakolatú házba vezet, a nagyurak gráciája pedig olyan palotába, amilyenbe visszamegyünk: „flecti, non frangi” (hajolni, nem törni), ez a jelszó a jó nemesi címerre. Te már megtaláltad a „gradus ad Parnassum”-ot. Ott ugyan nincs Parnassus, de van más. *Szépen lépegetsz fölfelé és – hátrafelé. Ahányat fölfelé, annyit hátrafelé.* Hanem okosan teszed. „Sic itur ad astra.” (Így haladunk a csillagokig.) Lesz belőled nagy úr, méltóságos úr; grófnő férje, istennő férje; boldogságos szűz malasztja száll rád, égből és földről. Ha olyan szép fiú volnék, mint te, én is úgy tennék, mint te.” (*És mégis mozog a föld I, 230*, a *hátrafelé* erkölcsi értelemben van mondvá, így feloldódik az ellentét.)

„Akinek semmije sincs, az „szegény”, aki sokat tud költeni, az „gazdag”. A kető együtt „contradictio in adjecto”. És ő tudta ezt a paradoxont személyesíteni.” (*A gazdag szegények 20*, a „szép Diego”, Lidi, azaz Amelie grófkisasszony volt vőlegénye. Jókai gyakran használ retorikai terminusokat regényeiben.)

Fokozás (görög: *klimax*, latin: *gradatio*)

Olyan szóalakzat, „amelynek tagjai értelmileg vagy érzelmileg-hangulatilag egyre többet mondanak, amelyben egyre nagyobb fontosságú szavak követik egymást” (RL). Két fajtája van: az egyik az egyszerű felsorolós fokozás; a másik az ismétléses fokozás (görög: *epiploké*), ez láncolatos, nagyobb egységek sorjázása (a két utolsó példa).

„Kérem ... Kívánom ... parancsolom.” (Akik kétszer halnak meg I, 178)

„A legrútabb, a legfeketébb, koromsötét éjjel.” (A köszívű ember fiai I, 182)

„Itt nem jár a teljes című közönség; mert ha járna, nem volna itt se gyöngyvírág, se gomba, se madárfészek, se nappali pávaszempillangó, azt mind letépnék, megennék, kalitkába tennék, gombostűre szúrnák.” (Szerelem bolondjai I, 119)

„Mert hát, tudod, öcsécském, a prókátornépnek többféle kategóriái vannak; az „ügyvéd” az csak csipeget, a „fiskális” az ellenben markol, a „jurium direktor” nyalából, de a „jogtanácsos” az már kazaloz!” (De kár megvénülni 149)

„Itt teremti magában a jövőt, alkot vég nélküli terveket, álmodik csatákról, ittás szerelemről, hatalomról, mely minden embererőn túlnő, új országokról, miknek királynéja ő, új csillagokról, miknek napja ő.” (Erdély aranykora 256)

Fokozás lefelé (antiklimax)

Negatív fokozás, „amelyben érelmileg vagy érezmileg-hangulatilag kevesebbet mondó, egyre kisebb fontosságú szavakat teszünk egymás után” (RL).

„Most ne vess, most örülj, most öleld meg ellenségeidet, hallgass el!” – *nevetni, örülni, ölelkezni, elcsendesülni.* (A kőszívű ember fiai I, 16)

„Így aztán csendesesen telt az idő. Férfi, asszony, kutya, madár, fali óra, végezte a maga rendes dolgát, amire az Úristen megteremtette.” (A gazdag szegények 39)

Szintetizáló fokozás

„Nem jutott most Manassénak saját sorsa eszébe. Minden gondolata ott járt, hogy így kell-e hát ennek lenni. És így kell-e ennek folyni örök időkre; hogy ész, tudomány, bátorság, hűség, hazaszeretet, áldozatkészség és minden erő, ami a szívben és agyban teremteni, alkotni hívatott, untalan arra egyesüljön, hogy az emberítő gépeket halmozza egymással szembe, s pusztítsa vele az istenség legszebb alkotását?” (Egy az Isten II, 230)

Elvétellel keletkezett (detrakciós) szóalakzatok

Elvétellel keletkezett szóalakzatokra is találunk példát, bár kevesebbet.

Kihagyás, ellipszis (görög: *elleipsisz*, latin: *detractio*)

„[E]gy vagy több szó kihagyása” (RL); „a szót ugyanis a többi szóból értjük meg” – írja Quintilianus (*Szónoklattan* 8, 6, 21). „A hiányos mondatok nagyon alkalmasak a pillanatnyi benyomások, helyzetek rögzítésére, ezért is alkalmazza szívesen az impresszionista stílus” (RL). Jókai korát megelőzve kedveli a nominális mondatokat: „... egész Erdélyben létele egy folytonos lakodalom volt, *ma itt, holnap amott, mindenütt vendégszerető kiskirályok, mindenütt deli hölgyek, mindenütt új kaland*” (*Elbeszélések* I, 153, *A két százsz*).

„– Kain.

...Az első gyilkos a földön.

...A testvérgyilkos ő.

...Akinek az Úr ezt az átkot mondá:

– Fuss a földről, fuss az én orcám elől! Legyen ellenséged a föld; és ne adjon neked ingyen gyümölcsöt. Bujdosó légy. És meg ne tudj halni! [...]

Az első vetélytárs. Az első gyilkos. Az első elítélt ember. Az első földönfutó. Az első földműves.” (*Egész az északi pólusig* 150)

„– Ez a katona sorsa, barátném. Szeretni, boldognak lenni, örülni, amikor a trombita megszólal, elfeledni szerelmet, örömet, boldogságot, és nem gondolni másra, mint a kemény kötelességre.” (*Forradalmi és csataképek 48, A két menyasszony*)

„Estefelé csengő tábori zenével vonult be az elhagyott városba a császári had. Vértés, sisakos, csillogó vitézek, nehéz, jóltartott harcméneken.” (*Forradalmi és csataképek 50, A két menyasszony*)

„S ez a nő tökéletesen képes azt végrehajtani, ami rá van bízva.

Éjjel-nappal örködni foglya fölött. Kilesni gondolatait. Még azt is megtudni, hogy mit álmodik.” (*Görögűz 175, Samyl fiai*)

Zeugma

Ellipszissel kombinált különleges szerkezet a *zeugma*, a görög terminus jelentése 'járom, iga'. Egy hiányos szerkezetből és egy teljes szerkezetből áll; a teljes szerkezetben van egy szó, amely a hiányos szerkezetre is vonatkozik, mintegy összefogja a két szerkezetet. Az összefogó elem lehet elöl, középen és hátul, eszerint van *prozeugma*, *meszozeugma* és *hüpozeugma*. Mindhárom alfajára találunk példát:

„Az ünnepélyességekben nem történt semmi hiba. *A tarackok pompásan el-sültek, a szónoklatok még pompásabban...*” (*Akik kétszer halnak meg I, 162, prozeugma*)

„*Harcolni nem való az asszony; de a harcolókat felbuzdítani.*” (*Börtön virága 26*)

„[...] ha pedig éppen Cynthia grófnőre talált tekinteni, akkor *megállt* lelkében a gondolat, és kezében a villa [...]” (*A régi jó táblabírák I, 116*)

„Le volt már tarolva minden. A földműves reménye, a kalászos vetés, sok más szép reményekkel együtt le volt aratva, *száraz volt a fű és a szív.*” (*Egy bujdosó naplója 179*)

„A fiú megnőtt, megszakállasodott, megtömték, *meghizlalták étellel és tudománnyal...*” (*Elbeszélések II, 91, A nagyenyedi két fűzfa*)

„E szilaj mulatozás közben udvari cselédsége úgy szertemaradozott tőle, hogy utoljára *az ország minden részeiben lehete belőlük találni, csak nála senkit.*” (*Elbeszélések I, 153, A két százsz, meszozeugma*)

„Ezt nemcsak *hinnem*, ebben *bíznom kell.*” (*Egész az északi pólusig 65, hüpozeugma.*)

„S azzal odadobta őt a karszékbe vissza, hogy *szék és ember nagyot nyek-kent.*” (*Akik kétszer halnak meg I, 202*)

Szórövidítés (görög: szünkopé)

– No, ha jobban tudja *rektram*, hát beszéljen vele maga törökül. (*Lenci fráter 80*)

– Hja, *méltsás* asszonyom. Az ember csak ember. Nem is jól mondtam: „az úr csak úr”. Aki „úr”, attól minden kitelik. Az ember védelmezi vagyonát. (*Mire megvénülünk II, 95, a szünkopé beszélt nyelvi jelenség.*)

Felcseréléssel keletkezett (transzmutációs) szóalakzatok

Leggyakoribb fajtája a keresztszerkezet és a tükörismétlés. A stilisztikák nem tesznek közöttük különbséget, mindkettőt kiazmusnak tartják; a nemzetközi szakirodalom (pl. Lanham 1991) megkülönbözteti őket. A *keresztszerkezet* (görög: *khiaszmosz*) „[e] szószerkezet megfordításán alapuló szóalakzat” (RL), pl. „Ragyogott a szeme, az orcája égett” (Arany: *Toldi szerelme*), tehát ige+főnév > főnév+ige, a szerkezet megfordítása a lényeges. A *tükörismétlés* (görög: *antimetabolé*, latin: *commutatio*) szavak megfordítása, sokszor jelentésváltozással egybefonódva, ezáltal szellemes, sokszor játékos. Jókai ez utóbbit alkalmazza gyakran:

Tükörismétlés (görög: *antimetabolé*, latin: *commutatio*)

„... mert ezek egy szerzetesrend növendékei: az a távol kastély ott az ő kolostoruk; az az ő sírboltjuk, ahol élve meghalnak, s meghalva élnek.” (Enyim, tied, övé I, 12)

„A vég kezdete s a kezdetnek vége” (Politikai divatok I, 146, fejezetcím)

„Ha szerettetik, gyűlöli; ha gyűlöltetik, szeret...” (Erdély aranykora 100).

„Őnök odafenn politikát csináltak a vallásból, s ezek ideleenn vallást csinálnak a politikából.” (Szerelem bolondjai II, 59)

„Inkább légy fej kéz nélkül, mint kéz fej nélkül.” (A janicsárok végnapjai 192)

„Nagyságok lettek semmivé, és semmik lettek nagysággá.” (Aki kétszer halnak meg I, 213)

„olyan kicsinyes volt a nagy dolgokban, mint amilyen nagyszerű a kicsinyekben.” (Aki kétszer halnak meg I, 120)

„A szív uralkodott a politikán, s a politika a szíveken.” (Börtön virága 23)

„De a bástya nem védi a népet, ha a nép nem védi a bástyát.” (Elbeszélések I, 159, Tsong-nu)

„Hiszen amit én teszek, az mind hiba, s ami hiba történik, azt mind én teszem.” (Szabadság a hó alatt II, 127)

Idősíkváltás (görög: *hüszeron proteron*)

Jelentése: 'a későbbit előbb', később mondjuk azt, amit előbb kellett volna mondani; egy köznyelvi példát idézek egy mai krimiből: *végzett magával és beijedt*.

„Jó Apafi Mihály azt hívé felőlök, hogy fejedelemséget keresnek; ez a bűn volt az, amit egy szóra el szokott hinni, és sürgeté az elfogó főurakat, hogy szolgáltatssanak törvényt az elfogottak felett. Sokkal könnyebb volt az elfogottakat előbb megöletni, s azután szolgáltatni rájuk törvényt.” (Török világ Magyarországon II, 77)

Jelzőáttolás (görög: *enallagé adiectivi*)

A hazai szakirodalom csak *enallagé* néven említi, de hozzá kell tenni az *adiectivi* genitivust, mert más mondatrészt is át lehet tenni szokatlan helyre, pl. van *határozócser* (*enallagé adverbii*): „Kéjjel koporsók, gyásszal nász között” (Hamlet).

„Lemming úr nagyot nevetett. Utálatos, *fekete fogú kacajra* nyitotta kétfelé fejét.” (*Szerelem bolondjai II*, 25; a szája fekete fogú, nem a nevetése.)

„Magam füleimmel hallom elégszer, mikor a gyergyói szakadékok között medvére lesni járok, hogy zúg, morog a hegy alattam, mintha valami nagy hordókat hengergetnének, úgyhogy a medvék ijedtükben kiszaladnak *bömbölő barlangjaikból*, s feltűnkben olyan szelídek, hogy füleiknél foghatná meg őket az ember, ha éppen úgy meg nem volna ijedve, mint ők.” (*Török világ Magyarországon II*, 132)

„*Nehéz kezében reszketett az olló*, amíg fölívta a levelet.” (*Akik kétszer halnak meg I*, 15)

„A levegőben a denevér és az éji fecske bolygott *síró repüléssel*.” (*Börtön virága 232, Hyppona romjai*)

„Az ablakok szűk ólomkarikák közé szorítva nagyobbbrészt elszívárványosodtak a *ragyás verőfénytől*, az egész teremben érezhető volt az a nehéz nyomasztó templomszag, mely sokáig csukva tartott szobák tulajdona.” (*Forradalmi és csataképek 235, A tarcali kápolna*)

„A gyermek nem aludt. Könyökére emelkedve hallgatózott, és nézett a *képzletgazdag sötétségbe*.” (*Szomorú napok 145*)

„Ha az ember hirtelen tekintett oda, úgy tetszik, mintha a fejét is mozgatná, csak azután szedné egyszerre arcvonásait *mozdulatlan rézmosolygásba*.” (*A régi jó táblabírák I*, 82)

Inverzió

„Vannak nők, *akik nem tudnak sírni*; de vannak nők, *akik tudnak nem sírni*. S ez két különböző dolog.” (*Börtön virága 133*, érdekes, hogy kevés példát találtam az inverzióra, a hüperbatonra egyáltalán nem; ez is a beszéltnyelviséget bizonyítja.)

4.2. Szóképek (görög: *troposz*, latin: *tropus*)

A trópusokat a négy mestertrópus vagy alaptrópus (metafora, metonímia, szinekdoché, irónia) figyelembe vételével mutatom be (Burke 1969, 1997; A. Jászó 2014), a metafora alfajának tekintem a megszemélyesítést, a szinesztéziát, az antonomasziát és a humort szolgáló képzavart; az irónia alfaja a litotész és az enyelgés. A négy alaptrópuson kívül, külön tárgyalom a ritka metalépsziszt.

Metafora (görög: *metaphora*, latin: *translatio*)

A metafora hagyományos meghatározása: hasonlóságon alapuló névátvitel. „A metaforában a hasonlóság két fogalom közötti (külső, belső, funkcionális) hasonlóságnak vagy hangulati egyezésnek is tekinthető” (RL).

„*Távolléted egy örökkévalóság, jelenléted egy rövid perc nekem*.” (Erdély aranykora 257)

„Az ebéd pompás volt, *vidám beszéddel fűszerezett*.” (*Politikai divatok I*, 55)

„*A balsors egy mérges eb*, mely az után szalad, aki előle fut.” (*A janicsárok végnapjai 46*)

„*rajta felejté a lelkét*” (*Bálványosvár 31*)

„*Mit tehetek én róla! A kíváncsiság sötét verem!*”

A költő ugyan azt mondja, hogy a „szerelem” az. De hát ezt csak a rím kedvéért teszi: valósággal a kíváncsiság az, ami az embert verembe ejti.” (*Öreg ember nem vén ember* 14, allúzió is, utalás Petőfi versére.)

„Hanem volt neki egy kiegészítő része, egy angol miss. Tiszteletre méltó alak. Túl a veszedelmes koron. Sovány, csupa csont, csupa chignon [konty műhajból], amit az ajkán kibocsátott, az *mind vitriolba pácolt skorpió* volt. Az orrát úgy tudta mozgatni, mint a tapír, fölfelé, ha támadott, lefelé, ha neheztelt, széjjel a cimpáit, ha diadalmaskodott.” (*Öreg ember nem vén ember* 33, hasonlat is, felsorolás növekvő tagokkal, összességébengúnyos ethopoiia.)

„Az ifjú szerelme tigris; de az öreg ember szerelme *boa constrictor!*” (*Öreg ember nem vén ember* 71)

„Hát a születendő gyermekemből mi legyen? Elhagyjam magamtól? Az én büszkeségemet? Azt a *börtönvirágot?*” (*Börtön virága* 118)

„– Nem, kicsikém, a *férjhez ment nő szíve elveszett tárgy*: lehet, hogy a becsületes megtaláló megőrzi azt; de az bizony csak az ő kegyelmétől függ.” (*Szegény gazdagok* I, 7)

„Nem a vén Bécs ez most, hanem a fiatal, az élni, mulatni akaró Bécs, akinek még akkor a *krach* köszvénye nem szállta meg a csontjait, fiatal volt az egész világ.” (*Az élet komédiásai* II, 66)

„Harmadnapra már Riumin nem érzett utána egyebet, mint szertelen nagy éhséget: a *visszatérő életerő szálláscsinálóját.*” (*Riumin* 79)

„S volt valami ez arcon, amit nem takarhatott el a szénpor: az a két nagy fekete szem, az a *két nagy fekete gyémánt. Csillagokkal teljes sötétség!*” (*Fekete gyémántok* I, 46)

„A költők nem voltak-e szabadelvűek akkor? Nem rajongtak-e korukat messze meghaladó eszmékért? Oh, igen. Csakhogy azokat a *lángokat a cenzúra koppantója* szép óvatosan *eloltogatta.*” (*Életemből* I, 118, Csokonai koráról van szó.)

„...aki arról lőn nevezetessé, hogy egy vele vacsoráló, pufók, veres hajú, piros gallérú kortesnek elhitte, hogy ő Kossuth Lajos, s e hitében mind e mai napig szilárdul *megfeneklett.*” (*Forradalmi és csataképek*, 216, Komárom)

„Az egész hölgyvilág krinolinban járt, utcákon, társaságokban csupa mozgó *léggömböket* lehetett látni...” (*A fekete vér* 55)

„Fél is tőle minden ember! | S ez fölöttébb szükséges egy kerületi ügyészre nézve. *Félelem* az az *enyv*, mely az államokat összeragasztja. (Az idealisták ugyan azt állítják, hogy a *népek szeretete* még erősebb ragaszték, de hát ki kér azoktól tanácsot?)” (*A fekete vér* 72)

Képzavar (görög: *katachrézisz*, latin: *abusio*)

A terminus jelentése: helytelen használat. „Oka, hogy a képi elem és a hozzá kapcsolódó tárgyi elem jelentésmezője nincs összhangban egymással.” (RL) A katachrézisznak van egy másik jelentése: új szó egy meglévő, de meg nem nevezett fogalomra, most nem ebben az értelemben használom (szóalkotásainak csaknem mindegyike katachrézisz, l. 171). Jókai stílusát erőteljesen jellemzi a diákos humor, ekkor alkalmaz szellemes képzavarokat, első regényében, a *Hétköznapi*-ban is. Feltűnő Petőfinek, pontosabban *A helység kalapácsának* hatása (Zsigmond Ferenc 1924: 77). Először egy korai elbeszéléséből idézek:

„– Ön a könnyelmű hidegvérűség északi pólusának jégbérce, mely fölött a kegyetlenség északfényének hazug sugárai mosolyganak! De én a földrengés leszek, mely vulkánná gyújtja a jégtengerek közepett megfagyott rideg sziklabércet pokoli tűznek hőmpölygő lávarohamával.

– Lallalalá lallalalá.

– Kacagj, mosolygó kísértet, kacagj, álmaimnak lábatlan ideálja, kiről azt hívék, óh balga én! hogy égi szárnyalása közt még a virágok himporát sem szórják le égi talpai, s íme, alig lebbenté fel a viszályok zefírje álerényt hazudozó palástját, meg kell látnom a szenvedélyek pokoli fertőjében besározott cipőit lelketlen szellemének.” (Stb.) (Elbeszélések I, 197, A kalmár és családja, így közli az úrfi kiábrándultságát a kacér Minervával.)

„Most azután egészen a helyzet magaslatára emelkedék Decebál, s nem késett meggyőződése lángpallosával megfenyíteni a fejét emelgető hidrát.” (A kiskirályok II, 147, mármint lázadó fiát.)

„A törvény kényszeríti az emberi kukacot, hogy mint a selyembogár, minden nap rágjon meg egy csomó levelet, aztán kösse be magát egy selyemgubóba, lesse, míg azt fonálkint a vizsgán legombolyítják róla a rigorózumok motollájával; akkor még egy darabig pupa állapotban heverjen lábak és szárnyak nélkül, s csak a huszonnegyedik esztendőben pattanjon ki a bábhüvelyéből, mint hímes pillangó! Ez erőszakoskodás!” (De kár megvénülni! 90)

„No csak ne ereszd még az égnek a hálálkodásod sárkányát. Most jön a bökenő.” (A gazdag szegények 140)

„– Ez mind semmi, hanem a nyelv remek – szolt a babukafejű –, ihol, feljegyeztem belőle egy frázist – s előhúzott egy kis papirosszeletet zsebéből, és olvasá: – *Takard el vén fogatlan idő rongyos kötényeddel jövőd lábaidnak piszkos sarujait, hogy az emberiség törpe gyászai ne számlálhassák meg rajta azon sárfoltokat, miket idegen nemzetek vérével kevert honi földnek iszap tengere fecskende reájok.*” (Életemből II, 100, Egy titkos drámaíró kínszenvedései)

Megszemélyesítés (görög: *proszópopoiia*, latin: *personificatio*)

(Jókai gyakran használja a görög terminust.) „Olyan metafora, amely élettelen tárgyakat, természeti jelenségeket, elvont dolgokat élőként mutat be, illetőleg növényeknek és állatoknak emberi érzést, cselekvést tulajdonít” (RL). A leírások unalmasak, ha nem mozgalmasak. Mozgalmassá, elevenné, jelenlévővé a megszemélyesítések teszik őket. Jókai nagy mestere volt a tájleírásoknak, regényei tele vannak lenyűgöző részletekkel, bármelyikből idézhetünk. Álljon itt az Al-Duna egy részlete *Az arany emberből* (I, 25); ez a részlet a földrajzi nevek miliőt felidéző, hangulatteremtő szerepétől is érdekes:

„Csakhogy ennek a tónak nincsen tükre; az szüntelen hullámoz, s a legkeményebb tében sem fagy be soha.

Ennek a tónak a feneké tele van sziklakkal; némelyik szikla egészen *el van rejtőzve* a víz alá, másik több ölnyre *emeli ki* idomtalan torzalakját, s *igyekezik megérdemelni* jó vagy rossz nevét a ferdeségével.

Ott néz farkasszemet egymással a Golubacska mare és mika vadgalamb lakta odúival; ott nyúlik ki előrehajolva a fenyegető Rasbojnik; a Horan Mare csak a fejét emeli ki, a két vállán átzuhan a hullám; hanem a Piatra Klimyere egészen visszafordulni kényszeríti a nekirohanó árt, s egy csoport meg nem nevezett szirt árulja el magát szerteszéjjel a csillámló víz által, mely rajta megtörik.

Ez a legveszélyesebb hely a világ minden hajósára nézve.”

„Az egész még egy eleven harcjátékhoz hasonlít. A trombita harsog, a dobok recsegnek, a rohanó paripák patkói alatt dübörög a föld, az ágyú bömböl – csak emberi jajszó nem vegyül még a zajba. *A halál még éhen-szomján nézi az ütközetet.*” (Forradalmi és csataképek 58, *A két menyasszony*, nem írok a hangutánzásról és a hangfestésről, nagyon gyakori stíluseszköz Jókai műveiben.)

„[...] fölvetett ajkai szegletében egy gúnyos vonás, melyet hamiskás csábítóvá idomít, ha akarja, a két arcgödröcske, miknek harmadik társa szív alakú állán leskelődik.” (A jövő század regénye II, 108, Sasza asszonyról van szó, részlet egy hosszú ethopoiából.)

„A házak, melyek a falvat képezik, úgy szét vannak szórva, mintha egyszerre megijedtek volna valamitől, szétfutottak az erdőbe, ki-ki bújt, ahová látott, halmok mögé, sziklák alá, s csak úgy pislognak elő félszemmel rejtekeikből.” (A régi jó táblabírák I, 62, nagyon sok efféle megszemélyesítést alkot Jókai.)

Szinesztézia (görög: szünaisztheszisz)

„Olyan szókép, amelynek elemei két vagy több különböző érzékelési területről kerülnek ki. [...] A szinesztézia műszó a 20. sz. elején tűnik fel a jelentéstani szakirodalomban. Az impresszionista stílus kedvelt szóképe, a műszó elterjedésében ez a tény is közrejátszik” (RL). Jókai a szinesztéziák alkotásában is megelőzte korát.

„...a hadastyán úgy viselkedett iránta, mint akit először lát magánál, udvariasan, de hidegen, és e hidegség is oly epesárga volt.” (Politikai divatok I, 141)

„– Alázatos szolgálja, Veronika kisasszony – szolt Nyaviga úr selyemszál hangon.” (Elbeszélések III, 158, A debreceni lunátikus)

„A korcsma elején egy leereszthető, veresre mázolt félajtó jelzi, hogy ott mézsárszék is van: a nehéz illat is elárulja rendeltetését.” (A kik kétszer halnak meg I, 193)

„– Ez az upasfa gyümölcse! – így szolt komoly merev hangon a hölgyhöz [...]” (Elbeszélések I, 8, A Nepean sziget)

„Az ifjaknak be kellett érni a magyarázattal, vagy hitték, vagy nem, mert a tisztartóné galléron ragadta őket, s ellenállást nem tűrve, betolta a szomszéd terem ajtaján, honnan a többi összegyűlt vendégek meleg zaja hangzott elő.” (Felfordult világ 13)

„Gyula maga is látta azokat a gúnymosolygó képeket, amik furcsa foglalkozásai közben mérnökasztala körül megjelentek: lóhátas gavallérok, tajtékpipás ábrázatok agarak kíséretében, s bámulták alul-felül, hogy mit csinál; s kézdezgették tőle nyirkos naivsággal, hogy mi a fészkes mennykő az a háromlábú, amin girbegurbákat húz; mit akar meglőni azzal a rézcsővel.” (Felfordult világ 75)

„Többé nem érzi olyan pakfongízűnek István gróf mosolygását, mely mindig ideges zaklatottságba hozta, nem fullad el Illés gróf viasztekintetétől, mely gondola-

tait meg szokta akasztani.” (*A régi jó táblabírák I, 107, a pakfong réz-nikkel-cink ötvözet, alpakka, műezüst.*)

„De Riumin szemeire nem jött vissza többé a szender. Álmának képei az ébrenlét rémhangjaival összeidomultak, úgy tűnedeztek végig előtte a mély éjjeli csendben: *látható hangok és kiáltó képek.* (*Görögtűz 37, Riumin, alapvetően enalag- adiectivi, de színesztéziát eredményezett.*)

Elnevezés (görög: antonomasztia)

Quintilianus meghatározását idézem: „Az *antonomasztia* [...] a rendes név helyett valami mást ad” (*Szónoklattan 8, 6, 29*). A metafora (távolabbról a trópus) fajtája, tulajdonképpen névcseré: gyakran köznév helyett tulajdonnév áll, vagy fordítva, ezért sok meghatározás így fogalmaz, de gyakori a másik két variáció: köznév helyett köznév (csuka – tenger farkasa), tulajdonnév helyett tulajdonnév (Berzsenyi – a magyar Horatius). A lényeg a névcseré: egy szokatlan vagy jellemző néven említünk vagy szólítunk meg valakit/valamit.

„Senki sem mondaná róluk így rátekintésre, hogy az egyik a *körmék Adonisz*a, a másik *maga Herkules*.” (*Felfordult világ 12*)

„És aztán annyi szép nő nincs sehol a világon együtt, mint Budapesten. Ez a *Kaliforniája a szépségnek!*” (*Öreg ember nem vén ember 221*)

„A hölgynek az ajka és a keze remegett, a szempillái vertek, mikor a kéziratot átvette. Az ő saját munkája volt az. Ez az átadó pedig egy irgalmat nem ismerő kritikus, aki nem professzióból, hanem passzióból űzi ezt a *szellemi hóhérmesterséget*.” (*Tégy jót 11*)

„A báró ismeretes sokszarvú betűivel azt írta neki, hogy már övele nemigen fog másutt találkozni, mint a *vakandokok országában*, mert övele minden héten azt a bolondot cselekszik az orvosok, amit a tót a nyírfával, csapat ütnek a bőrébe, s úgy kenik savanyú mustárral, mintha előre bífsteket akarnának belőle csinálni a *föld alatti vendégségre*, ... a viszontlátásig *Pilátus úrnál a lakomán*.” (*Az elátkozott család 107*)

„Hej Dabajkó! Hol van az a *harminckét levelű szentírás?* | Dabajkó uram előhozta a kártyacsomagokat, s letette a kis asztalra.” (*A kiskirályok I, 56*)

„Eddig olvasta Angyaldy főnöke naplóját, amíg azt éjnek idején az *irányadó egyéniség* felhívta magához.” (*A szerelem bolondjai II, 49, Jókai jegyzeteiben leírja, hogy ez a Schmerling-korszak kormányzója volt.*)

„Amennyire a szem ellátott, nem volt már egyéb, mint egy sivatag képe: egy porrá vált éden, melynek fekete hamvát a forgószeél végigtáncoltatta a síkon, poroszlopokkal ostromolva a kérlelhetlen eget, melyen madár sem járt egyéb, csak keselyű, a *hullák vendége*.” (*Szerelem bolondjai I, 136*)

„A *szárazföldi nyolckezű!*” (*A szerelem bolondjai I, 142, a végrehajtó, tkp. a polip.*)

„Valódi *hús-California* volt ez ránézve.” (*Egész az északi pólusig 98, a medve sok húst kapott.*)

„... halál az áruló fejére! – ordítá az ezertorkú rém.” (*Elbeszélések III, 138, A debreceni lunátikus*)

„*Két tengeri angyal (cápa)* rohant utána, s perc múlva néhány véres vízhólyag buborékkolt fel a víz színére.” (*Elbeszélések I, 8, A Nepean sziget*)

„– No majd kipróbáljuk a legközelebbi „füstös misénél”.

„Füstös mise” címét bitorták a Gabi apó által rendezett vidám mulatságok [...]” (*Lenci fráter* 21)

„A fenék sziklái nem veszélyesek, mert mélyen feküsznek; a zöld homályban ott a fenéken látni az óriási lomha tömegeket, mik csak néha mozdulnak meg, a *tenger vendégeit*, a vizákat, s látni, amint a *vizek farkasa*, a mázsányi csuka szétri-asztja megjelenésével a pihenő halak tarka seregét.” (*Az arany ember* I, 28)

Metonímia (görög: *metónümia*)

„Szókép (trópus), érintkezés alapján létrejövő névátvitel [...] Az érintkezés térbeli, időbeli (egyidejűség), ok-okozati (egymásutániság) és minőségbeli (anyag, szín) lehet” (*RL*). A négy alaptrópus egyike.

„Sok vendég lesz. Sok vidám újmódi ember; kell oda egy *vén paróka* is, akin nevensenek a többiek...” (*Politikai divatok* I, 141, érintkezésen alapul, a paróka rajta van az emberen.)

„...s a virághullató bokorban rigófütty, *fülemüleábránd* hangversenyez.” (*A szerelem bolondjai* I, 119, okozatnak tekintem, a fülemüle éneke ábrándozást okoz.)

„S aztán ha muzsika kerül, a cigány megzendíti a *száraz fát*, akárha a csimpolás megnyegegteti a dudát ...” (*Egetvívó asszonyszív* 218, nem a hegedűt említjük, hanem az anyagát.)

„Ordíts kapu! kiálts város! Eljött az Úrnak rettenetes napja!” (*Forradalmi és csataképek* 130, *Székely asszony*)

„– Nem bánom én – szolt *nyüzsgő örömmel* a nő –, csak hogy maga megvan, elmegyek én hozzá.” (*Egy bujdosó naplója* 144, az öröm az oka a nyüzsgésnek, ficáncolásnak.)

„Hanem amikor Győr városába megérkezének, az egész nemes kompánia zsebében nem volt összesen annyi *mammon*, amely egy feketekává szerény követelményeinek megfelelt volna.” (*Lenci fráter* 68, pénz, Mammon a pénz istene, teremtője, létrehozó oka.)

„Flectere si nequeo superos...”

Forduljunk a *halinadaróchoz*... [...] *Galícia küldte őket*.” (*Fekete gyémántok* II, 73)

„Mégsem volt vége. Meg kellett nézni a császárváros minden nevezetes bámulnivalóját: képtárait, ritkasággyűjteményeit, fegyvertárát, ágyúöntődjét, kincseit és drágaságait, hogy *legyen fogalma a halinának*, minő pompa, hatalom, dicsőség, gazdagság, fenség és uralom az, mely most vele kezét szorít, az *ő szegénységével, pusztaságával, tudatlanságával, tehetetlenségével és alázatosságával*.

A *halina* pedig szeretett volna már otthon lenni és nagyot nyújtózni a saját asztalánál, egy tál főtt burgonya mellett.” (*Fekete gyémántok* II, 80, a szegény emberéről van szó, de azzal jelezzük őket, ami rajtuk van.)

„Íme már ez a *zsíros condra* arról tanácskozik a malom alatt, hogy kit válaszson küldöttének a Reichsrathba.” (*Fekete gyémántok* II, 106)

Szinekdoché (görög: *szünekdokhé*)

„Olyan szókép, amely egy hierarchikus (egy fogalmi körön belüli) viszony tagjainak a felcserélésén, azaz a nem és a faj felcserélésén alapul, valamint a rész és az egész, a határozott és a határozatlan számnév, az egyes és a többes szám felcserélésén” (*RL*); a négy alaptípus egyike.

„S asszonyok körül nem kevésbé volt hódításra kész, mint a csatatéren. Három év óta, hogy a császári királyi hadseregnél szolgál, sok mindenféle kis és nagy városban feküdt s mindenütt *könnyező szemeket* hagyott maga után hátra.” (*Névtelen vár I, 173*)

„Ezek az idegen szürke *szemek*, ezek a rőt *szakállak* sokkal több pusztítást követtek el Kaukázusban, mint az ágyúk és szuronyok.” (*Görögtűz 115, Riumin*)

„Egy húr pattant le a zongoráról.

Athalie úgy összeresztette, hogy mindent kihullatott a kezéből, s elkezdettek a kezei görcsösen reszketni.

Csak egy húr volt az, *te gyáva szív!*” (*Az arany ember II, 235*)

„Szeemeivel megölt és megelevenített, ihletett és kábított, ajkain, homlokán *odaveszett az ember lelke.*” (*Egy bujdosó naplója 215*)

„*Őrpata* – az amazonok elnevezése, rész az egész helyett. „Tudtomra az európai népek között csak a magyarnak van saját kifejezése az „amazonok” fogalmára: „*őrpata*”. Az „*őr*” tudjuk, hogy mit tesz, a „*pata*” mai nap a lólábnak legalsó részét jelenti, és így „*pars pro toto*” világos, hogy lovas őrt jelent az egész.” (*A három márványfej 67*)

„De azokon kívül több félig ismerős *arc*, *kikkel* futtában találkozott, a diplomáciai körök *sikamlós parkettjein*, nagynevű hercegek és grófok, előkelő prelátusok, kik a díszlakomák alkalmával nyakukon rendjeleket, mellükön csillagokat, derekukon rendszalagot, hátukon aranykulcsot viselnek, s kiknek tömegében olyankor nagyon könnyű észrevétlenül elenyészni egy pusztá *fehér nyakravalónak, fekete frakknak*. – Itt azonban észrevették. – Még az inasok is észrevették. Ami nagy szó.” (*Az élet komédiásai II, 79*, Zárkány Napóleonról van szó, az egész részlet ironikus.)

„Ott voltak a monarchia mindkét országának delegátusai. Régi ismerősök és új ismeretlenek. *Katonai egyenruhák, rendcsillagokkal rakott frakkok.*” (*Lenci fráter és más elbeszélések 147, Bécsi dolgok*)

Irónia (görög: *eiróneia*)

A görög terminus jelentése: színlelés, tettetés. „Az irónia alapjelentésében ellenkező értelmet kifejező szókép vagy gondolatalakzat, amely azon alapszik, hogy szó szerinti jelentését annak valamely körülménye az ellentétére fordítja; szélesebb értelemben a filozófia és az irodalomtudomány egyik központi fogalma” (*RL*). Valóban vitatható, hogy szókép-e vagy gondolatalakzat, én ahhoz a véleményhez csatlakozom, miszerint szókép, azaz trópus, mégpedig a négy alaptípus egyike. Mindenképpen a 'fordulat' a lényege: igen gyakran pozitívan fogalmazunk, de negatív dologra gondolunk, vagy fordítva. A fordított lehetőségnek a külföldi szakirodalomban nincs külön neve, mi *enyelgésnek* nevezzük.

„A missz térdre esett előtte.

– Uram! Ön az ártatlanok őrangyala. Vegyen oltalma alá.

Őrangyal úr felemelé a hölgyet, s igen szépen kérte, hogy délután hat órákor legyen ismét szerencséje ehelyütt; mit az erősen zokogva meg is ígért.” (Az új földesúr 158, a titkosügynök Straff egyáltalán nem őrangyal, ellenkezőleg.)

„Milyen boldog ez most, hogy négy hétig fogva volt, s erről most vég nélkül beszélhet. Milyen könnyű az embernek „apró örömeket” szerezni.” (Az új földesúr 179)

„– Vannak-e önöknek ilyen pompás egyházaik? Ilyen királyi sírboltjaik?

– Nincsenek. A mi királyaink hamvait kiszórta koporsóikból a barbár hadviselés, s ami ereklyénk megmaradt, az egyetlen egy királyi jobb kéz, amit minden esztendőben egy napon, augusztus 20-án, megmutatunk a népnek, annak bizonyosságául, hogy a királyoknak jobb kezük is szokott lenni.” (Enyim, tied, övé II, 37, Áldorjai Ince mondja Hanna grófnőnek, a prágai várban sétálva.)

„A rablóvezér éppen úgy viselte magát, ahogy rablócsapatok vezéreihez illik: mikor csatázni kell, elől megy, de mikor futni kell, akkor is elől megy; ha megverték, sohasem törődik vele, hogy szabadul meg a többi; otthagyja a seregét, s csak magát siet megmenteni.” (Török világ Magyarországon I, 100)

Az *enyelgést* Zlinszky Aladár „szerető gorombaság”-nak nevezte. Negatív szavakat mondunk, de pozitív tulajdonságra gondolunk. Csak közvetlen, baráti viszonyban álló emberek alkalmazhatják, ha nem értik a kedveskedő szándékot, valóban gorombaságnak vélhetik.

„– Hát ti vagytok azok? Óh, ti országos semmirekellő gazemberek!”
(Felfordult világ 10)

Tagadva állítás (görög: *litotész*)

Kettős tagadásnak is nevezik, illetőleg *kettős tagadással nyert állításnak*. „Olyan szókép, amelyben mondanivalónkat tagadó alakba foglaljuk, s ezt a tagadó alakot vagy negatív jelentésű szót tagadva állítjuk: *nem tehetségtelen ember*[...]” A tagadó forma ellentétét akarjuk mondani (*tehetséges*[...]), de úgy fejezzük ki a pozitívumot, hogy egyúttal némiképp enyhítjük is” (RL). Az ironia alfaja.

„A fullajtárnak ekkor jutott eszébe a múlt éji mulatság. Rögtön egész méltatlankodással felvándorolt fekhelyéről, s ment panaszra Veterani tábornokhoz, aki akkor legnagyobb úr volt Szebenben, igen derék vitéz úriember, a magyarságnak nagy védelmezője vala, és a jó tréfát *sem utálta*.” (Elbeszélések I, 157, A két száz, 1851)

„A jó urak meghökkentek; a tudósítás *nem volt éppen valószínűtlen*, s miután csakugyan megtörtént, hogy egy elfogott portyázó nem tudott másként, mint németül, a vad hír mint futótűz terjedt el egyszerre a magyarok között...” (Török világ Magyarországon I, 101)

Metalépszisz (görög: *metalépszisz*, latin: *transsumptio*)

A metalépszisz előzmény–következmény–viszony felcserélésén alapuló szókép, sosem egyetlen szó, nagyon ritka (nem ok-okozati metonímia). Jókai még ezt is ismerte. Először a klasszikus meghatározásra idézek egy példát: „nem útleírás ez,

újabb divat szerint: vasúti kutyafuttában feljegyzett *szaladó tornyok, repülő városok* emléke” (*More patrio. Regényes kóborlások*, idézi Szajbély 171). Metalépsziszre utal a következő regényrészlet: „A jókedv és szerelem valóban megrövidítik az utat. Hisz Ivánra és Urgulanillára nézve ez csak egy nászút volt, amilyen divatban van mai napság. Csakhogy regényesebb alakban, *mint aminők a vasúton tett menyegezői templomtorony-futtatások*. Ez kényutazás, nyeregben ülve – orosz menyasszony kell hozzá, aki erre vállakozzék. (*Görögtűz 176–177, Samyl fiai*)

Mint már utaltunk rá, a metalépsziszt Homérosz következő sorára vezetik vissza: „Onnan előre haladt a hajó a *sebes szigetek* közt” (*Odüsszeia 15, 299*). A hajó mozog sebesen, nem a szigetek. Az átvitel a következő: a hajó mozgásának jellemzőjét átvisszük a szigetekre. Az időviszony a következő: előbb a hajó mozgását érzékeljük, azután tűnik úgy, mintha a szigetek mozognának visszafelé. A metalépszisznak van egy sajátos értelmezése, melyet Gerard Genette fejtett ki a *Figures III.* kötetében. Az elbeszélésen kívüli tényezők bevonását, befurakodását az elbeszélés világába *narratív metalépszisznak* nevezi. A külvilág, az olvasók is részt vesznek az elbeszélésben. Az író átlép az elbeszélésen kívüli világba, s bevonja az elbeszélésbe. Sterne művét, a Tristram Shandy életét hozza példának, ti. a következő mozzanat van a regényben: hogy az író kéri az olvasót: csukja be a kaput, segítse Mr. Shandyt, hogy az ágyába fekhessen (Genette 1972: 243–246). Jókai gyakran alkalmazza a narratív metalépsziszt (l. 156).

„Stomfai Gideon (csitt, meg ne hallja, hogy így nevezzük, mert minket is felakasztat: ő Robespierre második) kész örömmel is fogadkozott, hogy ő lesz, aki ezt a szívességet megteszi, senki más.” (*Enyim, tied, övé I, 135*, ez más, mint a parentheseszisz; a parentheseszisz az író megjegyzése, a metalépszisz az olvasó belehelyezése az elbeszélésbe.)

„Mielőtt Hanna belépne e szobába, előbb tekintsünk mi is ott körül. (Bátran utánam lehet jönni: nem lesz semmi „shocking”.)” (uo. II, 164)

„A hadjárat története keveset beszél róluk, az csak a nagy csatákkal foglalkozik. Mi kénytelenek vagyunk emlékünkhöz kiegészíteni a történelmet, hogy regényünk helyzeteit érthetővé tegyük, s az olvasónak alkalmat nyújtsunk magát a szereplők kedélyállapotába beletalálhatni.” (*Enyim, tied, övé I, 128*, a gerillacsapatokról és a szabadcsapatokról van szó, „mellékes” hadműveletekről, olyanokról, amelyekkel Áldorfay Incét is megbízták).

„E történet írója, úgy látszik, feltette magában: a tisztelt olvasót mindannyiszor megcsalni, amikor tőle nagyszerű csaták leírását várja. Mennyi alkalom volna rá! Álma, Inkerman! Szimferopol! Az akhtiári titáni várostrom!

De ugyan minek volna ezzel tölteni az időt?

Az egész nagy háború egy nehéz álom volt [...]” (*Enyim, tied, övé I, 229*)

„Most hagyjuk egy kissé pihenni a hírt, hunyjuk be szemeinket azon harcok elől, mik itt következnek; [...] Vonuljunk mi e véres harcok alatt Dodona ligeteibe, [...] Keressük fel ott ama csendes kis völgyszakadékot.” (*A janicsárok végnapjai 76*)

„A násznép állt a menyasszonyon és a vőlegényen kívül még a két násznagyból; a vőlegényé volt a zászlóaljparancsnok őrnagy és ennek a feleségéből.

Itt valószínűleg mindenki azt fogja tőlem kérdezni, hogy hát a másik násznagnak a felesége miért nem volt ott.

Kényes kérdés! Sőt mondhatnám csiklandós!” (A tengerszemű hölgy 202)

„El is bántak aztán vele annak szokott rendi szerint, felöltöztették, koporsóba tették, s harangoztattak rá. [Tóbiásszénéről van szó.]

Annyi emberséget azonban tegyen fel rólam minden ember, hogy nem engedek egy derék kálvinista asszonyságot élve eltemettetni, s hogy furcsa lesz ennek a vége. (Elbeszélések III, 166, A debreceni lunátikus)

4.3. Összetett példa

Példáim többségéből is kiderült, hogy Jókai ötvözi, kombinálja a stíluseszközöket. Az alábbi részletben összekapcsolódnak az előismétlések, azaz anaphorák (a negyedik némi változtatással, az ötödik ismétlés már nem anaphora, hanem egyszerű ismétlés). Arányosan tagolják a szöveget: mindegyik bekezdés nagyjából egyenlő hosszúságú mondat, ez a tagmondat-egyenlőség (iszokolon) alakzata. Az öt bekezdésből a középső kissé hosszabb a többinél, az érvek elrendezésében ezt piramidális szerkesztésnek nevezik, itt is hasonlóval van dolgunk. Mindegyik egység elején egy teljes metafora van, a metaforát kibontja, továbbszövi a „költő” (továbbszótt metaforákkal van dolgunk, megszemélyesítésekkel kombinálva). A metaforák egy nagy fokozásban követik egymást: *lélek*→*szövetség*→*szellemtábor*. Ez a fokozás párhuzamban áll a *szellő*→*szél*→*vihar* fokozással. A fokozás egy költői kérdéssel fejeződik be. Nagyon sok ilyen stílusbravúr olvasható Jókai műveiben, ezek teszik prózáját zeneivé, költőivé.

A szél táncol a hómező felett. [...]

Talán a meleg nyárszaki szellő a szerető szívek ábrándos lelke, mely most is szeret még virágok illatában bujálkodni, gondatlan ifjú lányok csipkekedőit meg-lebbenteni, fehér keblek havát egy elszabadult hajszállal csiklandani.

Talán a forró délővi szél azoknak a lelke, kik kielégítetlen hagyták el a világot, vágyakkal, miket az élet nem töltött be, s most visszatérnek a hő szomjútól, mit magukkal vittek, s felisszák a föld teremő nedveit.

Talán a hideg északi szél a büszke nagyuraknak lelke, akik bosszankodnak azért, hogy a jobbagy nem süvegel, midőn poraikat megtapodja, s zárt vetnek föl-dekre, vizekre, amik nem nekik adóznak többé, és letépik a fák gyümölcsiből a dézsmát, amit nem nekik hordanak többé.

S tán az a szél, mely üdítő esővel áztatja a földet, nem más, mint azoknak a magas szellemeknek szent szövetsége, akiknek csak egy gondolatjuk volt életükben: a népek boldogítása, s e gondolat még most is híven kíséri őket, s visszaidézi hazájuk határaihoz.

És mikor a rettenetes vihar nekizendül, az erdőirtó, s tengerkavaró fergeteg, a láthatatlan lények legérezhetőbbike, az *talán* egy egész szellemtábor, mely engesztelen maradt gyűlöletét a föld lakóival megéreztetni indul?! (*Magnéta és más elbeszélések* 118)

4.4. Összefoglaló elemzés: *A lőcsei fehér asszony* I, 7.

Azért festik a képét az ajtóra, a falakra, abban a helyzetben, aminőben az áru-lást elkövette; azért nem engedik elmúlni, csendesen meghalni, mint más kiszenvedettet, akinek a rádobott hanttal bocsánatot is ad a világ; azért kényszerítik fényes nappal kísértetképpen megjelenni, példának odaállni; csábtekinetével századokon át rossz híret hirdetni, ahol a gyermekek egymásnak mutogatják; „Nézd: ez volt a fehér asszony, aki a hazát elárulta.”

...A neve: „*Korponayné Ghéczy Juliánna*.”

És ugyanez a Ghéczy Juliánna később, mint önfeláldozó vértanúja a nemzeti szabadság ügyének, tűnik le a láthatáron.

Jön, mint egy üstökös, s leszáll, mint egy csillag.

Hol a megoldás az ég-pokol különbségű ellentmondás között egy nő jellemében, két lelke volt-e ez asszonnak?

Minő indulatok, minő szenvedélyek vezethették a kezdettől a végezetig?

Ha csupa gyöngédségből állt volna a jelleme, akkor könnyű volna a csomót megoldani: szeszély, csapodár vágy, könnyelműség elég magyarázat egy asszonyi kalandorélethez; de mi indokolja az átmenetet a gyöngédségből a törhetetlen erőbe, midőn nem egy hosszú élet, hanem csak rövid néhány év esik közbe.

Hogyan lehet az, hogy egy nő, aki egyszer egy csókért odadob egy országot, másszor megint azért az országért odadobja saját ifjú szép fejét?

Az eszmék átalakultak, a korszellem, az új ivadék fogalmai megváltoztak azóta. Ami valamikor bűn volt, az most erény; ami szegény volt, az most dicsőség. Az a nagy láng, ami egykor hevített, most már hamu. Óriások, kik melleiket egymásnak vetve dulakodtak, országokat taposva, most békén gereblyézik egymás mellett a feldúlt földet, s répát ültetnek a diadalok vérmezejébe. Az újkor vezérszellemi nem kérnek mentséget a jelenkortól, nem bocsánatot a múlttól.

A múltnak árnyait csak a költőnek van joga felidézni: mit tettek, mért tették?

A lőcsei fehér asszony majd megfelel arra.

Egy oldalt idéztem *A lőcsei fehér asszony* című regény elejéről. Ez a rövid részlet minden bizonnyal azt a célt szolgálja, hogy felkeltse az olvasó érdeklődését Ghéczy Juliánna jelleme és sorsa iránt. Előzménye egy élvezetes leírás a fehér asszony három képéről (*ekphraszisz*), erre utal az első mondat.

Ez a részlet azért is fontos, mert rávilágít Jókai művészetére: prózája tele van ugyanis alakzatokkal. Úgy is mondhatnánk, hogy Jókai a stílusesszközök egész arzenálját mozgatja meg az érdeklődés felkeltése végett.

Az első bekezdést három előismétlés (*anaphora*) szervezi (*azért ... azért ... azért*). Az előismétléshez kapcsolódó tagmondatok hossza növekszik, így hozva létre a ritmust és a lendületet (ez a Cicero-féle növekvő tagok elve).

Ugyanakkor egy erőteljes ellentét kelti fel érdeklődésünket: áruló vagy vértanú? A hasonlatok (gondolatalakzatok) is ezt az ellentétet szemléltetik, de fordított sorrendben: „*Jön, mint egy üstökös, s leszáll, mint egy csillag.*” A két hasonlat szótagszáma egyenlő, ez is alakzat: tagmondat-egyenlőség (*iszokólon*).

Ezután három költői kérdés következik, melyekre a választ még nem tudhatjuk, hiszen nem ismerjük a történetet. A kérdésekbe bele vannak ismét szöve az ellentétek szóalakzatai: *ég és pokol, kezdet és vég*.

A három kérdés utáni bekezdés ellentétre épül: gyöngeség és törhetetlen erő jellemezte a rejtélyes nőt, s nem hosszú élet, hanem néhány rövid év jutott sorsául. A gyöngeséget pedig egy fokozás jellemzi: *szeszély, csapodár vágy, könnyelműség*. Ez is tulajdonképpen költői kérdés (*mi indokolja*), csak nincs kitéve a kérdőjel.

Az ötödik költői kérdés később következik. Érdekességét az adja, hogy tükörszerkezet (kiazmusnak vagy keresztszerkezetnek is szokták nevezni az efféléket) van benne elbújtatva: „*egy csókért odadob egy országot, ... az országért odadobja saját ifjú fejét.*”

A kérdések utáni hosszabb bekezdés is alakzat, még pedig a hozzáillesztés (*subnexio*) alakzata; egy magyarázat: másképp ítélték régen az emberek, és másképp ítélnek most. Megváltozott a korszellem, nem élünk hősi korban. Megcsillan a Jókaira oly jellemző irónia: répát ültetnek a hajdani hősök a véráztatta földbe. Kicsinyesség? Igen. Ellentétek jellemzik ezt a részletet is: bűn és erény, óriások és jelentéktelenek. Az utolsó mondat zeugma, mégpedig prozeugma (elől van a híd-elem): *Az újkor vezérszellemei nem kérnek segítséget a jelenkortől, nem bocsánatot a múlttól.*

A részletet egy költői kérdés zárja le, mely az előző bekezdéshez kapcsolódik: a politikusok nem keresik az okokat. A költő dolga a magyarázat felidézése: *mit tettek, miért tették?* Feltűnhet, hogy az író a *mért* alakot írja (*szűnkopé*) a *miért* helyett. Ennek is oka van: így lesznek egyenlők, ritmikusak a tagmondatok (*iszokólon*).

A lezárás: az *A lőcsei fehér asszony* majd *megfelel arra*, mármint a kérdésekre. Ez az előkészítés gondolatalakzata (*praeparatio*): egy lényeges tartalmi elem előre vétele, felkészíti az olvasót a későbbi kifejtésre.

Jókai prózája költői, úgy kell olvasni, mint a verset. Segít az ember természetes ösztöne, de tulajdonképpen stilisztikai műveltség is szükségeltetik. Igaza van Babitsnak: „aki stilisztikát sohasem tanult, az élet legszebb élvezeteinek egyikétől örökre meg van fosztva, mint a süket a zenétől” (*Irodalmi nevelés*). Ha így olvasunk tájleírásait, történelmi kitéréseit, elmélkedéseit, nagy gyönyörűségünk lesz bennük.

5. Összegezés

Jókai retorikai műveltsége áthatja regényei szerkezetét, érvelését, stílusát. Stílusa minden árnyalatot, regisztert, stílus eszközt ismer és helyén alkalmaz; szóbősége elképesztő: a legnagyobb szókincsű magyar író. Gyakran bújik bele egy sajátos elbeszélő bőrébe és stílusába, legyen az krónikás, hajóstiszt, amerikai magyar ke-

reskedő stb. Mesterien kezeli az elsődleges szóbeliség ismérveit, még a kapcsolt egyenes beszédre is találunk példát műveiben.

Prózáját elsősorban a zeneiség jellemzi, vannak olyan elbeszélései és regényrészletei, melyek szinte költemények prózában. A zeneiséget elsősorban a ritmikus alakzatok biztosítják. A ritmus szervező erejét követi, mint a régi énekmondók. Jellemző stílusára a romantikus tiráda, de vannak műveiben drámaian pergő, rövid mondatos, sőt balladai hangvételű részletek is.

Életművét az a teljesség jellemzi, ami az eposzok sajátja, bátran állíthatjuk hogy életműve egy nemzeti eposz a maga teljességében. Jókai az a prózában, ami Vörösmarty a költészetben.

És akkor még nem beszéltünk humoráról, iróniájáról (sokan ezért szeretik műveit; akadémiai székfoglalóját a magyar nép humoráról tartotta, sürgette a humor kutatását – száz évvel megelőzve korát).

A stilisztikai kutatások általában a 20. századi művészekkel foglalkoznak, különösképpen Krúdy prózája került előtérbe; Krúdy stílusának fő jellemzője a különleges, továbbszótt metafora. Azt hiszem, igazam van, amikor azt állítom, hogy ha Krúdyt a különleges metaforák jellemzik, akkor Jókait inkább a különleges és bravúrosan kezelt alakzatok.

Sokan leírták már – különösen szépen Zsigmond Ferenc –, hogy Jókai a nagy mesélő, a mese, sőt a mítoszteremtés jellemzi. Ha ezen a nyomon haladunk tovább, azt is megállapíthatjuk, hogy a mesét/mítoszt az elsődleges szóbeliség jellemzi (l. fentebb a Walter Ong elméletéről mondottakat), valamint a halmozó mellérendelés, továbbá a fennkölt stílusú, emelkedő romantikus tiráda (l. fentebb Zolnai Béla megállapítását); ehhez a nyelvezethez pedig illik a nagyritmika, a sok alakzat: tagmondat-egyenlőségek, elő- és utóismétlések, felsorolások, fokozások, kérdések és felkiáltások stb. A ritmus szervező erejét fejtegeti meggyőzően könyve elején Walter Ong a homéroszi eposzok kapcsán (Milman Parry elméletéből indul ki, miszerint a homéroszi eposzokat a ritmus, a forma hozta létre, vagyis a szavak megválasztása a hexameter ritmusától függött). Jókai is ritmuslehetőségeket követhetett. Abban pedig egészen biztos vagyok, hogy nemcsak ösztöne, hanem retorikai műveltsége is segítette az alakzatok bravúros használatában. Ong is kapcsolatot teremt az elsődleges szóbeliség és a retorika között: „A szóbeli formuláris gondolkodás és kifejezőmód mélyen gyökerezik tudatunkban és tudatalattinkban egyaránt, és nem veszti érvényét egy pillanat alatt akkor sem, ha korábbi felhasználója tollat vesz kezébe. [...] A gondolkodás és önkifejezés szóbeliségre jellemző beidégződései, így a formulaszerű elemek bőséges használata, melyeket nagyrészt a hagyományos, klasszikus retorikai képzés tartott életben” nem vesztek ki később sem (Ong 2010: 30). Hasonló következtésre jut Szajbély Mihály is, de egy másik szerzőt idézve: az egyszerű formákat nem létrehozták, hanem létrejöttek, s így

születtek meg Jókai „költészetében” (Szajbély i. m. 103). A retorikák alakzatállománya nem sablongyűjtemény, hanem az elsődleges szóbeliség megőrzése!

A Jókai-féle regénytípust, a románcot a teljesség jellemzi, s hasonló teljesség jellemzi a benne megvalósuló nyelvezetet. Mindez összhangban van a retorika teljességével: Jókai mindhárom stílusnemben bravúrosan alkot, s mindegyik stílus-erénynek megfelel, s elsősorban az alakzatok bravúros kezelése jellemzi, de mindent tud, és bravúros stílusát sokszor a humor szolgálatába állítja. Egyszerűen nem igazak a róla sulykolt leegyszerűsített megállapítások, ideje volna, hogy nagyságának megfelelően írjanak róla, nagyságának megfelelően tanítsák az iskolában. Szilasi László írja Jókai-monográfiájában: „Csupán azt állítom tehát, hogy amennyiben a továbbiakban esetleg szem előtt tartható a retorika és a románcos történet konvenciórendszere is, akkor Jókai-olvasásunk gazdagodhat, esetleg újraéledhet” (Szilasi 2000: 110). A románcos történetről – mint láttuk – többen is írtak, ami a retorikát illeti, remélhetőleg sikerült a mai olvasók számára új ismereteket közölnöm.

Epilógus

A jövő század regénye I. kötetében saját sorsát is előre vetíti (104. old., 1952-ben járunk): „...Az a tündéri kert azon a tájon lehet, ahol hajdan egy magyar költő háza állott, akinek munkáit akkor sokan olvasták. A kis ház köveivel rég árkot temettek már, s a költő munkáit csak az új kor Toldy Ference ismeri még; az egész, ami megmaradt belőle a jövő század számára, tán csak az a három ezüstlevelű hárs, miket saját kezével ültetett; azokat nem fogja kivágni senki, mert virágaik gyógyillata megvédi őket, s a hajdani gazda neve a kéregbe vésve tovább él...” – Jókai egyben tévedett: a mai kornak nincsen Toldy Ference, nincsen szintézist teremtő irodalomtörténet-írás. Az új akadémiai irodalomtörténetben fragmentumok vannak: Jókairól csak szabadságharcos novellái és akadémiai székfoglalója kapcsán írnak, mintha regényei nem is léteznének. Az *Akadémiai kézikönyvek* sorozatban közzétett *Magyar irodalom* c. kötetben (főszerk. Gintli Tibor, Akadémiai, 2010) három Jókai-mű – igaz, nagyon szép – elemzése szerepel: *Egy magyar nábob*, *A jövő század regénye*, *Sárga rózsza*. Ennyi volna Jókai életműve? Erről tájékoztatják a mai olvasóközönséget? Ezt fogja követni a közoktatás? (Egyébként ebben az „átfogó” tájékoztatásban Móra neve nem szerepel, Gárdonyi csak mellékes említésként három helyen.)

A költő munkáit még olvassák, de vajon meddig? A közoktatás irányítói igyekeznek kivonni a forgalomról, említettem, hogy kimaradhat az érettségi tételek közül. Jókai valóban költő volt, prózája tele van érzelmekkel. Lehetséges, hogy kevesebb az igény erre az érzelemdús nyelvezetre? Lehetséges, hogy igaza van Vértess O. Andrásnak (1987), amikor azt írja, hogy érzelmi világunk változása (beszűkülése) érzékelhető a nyelvi változásokban? Lehetséges, hogy a mai embertől távol áll az az érzelmi gazdagság, amelyet Jókai önt szavakba műveiben? Talán nem ez a helyzet, csak múló divat a katarzist elutasító ironia és távolságtartás.

„Jókai egész pályáján nélkülözi a tárgyilagos bírálatot” – írja Mikszáth (*Jókai Mór élete és kora II*, 146). Nagy igazságot ír le a következő sorokban: „Mikor végre kész a mű gerince, akkor leül írónk, és a búbajos tolla alatt születik meg a volta-keppeni regény, szaporodnak az alakok, és támadnak gyönyörűbbnél gyönyörűbb epizódok. Úgy viszi őt a saját fantáziája, ahogy aztán az ő írása minket, olvasókat ragad ellenállhatatlanul ungon-berken keresztül az ő eszményített világába, nem is gondolkozunk már, csak követjük elkábulva, megmámorosodva költészetének illatától, nyelvének zengésétől és humorának édességétől, még az is, aki nem mulatni akart, hanem bírálni, még a kritikus is elfelejti célját, lecsapja hibákat kijegyző

ceruzáját, s rohan-rohan a tündéries pompába öltözött betűerdőkön át mosolyogva, könnyezve, ahogy a nagy költő akarja, s felkiált a végén, mint Erdélyi János: Jókait nem kell bírálni, Jókait élvezni kell” (*Jókai Mór élete és kora II*, 56).

És ami művészeténél is fontosabb: ő „tartotta írásaival millió és millió emberben a honszerelmet, midőn azt mindenfelől oltogatták, elénk tárta az ország múltját lángoló lelkesedéssel, főszege ihletével kirajzolta jövőjét, neki élt, neki dolgozott szíve vérével, minden porcikájával s kivíván a maga számára a világ csodálatát, annak a palástjával betakarta hazáját” (*Jókai Mór élete és kora II*, 185).

Végezetül Hamvas Bélát idézem (az ő véleményét csak azzal egészítem ki, hogy mindaz, amit mond, érvényes történelmünkre is):

„Az öt génusz ereje – a derűs életeszmény (Dél), a kultiváltság és a szociális egyensúly (Nyugat), a természetközelség és érzékenység (Észak), a szabadságvágy (Kelet) és a szövevényes gazdagság (Erdély) – ma és most elsősorban a személyiség kérdése, de olyan értelemben, hogy a népen belül egység és rend és magas színvonal csak abban az esetben valósítható meg, ha ez az öt génusz az emberek sokaságában harmonikusan tudatossá válik. Magyarinak lenni annyit jelent, mint az öt génusz világában egyensúlyt teremteni. És ez az egyensúly az, ami történeti emlékezetünk szerint még senkiben sem valósult meg. [...] Az egységet csak a 18. század második felében, nem politikai, hanem szellemi síkon, az irodalom akarta megvalósítani. A nyugatos testőrírók, a németesek, a délnyugati deákosok, a keleti jellegű alföldiek, végül az erdélyiek mint iskolák jelentkeztek, anélkül, hogy a találkozás szükségességét felismerték volna. És az egység nem is valósult meg később sem, egyedül Jókai műveiben. Jókai az egyetlen író, aki az ország minden helyén egyaránt odahaza van, otthon úgy, ahogy az ember csak otthon lehet, meghittén és oldottan, meleg pillantással. Az embereket és a dolgokat úgy nézi, hogy azok hozzá tartoznak és ő hozzájuk tartozik. Erdélyi leírásai éppen olyan magyar génusztájak, mint a felvidékiek vagy az alföldiek vagy a nyugatiak. Éppen olyanok, mint a városok és a falvak és a tanyák. Jókai számára Pozsony éppen olyan otthon, mint Brassó vagy Lőcse, Komárom vagy Pest. Minden ábrázolásában azonnal felismerhető, hogy az ember, akiről beszél, keleti vagy északi vagy erdélyi, anélkül, hogy elmondta volna, honnan jött, a Szepességből vagy a Csallóközből vagy Székelyföldről. Aki előtte vagy utána tájról vagy emberről, szokásról vagy eseményről beszélt, regionális volt és maradt, csaknem néprajzi egzotikum, egyetlen, vagy legfeljebb két génuszról beszélt, mint Kisfaludy Károly vagy Jósika, Kemény vagy Mikszáth, Vas Gereben, Gárdonyi, Tömörkény, Eötvös Károly, a költőkről és a drámaírókról nem is szólva” (Hamvas Béla 2007: 94–96).

Tézisek 12 pontban

Röviden összefoglalom főbb állításaimat, melyeket – remélhetőleg – bizonyítottam.

1. Elfogadom a Jókai-kutatás új regénypoétikai megállapítását, mely szerint Jókai műveinek jelentős része a románc (*romance*) regénytípusba sorolható. Öregkori műveit nem tekintem hanyatlásnak, hanem új utak keresésének, amely megnyilvánul témáiban, szerkezeti újdonságaiban, stílusában.

2. Történelmi regényeire illik az *oral history* minősítés, és mivel az oral history korszerű történelmi tárgyalásmódnak minősül, Jókai történelmi regényei is korszerűek. Történelmi regényei felölelik nemzeti történelmünket. Az ábrázolt kor levegőjét adják vissza, ezért olyan regények is ide sorolhatók, amelyek nem kifejezetten történelmiek, csak egy meghatározott történelmi korban játszódnak.

3. Osztom azon irodalomtörténészek véleményét, akik Jókai műveinek (bennük jellemábrázolásának) sokszínűségét vallják. Bizonyítottam, hogy regényei egész során végigvonul az árulás motívuma, s már ez a tény is sokkal árnyaltabbá teszi a Jókai-képet. Cáfoltam az iskolai tanításban forgalomban lévő hamis sztereotípiákat, a legkézenfekvőbb módon: Jókai műveiből idézett részletekkel.

4. Jókai művészetét áthatja a retorika. Retorikai attitűdjét, retorikai ismereteit sokféleképpen lehet bizonyítani: szónoklataival, a műveiben olvasható szónoklatokkal, a retorikai fogalmak ismeretével és idézésével, a retorikai érvelés (példák, ethümémák, érvinforrások) alkalmazásával, szerkezeti megoldásaival, stílusával. Jellemzők regényeire a dialektikus érvelések: dialógusok és disputák.

5. Retorikai attitűdjére jellemző az olvasóval való kapcsolattartás, sőt az olvasó bevonása a cselekménybe, ez a narratív metalépszisz alkalmazása. Gyakran él az aposztrophé gondolatalakzatával is. A retorikai érvelés gyakorlati, mindennapi érvelés; Jókai ezt alkalmazza, s így érvelése találkozik az emberek gyakorlati gondolkodásával – ez is lehet hatásának az oka.

6. A retorikai ismeretek alapján új értelmezést adtam az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* c. művének, és felhívtam a figyelmet olyan műveire, mint a *Félisitenek bolondságai* és *A három márványfej* (törvényszéki tárgyalás – szónoklatparódia – disputaparódia).

7. Regényeinek szerkezete igazodik a retorikai érvelés jellegéhez: bevezettem a fraktálszerkezet terminust (összhangban van a retorikai argumentációval). A retorikai érvelés a formális logikához viszonyítva szabálytalan, de rendszeres; ilyen a fraktálszerkezet is: az elágazások látszólag szabálytalanok, de megvan céljuk, rendszerük. Sok variációt rögzítettem mind a cselekményben, mind a szélső részekben (bevezetésekben és befejezésekben). Több regénye követi a retorikák által feltárt hatos szerkezetet. A fokozás érvényesül regényei szerkezetében is; a második kötet vagy a regény második fele gyakran bonyolultabb, mint az első: több elágazás csatlakozik a fővonalhoz. Feltűnően gyakran alkalmazott szerkezeti megoldása a zárójelezés: több típusa van, különleges megoldása a narratív metalépszisz. Felfedezte az inter- és intratextualitást, alkalmazta ezeket a szerkezeti megoldásokat is. Jókai tudatos komponista volt. Leírásai szűkítőes technikájúak. Gyakran alkalmaz általános jellegű, lírai bevezetéseket: ezek olyanok, mint az érvelés nagypremisszája, bizonyíték a követő részletekre, ez is egyfajta szűkítőes technika.

8. Stílusára jellemző szóbősége és mondatainak ritmikája. Szóhasználatáról nehéz jellemzést adni, mert minden regisztert ismer: a szlenget is, humorosak népetimológiai és névadása. Főleg az alakzatok változatos és gyakori alkalmazására hívtam fel a figyelmet: elsősorban az alakzatok biztosítják prózájának ritmusát. Fontosak az olyan stílusbravúrok is, mint az elsődleges szóbeliség visszaadása, valamint a kapcsolt egyenes beszéd bizonyos szereplők jellemzésére. Kedveli a nominális mondatokat és a különleges szinesztéziákat, a szellemes antonomasziákat és hasonlatokat.

9. A stílussemezésben a retorikai irodalmat vettem alapul: szemléletem érvényesül a figura (alakzat) és a trópus (szókép) elkülönítésében, az alakzatok gondolat- és szóalakzatokra való felosztásában, a négy alap- vagy mestertrópus elkülönítésében. A quadripartita ratiót csak a szóalakzatokra alkalmazom. Ez a nemzetközi klasszikus és modern felfogást követi.

10. Jókai humora nemcsak anekdotáiban nyilvánul meg, hanem érvelésében, az érvelési lehetőségek és hibák humoros felhasználásában (sok példája, enthümémája, ok-okozati érvelése humoros), valamint hasonlataiban, metaforáiban, az antonomasziákban stb.

11. A szakirodalom néhány tévedését helyreigazítottam, ilyen az *ad hominem* érvelés téves értelmezése; fontosnak tartom, mert ebben az esetben nemzetközi szaktekintély tévedéséről van szó, amelyet kritikátlanul átvész a hazai szakirodalom. Azt is igaztalan megállapításnak tartom, hogy Jókainak nem volt irodalomelméleti műveltsége, vagy hogy regényszerkezetei egysíkúak; stb.

12. Észrevételeket fogalmaztam meg az iskolai magyartanításról is. Fontosnak tartom a retorika ismeretét a szövegértő olvasás és az irodalomismeret, a szövegelemzés tanításában. Javaslom a retorika tágabb értelmezését (a prózai műfajok elmélete), s ezzel együtt alaposabb tanítását. Jókait méltóképpen kellene tanítani, de Vörösmartyt, Mikszáthot, Móriczot és a többi elsőrangú költőt, író is.

Hiába mondják nekünk, válasszátok külön a magányéletet a közélettől; tudjatok érzelmesek lenni, mint a német, praktikusok, mint az angol, elméssek, mint a francia – költők azok, anélkül, hogy politizálnának. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet, tele a közélet lármájával; hogy tudja azt élvezni akármi nemzet szülötte is, egyszerűen: ne írjatok mindig irányregényt.

Nem lehet szót fogadnunk; lehetetlen az.

S ha rokonszenv után vágyó kebletek egy ideálért sóhajt, férfi vagy nő eszménykép legyen az, ott is fogjátok érezni, hogy aki csupán az ábrándozónak volt ideálja, az csak félig töltötte be a szívet, s egész embernek azt ismerjük el, aki nemcsak magának élt.

Politikai divatok, Előszó

Felhasznált irodalom

- ABRAMS, M. H. 1953, *The mirror and the lamp: Romantic theory and critical tradition*. New York: Oxford University Press.
- ACSAY FERENC 1889, *A prózai műfajok elmélete*. Budapest: Kókai Lajos.
- ACZÉL PETRA – BENCZE LÓRÁNT 2007, *Hatékonyág és meggyőzés a kommunikációban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004, *Retorika*. Budapest: Osiris.
- ADAMIK TAMÁS 1998, *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Budapest: Seneca Kiadó.
- ADAMIK TAMÁS 2003, Chaïm Perelman és a gyakorlati érvelés. In: L. Aczél Petra – A. Jászó Anna szerk. *A modern retorikai bizonyítás*. Budapest: Trezor Kiadó, 31–41.
- ADAMIK TAMÁS 2004, Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra szerk. *A szónoki beszéd kidolgozása*. Budapest: Trezor Kiadó, 43–69.
- ADAMIK TAMÁS – GONDA ATTILA 2009, Quintilianus a testbeszédről. In: A. Jászó Anna szerk. *A testbeszéd és a szónoklat*. Budapest: Trezor Kiadó, 31–42.
- ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010, *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2006, *Az olvasás múltja és jelene*. Budapest: Trezor Kiadó.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013, *Klasszikus magyar retorika*. Budapest: Holnap Kiadó.
- ARISZTOTELÉSZ 1999, *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1959, Stíluselemzés (Jókai: Az arany ember). In: *Magyar Nyelvőr* 83. évf. [429]–439.
- BARTHES, ROLAND 1997, A régi retorika. In: *Az irodalom elméletei III*. Pécs: Jelenkor (eredetileg: 1970). 69–175.
- BENCZIK VILMOS 2006, A metafora mint az inopia korrekciója. In: *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez*. Budapest: Trezor Kiadó, 147–157.
- BEÖTHY ZSOLT szerk. 1896, *A Magyar Irodalom Története I–II*. Budapest: Athenaeum.
- BOLONYAI GÁBOR 2001, *Antik szónoki gyakorlatok*. Budapest: Typotex.
- BOOTH, WAYNE C. 1961, *The rethoric of fiction*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- BORI IMRE 1981, Jókai és a századvég. In: Kerényi Ferenc – Nagy Miklós szerk. *Az élő Jókai. Tanulmányok*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 88–111.

- BURKE, KENNETH 1969, Four mastertropes. In: *A grammar of motives*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 503–517.
- BURKE, KENNETH 1997, A négy alapvető trópus. Ford. Barkász Emőke. In: *Helikon*, XLIII. évf. 1–2. sz. 46–57. (Eredetileg: 1945)
- CICERO, MARCUS TULLIUS 2012, *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- CONNORS, ROBERT J. – CORBETT, EDWARD P. J. 1999, *Classical rhetoric for the modern student. Fourth edition. (Első kiadás: 1965)* New York – Oxford: Oxford University Press.
- COOPER, MARTHA 1989, *Analyzing public discourse*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press.
- CORBETT, EDWARD P. J. ed. 1969, *Rhetorical analyses of literary works*. London–Toronto: Oxford University Press.
- CORNIFICIUS 2001, *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest: Magyar Könyvklub.
- N. DELY ZSUZSA 1969, A fiatal Jókai nyelve és stílusa. *Nyelvtudományi Értekezések* 64. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÁBIÁN PÁL 1981, A XIX. század magyar nyelve és Jókai. In: *Az élő Jókai*. Szerk. Kerényi Ferenc és Nagy Miklós. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 35–44.
- FÁBRI ANNA szerk. 1998, *Jókai Mór. Magyar Szabadelvűek*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- FRIED ISTVÁN 2003, *Öreg Jókai, nem vén Jókai*. Ister Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft.
- FRIED ISTVÁN 2005, Jókai és a világirodalom. In: „Mester Jókai”. *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Budapest: Ráció Kiadó.
- FRYE, NORTHROP 1998, *A kritika anatómiája*. Ford. Szili József. Budapest: Helikon Kiadó.
- GENETTE, GERARD 1972, *Figures III*. Paris: Éditions du Seuil.
- GOLDEN, L. JAMES – BERQUIST, F. GOODWIN – COLEMAN, E. WILLIAM 1983, *The rhetoric of western thought*. Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt.
- HANSÁGI ÁGNES – HERMANN ZOLTÁN szerk. 2005, „Mester Jókai” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Budapest: Ráció Kiadó.
- HAMVAS BÉLA 2007, *A magyar Hüperion II.*, Szentendre: Medio Kiadó.
- HERCZEG GYULA 1954, A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. *Magyar Nyelvőr* 78. sz. 203–210.

- A. JÁSZÓ ANNA 1992, Az igenevek. In: Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/I. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 411–454.
- A. JÁSZÓ ANNA 2006, A prózaritmusról. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra szerk. *A prózaritmus és a szónoki beszéd*. Budapest: Trezor Kiadó, 51–65.
- A. JÁSZÓ ANNA 2012, Megjegyzések az érvelés és a stílus összefüggéseiről. In: *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Szerk. Balázs Géza, Veszelszki Ágnes. Budapest: Inter Kultúra, 214–220.
- A. JÁSZÓ ANNA 2014, A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból. In: *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Szerk. Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára. Budapest: Éghajlat Kiadó, 213–229.
- KÉFER PIROS 2001, Irodalmi névadás Jókai Mór Az új földesúr című művében. In: *Névtani Értesítő* 23. sz. 81–91.
- KELECSÉNYI LÁSZLÓ szerk. 2002, *Rózától Belláig*. Budapest: Holnap Kiadó.
- GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ 1927, Jókai emlékezete. In: *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest: Athenaeum, 278–283.
- LANHAM, RICHARD A. 1991, *A handlist of rhetorical terms*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- LAUSBERG, HEINRICH 1960, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München: Max Hueber Verlag.
- MEZEI JÓZSEF 1981, Jókai művészetéről. In: *Az élő Jókai*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda.
- MIKSZÁTH KÁLMÁN é. n., *Jókai Mór élete és kora*. Budapest: Unikornis (első kiadás: 1907).
- NAGY MIKLÓS 1975, *Jókai Mór. Arcok és vallomások*. Budapest: Szépirodalmi.
- NAGY MIKLÓS 1999, *Jókai Mór*. Budapest: Korona Kiadó.
- NÉVY LÁSZLÓ 1895, *Rhetorika. A prózai műfajok elmélete. 4. kiadás*. Budapest: Eggenberger.
- NÉVY LÁSZLÓ 1894, *Jókai Mór. Ötvenéves írói jubileumára*. Budapest: Petőfi-Társaság, Athenaeum (első kiadása: 1878).
- NYILASY BALÁZS 2005, *A románc és Jókai Mór*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- NYILASY BALÁZS 2011, *A 19. századi modern magyar románc*. Budapest: Argumentum.
- ONG, WALTER 1958, *Ramus. Method, and the decay of dialogue*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- ONG, WALTER 2010, *Szóbeliség és írásbeliség*. Ford. Kozák Dániel. Budapest: AKTI–Gondolat.

- PERELMAN, CH. – OLBRECHTS-TYTECA, L. 1969, *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. Notre Dame – London: University of Notre Dame Press (a francia eredeti: 1958).
- PERELMAN, CHAÏM 1982, *The realm of rhetoric*. Notre Dame – London: University of Notre Dame Press (a francia eredeti: 1977).
- PÉTER LÁSZLÓ főszerk. 1994, *Új Magyar Irodalmi Lexikon. I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 2008, *Szónoklattan*. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- RÓNAY LÁSZLÓ 1994, *Erkölc és irodalom. A magyar irodalom rövid története*. Budapest: Vigilia.
- SÍK SÁNDOR 2000, *Az olvasás tudománya*. Szeged: Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium.
- SÖTÉR ISTVÁN é. n. [1941] *Jókai Mór*. Budapest: Franklin-Társulat.
- SÖTÉR ISTVÁN szerk. 1965, *A magyar irodalom története IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ ZOLTÁN 1986, *Kis magyar stílustörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SZAJBÉLY MIHÁLY 2010, *Jókai Mór*. Pozsony: Kalligram.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2008, *A magyar stilsztika útja*. Budapest: Mundus.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008, *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- SZEBERÉNYI LAJOS 1849, *Politikai szónoklat-tan*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – VERES ANDRÁS szerk. 2007, *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SZERB ANTAL 1943, *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Révai.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2008, *A kérdésalakzatok stilisztikája és retorikája*. Debrecen: Debreceni Egyetem
- SZILÁGYI MÁRTON 2005, Az elhibázott teremtés. *Ahol a pénz nem Isten*. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. „Mester Jókai”. *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Budapest: Ráció Kiadó, 137–148.
- SZILASI LÁSZLÓ 2000, *A selyemgubó és a „boncoló kés”*. Budapest: Osiris-Pompeji.
- SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1989, Mítosz és utópia Jókainál. In: „Multaddal valamit kezdeni”. Budapest: Magvető.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1858, *Ékesszólástan. 3. kiadás. (Első kiadás: 1851)* Pest: Heckenast Gusztáv.
- TAKÁTS SÁNDOR 1930, Jókai politikai pályafutása. In: Takáts Sándor szerk. *Jókai Mór politikai beszédei I*. Budapest: Franklin-Társulat, XIX–CXXXIII.

- TAKÁTS SÁNDOR szerk. 1930, *Jókai Mór politikai beszédei I–II.* Budapest: Franklin-Társulat.
- TOLNAI VILMOS 1925, Jókai és a magyar nyelv. In: *Magyar Nyelv.* 85–100, 232–246.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1987, *Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- WALTON, DOUGLAS N. 1989, *Informal logic. A handbook for critical argumentation.* Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- WARDHAUGH, RONALD 1995, *Szociolingvisztika.* Budapest: Osiris.
- WÉBER ANTAL 2001, *Jókai Mór.* Budapest: Elektra Kiadóház.
- ZENTAY ISTVÁN – TÓTH ORSOLYA 2002, *A meggyőzés csapdái.* Budapest: Typotex Kiadó.
- ZLINSZKY ALADÁR 2008, Művészi hangfestés és hangutánzás. In: *A magyar stilisztika útja.* Szerk. Szathmári István. Budapest: Mundus, 234–288. (Eredetileg: 1937)
- ZOLNAI BÉLA 1973, Körmondat és tiráda. (A klasszikus és romantikus stílus kérdéséhez.) In: *Nyelv és stílus. Tanulmányok.* Budapest: Gondolat (eredetileg: Minerva, 1929).
- ZSIGMOND FERENC 1924, *Jókai Mór.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

2520 Ft

